जडं सर्वं शरीरादि देही खवदलेपकः ॥ २३
शरीरे कणशः कृत्ते नास्त्यन्यद्रुधिरादिकात् ।
निर्भिन्ने कदलीस्तम्भे नास्त्यन्यत्पल्लवादृते ॥ २४
मनो जीवो नरं विद्धि तदेवाकारमागतम् ।
आत्मनात्मानमादत्ते स्वविकल्पात्मकल्पितम् ॥ २५
स्वविकल्पान्नरस्तत्र प्रसार्य रचयत्यलम् ।
जालमात्मनिबन्धाय कोशकारकृमिर्यथा ॥ २६
इमं देहभ्रमं त्यक्त्वा देशकालान्तरे पुनः ।
शरीरत्वमथादत्ते पल्लवत्वमिवाङ्कुरः ॥ २७
यादृग्वासनमेतत्स्यान्मनस्तादृक्प्रजायते ।
जातं स्वपिति यच्चित्तं तत्स्वप्ने निशि तिष्ठति ॥ २८
अम्लं मधुरसासिक्तं मधुरं मधुरञ्जितम् ।
बीजं प्रतिविषाकल्कसिक्तं च कटु जायते ॥ २९
शुभवासनया चेतो महत्या जायते महत् ।
भवतीन्द्रमनोराज्य इन्द्रता [1]स्वप्नभाङ्गुरः ॥ ३०
क्षुद्रवासनया चेतःक्षुद्रतामपि पेलवाम् ।
पिशाचविभ्रमात्स्वप्ने पिशाचान्निशि पश्यति ॥ ३१
सरसि स्फारनैर्मल्ये कालुष्यं याति न स्थितिम् ।
तथैव स्फारकालुष्ये प्रसादो याति न स्थितिम् ॥ ३२
मनसि स्फारकालुष्ये तद्रूपं जायते फलम् ।
तथैव स्फारनैर्मल्ये तद्रूपं जायते फलम् ॥ ३३
त्यजत्युदारां न गतिं क्षीणोऽप्यनिशमुत्तमः ।
उद्योगवानविरतं पूरणाशामिवोडुपः ॥ ३४
नेह बन्धो न मोक्षोऽस्ति [2]नाबन्धोऽस्ति न बन्धता।
मिथ्योत्थितैव मायेयमिन्द्रजाललता यथा ॥ ३५
गन्धर्वनगराकारा मृगतृष्णा इवोत्थिता ।
द्विचन्द्रविभ्रमाभासा द्वैतैकत्वविवर्जिता ॥ ३६
सर्वैव ब्रह्मसत्तेयमित्येषा परमार्थता ।
परिस्फुरति निःसारः संसारोऽयमसन्मयः ॥ ३७
नानन्तोऽहं वराकोऽहमिति दुर्निश्चयोदितः ।
अनन्तोऽस्मीश्वरोऽस्मीति निश्चयेन विलीयते ॥ ३८
सर्वगे स्वात्मनि स्वच्छे एषोऽहमिति भावना ।
एतत्तद्बन्धनं लोके स्वविकल्पोपकल्पितम् ॥ ३९
बन्धमोक्षदशाहीना द्वित्वैकत्वविवर्जिता ।
सर्वैव ब्रह्मसत्तेयमित्येषा परमार्थता ॥ ४०
नैर्मल्यप्राप्तमरणमसक्तं सर्वदृष्टिषु ।
अमनस्त्वमिहापन्नं ब्रह्म पश्यति नान्यथा ॥ ४१
मनो निर्मलतां यातं शुभसंतानवारिभिः ।
ब्राह्मीं दृष्टिमुपादत्ते रागं शुक्लपटो यथा ॥ ४२
सर्वमेव ममात्मेति सर्वभावनयानघ ।
हेयादेयबले क्षीणे बन्धमोक्षौ विमुच्यताम् ॥ ४३
शुद्धस्य मनसः कायशास्त्रवैराग्यबुद्धिभिः ।
अभिजातोपलस्येव जगत्त[3]स्येति विद्युतिः ॥ ४४
पदार्थैनैकतामेत्य मनसो नैकतानता ।
असत्यज्ञानदृष्टिं तां विद्धि क्षणविनाशिनीम् ॥ ४५

नेत्यादिना । संसारिपुरुषो जीवस्वभावो वस्तुतो न भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ जडत्वमेव स्फुटयति—**शरीरे** इति । कृत्ते छिन्ने । पल्लवात्पल्लवप्रकृतित्वक्संघातात् ॥२४॥२५॥ विकल्पान् विकल्पवासनाः । प्रसार्य उद्भाव्य । नरो जीवः ॥२६॥ तद्देहात्मकत्वाभावे युक्तिमाह—**इम**मिति । शरीरत्वं देहान्तरभावम् ॥२७॥ शरीरस्य वासनामयत्वे युक्तिमाह—**यादृगि**ति । चित्तं यज्जातं सत्स्वपिति स्वप्ने तदेव भूत्वा तिष्ठतीत्यन्वयः ॥२८॥ विषयस्य वासनाधायकत्वे दृष्टान्तमाह—**अम्ल**मिति । अम्लं तिन्तिण्याद्यम्लं बीजं मधुरसासिक्तं चेदङ्कुरादिक्रमेण वृक्षीभूय फलकालेऽपि मधुरञ्जितं सत् मधुरं जायते तदेव बीजं प्रतिविषायाः विषप्रतिनिधिभूतधत्तूरकरञ्जादिवल्ल्याः कल्केन रसेन सिक्तं चेत् फलकालेऽपि कटु जायते इति लोके आरामशास्त्रे च प्रसिद्धमित्यर्थः ॥२९॥३०॥ पेलवां पश्यतीत्यपकृष्यते ॥३१॥ नैर्मल्ये कृतेऽपि पुनर्व्युत्थाने द्वैतदर्शनात्कालुष्यप्रसक्तिमाशङ्क्याह—**सरसी**ति । एतेनाल्पविवेकादिना नैर्मल्यस्थितिप्रसक्तिरपि वारितेत्याशयेनाह—**तथैवे**ति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ननु तर्हि देशोपप्लवादिना चिरसमाधिभङ्गे पुनः कालुष्यं स्यादित्याशङ्क्याह—**त्यजती**ति । क्षीणो दारिद्र्याद्युपप्लुतोऽपि । उदारां शान्तिसमाधानादिचित्तप्रसादनगतिम् ॥ ३४ ॥ अथवा तत्त्वबोधबाधितत्वादेव नोपप्लवसहस्रेऽपि कालुष्यप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**नेहे**ति ॥३५॥ मायामेव विशिनष्टि—**गन्धर्वे**ति । द्वैतैकत्वविवर्जितेत्युत्तरान्वयि ॥३६॥ का तर्हि परमार्थता तामाह—**सर्वै**वेति ॥३७॥ अहमनन्तोऽपरिच्छिन्नो न । अतएव वराकः क्षुद्रः ॥३८॥ एषः एतद्देहमात्रः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नैर्मल्यातिशयेन प्राप्तं सन्निहितं मरणं स्वनाशो यस्य तथाविधं अतएवामनस्त्वमापन्नं मन इह अस्मिन्नधिकारिशरीर एव ब्रह्म पश्यति ॥ ४१ ॥ शुभसंतानं समाध्यभ्यासजन्यधर्मोपचयस्तल्लक्षणवारिभिः । ब्राह्मीं दृष्टिं सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिम् । रागं रञ्जकद्रव्यवर्णम् ॥ ४२ ॥ बन्धसापेक्षो मोक्षोऽपि विमुच्यताम् ॥ ४३ ॥ ननु कायादिबन्धः सत्यः किं न स्यादिति चेन्न । मनोविकारमात्रत्वान्मानोरथिकप्रासादादिवदित्याशयेनमाह—**शुद्धस्ये**ति । आदावनधिकार्यधिकारिशरीराभिमानात्कायात्मना, ततः सच्छास्त्रश्रवणाभिमानाच्छास्त्रात्मना वैराग्यात्मना, तत आत्मबोधाद्बोधात्मना च । शुद्धस्य मनस एव अभिजातोपलस्य स्फटिकस्येव इति विद्युतिर्विविधप्रतिभास एव जगत्संसार इत्यर्थः ॥४४॥ द्वैतदर्शनक्षण एव बन्धप्राप्तिमात्मदर्शनक्षण एव सद्योमोक्षप्राप्तिं च

१ स्वप्नभाङ्कुरः इति क्वचित्. २ न बोध्यो न च बन्धनं इति पाठः। आद्ये न बन्धतेत्यत्र बन्धशब्दादर्शआद्यच्चि बन्धवत्तेत्यर्थः.

३ जगत्तस्यैवेति पाठः.

सबाह्याभ्यन्तरं त्यक्त्वा सर्वां दृश्यदृशं यदा ।
मनस्तिष्ठति तल्लीनं संप्राप्तं तत्पदं तदा ॥ ४६
दृश्यदृष्टिः स्फुटा येयं सा ह्यवश्यमसन्मयी ।
तन्मयत्वं च मनसः स्वरूपं विद्धि नेतरत् ॥ ४७
आद्यन्तयोर्विनाशित्वान्मध्येऽपि तदसन्मयम् ।
अज्ञातमनसस्तेन दुःखिता हस्तसंस्थिता ॥ ४८
आत्मैवेदं जगदिति विना भावेन दुःखदा ।
दृश्यश्रीरन्यथा त्वेषा भोगमोक्षप्रदायिनी ॥ ४९
जलमन्यत्तरङ्गोऽन्य इति नानातयाऽज्ञता ।
जलमेव तरङ्गोऽयमित्येकत्वात्किल ज्ञता ॥ ५०
दुःखमायात्यसदिति हेयोपादेयरूपि यत् ।
तदभावेन तु ज्ञानादानन्त्यमवशिष्यते ॥ ५१
संकल्पकल्पितत्वाच्च मनोरूपमसन्मयम् ।
असन्मयविनाशे तु कः शोको वद राघव ॥ ५२
अवत्सलो यथा बन्धुररागद्वेषया धिया ।
दृश्यते पश्य तद्वत्त्वं तत्त्वं पञ्जरमात्मनः ॥ ५३
अवत्सलाद्यथा बन्धोः सुखदुःखैर्न लिप्यते ।
तत्त्वेन संपरिज्ञानात्तथा तत्त्वचयात्मनः ॥ ५४
तदनादि शिवं ज्ञानं यन्मध्यं द्रष्टृदृश्ययोः ।
तस्मिन्सत्ये मनः शान्तं पांसुर्वायुक्षये यथा ॥ ५५
उपशान्ते मनोवायौ देहपांसुः प्रशाम्यति ।
पुनः संसारनगरे न नीहारः प्रवर्तते ॥ ५६
वासनाप्रावृषि क्षीणे संस्थितौ राममागते ।
जाड्ये जनितहृत्कम्पे पङ्के शोषमुपागते ॥ ५७
शुष्के तृष्णावटे शान्ते मन्दे हृदयकानने ।
क्षीणेष्वक्षकदम्बेषु मिथ्याज्ञानघने क्षते ॥ ५८
क्षीयते मोहमिहिका प्रभात इव शर्वरी ।
क्वापि गच्छति तज्जाड्यं विषं मन्त्रहतं यथा ॥ ५९
देहाद्रौ न भयक्षुद्राः सरितः प्रसरन्त्यलम् ।
नोल्लसन्ति लसत्पक्षाः संकल्पोग्रकलापिनः ॥ ६०
परां निर्मलतामेति संविदाकाशगोचरः ।
राजतेऽतितरामच्छो जीवादित्यो महोदयः ॥ ६१
घनमोहभरोन्मुक्ता विविक्तत्वं परं गताः ।
समये ह्यतिशोभन्ते धौता आशा महादिशः ॥ ६२
भृशमाभाति विमला मुदिताकाशमञ्जरी ।
शीतलीकृतदिक्चक्रा शरज्ज्योत्स्नेव चन्द्रिका ॥ ६३
सर्वसंपत्प्रकाशेन परमानन्ददायिना ।
भृशं सफलतामेति सुविविक्ता विवेकभूः ॥ ६४
सपर्वतवनाभोगं परमालोकसुन्दरम् ।
अच्छाच्छं शीतलच्छायं जायते भुवनान्तरम् ॥ ६५
विस्तारितं सुसुमतां स्फारितं स्फटिकाकृतिम् ।
उपैति हृत्सरः स्वच्छं नीरजोम्बुजकोशकम् ॥ ६६

करतलामलकवद्विविच्य दर्शयति—**पदार्थेने**ति श्लोकद्वयेन ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तन्मयत्वं दृश्यदृष्टिप्रचुरत्वम् ॥ ४७ ॥ दृश्यदृष्टेर**सन्मयत्वं** कुतस्तत्राह—**आद्यन्तयो**रिति । विनाशित्वात् **असत्त्वात्** । एवमसदित्यज्ञातं मनो येन तस्य हस्तसंस्थिता कर**प्राप्तैव न** दुरन्वेषेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इति भावेन बोधेन विना दृश्य**श्रीर्दुःखदा** । अन्यथा तादृशबोधसत्त्वे तु भोगग्रहणमज्ञभोगव**दुर्वासना**धानप्रयुक्तदुःखबीजत्वाभावात्प्रारब्धक्षपणेन मोक्षो**पयोगाच्च** पुरुषार्थ एव भोग इति द्योतनार्थम् ॥ ४९ ॥ लोकवदेव **शास्त्रेऽज्ञता**ज्ञते बोध्ये नापूर्वे इत्याह—**जल**मिति ॥ ५० ॥ **नानाता** कुतो हेया एकता च कुत उपादेया तत्राह—**दुःख**मिति । **हेयो**पादेयरूपि यन्नानात्वं तदसदविद्यमानमिति हेतोर्दुःखं **जन्ममरणा**द्यायाति अनुसरति अतो हेयम् । तदभावेन त्वात्मत**त्त्वज्ञाना**दानन्त्यमपरिच्छिन्नात्मरूपमवशिष्यते अतस्तदुपादेय**मित्यर्थः** ॥ ५१ ॥ ननु प्रियतममनोबुद्ध्यादिद्वैतस्य सत्यत्वादा**त्मोपकरण**त्वाच्च तन्नाशे धनादिनाश इव शोकः स्यात्तत्राह—**संकल्पे**ति ॥ ५२ ॥ किंच रागद्वेषयोः सतोरिष्टहानादनिष्टप्राप्तेश्च **शोकः स्या**त्तौ त्यक्त्वा उदासीनदृशा देहत्रयपञ्जरं पश्यतो न **शोकप्रस**क्तिरित्याशयेनाह—**अवत्सल** इति । अवत्सलो **निःस्नेहः** । तत्त्वं पृथिव्यादिभूततत्त्वरूपम् ॥ ५३ ॥ तत्त्व**चयात्मनो** भूतराशिमात्रस्वभावाद्देहद्वयपञ्जरात् ॥ ५४ ॥ यस्मिन्न**धिष्ठाने मनः**क्षयस्तत्स्वरूपमाह—**तदि**ति । शिवं नित्यनिरतिशयानन्दरूपम् । द्रष्टृदृश्ययोर्मध्यं दृग्रूपमित्यर्थः ॥ ५५ ॥ मनोनाशे स्थूलदेहोऽप्यसन्भवतीत्याह—**उपशान्ते** इति । संसारस्य नगरवदधिष्ठाने प्रतीचि नीहारो नीहारवदावरिका अविद्या क्षीणत्वान्न प्रवर्तते ॥ ५६ ॥ तत्क्षयप्रकारमेव शरत्कालत्वेनोपपादयति—**वासने**त्यादिना । क्षीणे इति पदसंस्कारपक्षे सामान्ये नपुंसकम् । संस्थितौ स्वरूपस्थितौ रमणं रामो विहारस्तमागते प्राप्ते मनसीति शेषः । रागमिति पाठे ताद्रूप्यरञ्जनमित्यर्थः । जनितो हृत्कम्पो भयं येन तथाविधे जाड्ये मौढ्ये । पक्षान्तरे शैत्ये तद्रूपे पङ्के शोषमुपागते सति ॥ ५७ ॥ मन्दे रागादिगुल्मविरले । अक्षकदम्बेषु इन्द्रियसमूहलक्षणकदम्बवृक्षेषु क्षीणेषु क्षीणफलेषु ॥ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ भयलक्षणाः क्षुद्राः सरितः कुल्याः । कलापिनो मयूराः ॥ ६० ॥ स्वरूपसंविल्लक्षणे आकाशे गोचरः अपरोक्षं स्फुरन् ॥ ६१ ॥ विविक्तत्वं विवेकितां विभक्ततां च । समये समाध्यादिकाले सूर्यचन्द्रोदयकाले च । धौता रजोभिरदूषिता आशास्तृष्णास्तल्लक्षणा महादिशः ॥ ६२ ॥ मुदिता पुण्यफलानुशायिनी चित्तवृत्तिस्तल्लक्षणा चित्ताकाशस्य मञ्जरी ॥ ६३ ॥ सर्वाः संपदो विषयानन्दलवान् स्वान्तर्भावेण प्रकाशयतीति सर्वसंपत्प्रकाश आत्मा तल्लक्षणेन फलेन, सस्यफलपक्षे तु सर्वेषां कृषीवलादीनां भाविसंपदः प्रकाशयतीति तेनेति योज्यम् । सुविविक्ता सम्यक्परिशोधिता केदारभेदैर्विभक्ता च ॥ ६४ ॥ परमालोकेनात्मप्रकाशेन सूर्यचन्द्रज्योतिषा च, तत्त्वपक्षे शीतला त्रिविधतापशून्या छाया चिदाभासो यस्मिन्नित्यर्थः । शरत्पक्षे स्पष्टम् ॥ ६५ ॥ परिच्छेदापगमाद्विस्तारितम् । विवेकजलोपचयात्स्फा-

१ ज्ञानेनेति पाठान्तरम्.

हृत्पद्मकोशान्मलिनः स्वाहंकारमधुव्रतः ।
अपुनर्दर्शनायैव चञ्चलः क्वापि गच्छति ॥ ६७
भवत्यपगताक्षेपः सर्वगः सर्वनायकः ।
निर्वासनः शान्तमनाः स्वदेहनगरेश्वरः ॥ ६८
विचारणासमधिगतात्मदीपको
मनस्यलं परिगलितेव धीरधीः ।
विलोकयन्क्षयभवनीरसा गती-
र्गतज्वरो विलसति देहपत्तने ॥ ६९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ३६

श्रीराम उवाच ।
यथेदृशं स्थितं विश्वं विश्वातीते चिदात्मनि ।
तन्मे कथय हे ब्रह्मन् पुनर्बोधविवृद्धये ॥ १
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
यथोर्मयोऽनभिव्यक्ता भाविनः पयसि स्थिताः ।
न स्थिताश्चात्मनोऽन्यत्वाच्चित्तत्वे सृष्टयस्तथा ॥ २
यथा सर्वगतः सौक्ष्म्यादाकाशो नोपलक्ष्यते ।
तथा निरंशश्चिद्भावः सर्वगोऽपि न लक्ष्यते ॥ ३
सुस्थितेवास्थितेवान्तः प्रतिभास्ति मणौ यथा ।
न सत्यभूता नासत्या तथेयं सृष्टिरात्मनि ॥ ४
स्वाधारैरम्बुदैः स्वस्थैर्न स्पृष्टं गगनं यथा ।
चित्स्थैः सर्गैश्चिदाधारैर्न स्पृष्टा चित्परा तथा ॥ ५
जलधिष्ठिततत्तेजो यथाङ्ग प्रतिबिम्बति ।
तथा पुर्यष्टकेष्वेव चिद्धि देहेषु लक्ष्यते ॥ ६
सर्वसंकल्परहिता सर्वसंज्ञाविवर्जिता ।
सैषा चिदविनाशात्मा तच्चेत्यादिकृताभिधा ॥ ७
आकाशशतभागाच्छा ज्ञेषु निष्कलरूपिणी ।
सकलाकलसंसारस्वरूपैकात्म्यदर्शिनी ॥ ८
तरङ्गादिमयी स्फारा नानाता सलिलार्णवे ।
तस्मान्न व्यतिरेकेण यथा भावविकारिणी ॥ ९
त्वत्तामत्तामयी स्फारा नानातेयं चिदर्णवे ।
चिन्मात्रव्यतिरेकेण तथा नैव प्रकाशते ॥ १०
चिच्चिनोति चितं चेत्यं तेनेदं स्थितमात्मनि ।
अज्ञेऽज्ञे त्वन्यदायातमन्यदस्तीति कल्पना ॥ ११
अज्ञेष्वसत्स्वभावोग्रसंसारगणगर्भिणी ।
ज्ञेषु प्रकाशरूपैव सकलैकात्मिका सती ॥ १२

रितम् । हृन्मनस्तल्लक्षणं सरः । निर्गतरजोगुणो हृदयाम्बुजकोशो यत्र । शरत्पक्षे स्पष्टम् ॥ ६६ ॥ नीरजस्त्वं कार्यतोऽप्याह—**हृदि**ति ॥ ६७ ॥ अपगत आक्षेपः संकोचो यस्य अतएव सर्वगः ॥ ६८ ॥ एवं वासनाक्षयफलानि प्रपञ्च्य तैरेव जीवन्मुक्तस्थितिं दर्शयति—**विचारणे**ति । अवमत्य स्वदोषान् धीरा धीर्यस्य तथाविधः सन् क्षयेषु मृत्युषु भवेषु जन्मसु च पारलौकिकीरैहलौकिकीश्च नीरसा गतीर्विलोकयन् विचारणासमधिगतात्मदीपको भूत्वा जीवन्मुक्तो गतज्वरः सन् नेहपत्तने स्वशरीरनगरे विलसति विराजते इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

स्वतः स्थिता ह्यसत्त्वैव चित्सर्वत्र स्थितोच्यते ।
चित्स्थित्या सर्वभावानां स्थितिर्न पृथगित्यपि ॥ १ ॥

इदानीं मुख्यं प्रकरणार्थं जगत्स्थितिस्वरूपं जिज्ञासुः श्रीरामः पृच्छति—**यथे**ति । ईदृशं प्राग्वर्णितप्रकारम् ॥ १ ॥ ब्रह्मसत्तयैव जगत्स्थितिर्न पृथक् । प्राणिनां पृथक्स्वसत्तया जगत्स्थितिप्रत्ययस्तु ब्रह्मस्वरूपस्थित्यबोधनिबन्धन इति समाधातुकामो वसिष्ठस्तदनुरूपं दृष्टान्तमाह—**यथे**त्यादिना । सद्रूपादात्मनोऽन्यत्वात्स्वतः सत्त्वशून्यत्वाच्च न स्थिताः ॥ २ ॥ यद्यात्मस्थित्यैव सर्वस्थितिस्तर्हि सर्वत्रात्मा कुतो न लक्ष्यते तत्राह—**यथे**ति । निरंश इति सौक्ष्म्ये उपपत्तिः ॥ ३ ॥ सुस्थिते निरावरणस्थिते आस्थिते आवृतस्थिते । प्रतिभा प्रतिबिम्बः । मणौ स्फटिकादौ । सुस्थिता इव आस्थिता इवेति प्रतिभाविशेषणे वा ॥४॥ असङ्गत्वे दृष्टान्तमाह—**स्वे**ति । अन्योन्यतादात्म्याध्यासाच्चित आधारैः ॥ ५ ॥ तर्हि सूक्ष्माच्चिद्घटादाविव देहेऽपि न लक्ष्येत, लक्ष्यते तु तत्र को हेतुस्तत्राह—**जलधिष्ठिते**ति । अङ्गेति संबोधने । यथा जले संयुक्ताः किरणाः संपृक्ततया स्फुटं न लक्ष्यन्ते प्रतिबिम्बात्मना तु स्फुटं लक्ष्यन्ते तद्वत्पुर्यष्टकात्मकेषु देहेष्वित्यर्थः ॥६॥ तस्याः प्रतिबिम्बता तदधीनकामसंकल्पनामरूपभाक्त्वाच्च न वास्तवीत्याह—**सर्वे**ति । किंकृता तर्हि जीवाद्यभिधा तदाह—**तदि**ति । आदिपदादाभासग्रहः ॥७॥ चित्सौक्ष्म्यस्वाच्छ्यपर्यालोचने आकाशोऽपि शतगुणस्थूलोऽस्वच्छश्च स्यादिति विद्वदनुभवेनाह—**आकाशे**ति । सकलमप्यकलं निष्कलं संसारस्वरूपं यत्र तथाविधैकात्म्यदर्शनशीलेति विद्वदनुभवाभिनयः । 'अमले'ति पाठे मायामलरहितमित्यर्थः ॥८॥ अतएव तत्र भ्रान्तिदृष्टा भावविकारास्तद्व्यतिरेकेण न सन्तीत्याह—**तरङ्गे**ति द्वाभ्याम् ॥ ९ ॥ १० ॥ यदि चित् चेत्यं चिनोति उपचिनोतीति मन्यसे तर्हि चिचितमेव चिनोतीति मन्यस्व नचेत्यमन्यदस्तीति । एवं मनने तेन चितः स्वात्मनि व्यापारायोगेन हेतुना इदं चित्स्वरूपमात्मन्येव स्थितं न किंचिच्चिनोतीति फलतीत्यर्थः । सेयं परमार्थदृष्टिः । यस्त्वज्ञ एव सन् ज्ञोऽस्मीत्यभिमन्यते तस्यैव चिद्व्यतिरिक्तं सर्गेष्वन्यदायातमस्तीति च कल्पनेत्यर्थः । अज्ञेऽज्ञे इति वीप्सा वा ॥११॥ तामेव ज्ञाज्ञयोः कल्पनया चितं पुनर्विभज्याह—**अज्ञेष्वि**ति ॥ १२ ॥

अनुभूतिवशान्नित्यमर्कादीनां प्रकाशिनी ।
स्वादिनी सर्वभूतानां भाविनी भवभोगिनाम् ॥ १३
नास्तमेति न चोदेति नोत्तिष्ठति न तिष्ठति ।
न चायाति न वा याति न चेह नच नेह चित् ॥ १४
सैषा चिदमलाकारा स्वयमात्मनि संस्थिता ।
राघवेत्थं प्रपञ्चेन जगन्नाम्ना विजृम्भते ॥ १५
तेजःपुञ्जैर्यथा तेजः पयःपूरैर्यथा पयः ।
परिस्फुरति संस्पन्दैस्तथा चित्सर्गविभ्रमैः ॥ १६
तत्स्वभावेन चिन्नाम्ना सर्वगेनोदितात्मना ।
प्रकाशेनाप्रकाशेन निरंशेनांशधारिणा ॥ १७
स्वयं स्वकलनाभोगादनन्तं पदमुज्झता ।
अहमस्मीति भावेन गच्छता ज्ञपदं शनैः ॥ १८
नानातायां प्ररूढायामस्यां संसृतिपूर्वकम् ।
भावाभावग्रहोत्सर्गपदे स्थितिमुपागते ॥ १९
पुर्यष्टकस्पन्दशतैः करोति न करोति च ।
उत्सेधमेति भूकोशकोटरस्थोऽङ्कुरोत्करः ॥ २०
व्योम सौषिर्यमादत्ते सर्वमूर्त्यविरोधि यत् ।
स्पन्दैकधर्मवान्वातो रसरूपतया जलम् ॥ २१
दृढोर्वी प्रकटं तेजः स्थितिमन्ति जगन्ति च ।
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासु कालः कलनया स्थितः ॥ २२
पुष्पेषु गन्धतां याति शनैः संचितकेसरम् ।
मृत्कोटररसोल्लासः स्थाणुतामेति भूतले ॥ २३
मूलस्थाः फलमायान्ति पेलवा रसलेशकाः ।
संनिवेशं व्रजन्त्येता रेखाः पल्लवपालिषु ॥ २४
नवतामनुगृह्णाति शक्रबाणासनेन च ।
यो यो भवत्यविरतं संस्थानेन वनेन च ॥ २५
वसन्तमुपतिष्ठन्ति पुष्पपल्लवराशयः ।
निदाघविधिमायान्ति दैवदाहविभूतयः ॥ २६
प्रावृट्समयमीहन्ते नीला जलदराशयः ।
शरदं चानुधावन्ति समग्राः फलराशयः ॥ २७
हेमन्ते हिमहासिन्यो भवन्ति ककुभो दश ।
नयन्त्युपलतामम्बु शिशिरे शीतलानिलाः ॥ २८
न जहाति स्वमर्यादां कालो युगमयीमिमाम् ।
तरङ्गिणीतरङ्गौघलीलया यान्ति सृष्टयः ॥ २९
नियतिः स्थितिमायाति स्थैर्यचातुर्यकारिणी ।
तिष्ठत्याप्रलयं धीरा धराधरणधर्मिणी ॥ ३०
चतुर्दशविधानीह भूतानि भुवनान्तरे ।
नानाचारविहाराणि नानाविरचनानि च ॥ ३१
पुनःपुनर्विलीयन्ते जायन्ते च पुनःपुनः ।
धारापरम्परा याति विना वारीव बुद्बुदाः ॥ ३२

तस्या एव चितो जगत्प्रकाशभोगजन्मनिर्वाहकतामाह—**अनुभूती**ति । स्वादिनी विषयस्वादने निमित्तभूता । भवभोगिनां जीवानां भाविनी जन्मादौ निमित्तभूता च । 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः ॥१३॥ अज्ञानां जन्मादिनिमित्तभावेऽपि ज्ञदृशा कूटस्थापरिच्छिन्नैकरूपैव सेत्याह—**नास्तमेती**ति ॥१४॥ विजृम्भते विवर्तते ॥१५॥ चिद्विवर्तोऽपि परमार्थदृशा चिदेवेत्याशयेन दृष्टान्तावाह–**तेजःपुञ्जै**रिति ॥१६॥ स्वतःशुद्धस्याप्यविद्यया सर्गविभ्रमैः परिस्फुरणमेव सर्गकर्तृत्वं नान्यादृशमिति दर्शयितुं तदुपयोगिनी द्वे रूपे आह—**तदि**ति । स्वभावेन चिन्नाम्ना । व्यवहारतः सर्वगेन । परमार्थतः प्रकाशेन । नाहं जानामीति व्यवहारादप्रकाशेन । एवमग्रेऽपि ॥ १७ ॥ स्वकलना अविद्यायां स्वप्रतिबिम्बस्तल्लक्षणादाभोगात्कृत्रिमवेषात् । अनन्तं पदमपरिच्छिन्नस्वरूपमुज्झतेवाप्रतिसंदधानेन । अज्ञपदं जीवताम् ॥१८॥ इदमस्ति इदं नास्तीति भावाभावौ । इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यमितीष्टानिष्टयोर्ग्रहोत्सर्गौ च । तेषां पदे स्थाने देहात्मभावे ॥ १९ ॥ अध्यस्तात्मभावपुर्यष्टकस्पन्दशतैर्विहितनिषिद्धकर्मभिर्भोग्यं जगत्करोति न करोतीति । वस्तुतः तत्तद्वस्तुभावेन करणप्रकाशने प्रपञ्चयति—**उत्सेध**मित्यादिना । उत्सेधमुपचयेनौन्नत्यम् ॥ २० ॥ भुवोऽङ्कुरात्मनोत्सेधे भूतान्तरभावेन तदानुकूल्याचरणमाह—**व्योमे**ति । यदि व्योम सौषिर्यं नादद्यान्निरवकाशोऽङ्कुरो न निर्गच्छेत् । एवं स्पन्दात्मको वायुराकर्षति येनाङ्कुरो निर्गच्छतीत्याह—**स्पन्दे**ति । एवं जलं स्वरसेनाङ्कुरं स्नेहयतीत्याशयेनाह—**रसे**ति ॥ २१ ॥ एवमुर्वी स्वदार्ढ्यदानेनाङ्कुरमनुगृह्णातीत्याशयेनाह—**दृढे**ति । तेजश्च रूपदानेन प्रकटीकरोतीत्याशयेनाह—**प्रकट**मिति । एवं सर्वजगन्ति तत्तत्कार्याणां स्थित्यविघाताभ्यामनुग्राहकाणीत्याशयेनाह–**स्थितिमन्ती**ति । कालो हेमन्तादिर्यवाङ्कुरादिविरोधितृणाद्युद्गमप्रतिबन्धेन यवाङ्कुरोद्गमाभ्यनुज्ञानेन चानुग्राहक इत्याह—**प्रतिबन्धे**ति । कलनया परिणामकतया ॥ २२ ॥ पूर्वपुण्यादिभावापन्ना चिद्गन्धाद्यात्मना विवर्तत इत्याह—**पुष्पेष्वि**ति । मृदन्तर्गतरसभावापन्ना चित् स्थाणुतां तरूपचयेन तन्मूलदारुताम् ॥ २३ ॥ मूलस्थरसभावापन्ना च फलभावं याति । त एव रसाः पल्लवपालिषु प्रविष्टा रेखाः शिरा भूत्वा पत्रादिसंनिवेशं व्रजन्ति ॥ २४ ॥ शक्रबाणासनेनेन्द्रचापेन समामिति शेषः । नवतां वृक्षस्य नूतनतां च संपादयन्ननुगृह्णाति ॥ २५ ॥ तस्या ऋतुरूपेणापि कार्यानुग्राहकत्वं प्रपञ्चयति—**वसन्त**मित्यादिना । दैवस्य सौरस्य तेजसो दाहविभूतयस्तापशक्तयः ॥ २६ ॥ समग्राः क्षेत्रेषु प्रचुरीभूता धान्यादिफलराशयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ संवत्सरयुगादिकालात्मना च तस्याः सर्गादिमर्यादानुग्राहकत्वमाह—**न जहाती**ति ॥ २९ ॥ नियत्यादिरूपेणापि तस्या जगन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वमाह—**नियति**रिति । स्थैर्यचातुर्यकारित्वमेव धरादावुदाहृत्य दर्शयति—**तिष्ठती**ति—धरणधर्मिणी सर्वजनाधारस्वभावा ॥३०॥ चतुर्दशलोकवासित्वाच्चतुर्दशविधानि भूतानि प्राणिनः ॥ ३१ ॥ भूतानां धारा परम्परा जन्ममरणप्रवाहपरम्परा यात्यपगच्छति

१ योयो नूतनतासंपादनपूर्वकोऽनुग्रहः.

आयाति याति परितिष्ठति लीलयाऽति-
स्वार्थानुपार्जयति धावति जन्मनाशैः ।
उन्मत्तवद्विहितभावनमाहितेहा
मुग्धा कृतान्तविवशा जनता वराकी ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे चिदादित्यस्वरूपवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इत्थं स्थिरतराकाराः संसारावलयोऽभितः ।
स्वभावाद्ब्रह्मणः सर्वाः पुनरायान्ति यान्ति च ॥ १
स्वतः सर्वमिदं जातमन्योन्यं हेतुतां गतम् ।
अन्योन्यमभिनश्यत्तत्स्वत एव विलीयते ॥ २
स्वतोऽस्पन्दोऽपि तु स्पन्दो यथाऽगाधजलोदरे ।
तथैवेयमसत्सच्च चिदेव परिदृश्यते ॥ ३
व्योमन्येव निराकारे निदाघात्सरितो यथा ।
लक्ष्यन्ते तद्वदेवेमाश्चित्तत्त्वे सृष्टिदृष्टयः ॥ ४
यथा मदवशादात्मा सोऽन्यवत्प्रतिभासते ।
तथैव चित्त्वाच्चिद्धातुः स एवाऽस इव स्थितः ॥ ५
न चेदं सदसन्नेदं तत्स्थातत्स्थतया चितः ।
नातिरिक्तातिरिक्ता च कटकादिषु हेमता ॥ ६
येन शब्दं रसं रूपं गन्धं जानासि राघव ।
सोऽयमात्मा परं ब्रह्म सर्वमापूर्य संस्थितः ॥ ७
नानैकत्वादतीतात्तु सर्वगादमलात्मनः ।
द्वितीया कलना नास्ति काचिन्नेतरथा क्वचित् ॥ ८
राम भावनादन्यस्य भावाभावाः शुभाशुभाः ।
सृष्टयः परिकल्प्यन्तेऽनात्मन्येवाथवात्मनि ॥ ९

यस्मादात्मनो व्यतिरिक्ते वस्तुनि सिद्धे सति तत्रेच्छा प्रवर्तते । यत्र स्वात्मनो व्यतिरिक्तं न किंचिदपि संभवति तत्रात्मा किमिव वाञ्छन्किमनुसरन्धावतु किमुपैतु ॥ १०

अत इदमीहितमिदमनीहितमित्यात्मानं न स्पृशन्ति विकल्पाः । अतो निरिच्छतायामात्मा न किंचिदपि करोति कर्तृकरणकर्मणामेकत्वात्, न क्वचित्तिष्ठत्याधाराधेययोरेकत्वात्, नच [1]निरिच्छस्यात्मनो नैष्कर्म्यमभिमतम्, द्वितीयायाः कल्पनाया अभावात् ॥ ११

नेतरा जानासि राम त्वमियं ब्रह्मसंस्थितिः ।
सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तः कर्ता भव गतज्वरः ॥ १२

तत्त्वज्ञानेनेति शेषः ॥ ३२ ॥ उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयन्नुपसंहरति—**आयाती**ति। ब्रह्माण्डकोटिलक्षणा तदन्तर्गतप्राणिलक्षणा च शोच्यत्वाद्वराकी जनता विहितभावनं यथा स्यात्तथा । प्राक्तनसंकल्पवासनारागादिति यावत् । आहितेहा उद्भूतकामा स्वरूपविचारवार्तानभिज्ञत्वान्मुग्धा उन्मत्तवदिह लोके जन्मभिरायाति परलोकं याति परितश्च स्थावरादिजन्मभिस्तिष्ठति लीलया भोगकौतुकेन अतिशयितान् ऐहिकामुष्मिकभोगोपायधनधर्मादिलक्षणान्स्वार्थानुपार्जयति जन्मनाशैर्धावति संसारे इत्थं भ्रमतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे चिदादित्यस्वरूपवर्णनं नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥

आत्मनोऽनात्मभावोऽयमविद्याकामकर्मभिः ।
बोधादकामान्नैष्कर्म्यात्स्वरूपावस्थितिस्ततः ॥ १ ॥

चित्स्वरूपस्थितिरेव जगत्स्थितिश्चित एव जगद्रूपेणावस्थानादिति वक्तुं प्रागुक्तमनुवदति—**इत्थ**मिति ॥ १ ॥ अन्योन्यं हेतुतां गतमिदं जगत्स्वतः स्वाधिष्ठानचैतन्यादेव जातम् । एवमग्रेऽपि ॥ २ ॥ यथा अगाधजलोदरे जलाव्याप्तदेशाभावाज्जलस्य स्पन्दोऽप्यस्पन्दस्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ सरितो मृगतृष्णाः ॥ ४ ॥ स एव स्वात्मा अन्यवत् अघूर्णमानोऽपि घूर्णमान इव । चिद्धातुश्चित्सारः । असः अचिदिव ॥ ५ ॥ उक्तार्थं स्थिरयितुं जगतोऽनिर्वचनीयस्वभावतां दर्शयति—**न चे**ति । सतैव तद्द्वेषधारणादसत्त्वं दुर्वचनं बाध्यत्वाच्च सत्त्वं दुर्वचनमित्याशयेनाह—**तत्स्थातत्स्थतये**ति ॥ ६ ॥ ननु ब्रह्मणो जगद्विवर्तः श्रूयते न प्रत्यक्चित इत्याशङ्क्य सैव ब्रह्मेति दर्शयति—**येने**ति । 'येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान् । एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यत ॥ एतद्वै तत्' इति काठकश्रुतौ ब्रह्मण एव प्रत्यगात्मताभिधानादिति भावः ॥ ७ ॥ ननु प्रतीचां नानात्वाद्ब्रह्मणश्चैकत्वात्कथमैक्यमित्याशङ्क्य नानैकत्वयोर्मिथ्यात्वान्नायं दोष इत्याशयेनाह—**नानैकत्वादतीता**दिति ॥ ८ ॥ यतोऽन्यस्य वस्तुनो भावाः सद्भावा अभावाः शुभाशुभाः सृष्टयश्च भावनाद्वासनावशादेव परिकल्प्यन्ते । ताश्च मायिकदृशा अनात्मभूतमायायामेव । अथवा तत्त्वदृशा आत्ममात्रत्वादात्मन्येव ॥ ९ ॥ अथवात्मनीति यत्पद्ये पक्षान्तरमुक्तं तद्युक्तिप्रयोजनाभ्यां गद्यैरुपपादयति—**यस्मादि**त्यादिना । यदा आत्मरूपा सृष्टिरात्मन्येवास्ते इति पक्षस्तदा आत्मान्या सृष्टिर्नास्त्येवेति फलितम् । इच्छापूर्विका हि सृष्टिः । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इत्यादिश्रुतेः । नचात्मन आत्मनीच्छासिद्धत्वात् । नचात्मनोऽन्यत्प्रसिद्धमस्ति यदिच्छन्नात्मा स्रष्टुं प्रवर्तेत । नचाप्रवर्तमानः कश्चित्स्रष्टुं शक्नोतीत्याशयः । किमुपैतु धावनेन वा किं फलं प्राप्नोतु ॥ १० ॥ ननु नैष्कर्म्यसिद्धिस्तत्फलमस्तु तत्राह—**नचे**ति । [1]**निरिच्छे**ति । अनिच्छे कर्मप्रसिद्धौ नैष्कर्म्यफलं स्यान्नच सास्तीत्याशयेनाह—**द्वितीयाया** इति ॥ ११ ॥ इतरा उक्तप्रकारेभ्योऽन्या साफ-

१ निरिच्छति इति मूले, टीकायां च निरिच्छति=अनिच्छे इति क्वचित्पठ्यते.

अन्यच्च राघव पुनः
पुनः कृत्वा कृत्वा बहुविधमिदं कर्म तरसा
त्वया प्राप्यं किं तद्वद यदुचितं भूतकरणात् ।
अकर्तृत्वे वास्था भवतु तव चाप्यागमवतो
भव स्वस्थः स्वच्छः स्तिमित इव निर्वातजलधिः ॥१३

गत्वा सुदूरमपि यत्नवता जवेन
नासाद्यते तदिह येन सुपूर्णतैति ।
मत्वेति मा व्रज पदार्थगणान्धिया त्वं
न त्वं त्वमेव परमार्थतया चिदात्मा ॥ १४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः ३८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं स्थिते तु तज्ज्ञानां यदेतत्कर्तृत्वं दृश्यते सुखदुःखादिषु योगादिषु वा तदसन्नतु मूर्खाणाम् ॥ १

यतः कर्तृत्वं नाम किमुच्यते । यो ह्यन्तस्थाया मनोवृत्तेर्निश्चय उपादेयताप्रत्ययो वासनाभिधानस्तत्कर्तृत्वशब्देनोच्यते ॥ २

चेष्टावशात्तादृक्फलभोक्तृत्वं वासनानुरूपं स्पन्दते पुरुषः स्पन्दानुरूपं फलमनुभवति । फलभोक्तृत्वं नाम कर्तृत्वादिति सिद्धान्तः ॥ ३

तथाच ।

कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स्वर्गेऽपि नरकेऽपि वा ।
या दृग्वासनमेतत्स्यान्मनस्तदनुभूयते ॥ ४

तस्मादज्ञाततत्त्वानां पुंसां कुर्वतामकुर्वतां च कर्तृता नतु ज्ञाततत्त्वानामवासनत्वात् ॥ ५

ज्ञाततत्त्वो हि शिथिलीभूतवासनः कुर्वन्नपि फलं नानुसंदधाति । अथच स्पन्दनमात्रं केवलं करोत्यसक्तबुद्धिः संप्राप्तमपि फलमात्मैवेदं सर्वमेव कर्मफलमनुभवत्यकुर्वन्नपि करोति मग्नमनाः ॥ ६

मनो यत्करोति तत्कृतं भवति यन्न करोति तन्न कृतं भवति अतो मन एव कर्तृ न देहः ॥ ७

चित्तादेवायं संसार आगतश्चित्तमय एव चित्त-

ल्यादिकल्पना न नास्त्येव । इयं हि ब्रह्मसंस्थितिः । यद्यत्र त्वमितरां जानासि तर्हि सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो गतज्वरोऽपि सन् कर्ता भव, नाहं निवारयामीति भावः ॥१२॥ अज्ञतादशायामपि भौतिकशरीरपरिग्रहणकर्तृत्वे भूतैरेव भूतानि कृत्वा भौतिकानि फलानि प्राप्तानि नत्वसङ्गोदासीनेनात्मना, किं वाच्यं तस्य प्रबोधदशायां क्रियातत्फलयोरसंभव इति न तत्रास्थोचितेत्याशयेन गद्योक्तार्थसमर्थनाय पद्यमवतारयति—**अन्यच्चेति** । द्वितीयं पुनःशब्दमारभ्य पद्यं बोध्यम् । हे राघव, त्वया तरसा कर्तृत्वाभिनिवेशेन पुनःपुनः कृत्वा कृत्वा भूतकरणात् विषयभूतैर्देहभूतोपचयादेरन्यत्किं फलं प्राप्यं यत्ते तव नित्यनिरतिशयानन्दात्मन उचितं फलं स्यादित्यर्थः । अतः सर्वकर्तृत्वाभिनिवेशं हित्वा स्वस्वरूपोचिते अकर्तृत्व एवास्था भवतु । एवार्थे वाशब्दः । तदुपपत्तये हेतुगर्भं विशिनष्टि—**आगमवत** इति । श्रुतिगुरुवाक्यैरात्मप्रबोधवत इति यावत् । अपिशब्दान्मुख्याधिकारवत्तानुक्ता समुच्चीयते । अतः स्वच्छः स्वस्थो भवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ विस्तरोक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति—**गत्वेति** । **येन** सुपूर्णता अपरिच्छिन्नसुखलाभेन पूर्णकामता एति तत्साधनं सुदूरं दिशामन्तमपि गत्वा भ्रमित्वा अत्यन्तयत्नवतापि नासाद्यत इति मत्वा निश्चित्य त्वं धिया मनसापि बाह्यपदार्थगणान्मा व्रज । इत्थं क्रियाः सर्वास्त्याजयित्वा स्वस्थान एव परमपुरुषार्थं दर्शयति-**न त्वमिति** । न त्वं निरस्तपराग्रूपस्त्वमेव परमार्थतया दृष्टः पूर्णानन्दचिदात्मा परमपुरुष इत्यर्थः ॥१४॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

असङ्गात्मानभिज्ञस्य मनःसङ्गेन कर्तृता ।
ज्ञस्याकर्तृरभोक्तृत्वान्न बन्धोऽस्तीत्युदीर्यते ॥ १ ॥

ननु तत्त्वविदामपि लौकिकेषु शास्त्रीयेषु च कर्मसु कर्तृत्वं दृश्यते तच्चावश्यमिष्टानिष्टभोक्तृत्वं प्रापयिष्यतीत्यज्ञात्को विशेषस्तत्राह—**एवं स्थिते** इति । सुखदुःखादिषु सुखदुःखभोगफलेषु कर्मसु योगादिषु समाध्यभ्यासपरिपाकभूमिकाभेदेषु वा तज्ज्ञानां तत्त्वविदां तद्दृश्यमानं कर्म असत् नास्त्येव नतु मूर्खाणां तत्तथेत्ययमेव विशेष इत्यर्थः ॥ १ ॥ तदुभयमुपपादयितुं कर्तृत्वरूपं विमृशति—**यत** इत्यादिना । **यो हीति** । शारीरक्रिया न कर्तृता । अबुद्धिपूर्वचेष्टायां करोमीति प्रत्ययादर्शनात् किंतु मानसी पूर्वपूर्वकर्तृता वासनारागात्मकमनोवृत्तेरुद्भूता कार्यमिदमिति निश्चयात्मकवृत्तिरूपेण परिणता क्रियाभिधानेत्यर्थः ॥ २ ॥ भोक्तृत्वमपि तदधीनचेष्टावशात्तत्तद्वासनानुरूपफलास्वादगोचरोद्भूतवासनैवेत्याह—**चेष्टावशादिति** । यतो वासनानुरूपं स्पन्दते पुरुषः ॥ ३ ॥ उक्तेऽर्थे श्लोकमुदाहरति—**तथाचेति** । स्वर्गे नरकेऽपि वा तदनुभूयत इति संबन्धः ॥४॥ अस्तु वासनैव कर्तृता भोक्तृता च तथापि कथं ज्ञाज्ञयोर्विशेषसिद्धिस्तत्राह—**तस्मादिति** ॥ ५ ॥ ज्ञे विशेषमुक्तमुपपादयति—**ज्ञाततत्त्वो हीति** । एवं तस्य भोक्तृत्वमप्यसदित्येतदुपपादयति—**संप्राप्तमपीति** । मग्नमना भोगासक्तचित्तोऽज्ञस्तु अकुर्वन्नपि करोति ॥६॥७॥ विज्ञातं विचार्य निर्धारितं प्रागिति शेषः । सर्वो विषयश्च वृत्तिभेदश्चेत्युभयमुपशान्तं

मात्रं चित्त एव स्थित इति विज्ञातम् । विषयश्च सर्वमुपशान्तमभूद्वासनैवेति ज्ञ एवास्तीति ॥ ८

आत्मविदां हि तन्मनः परमुपशममागतं मृगतृष्णाजलमिव वर्षति जलदे हिमकण इव चण्डातपे विलीनं तुर्यदशामुपागतं स्थितम् ॥ ९

नानन्दं न निरानन्दं न चलं नाचलं स्थिरम् ।
न सन्नासन्न चैतेषां मध्यं ज्ञानिमनो विदुः ॥ १०

न वासनामये स्पन्दरसे गज इव पल्वले मज्जति तज्ज्ञो मूर्खमनोभोगभूमिमेव पश्यति न सत्तत्त्वं ॥ ११

तथाचायमत्रापरो दृष्टान्तः । अकुर्वन्नपि श्वभ्रपतनं शय्यासनगतोऽपि श्वभ्रपातवासनावासिते चेतसि श्वभ्रपतनदुःखमनुभवति । अपरस्तु कुर्वन्नपि श्वभ्रपतनं परममुपशममुपगतवति मनसि शय्यासनसुखमनुभवति । एवमनयोः शय्यासनश्वभ्रपातयोरेकः श्वभ्रपतनस्याकर्तापि कर्ता संपन्नो द्वितीयश्च श्वभ्रपतनस्य कर्ताप्यकर्ता संपन्नश्चित्तवशात्तस्माच्चित्तं तन्मयो भवति पुरुष इति सिद्धान्तः ॥ १२

तेन तत्र कर्तुरकर्तुर्वा नित्यमसंसक्तं भवतु चेतो नहि किंचिदस्त्यात्मतत्त्वव्यतिरिक्तं यत्र संसक्तिर्भाव्यते । यत्किंचिदिदं जगद्गतं तत्सर्वं शुद्धचित्तत्वादाभासमवेहि ॥ १३

एवं चास्य ज्ञातज्ञेयस्य पुंसो नामात्मा सुखदुःखानां न गम्य इति निश्चये जाते नात्मव्यतिरिक्ता आधाराधेयदृष्ट्यो विद्यन्त इति निश्चये जाते कर्ता भोक्ता सर्वपदार्थव्यतिरिक्तो वालाग्रसहस्रभागोऽहमिति निश्चये जाते यत्किंचिदिदं तत्सर्वमहमेवेति वा निश्चये जाते सर्वसत्त्वावभासकः सर्वगस्तिष्ठाम्येवाहमिति निश्चये जाते नाहं सुखदुःखानां गम्य इति विगतज्वरतया चित्तवृत्तिर्लीलयैव तिष्ठते व्यवहारेषु ॥ १४

तज्ज्ञस्य संकटे च मुदितैव केवलं ज्योत्स्नेव भुवनभावमलंकरोति येन चित्तादृते तु ज्ञः कुर्वन्नप्यकर्ता संपन्नो मनसोऽलेपकत्वान्नासौ पादपाण्यादिविक्षेपस्य यत्नकृतस्यापि कर्मणः फलमनुभवति ॥ १५

एवं मनः सर्वकर्मणां सर्वहितानां सर्वभावानां सर्वलोकानां सर्वगतीनां बीजं तस्मिन्परिहृते सर्वकर्माणि परिहृतानि भवन्ति सर्वदुःखानि क्षीयन्ते सर्वकर्माणि लयमुपयान्ति । मानसेनापि कर्मणा यत्कृतेनापि ज्ञो नाक्रम्यते न विवशीक्रियते न रञ्जनामुपैत्यव्यतिरिक्तात् ॥ १६

यथा बालो मनसा नगरस्य निर्माणं निर्मृष्टं च कुर्वन्नगरनिर्माणं मनःकृतमकृतमिव लीलयानुभवति नोपादेयतयासुखदुःखमकृत्रिममिति पश्यति नगरनिर्मथनं च मनःकृतं कृतमिति पश्यतीति दुःखमपि लीलयानुभवन्नपि न दुःखमिति पश्यति । एवमसौ परमार्थतः कुर्वन्नपि न लिप्यत एवेति ॥ १७

सद्वासनैवाभूत्तदा तदुपहितो ज्ञो जीव एवास्ति ॥ ८ ॥ तेषु जीवेष्वात्मविदां तन्मनः वर्षति जलदे प्रावृषि मृगतृष्णाजलमिवोपशममागतं सत् चण्डातपे हिमकण इव निलीनं तुर्यदशामुपागतं सत्तद्भावेनैव स्थितमिति विशेष इत्यर्थः ॥ ९ ॥ उक्तमनोदशावर्णनपरं श्लोकमुदाहरति—**नानन्दमिति** । आनन्दं विषयसुखविश्रान्तं न । नापि स्वरूपानन्दशून्यम् । अचलं शिलादिवज्जडावस्थं न । एतेषां उक्तानन्दनिरानन्दचलाचलसदसतां मध्यं संध्यवस्थारूपं च न किंतु परिशेषाद्भूमात्मसुखैकरसमित्यर्थः ॥ १० ॥ ज्ञाज्ञयोर्विशेषान्तरमप्याह—**न वासने**त्यादिना । न सत्तत्त्वं परमार्थतत्त्वम् ॥ ११ ॥ अज्ञमनसो दुर्वासनादुःखमज्जने स्वप्नो दृष्टान्त इत्युक्त्वोपपादयति—**तथाचे**त्यादिना । तथाच श्रुतिरपि 'अथ यत्रैनं घ्नन्तीव जिनन्तीव हस्तीव विच्छादयति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते' इति । अपरस्तत्त्वज्ञस्तु । उक्तमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति—**तस्मादि**ति ॥१२॥ भवतु चेतः । तवेति शेषः । तत्त्वदृशस्तव यत्र संसक्तिः संभाव्यते तदात्मतत्त्वव्यतिरिक्तं नह्यस्ति ॥१३॥ नामेत्यवधारणे निपातः । सुखदुःखानामगम्य एवेति निश्चये जाते इत्यस्योपपादक आधाराधेयदृष्ट्यसत्त्वनिश्चयस्तदुपपादको देहातिरिक्तवालाग्रमात्रात्मनिश्चयः सर्वाहंभावनिश्चयो वा तद्विशोधनफलभूतः सर्वगतात्मनिश्चयस्तद्द्वारा प्रागुक्तेनाहं सुखदुःखानां गम्य इति निश्चये जाते विगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारचिन्ताज्वरतया चित्तवृत्तिरात्मन्येव लीलया प्रारब्धभोगार्थं लीलां प्रकाशयन्ती व्यवहारेषु तिष्ठते । 'प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च' इति तङ् ॥ १४ ॥ अतस्तत्त्वज्ञस्य संकटेष्वपि न दुःखभोक्तृत्वं प्रत्युतानन्द एवेत्याह—**तज्ज्ञस्ये**ति । तत्र हेतुमाह—**येने**त्यादिना ॥ १५ ॥ मनसः सर्वकार्यमनोबुद्धितद्विषयतद्गतीनां बीजत्वात्तत्त्यागे सर्वसंसारपरिहारः सिद्ध इत्याह—**एव**मिति । सर्वकर्माणि सर्वाश्चेष्टाः सर्वकर्माणि सर्वाणि पुण्यपापानि लयमुपयान्ति मानसेन सांकल्पिकेन कृते शारीरेणापि कर्मणा यद्यस्मात् ज्ञो नाक्रम्यते तत्र हेतुर्न वशीक्रियत इति । तत्र हेतुर्न रञ्जनामुपैतीति । तत्फले रक्तो हि तत्साधनक्रियया स्वसिद्ध्यै वशीकृत्य प्रवर्त्यते । प्रवृत्तश्च तत्कृतगुणदोषैराक्रम्यते । कुतः । अव्यतिरिक्तात् परमार्थतः स्वव्यतिरिक्तस्याभावात् ॥ १६ ॥ कृतस्याप्यकृतत्वे दृष्टान्तमाह—**यथे**त्यादिना । निर्मृष्टं निर्मितस्य परिष्कारम् । नगरस्य निर्मथनं प्रविलापनप्रयुक्तां निवृत्तिम् । कृतं वास्तवम् । दार्ष्टान्तिके उक्तं

सर्वभावेषु हेयोपादेयताभ्यां जगति किं कारणं
दुःखस्य न चोपादेये किंचिदपि संभवति यदविनाशं
व्यतिरिक्तं चात्मनस्तस्मादयमात्माऽकर्ताऽभोक्ताऽ-
तत्त्वतो यदेतत्कर्तृत्वं च स्वध्यारोप्यते ॥ १८
आवश्यकं तत्सम्यग्दर्शनमोहान्न वस्तुत इति
यथाभूतवस्तुविचारणात्कर्तृत्वभोक्तृत्वे न स्तः ।
इन्द्रियेन्द्रियार्थद्वेषाभिलाषादिका दृष्टयस्तद्दृष्टीनां
दृश्यन्ते नातद्दृष्टीनाम् ॥ १९
मोक्षोऽस्ति न संसारे स्वसंसक्तमनसामिहासं-
सक्तमनसां त्वेतत्सर्वमेवास्ति ॥ २०
यथास्थितं ज्ञस्य केवलमात्मतत्त्वमेवोल्लसति
तद्द्वित्वैकत्ववादिसिद्धे द्वित्वैकत्वे करोति सत्त्वा-
सत्त्वे करोति शक्तिजालादभिन्नां सर्वशक्तितां च
दर्शयति तस्य ॥ २१
न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति नाबन्धोस्ति न बन्धनम् ।
अप्रबोधादिदं दुःखं प्रबोधात्प्रविलीयते ॥ २२
संकल्पिता जगति मोक्षमतिर्मुधैव
संकल्पिता जगति बन्धमतिर्मुधैव ।
संत्यज्य सर्वमनहंकृतिरात्मनिष्ठो
धीरो धिया व्यवहरन्भुवि राम तिष्ठ ॥ २३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ३९

श्रीराम उवाच ।

भगवन्नेवं स्थिते परे ब्रह्मण्येव विद्यमाने कुत
एवाभित्तिचित्ररूपायाः सृष्टेरागम इति कथय
महात्मन् ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

राजपुत्र ब्रह्मतत्त्वमेवेदमावर्तते यस्मात्सर्वशक्ति
ततस्मात्सर्वाः शक्तयो ब्रह्मणि दृश्यन्ते ॥ २
सत्त्वमसत्त्वं द्वित्वमेकत्वमनेकत्वमाद्यत्वमन्त-
त्वमिति ॥ ३
तच्च नान्यत् । यथा जलराशेर्जलाशय उल्लास-
प्रफुल्लासेन नानाकारतां दर्शयन्प्रकटतां गच्छति ॥ ४

योजयति—एवमिति ॥ १७ ॥ इत्थं कर्तृत्वं विचार्य दुःखकारणं विमृशति—सर्वभावेष्विति । जगति सर्वभावेषु हेयोपादेयताभ्यां व्यवह्रियमाणेषु दुःखस्य कारणं किम् । नच हेयं दुःखकारणम् । उपादानपूर्वकत्वाद्धानस्य । हेयस्योपादेयत्वाभावादेव ततो दुःखाप्रसक्तेरिति परिशेषादुपादेयं दुःखहेतुरिति स्यात् । नच तदपि संभवतीत्याह—नचोपादेय इति । नश्वराद्युपादेयाद्दुःखमविनाशिनो विनाशिनो वा । नाद्यः । विनाशिनः स्वरक्षणे असमर्थस्य क्वापि कारणत्वायोगात् । न द्वितीयोऽपि । नह्युपादेये जगति तादृशं किंचिदपि संभवति यदविनाशि । 'अतोऽन्यदार्तम्' इति श्रुत्या आत्मव्यतिरिक्तस्य विनाशित्वोक्तेरित्याशयेन हेतुगर्भं विशिनष्टि—व्यतिरिक्तं चात्मन इति । आत्मनो हानोपादानतायोग्यत्वादुपादेयस्य तद्व्यतिरिक्तस्य नश्वरत्वादित्यर्थः । एवं भोग्यदुःखस्य कारणानिरूपणादप्यात्मा अकर्ता अभोक्ता चेति सिद्धमित्याह—तस्मादिति । चकारो भिन्नक्रमः । एतच्च कर्तृत्वं यदनुभूयते तत् अतत्त्वतः सु अध्यारोप्यते इत्यन्वयः ॥ १८ ॥ आवश्यकं जीवता अनिवार्यम् । 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः' इति न्यायादित्यर्थः । आवश्यकत्वं कुतस्तत्राह—इन्द्रियेति । इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु द्वेषाभिलाषादिकैस्तन्निमित्तैः पुण्यपापादृष्टैश्चायस्ता विवशीकृता बुद्धिर्येषामज्ञानां तेषामेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ अतएव तत्त्वविदां न मोक्षकल्पनाप्यस्तीत्याह—मोक्ष इति । स्वस्मिन्पूर्णात्मन्येव संसक्तं मनो येषाम् । इह स्वात्मन्यसंसक्तमनसामभ्यासदशापन्नानां तु दृष्ट्या एतद्बन्धमोक्षादि सर्वमेवास्ति ॥ २० ॥ ज्ञस्य दृशा तर्हि किमस्ति तदाह—यथास्थितमिति । कथं तर्हि तस्य व्यवहारसिद्धिरिति चेत्परदृष्टिप्रसिद्धद्वित्वैकत्वादेस्तात्कालिकेनाभ्युपगममात्रेणेत्याह—तद्द्वित्वैकत्वेति । तदात्मतत्त्वमेव तस्य तत्त्वज्ञस्य जीवनादिव्यवहारसिद्धये द्वित्वैकत्ववादिदृष्टिसिद्धे द्वित्वैकत्वे तत्कालं करोति ॥ २१ ॥ फलितार्थं पद्येनाह—न बन्ध इति । बन्धनं बन्धकारणं कामकर्मादि ॥ २२ ॥ उक्तां पूर्णात्मनिष्ठामुपसंहरन् रामायोपदिशति—संकल्पितेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २३ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वं रामव्यामोहविस्तरः ।
तद्बोधाय वसिष्ठस्य विमर्शादीह कीर्त्यते ॥ १ ॥

अज्ञदृष्टावेव स्थितो रामो गुरुवचनविश्वासात्परोक्षतयैव पूर्णतास्थितिं पर्यालोच्य विरोधं मन्यमानः शङ्कते—भगवन्निति । एवं त्वदुक्तरीत्या बन्धमोक्षादेरसंभवे स्थिते सति ॥ १ ॥ किमसावज्ञदृष्टाववस्थितः शङ्कते उताभिज्ञतां कांचित्प्राप्तोऽन्तरालवर्ती सन्निति परीक्षितुं वसिष्ठः सर्वशक्तितावादाभ्युपगमेन परिहरति—राजपुत्रेत्यादिना । आवर्तते निवर्तते । दृश्यन्ते कार्यलिङ्गैरनुमीयन्ते ॥ २ ॥ तथाचाशक्तानामेव विरोधो न सर्वशक्तेरित्यभिप्रेत्योदाहरति—सत्त्वमसत्त्वमित्यादि ॥ ३ ॥ यथा जलराशेः समुद्रस्य जलाशयो जलपूर उल्लासेन चन्द्रोदयनिमित्तकेन स्वाविर्भावेण प्रफुल्लतीति प्रफुल्ल । 'फुल्ल विकसने'

२ नानाकारतादीति पाठः.

२ मूलस्थस्यैव दृष्टिपदस्यायं पर्यायार्थः.

तथा चिद्धनश्चित्तं चित्त्वाच्च सर्वाः शक्तीः कर्ममयीर्वासनामयीर्मनोमयीश्चिनोति दर्शयति बिभर्ति जनयति क्षिपयति चेति ॥ ५

सर्वेषामेव जीवानां सर्वासामभितो दृशाम् ।
समग्राणां पदार्थानामुत्पत्तिर्ब्रह्मणोऽनिशम् ॥ ६
लोकात्परादुपायान्ति तस्मिंश्चित्त्वाद्विशन्त्यलम् ।
तन्मया एव सततं तरङ्गा इव सागरे ॥ ७

श्रीराम उवाच ।

भगवंस्त्वातिगहनेयं वचनव्यक्तिर्न खल्वद्य वाक्यार्थमवगच्छामि ॥ ८

क्व किलातीतमनःषष्ठेन्द्रियवृत्ति ब्रह्मतत्त्वं क्व भङ्गुरेयं तज्जा पदार्थश्रीरिति वचनरचना। यदि चायमारम्भो ब्रह्मण आपतितस्तदनेन तत्सदृशेनैव भवितव्यम् ॥ ९

यो यस्माज्जायते स तत्सदृश एव भवति ॥ १०

यथा दीपाद्दीपः पुरुषात्पुरुषः सस्यात्सस्यम् ॥ ११

यतो निर्विकाराद्यदागतं निर्विकारेणैवानेन भवितव्यम् ॥ १२

अथैतद्व्यतिरिक्तं चिदात्मनस्तन्निष्कलङ्कस्य परमेश्वरस्य येयं कलङ्कापत्तिरित्याकर्ण्य भगवान् ब्रह्मर्षिरुवाच[1] ॥ १३

ब्रह्मैवेदं स्थितं नाम मलमस्तीह नानघ ।
तरङ्गौघगणैरम्भः सिन्धौ स्फुरति नो रजः ॥ १४
द्वितीया कल्पनैवेह न रघूद्वह विद्यते ।
ब्रह्ममात्रादृते वह्नावौष्ण्यमात्रादृते यथा ॥ १५

श्रीराम उवाच ।

निर्दुःखं ब्रह्म निर्द्वन्द्वं तज्जं दुःखमयं जगत् ।
अस्पष्टार्थमिदं ब्रह्मन्न वेद्मि वचनं तव ॥ १६

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

इत्युक्ते तत्र रामेण चिन्तयामास चेतसा ।
वसिष्ठो मुनिशार्दूलो राघवस्योपदेशने ॥ १७
परं विकासमायाता नास्य तावदियं मतिः ।
किंचिन्निर्मलतां प्राप्ता प्रोह्यते चेह वस्तुनि ॥ १८
यो व्युत्पन्नमनास्तस्य ज्ञातज्ञेयस्य धीमतः ।
मोक्षोपायगिरां पारं प्रयातस्य विवेकतः ॥ १९
न कश्चित्कस्यचिद्दोषो नास्ति विद्यात्मनि ह्यलम् ।
यावन्नोक्तं न विश्रान्तिं तावदेत्येष राघवः ॥ २०
अर्धव्युत्पन्नबुद्धेस्तु नैतद्युक्तं हि शोभते ।
दृश्यानया भोगदृशा भावयन्नेष नश्यति ॥ २१
परां दृष्टिं प्रयातस्य भोगेच्छा नाभिजायते ।
सर्वं ब्रह्मेति सिद्धान्तः काले नामास्य युज्यते ॥ २२
आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं विशोधयेत् ।
पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥ २३
अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।
महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ २४
प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीणभोगेच्छस्य निराशिषः ।
नास्त्यविद्यामलमिति युक्तं वक्तुं महात्मनः ॥ २५
अपरीक्ष्य च यः शिष्यं प्रशास्त्यतिविमूढधीः ।
स एव नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ २६

क्विप्[2]। विकस्वरः सन्। लासेन तरङ्गनृत्येन ॥ ४ ॥ चित्तं चित्तोपाधिकं जीवभावम्। तस्यापि चिदाभासरूपस्य चित्त्वाच्च। चिनोत्येकैकशः संचिनोति। संचितांश्च फलमुखेन दर्शयति— उपभोगैर्बिभर्ति पुनस्तिरोभावेन क्षिपयति ॥५॥ उक्तेऽर्थे श्लोकावुदाहरति—**सर्वेषामेवे**ति ॥६॥ पराल्लोकात्परमात्मनः ॥७॥ एवं शक्तिवादेन समाधीयमानोऽपि रामो वह्नौ शैत्यशक्तिमिव जले दहनशक्तिमिव विरुद्धां चिति जाड्यशक्तिं अदृश्ये दृश्यताशक्तिं नित्ये अनित्यताशक्तिं च ब्रह्मण्यसंभावयन् शङ्कते— **भगवन्नि**त्यादिना। वचनव्यक्तिर्वाक्यार्थावगतिः। अतिगहना दुःसंपादा विरोधसत्त्वादित्यर्थः ॥८॥ विरोधानेव दर्शयति—**क्व किले**ति। वचनरचना नामसृष्टिः। आरम्भो रूपसृष्टिः। सदृशेनैव भवितव्यं नतु विरुद्धेनेत्यर्थः ॥९॥ भवति लोके इति शेषः ॥१०॥११॥१२॥ अथशब्दो यदीत्यर्थे। तत्तर्हि निष्कलङ्कस्य परमेश्वरस्य या जगद्भावापत्तिस्त्वयोक्ता इयं कलङ्कापत्तिरुक्ता स्यादित्यर्थः ॥१३॥ तत्त्वदृशा वसिष्ठो जगतश्चिद्भावमेवमविकारतां च पश्यन्समाधत्ते—**ब्रह्मैवेद**मिति ॥१४॥१५॥ अज्ञदृष्ट्यैव स्थितो रामः सर्वथा आनन्दैकरसस्वभावे तद्विरुद्धदुःखजगद्रूपता ब्रह्मणो दुर्वचैवेति प्रत्यवतिष्ठते—**निर्दुःख**मिति ॥१६॥ एवं निरुत्तरीकृतस्य वसिष्ठस्य रामप्रबोधनोपायचिन्तां वाल्मीकिर्दर्शयति—**इत्युक्ते** इत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ यः पुरुषो व्युत्पन्नमना जगतो जडभावं विहाय चिदेकरसतां द्रष्टुं समर्थ इति यावत् ॥१९॥ तस्य दृशा कस्यचिद्वस्तुनः कश्चिदपि दोषो विरोधो नास्ति। यतो जगद्विरुद्धरूपं विद्यात्मनि क्वचिदपि नास्ति। अलं सम्यक् यावन्नोक्तं नोपदिष्टमस्माभिस्तावदेव राघवो विश्रान्तिं नैति न प्राप्नोति। अतोऽवश्यमुपदेष्टव्य इत्यर्थः ॥२०॥ परंतु अर्धव्युत्पन्नदृष्टेरेतत् प्रागुक्तं सर्वं ब्रह्मेत्युपदेशनं न शोभते। कुतः। यत एषोऽर्धव्युत्पन्नो दृश्यान्यानयत्युपस्थापयति संजीवयतीति वा दृश्याना। आनितेः क्विपि 'आपं चैवं हलन्तानाम्' इति टाप्। तथाविधया भोगदृशा सदैव अर्थाद्दृश्यान्येव भावयन्नश्यति। तत्त्वबोधान्नश्यतीति यावत् ॥२१॥ कस्य तर्हि तादृशोपदेशो युज्यते तमाह—**परा**मिति। सिद्धान्तः परिनिष्ठितोपदेशः ॥२२॥ कथं तर्ह्यर्धव्युत्पन्न उपदेश्यस्तत्राह—**आदा**विति ॥२३॥२४॥२५॥ अतत्त्वज्ञ एवान-

---

१ एतदग्रे श्रीवसिष्ठ उवाचेति क्वचित् पठ्यते. २ संहितायां 'हलो यमाम्' इत्यनेन मध्यवर्तिलकारलोप इति ज्ञेयम्.

इति संचिन्त्य भगवानज्ञानतिमिरापहः ।
तमुवाच मुनिश्रेष्ठो वसिष्ठो भूमिभास्करः ॥ २७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

कलङ्ककलना ब्रह्मण्यस्ति नास्तीति वानघ ।
सिद्धान्तकाले वक्तव्यं स्वयं ज्ञास्यसि राघव ॥ २८
ब्रह्म सर्वशक्ति सर्वव्यापि सर्वगतं सर्वोहमेवेति २९

यथेन्द्रजालिनः पश्यसि चित्रा मायया क्रिया जनयन्तः सदसत्तां नयन्त्यसच्च सत्तां नयन्ति तथैवात्मा अमायामयोऽपि मायामय इव परम ऐन्द्रजालिको घटं पटं करोति पटं च घटं करोति उपले लतां जनयति मेरौ कनकतटे नन्दनवनमिव लतायामुपलमुत्पादयति कल्पपादपेषु रत्नस्तबकमिव व्योम्नि काननमध्यारोपयति ॥ ३०

गन्धर्वउद्यानमिव तस्मिन् जगति भविष्यति गगने कल्पनया नगरतां जनयति नष्टच्छायाञ्जनमिव व्योम धरातलं नयतीति ॥ ३१

गन्धर्वनगरराजगृहे विपुलाङ्गनाजनमिव भूतले व्योम निवेशयति ॥ ३२

रक्तकुट्टिमेष्वाकाशप्रतिबिम्बमिव किंचिदस्ति जगति भविष्यति वा बभूव ॥ ३३

यदीश्वरो व्यक्तरूपो विचित्रतामुपेत्य निदर्शयति ॥ ३४

सर्वमेव सर्वथा सर्वत्र यथा संभवत्येकमेवेह वस्तु विद्यत इति तस्माद्धर्षामर्षविस्मयानां क वाऽवसरो राम ॥ ३५

समतयैव सततं धृतिमता स्थातव्यम् ॥ ३६

विस्मयस्मयसंमोहहर्षामर्षविकारिताम् ।
समतावलितस्तज्ज्ञो न कदाचन गच्छति ॥ ३७

अपर्यवसाने देशकालवति चित्रा हि जगति युक्तयो दृश्यन्ते ॥ ३८

एताश्च युक्तीर्नामासावात्मा यत्नेन रचनां करोति न चोत्पन्नां तिरस्करोति सागर इव वीचीः ॥ ३९

किं तर्हि क्षीर इव घृतं घट इव मृदि पट इव तन्तुषु वट इव धानायात्मन्येव स्थिताः शक्तयः प्रकटतामागता व्यवह्रियन्तेऽविरचितमेव तरङ्गवत् ॥ ४०

नात्र कश्चित्कर्ता न भोक्ता न विनाशमेति ॥ ४१

केवलमात्मतत्त्वे साक्षिणि निरामये समतयात्मनि नित्यमसंक्षुब्धे तिष्ठति सत्येवं संपद्यते ॥ ४२

सति दीप इवालोकः सत्यर्क इव वासरः ।
सति पुष्प इवामोदः स्वतः संपद्यते जगत् ॥ ४३
आभासमात्रमेवेदं परिदृश्यत एव च ।
स्पन्दः समीरणस्येव न सन्नासदवस्थितम् ॥ ४४

निर्दोषवदेव जागतीनां दृष्टीनां परमार्थतो भगवान्स्थितो विनष्टानां पुनः कर्ता कृतानां वा नाशयिता स केवलं कदाचित्प्रकटाः कदाचिदल्पप्रकटाः कदाचिदप्रकटास्तारका इव कुसुमराशयः ॥ ४५

धिकार्युपदेशे प्रवर्तते तस्य शिष्यप्रतारकस्य युक्तो नरकपात इत्याशयेनाह—**अपरीक्ष्येति**। एवकारो भिन्नक्रमः । स यात्येवेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वयमेव ज्ञास्यसि । यदि न ज्ञास्यसि तर्हि सिद्धान्तकाले वक्तव्यं नाधुनेत्यर्थः ॥ २८ ॥ सांप्रतमर्थव्युत्पत्तयोग्यं ब्रह्मणः प्रागुक्तसर्वशक्तित्वादि प्रतीचः सर्वाहंभावदर्शनं च प्रथममुपदिशति—**ब्रह्म सर्वशक्तीति** ॥ २९ ॥ माययैवास्य सर्वशक्तिता प्रतीचः सार्वात्म्यं चेति प्रपञ्चयति—**यथेन्द्रजालिन** इत्यादिना । असंभावितसंभावनाय लोकशास्त्रप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—**कनकतटे** इति । यद्वद्देवशक्त्या असंभावितान्यपि नन्दनवनरत्नस्तबकादीनि संभाव्यन्ते तद्वदात्मशक्त्यापि संभाव्यतामिति भावः ॥३०॥ वस्तुव्यत्यय इव देशकालव्यत्ययोऽपि मायाशक्त्यैव संभावनीय इत्याशयेनाह—**भविष्यति गगने** इति । व्योम नष्टच्छायाञ्जनं निरस्तनैल्यकज्जलं कृत्वा धरातलं भूप्रदेशं नयति प्रापयति । इतिशब्दस्तत्राप्यसंभावितसहस्रसंभावनार्थः ॥ ३१ ॥ तर्हि किं गगनस्याधो निवेशाय भूतलमन्यतो नयति नेत्याह—**गन्धर्वनगरेति** ॥ ३२ ॥ जगति यत्किंचिदस्ति भविष्यति बभूव तत्सर्वं रक्तकुट्टिमेषु पद्मरागमणिमयसौधभावेषु आकाशप्रतिबिम्बमिवाधिष्ठानरक्तिम्ना रक्तं स्वतोऽसदपि ब्रह्मसत्तया सदिव भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तत्र हेतुमाह—**यदीश्वर** इति । निदर्शयति स्वात्मानमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवं चैकमेव वस्तु सर्वथा सर्वं भवतीति नासंभावना हर्षामर्षादयश्च युक्ता इत्याह—**सर्वमेवेति** ॥ ३५ ॥ एवमसंभावनां रामस्य निरस्य प्रागुक्तसमतास्थितिमेव विधत्ते—**समतयैवेति** ॥ ३६ ॥ तदेव हर्षादेरात्यन्तिकक्षय इत्याशयेन श्लोकमुदाहरति—**विस्मयेति** ॥ ३७ ॥ अपर्यवसाने समताया इति शेषः । युक्तयो दृश्यरजनात्मिका दृश्यन्ते ॥ ३८ ॥ सामग्रीयुक्तावस्थायुक्तिः फलावस्थारचनेति प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्युक्तीः, रचनां करोतीति सामानाधिकरण्यम् । अयमात्मा न तिरस्करोति ॥ ३९ ॥ किं तर्ह्यनेन प्रकटतामागताः शक्तयो व्यवह्रियन्ते इति कथंचिद्योज्यम् । इयं च व्यवहारदृष्टिः कल्पनैव, परमार्थतस्तु अविरचितमेव जगत् ॥ ४० ॥ नात्र कर्तेत्यादि स्पष्टम् ॥ ४१ ॥ तादृशेऽपि परमार्थे सति जगत्संपत्तौ दृष्टान्तप्रदर्शकौ श्लोकाववतारयति—**सत्येव(?)संपद्यत** इति ॥४२॥ श्लोकौ स्पष्टौ ॥४३॥ **न सन्नासदिति** । अनिर्वचनीयमित्यर्थः ॥४४॥ एवं च स्वसंनिधिमात्राज्जायमानजगद्दोषैरलिप्यमान एवात्मा जगतः कर्तेव हर्तेव नियन्तेव नभ इव तारकाकुसुमराशीनां भवतीत्याह—**निर्दोषवदेवे**त्यादिना । केवले नभसि तारकाः कुसुमराशय इव कदाचित्प्रकटास्तस्मिन्भवन्तीति सर्वत्र शेषः ॥ ४५ ॥

नश्यतीह हि तद्वस्तु नात्मभूतं यदात्मनः ।
कथं नश्यति तद्वस्तु स्वात्मभूतं यदात्मनः ॥ ४६
जायते नैव तद्वस्तु नात्मभूतं यदात्मनः ।
जायते चैव तद्वस्तु स्वात्मभूतं यदात्मनः ॥ ४७
कथं तज्जायते तस्मात्स्वात्मभूतं यदात्मनः ॥ ४८

तस्मात्सम्यग्ज्ञानवशाद्ब्रह्मणः सर्वपदार्थानामागमः ॥ ४९

अवतीर्णानां च तेषामवतरणसमकालमेवाविद्योदेति तत्त्वज्ञानं दृढतामेति तदनु शतसहस्रस्कन्धो विचित्रशुभाशुभफलभरफलितो भूरिशाखः स्फारतामेति संसारद्रुमः ॥ ५०

आशामञ्जरिताकृतिं विफलितं दुःखादिभिर्दारुणैर्भोगैः पल्लवितं जराकुसुमितं तृष्णालताभासुरम् ।
संसाराभिधवृक्षमात्मनिगडं छित्त्वा विवेकासिना मुक्तस्त्वं विहरेह वारणपतिः स्तम्भादिवोन्मोचितः ॥

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे सर्वैकत्वप्रतिपादनं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ४०

श्रीराम उवाच ।

उत्पत्तिः कथमेतेषां जीवानां ब्रह्मणः पदात् ।
कियती कीदृशी चेति विस्तरेण वद प्रभो ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

उत्पद्यन्ते यथा चित्रा ब्रह्मणो भूतजातयः ।
यथा नाशं प्रयान्त्येता यथा मुक्ता भवन्ति हि ॥ २
यथा च परिवर्धन्ते तिष्ठन्त्यन्तर्हिता यथा ।
संक्षेपेण महाबाहो शृणु वक्ष्यामि तेऽनघ ॥ ३
ब्राह्मी चिच्छक्तिरमला कल्पयन्ती यदृच्छया ।
सर्वशक्तिः स्वयं चेत्यं भवत्याकलनात्मकम् ॥ ४
कलनाद्घनतामेत्य यत्किंचिदपि सा स्वयम् ।
संकल्पयति पश्चात्तत्तत्तामेति मनःपदम् ॥ ५
मनःसंकल्पमात्रेण गन्धर्वपुरवत्क्षणात् ।
तनोतीदमसद्दृश्यं ब्राह्मीं स्थितिमिव त्यजत् ॥ ६
चित्स्वरूपं परिकचच्छून्यमेवावतिष्ठते ।
यत्तद्दृश्यं स्थितं तत्स्याद्दृश्यमाकाशमेव तत् ॥ ७
कृत्वा पद्मजसंकल्पं रूपं पश्यति पद्मजम् ।
ततो जगत्कल्पयति सप्रजापतिपूर्वकम् ॥ ८
चतुर्दशविधानन्तभूतजातसघुंघुमा ।
सृष्टिरेवमियं राम चित्तनिर्मितिमागता ॥ ९
चित्तमात्रमयी शून्या व्योममात्रशरीरिका ।
संकल्पमात्रनगरी भ्रान्तिमात्रात्मिका सती ॥ १०

इत्थं चासतो जगतः असत्तात्मको नाशः स्वत एव सत्तात्मिका उत्पत्तिः स्थितिश्च ब्रह्मसत्तैवेति विभागे फलितमाह—**नश्यती**त्यादिसार्धश्लोकद्वयेन ॥ ४६ ॥ जायत इत्येतत्स्थितेरप्युपलक्षणम् ॥ ४७ ॥ तर्हि किमात्मा जन्यो नेत्याह—**कथ**मिति ॥ ४८ ॥ आत्मसत्ताया जगत्यध्यासो जगतो जन्म नात्मनो भेदाभावादित्याशयेनोक्तमुपसंहरति—**तस्मादि**ति । सम्यग्ज्ञानवशात्परमार्थसत्यचित्स्वरूपबलात् । आगमोऽवतारः उत्पत्तिरिति यावत् ॥ ४९ ॥ अस्तु पदार्थानामवतारस्तैरात्मनः कथं संसारप्राप्तिरिति तद्दर्शयति—**अवतीर्णाना**मिति । अविद्यात्र तदभिमानः । तत्तु अज्ञानं अभिमानलक्षणं कालेन दृढतामेति ॥ ५० ॥ संसारद्रुममेव निर्वर्ण्य तदुच्छेदोपायमाह—**आशे**ति । आशाभिर्मञ्जरिता संजातमञ्जरीका आकृतिर्यस्य दुःखादिभिर्विविधं फलितम् । प्रकृत्या चारुरित्यादिवदभेदे 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । लताः शाखाः वल्लयश्च । आत्मनो निगडं बन्धस्थानम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५१ ॥
इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे सर्वैकत्वप्रतिपादनं नामैकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

वर्ण्यते जीवभेदानामिहोत्पत्तिरुपाधिभिः ।
तेषां तदुपधीनां च ब्रह्मभावश्च विस्तरात् ॥ १ ॥

प्रश्नः स्पष्टः । यद्यपि जीवभेदानामुत्पत्तिरुत्पत्तिप्रकरणे विस्तरेण वर्णितेति न पुनः प्रश्नार्हा तथापि करिष्यमाणस्याक्षेपस्योत्थानाय विशेषबुभुत्सया च पुनः प्रश्नो बोध्यः ॥ १ ॥ अतएव वसिष्ठः संक्षिप्य तत्समाधिं प्रतिजानीते—**उत्पद्यन्ते** इत्यादिद्वाभ्याम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कल्पनाबीजप्राक्तनवासनोद्बोधस्यानियतरूपताप्रदर्शनाय **यदृच्छये**ति । भाविदेहाद्याकारस्येषत्स्फुरणमाकलना तदात्मकम् ॥ ४ ॥ तस्यैव सम्यगहंभावेन स्फुरणं घनतामेत्य प्राप्य सा घनतैव मनो जीवोपाधिरित्याशयेनाह—**मन** इति ॥ ५ ॥ ब्राह्मीं स्थितिं दृग्रूपतां दृश्याहंकारादिकल्पनया त्यजदिव ॥ ६ ॥ ततः किं वृत्तं तदाह—**चित्स्वरूप**मिति । परितः कचत् स्वप्रकाशमपि चित्स्वरूपं परागदृष्ट्या दृश्यमानं शून्यं रिक्तघटोदरसदृशमेवावभासते । तदवस्थया स्थितं तादृग्रूपमेव सर्वजनदृश्यं तत्प्रसिद्धमाकाशमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ तस्मिन्नाकाशे चतुर्मुखादिस्थूलदेहस्य भुवनानां च कल्पनां दर्शयति—**कृत्वे**ति । प्रजापतयो दक्षादयः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ इत्थं चोपाध्युत्पत्तेर्मिथ्यात्वे तत्प्रयुक्ता जीवोत्पत्तिः सुतरां मिथ्येत्याशयेनाह—**चित्तमात्रे**ति ॥ १० ॥ तत्र शाखा-

इह काश्चिन्महामोहा भूतानां जातयः स्थिताः ।
काश्चिदभ्युदितज्ञानाः काश्चिन्मध्ये स्खलन्ति हि ॥ ११
भुवि संबध्यमानानां यान्त्येनामुपदेश्यताम् ।
सर्वासां भूतजातीनां या एता नरजातयः ॥ १२
बह्वाधयो दुःखमया मोहद्वेषभयातुराः ।
तासां सम्यक्प्रवक्ष्यामि तावद्राजससात्त्विकीः ॥ १३
यत्तदप्यमृतं ब्रह्म सर्वव्यापि निरामयम् ।
चिदाभासमनन्ताख्यमनादि विगतभ्रमम् ॥ १४
निस्पन्दवपुषस्तस्य स्पन्दः सत्तैकदेशतः ।
घनतामेति सौम्येऽब्धौ चलता चलतामिव ॥ १५

श्रीराम उवाच ।

अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य एकदेशः क उच्यते ।
कथं विकारिता वा स्यात्कथं वा द्व्यविक्रमः ॥ १६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तेन जातं ततो जातमितीयं रचना गिराम् ।
शास्त्रसंव्यवहारार्थं न राम परमार्थतः ॥ १७
विकारितावयवितादिक्सत्तादेशतादयः ।
क्रमा न संभवन्तीशे दृश्यमानोदया अपि ॥ १८
तं विना कल्पनैवान्या नास्ति नापि भविष्यति ।
कुतस्त्यौ क्रमशब्दार्थावुक्तयो व्यवहारजाः ॥ १९
या येह कलना योऽर्थौ यः शब्दो यो गिरां गणः ।
तज्जत्वात्तन्मयत्वाच्च तत्तत्पदमिवेष्यते ॥ २०

धिकारिदौर्लभ्यप्रदर्शनाय जीवांस्त्रिधा विभजते—**इहे**ति । इह **भुवनेषु** । अभ्युदितज्ञानाः सनकादयः । मध्ये आन्तरालिकदशायां स्थिता मोक्षाय यतमाना अपि पुनःपुनर्विघ्नैः स्खलन्ति । वैराग्यदार्ढ्याभावादित्यर्थः ॥ ११ ॥ क तर्हि शास्त्राधिकारप्रयोजकं वैराग्यं सुलभं तानाह—**भुवी**ति । निर्धारणे षष्ठ्यः । **एता** भरतखण्डस्थाः ॥ १२ ॥ तासां वैराग्यसंभवे हेतूनाह—**बह्वाधय** इति । तासां नरजातीनां मध्ये तामसीनां शास्त्रानधिकारादुपदेशयोग्या राजससात्त्विकीर्द्विचत्वारिंशे सर्गे जीवावतरणक्रमवर्णने प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥१३॥ यदमृतं ब्रह्म तच्चिदाभासं जीवरूपं यथा जातं तदपि तत्रैव वक्ष्यामीत्यर्थः ॥१४॥ निस्पन्दवपुषस्तस्य परमात्मनः । सौम्ये निश्चलेऽब्धौ चलतां तरङ्गाणां चलता चाञ्चल्यमिव सत्तैकदेशतो जीवभावेन स्पन्दो यथा घनतामेति तथा तदपि तत्रैव प्रवक्ष्यामीत्यर्थः ॥१५॥ स्पन्दः सत्तैकदेशत इति यदुक्तं तदयुक्तम् । अखण्डपूर्णसत्तैकरसे ब्रह्मणि सत्तैकदेशस्य स्पन्दस्य चासंभाव्यत्वादिति रामः शङ्कते—**अनन्तस्ये**ति ॥१६॥ जीवब्रह्मैक्यस्य वास्तवस्य व्युत्पादनायायमुत्पत्त्येकदेशस्पन्दादिव्यवहारः शास्त्रे कल्पितः, अतो न वस्तुवृत्त्याश्रयेण तस्यां विरोध उद्भावनीय इत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह—**तेन जात**मित्यादिना । तेन निमित्तेन । तत उपादानात् ॥१७॥ कुतो न परमार्थतस्तत्राह—**विकारिते**ति । देशता एकदेशता ।

तज्ज्ञः स एव भवति वह्नेर्वह्निरिवोत्थितः ।
जन्योऽयं जनकश्चायमित्युक्ता भेदकल्पना ॥ २१
अयमस्मात्समुत्पन्न इतीयं या जगत्स्थितिः ।
आधिक्यं तत्क्रियाशक्तौ जन्यं जनकमेव वा ॥ २२
इदमन्यदिदं चान्यदिति शब्दार्थविक्लवः ।
उक्तावेव न देवेऽस्ति प्रमितौ भिन्नता यतः ॥ २३
तज्जयैव मनःशक्त्या स्वतः संज्ञा प्रवर्तते ।
दृढभावनया तस्मादिष्टोऽर्थः प्रतिपद्यते ॥ २४
अग्नेः शिखाया एकस्या द्वितीया जनकेति या ।
उक्तिवैचित्र्यमेवैतन्नोक्त्यर्थेऽत्रास्ति सत्यता ॥ २५
न जन्यजनकाद्यास्ताः संभवन्त्युक्तयः परे ।
एकमेव ह्यनन्तत्वात्किं कथं जनयिष्यति ॥ २६
उक्तेरेव स्वभावोऽयमुक्तेरुक्तिरनन्तरम् ।
प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्याद्यर्थे न युज्यते ॥ २७
ऊर्मिजालमिवाम्भोधौ परे यः परिदृश्यते ।
शब्दोऽर्थकलनाकारस्तद्ब्रह्मैव विदुर्बुधाः ॥ २८
ब्रह्म चिद्ब्रह्म च मनो ब्रह्म विज्ञानवस्तु च ।
ब्रह्मार्थो ब्रह्म शब्दश्च ब्रह्म चिद्ब्रह्म धातवः ॥ २९
ब्रह्म सर्वमिदं विश्वं विश्वातीतं च तत्पदम् ।
वस्तुतस्तु जगन्नास्ति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ३०
अयमन्योऽयमन्योऽयं भाग इत्यम्बरात्मनि ।
मिथ्याज्ञानविकल्पोक्तिर्वाचि सत्यार्थतात्र का ॥ ३१

दृश्यमानोदयाः प्रत्यक्षेणोत्पद्यमानतया दृश्यमाना अपि ॥१८॥ यदि तत्र न संभवन्ति तर्हि जगतामन्यदेव मूलं कल्प्यतां तत्राह—**तं विने**ति । अन्यकल्पनाया अपि चित्प्रकाशं विनाऽयोगादित्यर्थः । हेतुकार्ये क्रमशब्दार्थौ व्यवहारजा उक्तयश्च कुतस्त्या इति विपरिणम्यते ॥१९॥ शब्दो नामानि । गिरां गणो वाक्यानि । तन्मयत्वात्सन्मयत्वात् । पदं सद्वस्त्विव ॥२०॥ एवंच सत्ताभेदाभावाद्भिदप्रत्ययो मिथ्यैवेत्याह—**तज्ज** इत्यादिना ॥ २१ ॥ कथं तर्हि दीपाद्दीपान्तरमिदमुत्पन्नमिति व्यवहारस्तत्राह—**अय**मिति । एकस्यैव दीपस्य मायया द्विधा स्वरूपनिर्माणक्रियाशक्तौ यदाधिक्यमतिशयस्तदेव जन्यं जनकमिति द्विधा भासत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शब्दार्थविक्लवो नामरूपव्यवहारभ्रमः उक्तौ वाङ्मात्रेऽस्ति न देवे परमात्मन्यस्ति । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' इति श्रुतेः । यतः प्रमितौ परिच्छेदे सति भिन्नता स्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ तज्जया क्रियाशक्तिजन्ययैव मनःशक्त्या स्वतः स्वभावत एव संज्ञा नामविभागोऽपि प्रवर्तते । इष्टोऽर्थो व्यवहारः प्रतिपद्यते संपद्यते ॥२४॥ उक्तमेवार्थमुदाहृत्य दर्शयति—**अग्ने**रिति ॥ २५ ॥ २६ ॥ प्रतियोगी स्वाश्रयतादात्म्यविरोधी । व्यवच्छेदो भेदः । संख्या द्वित्वादिः ॥ २७ ॥ २८ ॥ कस्तर्हि सिद्धान्तस्तमाह—**ब्रह्मे**त्यादिना । चित्प्रत्यगात्मा विज्ञानवस्तु बुद्धिवृत्तिभेदाः । चित्

वह्नेः शिखेव जातेयं शिखेति मनसोऽभिधा ।
चापलोत्थविकल्पश्रीर्वस्तुतः स्यान्न सिद्ध्यति ॥ ३२
असत्यैव विकल्पोक्तिः सत्यभावो विकल्पते ।
तमोपहतदृष्टित्वाद्द्विचन्द्रज्ञानदोषवत् ॥ ३३
सर्वस्मात्सर्वगात्तस्मादनन्ताद्ब्रह्मणः पदात् ।
नान्यत्किंचित्संभवति तदुत्थं यत्तदेव तत् ॥ ३४
ब्रह्मतत्त्वं विना नेह किंचिदेवोपपद्यते ।
सर्वं च खल्विदं ब्रह्मेत्येषैव परमार्थता ॥ ३५
एवंप्रायश्च हे प्राज्ञ सिद्धान्तस्ते भविष्यति ।
तत्रैवोदाहरिष्यामः सिद्धान्तार्थोक्तिपञ्जरम् ॥ ३६
इहाविद्यादिकाः केचिद्ध्रियन्ते नेतरक्रमाः ।
ज्ञास्यस्यलमशेषार्थांस्तत्तदज्ञानसंक्षये ॥ ३७
अवस्तुसंक्षये वस्तु यथावस्तु प्रसीदति ।
यथा च दृश्यते दृश्यं जगन्नैशतमःक्षये ॥ ३८
यदिदमखिलमाततं कुदृष्ट्या
तदुपशमे तव राम निर्मलाभे ।
अवितथपदनिर्मले भविष्य-
त्यवितथमेव न संशयोऽत्र कश्चित् ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे ब्रह्मैवेदं सर्वं जगदिति प्रतिपादनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

श्रीराम उवाच ।
क्षीरोदकुक्षितुल्याभिः शीतलामलदीप्तिभिः ।
तवोक्तिभिर्विचित्राभिर्गम्भीराभिरिवाभितः ॥ १
क्षणमान्ध्यमिवाप्नोमि क्षणं यामि प्रकाशताम् ।
शान्तातपलवः प्रावृड्लोलाभ्र इव वासरः ॥ २
अनन्तस्याप्रमेयस्य सर्वस्यैकस्य भास्वतः ।
अनस्तमितसारस्य कलना कथमागता ॥ ३
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
यथाभूतार्थवाक्यार्थाः सर्वा एव ममोक्तयः ।
नासमर्था विरूपार्थाः पूर्वापरविरोधदाः ॥ ४
ज्ञानदृष्टौ प्रसन्नायां प्रबोधे विततोदये ।
यथावज्ज्ञास्यसि स्वस्थो मद्वाग्दृष्टिबलाबलम् ॥ ५
उपदेश्योपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये ।
शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमो मा तन्मयो भव ॥ ६
यदा पुरा ज्ञास्यसि तत्सत्यमत्यन्तनिर्मलम् ।
वाच्यवाचकशब्दार्थभेदं त्यक्ष्यसि वै तदा ॥ ७

ईश्वरः साक्षी अर्थप्रथा वा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सिध्यति नित्यसिद्धकूटस्थे ॥ ३२ ॥ विकल्पते भ्रान्त्या प्रथते ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भविष्यति बुद्धौ प्रतिष्ठास्यति । तत्रैव तदैव । उदाहरिष्यामो निर्वाणप्रकरणे ॥ ३६ ॥ इह अस्यां परमार्थतायाम् । अलं पूर्णब्रह्मभावेन । एकस्याप्यज्ञानस्य संशयभेदैः सह बहुत्वविवक्षया तत्तदज्ञानसंक्षये इति वीप्सोक्तिः ॥ ३७ ॥ दृश्यं चक्षुषा दर्शनार्हम् । जगत्स्थाण्वादि ॥ ३८ ॥ उक्तं सर्वमुपसंहरति—**यदि**ति । कुदृष्ट्या अज्ञानदूषितदृष्ट्या यदिदमखिलं जगदाततं सर्वतो विस्तृतं भाति तस्य सर्वस्य सहाज्ञानेन नाशे सति निर्मलदर्पणाभे अवितथे परमार्थभूते परमपदे निर्मले अवितथं तदेव भविष्यति स्थास्यति ॥ ३९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे ब्रह्मैवेदं सर्वं जगदिति प्रतिपादनं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

कलनादिविशेषाणां माया मूलमिहोच्यते ।
दुर्वचा सा चिकित्स्यैव न विचिन्त्या मृषेत्यपि ॥ १ ॥

पूर्वं सर्वत्र कलनैव मनआदिद्वैतकल्पनाया मूलमित्युक्तम्, इदानीं निर्विकारेऽद्वये कलनाया निमित्तमसंभावयंस्तत्प्रष्टुकामो रामो गुरोरादराय प्राक्तनोक्तीः प्रशंसमानः प्रथमं स्वव्यामोहमुद्गिरति—**क्षीरोदे**ति द्वाभ्याम् । क्षीरोदस्य कुक्षिर्गर्भस्तेन तत्प्रसूतश्चन्द्रो लक्ष्यते । चन्द्रतुल्याभिरित्यर्थः । अतएव शीतलामलदीप्तिभिरिति विशेषणम् । आन्ध्यं व्यामोहतमः । प्रावृषि लोलान्यभ्राणि यस्मिन् ॥ १ ॥ २ ॥ अनन्तत्वादेवाप्रमेयस्य प्रमाणापरिच्छेद्यस्य । सर्वस्य पूर्णस्य । भास्वतः स्वतः सदा प्रथमानस्य । न अस्तमितः सारः परमार्थस्वरूपप्रथा यस्य । तथाच प्रथमानेऽद्वितीयपूर्णस्वभावे परिच्छिन्नकलनात्मको विकारो वस्तुतः कल्पनया वा न संभाव्य इति तत्र हेतुर्वाच्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तवायं व्यामोहो न मद्वाक्यदोषात्किंतु ते तात्पर्यानवधानदोषादेवेति दर्शयन्वसिष्ठः समाधत्ते—**यथाभूते**त्यादिना । यथाभूतो यथास्थितोऽर्थ एव वाक्यार्थो यासाम् । असामर्थ्यं पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिराहित्यम् । वैरूप्यं तु अवान्तरवाक्यानां महावाक्यार्थापर्यवसानम् । विरोध उपक्रमोपसंहारयोः परस्परव्याघातस्तैर्वर्जिता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ कदा तर्हि मम तात्पर्यावधानं स्यात्तत्राह—**ज्ञानदृष्टा**विति । मद्वाचां तत्प्रयुक्ततत्त्वदृष्टेश्च इतरवाग्दृष्ट्यपेक्षया बलाबलं प्राबल्यम् ॥ ५ ॥ ननु यथा स्वमाता वन्ध्या, स्वमुखे जिह्वा नास्ति, मूकोऽहमिति वाक्यं हेतुस्वसत्ताबाधितार्थकं तथा 'नेह नानास्ति किंचन', 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिश्रुतिशास्त्रं तद्वाक्यानि चेति कथं विरोधपरिहार इति चेत्तत्राह—**उपदेश्ये**ति । असत्यस्यापि स्वप्नादेः सत्यार्थप्रतिपत्त्युपायतादर्शनान्मिथ्याभूतशब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमोऽपि सत्यशास्त्रार्थप्रतिपत्तिहेतुः संभवतीति व्यामूढतया तन्मयो भ्रममयो मा भवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ कियत्कालं तर्हि शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमोऽनुसर्तव्यस्तत्राह—**यदे**ति । यावद्वाक्यार्थापरोक्षोदयमिति भावः

भेदद्वाक्प्रपञ्चोऽयमुपदेश्येषु कल्पितः ।
उपदेश्योपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये ॥ ८
शब्दार्थवाक्प्रपञ्चोऽयमुपदेशेषु कल्पितः ।
सदाऽज्ञेषु न तज्ज्ञेषु विद्यते पारमार्थिकः ॥ ९
कलनामलमोहादि किंचिन्नात्मनि विद्यते ।
नीरागं ब्रह्म परमं तदेवेदं जगत्स्थितम् ॥ १०
एतद्धि चित्ररूपाभिर्युक्तिभिर्बहुशः पुनः ।
विस्तरेणैव वक्तव्यं सिद्धान्तावसरेऽनघ ॥ ११
वाक्प्रपञ्चं विना त्वेतदज्ञानमतुलं तमः ।
भेत्तुमन्योन्यमुदितं यत्नं कर्तुं न शक्यते ॥ १२
अविद्ययैवोत्तमया स्वात्मनाशोद्यमेच्छया ।
विद्या सा प्रार्थ्यते राम सर्वदोषापहारिणी ॥ १३
शाम्यति ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षाल्यते मलः ।
शमं विषं विषेणैति रिपुणा हन्यते रिपुः ॥ १४
ईदृशी राम मायेयं यां स्वनाशेन हर्षदा ।
न लक्ष्यते स्वभावोऽस्याः प्रेक्ष्यमाणैव नश्यति ॥ १५
विवेकमाच्छादयति जगन्ति जनयत्यलम् ।
नच विज्ञायते कैषा पश्याश्चर्यमिदं जगत् ॥ १६
अप्रेक्ष्यमाणा स्फुरति प्रेक्षिता तु विनश्यति ।
मायेयमपरिज्ञायमानरूपैव वल्गति ॥ १७
अहो नु खलु चित्रेयं माया संसारबन्धनी ।
असत्यैवातिसत्येव स्वज्ञानं विहितं तया ॥ १८
अत्यभिन्नपदे तस्मिंस्तन्वाना भेदमाततम् ।
संसारमाया येनासौ तेनासौ पुरुषोत्तमः ॥ १९
नास्त्येषा परमार्थे न त्वेवं भावनयेद्धया ।
ज्ञो भूत्वा ज्ञेयसंप्राप्तो ज्ञास्यस्यस्यास्त्वमाशयम् ॥ २०
यावत्तु न प्रबुद्धस्त्वं तावन्मद्वचसैव ते ।
निश्चयो भवतूद्दामो नास्त्यविद्येति निश्चलः ॥ २१
यदिदं दृश्यतां यातं मानसं मननं महत् ।
असन्मात्रमिदं यस्मान्मनोमात्रविजृम्भितम् ॥ २२
सत्तद्ब्रह्मेति यस्यान्तर्निश्चयः सोऽपि मोक्षभाक् ।
चलाचलाकृतिर्या या दृष्टिराबद्धभावना ॥ २३
सा समग्रजगद्भूतखगबन्धनवागुरा ।
यः स्वप्नभूमिवद्भ्रान्तमसत्सद्वेकनिश्चयः ॥ २४
जगत्पश्यत्यसक्तात्मा न स दुःखे निमज्जति ।
यस्यैतास्वस्वरूपासु भावना स्वात्मभावना ॥ २५
अस्वरूपस्य तस्यापि सा ह्यविद्यैव विद्यते ।
विकारितादयो दोषा न केचन महात्मनि ॥ २६
परमात्मनि विद्यन्ते पयसीवेह पांसवः ।
भावनाशब्दशब्दार्थरञ्जनेयं जगद्गता ॥ २७
व्यवहारार्थमुत्पन्ना व्यतिरिक्ता च नात्मनः ।
अनेन व्यवहारेण विनैताः शास्त्रदृष्टयः ॥ २८

॥ ७॥ तत्कुतस्तत्राह—**भेदे**ति द्वाभ्याम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रागुक्ता कलना चितश्चेत्योन्मुखता । तन्निमित्ते मले पूर्वसंस्कारकर्मणी । मोहोऽविद्या ॥ १० ॥ सिद्धान्तावसरे असंभावनोच्छेदानन्तरं निर्वाणप्रकरणे ॥ ११ ॥ तर्हीदानींतनो वाक्प्रपञ्चस्ते किमर्थस्तत्राह—**वाक्प्रपञ्च**मिति । अज्ञानं साधनाज्ञानं अतुलं तमोमूलाज्ञानं चान्योन्यं परस्परसहायेन भ्रान्तिसहस्रशाखाप्ररोहैरुदितं प्ररूढं भेत्तुं तत्साधनेषु यत्नं कर्तुं च न शक्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥ तर्हि उपदेशवाक्प्रपञ्चस्य तज्जन्यविद्यायाश्चाविद्याकार्यत्वाविशेषात्कथमविद्याविरोधिता स्वविरोधिविद्यां वा कथमविद्या प्रार्थयेदिति चेत्तत्राह—**अविद्ययैवे**ति । उत्तमया बहुजन्मसंचितसुकृतविशुद्धान्तःकरणाकारपरिणतया । तथाच स्वशरीरविरोधेऽपि स्वात्महितत्वाद्विवेकिन्याः पतिव्रतायाः पतिचितारोहणेनेव तत्प्रार्थनोपपत्तिरिति भावः ॥ १३ ॥ विरोधितामुपपादयति—**शाम्यती**ति । मलेन क्षारेण ॥ १४ ॥ तस्याः स्वनाशकत्वे कर्मकर्तृताविरोधमाशङ्क्य क्रियायां स विरोधो न ज्ञानेनाज्ञानबाधे इत्याशयेनाह—**ईदृशी**ति ॥ १५ ॥ तस्या असंभावितानन्तकार्यदर्शनादपि न विरोधसंभावनेत्याशयेनाह—**विवेक**मित्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ येन हेतुना असौ अक्षराख्या माया तस्मिन् अत्यभिन्नपदे आत्मनि क्षरात्मकं आततं सर्वतो विस्तृतं तन्वाना आस्ते तेन हेतुना असौ क्षराक्षरलक्षणपुरुषातीत आत्मा पुरुषोत्तम इत्यर्थः ॥ १९ ॥ एषा माया परमार्थे न वस्तुवृत्त्या तु नास्ति एवं भावनया इद्धया आचार्यश्रुतितर्कस्वानुभवाभ्यासप्रदीपितया त्वं ज्ञस्तत्त्वविद्भूत्वा ज्ञेयं स्वात्मवास्तवरूपं विस्मृतकण्ठचामीकरवत् संप्राप्तः सन्नस्या मदुक्तेराशयं ज्ञास्यसि संभावयिष्यसि ॥ २० ॥ इदानीं तु मद्वचनविश्वासात्परोक्षकल्प एव मदुक्तोऽर्थो ग्राह्य इत्याह—**याव**दिति ॥ २१ ॥ निश्चयस्य निश्चलतासंपादने उपायमाह—**यदिद**मिति ॥ २२ ॥ मानसं मनोवृत्तिरूपं यदिदं दृश्यतां साक्षिप्रत्ययवेद्यतां यातं सर्वव्यवहारबीजत्वान्महत् मननं अतीतानागतानेकार्थप्रतिसंधानं इदं असन्मात्रं असदेवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**यस्मा**दिति । मनननिरासे मनो निरिन्धनाग्निवत्स्वयमेव शाम्यतीति ब्रह्मसन्मात्रपरिशेषे प्रागुक्तनिश्चयनैश्चल्यात्पुरुषार्थसिद्धिरित्याशयेनाह—**सत्त**दिति । उक्तमर्थं स्थिरीकर्तुं बाह्यार्थमननदृष्टीनां बन्धहेतुतामाह—**चलाचले**ति ॥ २३ ॥ समस्ते जगति भूतखगानां जीवपक्षिणाम् । असति अनागतातीते सति वर्तमाने चेति द्विरूपेऽपि मननविषये सदेवेदमसदेवेदमिति वा एकरूपो दृढनिश्चयो यस्य तथाविधो योऽधिकारी जगत्स्वप्नभूमिवद्भ्रान्तिमात्रमिति पश्यति स न निमज्जतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ कस्तर्हि निमज्जति तमाह—**यस्ये**ति । अस्वरूपासु मिथ्याभूतासु देहेन्द्रियादिद्वैतभावनासु आत्मभावना अहमिति बुद्धिः ॥ २५ ॥ मिथ्यात्मदर्शिनस्तस्य अविद्यामज्जनमेव दण्ड इत्याशयेनाह—**अस्वरूपस्ये**ति ॥ २६ ॥ तर्हि तत्त्वविदां पूर्वापरार्थभावनाभावाद्व्यवहारासिद्धिरित्याशङ्क्याह—**भावने**ति । शब्देषु नामसु शब्दार्थेषु रूपेषु च

संस्थितिं नाधिगच्छन्ति पटा इव वितन्तवः।
उह्यमानो ह्यविद्यायामात्मा नेहोपलक्ष्यते ॥ २९
आत्मज्ञानादृते तच्च शास्त्रार्थात्समवाप्यते।
अविद्यासरितः पारमात्मलाभादृते किल ॥ ३०
राम नासाद्यते तद्धि पदमक्षयमुच्यते।
यतःकुतश्चिज्जातेयमविद्या मलदायिनी ॥ ३१
नूनं स्थितिमुपायाता समासाद्य पदं स्थिता।
कुतो जातेयमिति ते राम मास्तु विचारणा ॥ ३२
इमां कथमहं हन्मीत्येषा तेऽस्तु विचारणा।
अस्तं गतायां क्षीणायामस्यां ज्ञास्यसि राघव ॥ ३३
यत एषा यथा चैषा यथा नष्टेत्यखण्डितम्।
वस्तुतः किल नास्त्येषा विभात्येषा न वेक्षिता ॥ ३४
असतो भ्रान्ततां सत्यरूपां जानातु कः कुतः।
जातेयं प्रौढिमापन्ना दोषायैवातताकृतिः ॥ ३५
बलात्प्रणाशाय त्वेनां परिज्ञास्यसि वै ततः।
अपि शूरा अतिप्राज्ञास्ते न सन्ति जगत्त्रये ॥ ३६
अविद्यया ये पुरुषा न नाम विवशीकृताः।
तदस्या रोगशीलाया यत्नं कुरु विनाशने ॥ ३७
यथैषा जन्मदुःखेषु न भूयस्त्वां नियोक्ष्यति।
सर्वापदामेकसखीमज्ञानतरुमञ्जरीम्।
अनर्थसार्थजननीमविद्यामलमुद्धर ॥ ३८
भयविषादद्दुराधिविपत्प्रदां
हृदयमोहमहापटलाङ्कुराम्।
भृशमपास्य कुदृष्टिमिमां बला-
द्भव भवार्णवपारमुपागतः ॥ ३९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे अविद्याकथनं नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२

श्रीवसिष्ठ उवाच।
कुपितस्यासतोऽप्यस्य प्रेक्षामात्रविनाशिनः।
अविद्याविततव्याधेरौषधं शृणु राघव ॥ १
यां तां कथयितुं जातिं राम राजससात्त्विकीम्।
मनोवीर्यविचारार्थं प्रस्तुतोऽस्मीह तां शृणु ॥ २
यत्तदप्यमृतं ब्रह्म सर्वव्यापि निरामयम्।
चिदाभासमनन्ताख्यमनादि विगतभ्रमम् ॥ ३
[1]चित्स्पन्दवपुषस्तस्य स्पन्दस्तस्माच्चिदेव हि।
प्रदेशाद्धनतामेति सौम्योऽब्धिश्चलनादिव ॥ ४
अन्तरब्धेर्जलं यद्वत्स्पन्दास्पन्दवदीहते।
सर्वशक्तिस्तथैकत्र गच्छति स्पन्दशक्तिताम् ॥ ५
आत्मन्येवात्मना व्योम्नि यथा सरति मारुतः।
तथेहात्मात्मशक्त्यैव स्वात्मन्येवैति लोलताम् ॥ ६
स्वशिखास्पन्दशक्त्यैव दीपः सौम्यो यथोन्नतम्।
एति तद्वदसावात्मा तत्स्वे वपुषि वल्गति ॥ ७
जलान्तरेऽम्बुधिर्यद्वल्लसद्वारीव चञ्चलः।

स्फटिकवद्रञ्जना तात्कालिकानुषङ्गः ॥ २७ ॥ २८ ॥ यद्यविद्यादि नास्त्येव तर्हि किमर्थं शास्त्रमिति चेत्तत्राह—**उह्यमान** इति। अविद्यानद्यां उह्यमानः प्रवाह्यमाण आत्मा आत्मज्ञानादृते नैवोपलक्ष्यते अनुभूयते ॥ २९ ॥ तच्च आत्मज्ञानं तु ॥ ३० ॥ नन्वियमविद्या परमात्मनि कुतो जाता तत्राह—**यतःकुतश्चिद्**िति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तर्हीयमनादिरुत सादिः। आद्ये आत्मवन्नित्या स्यात्, द्वितीये तु हेतुर्वाच्यः। एवं किं सत्या उतासत्या। आद्येऽज्ञानादनिवृत्तिः, द्वितीये संवादिव्यवहारहेतुत्वानुपपत्तिरित्याद्याशङ्कासहस्रस्यापि तन्नाशादेव निवृत्तिरित्याशयेनाह—**अस्तं गताया**मिति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ असतः सत्यवद्विमर्शः स्वाप्नपुरुषगोत्रचिन्तावद्वृथैवेत्याशयेनाह—**असत** इति ॥ ३५ ॥ तर्हि स्वाप्नपुरुषवधोद्योगवत्तन्निवृत्तौ यत्नातिशयो वृथेत्याशङ्क्य तद्विलक्षणमनर्थप्राबल्यमाह—**अपी**ति ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उपसंहरति—**भये**ति। हृदयपदेन तत्स्था आत्मदृष्टिरुपलक्ष्यते। तस्या मोहलक्षणान्ध्यहेतूनां महतां पटलत्वक्स्थानीयानां स्थूलदेहादीनामङ्कुरवत्कारणभूतां कुदृष्टिमविद्याम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे अविद्याकथनं नामैकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

अनन्तशक्तेश्चिद्भूम्नो वासनाघनताक्रमात्।
वर्ण्यते विस्तरेणात्र जीवावतरणक्रमः ॥ १ ॥

एवमविद्याव्याधिमुपवर्ण्य तच्चिकित्सोपायं बहुभिः सर्गैर्वक्तुं प्रतिजानीते—**कुपितस्ये**ति ॥ १ ॥ तदर्थं जीवावतरणक्रमं वर्णयितुं चत्वारिंशे सर्गे 'तासां सम्यक्प्रवक्ष्यामि तावद्राजससात्त्विकीः' इति यत्प्रतिज्ञातं तच्छेषवर्णनमिति स्मारयति—**यां ता**मिति ॥ २ ॥ यत्तदपीति श्लोकस्तत्रैव व्याख्यातः ॥ ३ ॥ स्पन्दत इति स्पन्दश्चिदाभासः। प्रदेशादौपाधिकैकदेशात्। यथा सौम्य एवाब्धिश्चलनात्तरङ्गादिघनतामेति तद्वत् ॥ ४ ॥ शक्तिवैचित्र्याणां सत्त्वादिगुणोपचयापचयमिश्रणतारतम्यकृतत्वादुपचयादेश्च राजसक्रियाशक्तिमूलकत्वात्प्रथमं क्रियाशक्त्युद्भवं दर्शयति—**अन्तरब्धे**रिति ॥ ५ ॥ स्वतः कूटस्थेऽप्याध्यासिकचलनाविरोधमाह—**आत्मन्येवे**ति ॥ ६ ॥ स्पन्दशक्तेरस्पन्दप्रकाशशक्त्याप्यविरोधे दृष्टान्तमाह—**दीप** इति। सौम्यो वाय्वाद्यविक्षिप्तः उन्नतमूर्ध्वदेशमेति। वल्गति चलति प्रकाशयतीति यावत् ॥ ७ ॥ शरदातपादिसंपर्काल्लसति स्फुरति वारिप्रदेशे

१ अत्र निस्पन्दवपुष इति पाठो युक्तः स्यात्.

सर्वशक्तिर्वपुष्येव तथा स्पन्दविलासवान् ॥ ८
यथोल्लसति भाश्चक्रैः कचन्कनकसागरः ।
तथात्मनि परिस्पन्दैः स्फुरत्यक्षैश्चिदर्णवः ॥ ९
लक्ष्यते मौक्तिकस्पन्दो यथा व्योम्नि दृशोऽदृशि ।
तथा भाति लसद्रूपा चिच्छक्तिश्चिन्महाम्बरे ॥ १०
किंचित्क्षुभितरूपा सा चिच्छक्तिश्चिन्महार्णवे ।
तन्मयी चित्स्फुरत्यच्छा तत्रैवोर्मिरिवार्णवे ॥ ११
आत्मनोऽव्यतिरिक्तैव व्यतिरिक्तेव तिष्ठति ।
आलोकश्रीरिवालोककोटरे यत्ततां गता ॥ १२
क्षणं स्फुरति सा देवी सर्वशक्तितया तया ।
चेतति स्वां स्वयं शक्तिं कलेन्दोः शीततामिव ॥ १३
उदितैषा प्रकाशाख्या चिच्छक्तिः परमात्मनः ।
देशकालक्रियाशक्तीर्वयस्याः संप्रकर्षति ॥ १४
स्वस्वभावं विदित्वैवमनाद्यन्तपदे स्थिता ।
रूपं परिमितेवासौ भावयत्यविभाविता ॥ १५
यदैवंभावितं रूपं तया परमसत्तया ।
तदैवैनामनुगता नामसंख्यादिका दृशः ॥ १६
चिदेवैतदवस्त्वेव व्यतिरिक्ता तथात्मनः ।
अनन्ता तद्वतैवाशु लहरीव महार्णवात् ॥ १७
यथा कटककेयूरैर्भेदो हेम्नो विलक्षणः ।
तथात्मनश्चितो रूपं भावयन्त्याः स्वमांशिकम् ॥ १८
यथा दीपेन दीपानां जातानामात्मनां तथा ।
देशकालकलामात्रभेदः स्वाभाविकश्चितेः ॥ १९
देशकालपरिस्पन्दशक्तिसन्दीपिताथ चित् ।
संकल्पमनुधावन्ती प्रयाति कलनापदम् ॥ २०
विकल्पकलिताकारं देशकालक्रियास्पदम् ।
चितो रूपं महाबाहो क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥ २१
क्षेत्रं शरीरमित्याहुस्तदसौ वेत्त्यखण्डितम् ।
सबाह्याभ्यन्तरं तेन क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते ॥ २२
वासनां कलयन्सोऽपि यात्यहंकारतां पुनः ।
अहंकारोऽपि निर्णेता कलङ्की बुद्धिरुच्यते ॥ २३
बुद्धिः संकल्पकलिता प्रयाति मनसः पदम् ।
मनो घनविकल्पं तु गच्छतीन्द्रियतां शनैः ॥ २४
पाणिपादमयं देहमिन्द्रियाणि विदुर्बुधाः ।
देहोऽसौ ज्ञायते लोके सूयतेऽपि च जीवति ॥ २५
एवं जीवो हि संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः ।
दुःखजालपरीतात्मा क्रमादायाति चित्तताम् ॥ २६
क्रमेण पाकवशतः फलमेति यथान्यताम् ।
अवस्थयैव नाकृत्या जीवो मलवशात्तथा ॥ २७
जीवोऽहंकारतां प्राप्तस्त्वहंकारश्च बुद्धिताम् ।
संकल्पजालकलितां मनस्तां बुद्धिरागता ॥ २८
मनो हि संकल्पमयं संस्थाग्रहणतत्परम् ।
प्रतियोगिव्यवच्छिन्नप्राप्तिसत्यैरपीहितैः ॥ २९
इच्छाद्याः शक्तयश्चेतो गावो वृषमिवोन्मदम् ।

न्चञ्चल इव न सर्वतस्तद्वदिति कल्पितैकदेशे चलनारोपे दृष्टान्तः ॥ ८ ॥ परमार्थतोऽन्यथैव सतः कल्पितरूपान्तरेण स्फुरणेऽप्ययमेव दृष्टान्त इत्याशयेनाह—**यथे**ति । भासां शरदातपानां चक्रैः समूहैः कचन् दीप्यन् द्रवीभूतकनकमिव सागरः स्फुरति । अक्षैरैन्द्रियकप्रकाशैः ॥ ९ ॥ अतीन्द्रिये ऐन्द्रियकरूपस्फुरणेऽपि तमाह—**लक्ष्यत** इति । अदृशि अतीन्द्रिये ॥ १० ॥ ११ ॥ ऐन्द्रियकचिच्छक्तिः परमार्थचिदेव जन्यतारोप एव केवलमौपाधिक इत्याशयेनाह—**आत्मन** इति । अव्यतिरिक्तैवेति च्छेदः । आलोककोटरे सूचीपाशादिकल्पितालोकच्छिद्रे । यत्ततां उपाधिपारवश्यम् ॥ १२ ॥ अतएव तस्याः कालिकपरिच्छेदः शक्तिशक्तिमत्तादिभेदविभावनं चोपपन्नमित्याशयेनाह—**क्षण**मिति ॥ १३ ॥ शक्त्यन्तराणां चिच्छक्त्युदयाधीनैव प्रवृत्तिर्न स्वातन्त्र्येणेत्याह—**उदिते**ति । वयस्याः सखीः ॥ १४ ॥ एवं स्वस्वभावं विदित्वा अनाद्यन्तपदे स्थिता भवति । अविभाविता सती एवमुक्तलक्षणं कल्पितरूपं भ्रान्त्या स्वस्वभावं गृहीत्वा परिमिता परिच्छिन्नास्मीति स्वात्मानं भावयति । दृढं वासयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ **नामे**ति । तथाच श्रुतिः 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन्वाक्पश्यंश्चक्षुः' इति । संख्या रूपभेदाः । आदिपदादिष्टानिष्टादिसर्वजगत्कल्पना गृह्यन्ते ॥ १६ ॥ एवंच चिति कल्पितस्य सर्वस्य चिन्मात्रतैव परमार्थरूपमिति फलितमित्याह—**चिदेवे**त्यादिना । आत्मनः सद्रूपाद्व्यतिरिक्ता कल्पना यतो वस्त्वेव भवतीति शेषः ॥ १७ ॥ आंशिकं अंशकल्पनाधीनं सर्वजगद्रूपमित्यर्थः ॥ १८ ॥ वर्तिकाद्युपाधिदेशेन देशः तत्कालेन कालस्तत्कलाभिस्तदवयवैः कलाश्चेति तन्मात्रयुक्तो भेदो न दीपाग्निस्वरूपे, तथा चितेरपि उपाधिस्वभावादागतः स्वाभाविकः ॥ १९ ॥ दृष्टान्तोक्तं चित्युपपादयति—**दे**शेति ॥२०॥ अतएव क्षेत्रोपाधिकल्पनाधीनं चितः क्षेत्रज्ञत्वं प्रसिद्धमित्याह—**विकल्पे**ति ॥ २१ ॥ २२ ॥ क्षेत्रकल्पनाक्रमं दर्शयति—**वासना**मित्यादिना । निर्णेता अध्यवसाता । अतएव कल्पनान्तरकलङ्की ॥ २३ ॥ २४ ॥ देहं देहतां गच्छन्तीति विपरिणम्यानुषज्जते ॥ २५ ॥ चित्ततां बाह्यार्थचेतनसमर्थताम् ॥ २६ ॥ फलं बदरादि । अन्यतां वैलक्षण्यम् । अवस्थया रूपरसपरिणामादिगुणपरावृत्त्यैव न त्वाकृत्या बदरत्वादिजात्या, तथा जीवः क्षेत्रज्ञोऽप्यविद्यामलपरिणामवशाद्वैलक्षण्यं याति नापरिणामिचित्स्वभावेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥ एवं क्षेत्रसिद्धिमुपवर्ण्य जीवस्याहंकारादिक्षेत्रे तादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणं बन्धं क्रमेणाह—**जीव** इत्यादिना ॥ २८ ॥ संस्थानं संस्था स्त्रीपुत्रादिशरीराकारस्तस्य ग्रहणे तदाकारवृत्तिद्वारा संस्कारात्मना धारणे तत्परम् । सत्यैः सफलैः अपिशब्दाद्विफलैरपि ईहितैर्मनोरथैः प्रतियोगिभ्यो वस्त्वन्तरेभ्यो व्यवच्छिन्ना व्यावृत्ता प्राप्तिरर्थग्रहो यस्य । परिच्छिन्नतुच्छविषयासक्तं भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ तदासक्तौ तान्विषयान्पुनःपुनः स्मरच्चित्तभावापन्नं रागद्वेषादिदोषैरास्कन्द्यत

अनुधावन्ति दोषाय सरितः सागरं यथा ॥ ३०
इति शक्तिमयं चेतो घनाहंकारतां गतम् ।
कोशाकारक्रिमिरिव स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥ ३१
स्वसंकल्पानुसंधानात्पाशैरिव नयन्वपुः ।
कष्टमस्मिन्स्वयं बन्धमेत्यात्मा परितप्यते ॥ ३२
बद्धमस्मीति कलयद्विद्यातत्त्वं जहच्छनैः ।
अविद्यां जनयत्यन्तर्जगज्जङ्गलराक्षसीम् ॥ ३३
स्वसंकल्पिततन्मात्रज्वालाभ्यन्तरवर्ति च ।
परां विवशतामेति शृङ्खलाबद्धसिंहवत् ॥ ३४
विचित्रकार्यकर्तृत्वमाहरद्वासनावशात् ।
स्वेच्छामात्रानुरचिता दशाश्चानुपतत्तथा ॥ ३५
क्वचिन्मनः क्वचिद्बुद्धिः क्वचिज्ज्ञानं क्वचित्क्रियाः ।
क्वचिदेतदहंकारः क्वचित्पुर्यष्टकं स्मृतम् ॥ ३६
क्वचित्प्रकृतिरित्युक्तं क्वचिन्मायेति कल्पितम् ।
क्वचिन्मलमिति प्रोक्तं क्वचित्कर्मेति संस्थितम् ॥ ३७
क्वचिद्बन्धमिति ख्यातं क्वचिच्चित्तमिति स्फुटम् ।
प्रोक्तं क्वचिदविद्येति क्वचिदिच्छेति संस्थितम् ॥ ३८
तदेतदाबद्धमिह चित्तं राघव दुःखितम् ।
तृष्णाशोकसमाविष्टं रागायतनमाततम् ॥ ३९
जरामरणमोहान्तर्भवभावनयाहतम् ।
ईहितानीहितैर्ग्रस्तमविद्यारागरञ्जितम् ॥ ४०
इच्छासंक्षुभिताकारं कर्मवृक्षवनाङ्कुरम् ।
सुविस्मृतोत्पत्तिपदं कल्पितानर्थकल्पितम् ॥ ४१
कोशाकारवदाबद्धं शोकाकारपदं गतम् ।
तन्मात्रवृन्दावयवमनन्तनरकातपम् ॥ ४२
स्वदृश्यमपि शैलेन्द्रसमभारभयावहम् ।
जरामरणशाखाढ्यं संसारविषदुर्द्रुमम् ॥ ४३
इमं संसारमखिलमाशापाशविधायकम् ।
दधदन्तः फलैर्हीनं वटधाना वटं यथा ॥ ४४
चिन्तानलशिखादग्धं कोपाजगरचर्वितम् ।
कामाब्धिकल्लोलहतं विस्मृतात्मपितामहम् ॥ ४५
मृगं यूथादिव भ्रष्टं शोकोपहतचेतनम् ।
पतङ्गकमिव ज्वालादग्धं विषयपावके ॥ ४६
छिन्नमूलमिवाम्भोजं परमां म्लानिमागतम् ।
छिन्नाङ्गमात्मनः स्थानाद्विशेषासङ्गदुःस्थितम् ॥ ४७
विषयादिषु मध्यस्थं चित्ररूपेषु शत्रुषु ।
दशास्वेतास्वनन्तासु लुठितं संकटास्विति ॥ ४८
दुःखे निपतितं घोरे विहङ्गः सागरे यथा ।
स्वबन्धास्थं जगज्जाले शून्ये गन्धर्वपत्तने ॥ ४९
उह्यमानमनास्थाब्धौ मनो विषयविद्रुतम् ।
उद्धरामरसंकाश मातङ्गमिव कर्दमात् ॥ ५०
बलीवर्दवदामग्नं मनो मदनपल्वले ।
आलूनशीर्णावयवं बलाद्राम समुद्धर ॥ ५१
शुभाशुभप्रसरपराहताकृतौ
ज्वलज्जरामरणविषादमूर्च्छिते ।
व्यथेह यस्य मनसि भो न जायते
नराकृतिर्जगति स राम राक्षसः ॥ ५२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे जीवावतरणं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

इत्याह—**इच्छाद्या** इति । अनुधावन्त्यनुसरन्ति ॥ ३० ॥ इति उक्तक्रमेण रागद्वेषादिशक्तिप्रचुरं चेतः शाखाप्ररोहशतकोटिभिरभिमानवृद्ध्या घनाहंकारतां गतं सत् ॥३१॥ पाशैर्बडिशजालादिपाशैः स्ववपुर्मृत्यवे नयन्मत्स्यादिरिव । एत्य प्राप्य । आत्मा मनः प्रकृतत्वात् ॥ ३२ ॥ अस्मीति कलयत् परमार्थसत्यमिति पश्यत् । विद्यातत्त्वं पारमार्थिकमात्मरूपं जहत् त्यजत् । स्वप्नेऽप्यविचारयदिति यावत् । अविद्यां जन्ममरणादिभ्रान्तिपरम्पराम् ॥ ३३ ॥ तन्मात्राणि शब्दादिविषयास्तदिन्धना रागादिज्वालास्तदभ्यन्तरवर्ति मनः । चकारः पूर्वोक्ताविद्यान्तसमुच्चयार्थः ॥३४॥ विचित्राणां विहितनिषिद्धनानारूपाणां कार्याणां कर्मणां कर्तृत्वमाहरदयत्नैः संपादयत् । दशाः नानायोनिनरकादिदुर्दशाः वक्ष्यमाणमननादिदशाश्च अनुपतद्विवशतामेतीति प्राक्तनेनान्वयः ॥३५॥ तस्यैव मननादिवृत्तिभेदैर्मनआदिशब्दभाक्त्वं नान्यस्येत्याह—**क्वचिदि**त्यादिना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तथाच बद्धत्वमपि तस्यैव नात्मन इति प्रपञ्चयति—**तदेतदि**त्यादिना ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुष्ठु विस्मृतं स्वोत्पत्तिनिमित्तं परमात्मपदं येन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्वस्यात्मनो दृश्यमपि अनात्मत्वेन ज्ञातुं योग्यमपि दुर्विवेकत्वेन दुरुद्धरत्वाच्छैलेन्द्रसमेन भारेण गौरवेण भयावहम् । विषमयं दुर्द्रुमं दुष्टवृक्षम् ॥ ४३ ॥ फलैः पुरुषार्थैर्हीनम् ॥ ४४ ॥ विस्मृतः आत्मस्वरूपः पितामहो मूलकारणं येन ॥ ४५ ॥४६॥ आत्मनः स्वस्य स्थानान्निवासभूताद्देहभेदान्मृत्युनापनयने तत्तद्देहाभिमानविच्छेदाच्छिन्नाङ्गम् । अतएव तत्तद्देहविशेषासङ्गाद्दुःस्थितम् ॥ ४७ ॥ विषयेन्द्रियदेहादिलक्षणेषु चित्ररूपेषु नानावैचित्र्यैः स्ववधोद्यतेषु शत्रुषु तद्विश्वासेन तन्मध्यस्थम् । इति प्रपञ्चितप्रकारास्वित्यर्थः ॥ ४८ ॥ स्वस्य बन्धे बन्धनहेतौ तत्साधनदेहादौ च आस्था स्नेहातिशयो यस्य तत् ॥ ४९ ॥ तत्त्वज्ञानतत्साधनादावनास्थानादरस्तद्रूपेऽब्धावुह्यमानं प्लवमानं मनस्तदास्थोपोद्बलनेनोद्धर ॥५०॥ चिरविषयभोगप्रयुक्तपुण्यक्षये परलोकगतिसाधनाभावादालूनशीर्णपादाद्यवयवप्रायम् । बलीवर्दपक्षे स्पष्टम् ॥ ५१ ॥ प्रागुक्तानास्था परनिन्दनेनोपसंहरति—**शुभाशुभे**ति । शुभानां काम्यसुकृतानामशुभानां निषिद्धकर्मणां च प्रसरैः पराहता मलिनीकृता आकृतिर्यस्य । ज्वलद्भिर्जरामरणविषादैर्मूर्च्छिते ईदृशे स्वमनसि सति यस्य व्यथा तदुद्धारफलचिन्ताप्रयुक्तपीडा

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एवं जीवाश्रितो भावा भवभावनयोहिताः ।
ब्रह्मणः कल्पिताकाराल्लक्षशोऽप्यथ कोटिशः ॥ १
असंख्याताः पुरा जाता जायन्ते चापि वाद्य भोः ।
उत्पतिष्यन्ति चैवाम्बुकणौघा इव निर्झरात् ॥ २
स्ववासनादशावेशादाशाविवशतां गता ।
दशास्वतिविचित्रासु स्वयं निगडिताशयाः ॥ ३
अनारतं प्रतिदिशं देशे देशे जले स्थले ।
जायन्ते वा म्रियन्ते वा बुद्बुदा इव वारिणि ॥ ४
केचित्प्रथमजन्मानः केचिज्जन्मशताधिकाः ।
केचिद्वाऽजन्मसंख्याकाः केचिद्द्वित्रिभवान्तराः ॥ ५
भविष्यज्जातयः केचित्केचिद्भूतभवोद्भवाः ।
वर्तमानभवाः केचित्केचित्त्वभवतां गताः ॥ ६
केचित्कल्पसहस्राणि जायमानाः पुनः पुनः ।
एकामेवास्थिता योनिं केचिद्योन्यन्तरं श्रिताः ॥ ७
केचिन्महादुःखसहाः केचिदल्पोदयाः स्थिताः ।
केचिदत्यन्तमुदिताः केचिदर्कादिवोदिताः ॥ ८
केचित्किंनरगन्धर्वविद्याधरमहोरगाः ।
केचिदर्केन्द्रवरुणात्र्यक्षाधोक्षजपद्मजाः ॥ ९
केचित्कूश्माण्डवेतालयक्षरक्षःपिशाचकाः ।
केचिद्ब्राह्मणभूपाला वैश्यशूद्रगणाः स्थिताः ॥ १०
केचिच्छ्वपचचाण्डालकिरातावेशपुष्कसाः ।
केचित्तृणौषधी केचित्फलमूलपतङ्गकाः ॥ ११
केचिच्चित्रलतागुल्मतृणोपलदृशोऽभितः ।
केचित्कदम्बजम्बीरशालतालतमालकाः ॥ १२
केचिद्विभवसंसारमन्त्रिसामन्तभूमिपाः ।
केचिच्चीराम्बराच्छन्ना मुनिमौनमुपस्थिताः ॥ १३
केचिद्भुजङ्गगोनासकृमिकीटपिपीलिकाः ।
केचिन्मृगेन्द्रमहिषमृगाजचमरैणकाः ॥ १४
केचित्सारसचक्राह्वबलाकाबककोकिलाः ।
केचित्कमलकह्लारकुमुदोत्पलतां गताः ॥ १५
केचित्कलभमातङ्गवराहवृषगर्दभाः ।
केचिद्द्विरेफमशकाः पुत्तिकादंशवंशजाः ॥ १६
केचिदापद्वलाक्रान्ताः केचित्संपदमागताः ।
केचित्स्थिताः स्वर्गपुरे केचिन्नरकमास्थिताः ॥ १७
ऋक्षचक्रगताः केचिद्वृक्षरन्ध्रगताः परे ।
वातभूताः स्थिताः केचित्केचिद्व्योमपदे स्थिताः ॥ १८
सूर्यांशुषु स्थिताः केचित्केचिदिन्द्वंशुषु स्थिताः ।
केचित्तृणलतागुल्मरसस्वादुष्ववस्थिताः ॥ १९
जीवन्मुक्ता भ्रमन्तीह केचित्कल्याणभाजनाः ।
चिरमुक्ताः स्थिताः केचिन्नूनं परिणताः परे ॥ २०
केचिच्चिरेण कालेन भविष्यन्मुक्तयः शिवाः ।
केचिद्द्विषन्ति चिद्भावाः केवलीभावमात्मनः ॥ २१
केचिद्विशालाः ककुभः केचिन्नद्यो महारयाः ।
केचित्स्त्रियः कान्तदृशः केचित्पण्डनपुंसकाः ॥ २२
केचित्प्रबुद्धमतयः केचिज्जडतराशयाः ।
केचिज्ज्ञानोपदेष्टारः केचिदात्तसमाधयः ॥ २३
जीवाः स्ववासनावेशविवशाशयतां गताः ।

न जायते स पुमान् नराकृतिप्रतिच्छन्नो राक्षस एवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जीवावतरणं नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

जीवानां कर्मगतयः प्रपञ्च्यन्तेऽत्र विस्तरात् ।
विवेकादेः सुदौर्लभ्यान्मुक्तिः केषांचिदित्यपि ॥ १ ॥

एवं मनसः स्वबन्धकत्वप्रकारमुपवर्ण्य तदुपहितचिद्रूपजीवानामामोक्षं संसारस्थितिप्रकारवैचित्र्यं वर्णयिष्यंस्तत्संगतिप्रदर्शनाय प्रागुक्तजीवोत्पत्तिं प्रकारभेदैरनुवदति—**एव**मित्यादिना । चितः भावा औपाधिका विभावरूपा जीवा भवभावनया संसारवासनया ऊहिताः प्रवाहिताः । इट् छान्दसः । पूर्ववासनानुसारेण कल्पिताकाराद्ब्रह्मणः सकाशाज्जाता इत्यादिपरेणान्वयः ॥ १ ॥ अद्य संप्रति जायन्ते । भो इति रामसंबोधनम् ॥ २ ॥ ३ ॥ अनारतं सततम् । वाशब्दौ पर्यायार्थौ ॥ ४ ॥ प्रथमजन्मानः अस्मिन्कल्पे एकमेव जन्म प्राप्ताः । न विद्यते जन्मसंख्या येषां ते अजन्मसंख्याकाः ॥ ५ ॥ भविष्यन्ती जातिर्जन्म येषां ते भविष्यज्जातयः । अस्मिन् कल्पे अद्याप्यनुत्पन्ना इत्यर्थः । भूता अतीता भवोद्भवा येषां, जीवन्मुक्ता इति यावत् । अभवतां विदेहमुक्तिम् ॥ ६ ॥ योनिं देहजातिम् ॥ ७ ॥ महादुःखसहा नारकाः । अल्पोदया अल्पसुखा मर्त्याः । अत्यन्तमुदिता देवाः । अर्कादिवोदिताः सत्यलोकगाः ॥ ८ ॥ त्र्यक्षादिग्रहणं त्र्यक्षादिसारूप्यप्राप्तजीवाभिप्रायम् ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ किरातावेशाः किरातयोनिप्रविष्टास्त एव । तृणौषधी इति जात्योर्द्विवचनम् । फलमूलग्रहणं तदन्तर्गतबीजावस्थजीवाभिप्रायेण ॥ ११ ॥ पुनस्तृणग्रहणं तदवान्तरजातिप्रपञ्चार्थम् । उपलं पश्यन्ति स्वदेहतयेत्युपलदृशः पर्वतादयः ॥ १२ ॥ विभवैः संसरन्ति भ्रमन्तीति विभवसंसाराः । अम्बरदौर्लभ्यात्तपोर्थं वा चीराम्बराच्छन्नाः ॥ १३ ॥ गोनासा अजगराः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ कलभः करिशावः । पुत्तिका पतङ्गिका ॥ १६ ॥ १७ ॥ ऋक्षचक्रं नक्षत्रचक्रं तद्गताः । वातभूता आवहप्रवहादिवाय्वधिकारं प्राप्ताः । व्योमपदे आकाशाधिकारे ॥ १८ ॥ सूर्यांशुषु रसादानाद्यधिकारे । इन्द्वंशुषु ओषध्याद्याप्यायनाधिकारे । तृणादीनां रसः स्वादुर्यत्र पश्वादियोग्ये विषयलांपट्ये इति यावत् ॥१९॥ परे परमात्मनि परिणतास्तद्भावं प्राप्ता विदेहमुक्ताः ॥२०॥ चिद्भावा जीवा भोगलम्पटाः सन्तः केवलीभावं कैवल्यं द्विषन्ति ॥ २१ ॥ ककुभो दिग्देवताः ॥२२॥ २३ ॥ एते सर्वेऽपि संसरणा-

एतास्वेतास्ववस्थासु संस्थिता बद्धभावनाः ॥ २४
विहरन्ति जगत्केचिन्निपतन्त्युत्पतन्ति च ।
कन्दुका इव हस्तेन मृत्युनाऽविरतं हताः ॥ २५
आशापाशशताबद्धा वासनाभावधारिणः ।
कायात्कायमुपायान्ति वृक्षाद्वृक्षमिवाण्डजाः ॥ २६
अनन्तानन्तसंकल्पकल्पनोत्पादमायया ।
इन्द्रजालं वितन्वाना जगन्मयमिदं महत् ॥ २७
तावद्भ्रमन्ति संसारे वारिण्यावर्तराशयः ।
यावन्मूढा न पश्यन्ति स्वमात्मानमनिन्दितम् ॥ २८
दृष्ट्वात्मानमसत्त्यक्त्वा सत्यामासाद्य संविदम् ।
कालेन पदमागत्य जायन्ते नेह ते पुनः ॥ २९
भुक्त्वा जन्मसहस्राणि भूयः संसारसंकटे ।
पतन्ति केचिदबुधाः संप्राप्यापि विवेकिताम् ॥ ३०
केचिच्छक्तत्वमप्युच्चैः प्राप्य तुच्छतया धिया ।
पुनस्तिर्यक्त्वमायान्ति तिर्यक्त्वान्नरकानपि ॥ ३१
केचिन्महाधियः सन्त उत्पद्य ब्रह्मणः पदात् ।
तदैव जन्मनैकेन तत्रैवाशु विशन्त्यलम् ॥ ३२
ब्रह्माण्डेष्वितरेष्वन्ये तेष्वन्ये जीवराशयः ।
प्रयान्ति पद्मोद्भवतामन्ये च हरतामपि ॥ ३३
अन्ये प्रयान्ति तिर्यक्त्वमन्ये च सुरतामपि ।
अन्येऽपि नागतां राम यथैवेह तथैव हि ॥ ३४
यथेदं हि जगत्स्फारं तथान्यानि जगन्त्यपि ।
विद्यन्ते समतीतानि भविष्यन्ति च भूरिशः ॥ ३५
अन्येनान्येन चित्रेण क्रमेणान्येन हेतुना ।
विचित्राः सृष्टयस्तेषामापतन्ति पतन्ति च ॥ ३६
कश्चिद्गन्धर्वतां याति कश्चिद्गच्छति यक्षताम् ।
कश्चित्प्रयाति सुरतां कश्चिदायाति दैत्यताम् ॥ ३७
येनैव व्यवहारेण ब्रह्माण्डेऽस्मिन्जनाः स्थिताः ।
तेनैवान्येषु तिष्ठन्ति सन्निवेशविलक्षणाः ॥ ३८
स्वस्वभाववशावेशादन्योन्यपरिघट्टनैः ।
सृष्टयः परिवर्तन्ते तरङ्गिण्या इवोर्मयः ॥ ३९
आविर्भावतिरोभावैरुन्मज्जननिमज्जनैः ।
सृष्टयः परिवर्तन्ते तरङ्गिण्या इवोर्मयः ॥ ४०
निर्यान्त्यविरतं तस्मात्परस्माज्जीवराशयः ।
अनिर्देश्याः स्वसंवेद्यास्तत्रैवाशु स्फुरन्ति च ॥ ४१
दीपादिवालोकदृशः सूर्यादिव मरीचयः ।
कणास्तप्तायस इव स्फुलिङ्गा इव पावकात् ॥ ४२
कालादिवर्तवश्चित्रा आमोदाः कुसुमादिव ।
शीतला इव वर्षाणुपूरादब्धेरिवोर्मयः ॥ ४३
उत्पत्त्योत्पत्त्य कालेन भुक्त्वा देहपरम्पराम् ।
स्वत एव पदे यान्ति निलयं जीवराशयः ॥ ४४

अविरतमियमातता तथोच्चै-
र्भवति विनश्यति वर्धते मुधैव ।
त्रिभुवनरचनादिमोहमाया
परमपदे लहरीव वारिराशौ ॥ ४५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे जीवनिचयस्थानोपदेशो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

नर्थवासनावशादेवेति सैव समूलमुच्छेद्येत्याशयेनोपसंहरति—**जीवा** इति । उक्तानुक्तसर्वसंग्रहार्थमेतास्वेतास्विति वीप्सा ॥२४॥ विहरन्ति भुवि । निपतन्ति नरके । उत्पतन्ति स्वर्गे । अतएव कन्दुका इव ॥ २५ ॥ वासनारूपान्भावान्भाविदेहादीन्धारयन्ति तच्छीलाः ॥ २६ ॥ अनन्तेषु विषयेषु अनन्तसंकल्पकल्पनोत्पादनहेतुभूतया मायया अविद्यया ॥ २७ ॥ आवर्तराशय इवेति शेषः ॥ २८ ॥ विवेकिनां तद्ध्यात्मदर्शनात्को लाभस्तमाह—**दृष्ट्वे**ति । कालेन भूमिकादार्ढ्यक्रमेण ॥ २९ ॥ विवेकभ्रष्टानां या गतिस्तामाह—**भुक्त्वे**ति ॥ ३० ॥ शक्तत्वं प्रशस्तजन्मदेशकालप्रतिभाविनयसत्समागमादिसंपन्नताम् । उच्चैर्देवगन्धर्वब्राह्मणाद्युत्कृष्टसंपद्रूपम् । तुच्छतया तुच्छविषयलंपटतया धिया स्वबुद्ध्यैव । 'शक्रत्वम्' इति पाठे नहुषः उदाहार्यः ॥ ३१ ॥ महाधियः सनकादयः । तदैव तस्मिन्नेव कल्पे । तत्र मोक्षाख्ये ब्रह्मपदे ॥ ३२ ॥ इतरेषु स्वोत्पत्तिब्रह्माण्डान्तरेषु यथैन्दवाः । तेषु स्वोत्पत्तिस्थानब्रह्माण्डेषु । हरतां हरसारूप्यम् ॥ ३३ ॥ नागतां सर्पतां गजतां वा । यथैवेह ब्रह्माण्डे तथैव ब्रह्माण्डान्तरेऽपीति शेषः ॥ ३४ ॥ इदं जगत् ब्रह्माण्डम् । जगन्ति ब्रह्माण्डानि ॥ ३५ ॥ आपतन्त्याविर्भवन्ति पतन्ति तिरोभवन्ति च ॥ ३६ ॥ अत्रैव ब्रह्माण्डान्तरेष्वपि कर्मवैचित्र्याज्जीवगतिर्विचित्रैवेत्याशयेनाह—**कश्चिदि**ति ॥ ३७ ॥ येनैव मनुष्यादियोग्यव्यवहारेण । द्वीपान्तरीयजनवत्सन्निवेशेन संस्थानभेदेन परं विलक्षणाः ॥ ३८ ॥ अस्त्वेवं तथापि कथं तेषामुत्तमाधमादिभावेन परस्परस्नेहविरोधादिना च सृष्टिपरिवृत्तिस्तत्राह—**स्वस्वभावे**ति । सात्त्विकराजसतामसादिस्वस्वभाववशात्तत्तदनुकूलव्यवहाराभिनिवेशात्प्रवृत्तानामेकविषये स्पर्धया अन्योन्यपरिघट्टनैः सृष्टिपरिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ तत्रापि **हेतुमाह—आविर्भावे**ति । रजस आविर्भावे सृष्टेरुन्मज्जनं सत्त्वतमसोर्निमज्जनं तमस आविर्भावेन रजसस्तिरोभावे सृष्टेर्निमज्जनमन्तरा सत्त्वाविर्भावे तावत्कालं पालनमिति हेतुपरिवृत्त्या परिवर्तन्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥ गुणाधीनान्तःकरणादिसृष्ट्या तदुपाधिकजीवनिर्गमप्रसिद्धिरित्याशयेनाह—**निर्यान्तीति** । तत्र परस्मिन्नेव स्फुरन्ति स्फुटं व्यवहरन्ति च ॥ ४१ ॥ तत्र श्रुत्यादिप्रसिद्धदृष्टान्तमाह—**दीपादि**ति ॥ ४२ ॥ शीतलास्तुषारा इव ॥ ४३ ॥ प्रलये शान्ते पदे बीजभूते । निलयं निलीनताम् ॥ ४४ ॥ उक्तं जीवजगत्सर्गं संक्षिप्योपसंहरति—**अविरत**मिति । इयं त्रिभुवनरचनाभ्रान्तिलक्षणा माया परमपदे

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४

श्रीराम उवाच ।

क्रमेणानेन येनाप्ता जीवेन स्थितिरात्मनः ।
स कथं भगवन्देहं समाधत्तेऽस्थिपञ्जरम् ॥ १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पूर्वमेव मया प्रोक्तं राम किं नावबुध्यसे ।
पूर्वापरविचारार्हा शेमुषी क गता तव ॥ २
यदिदं हि शरीरादि जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
आभासमात्रमेवैतदसत्स्वप्नमिवोत्थितम् ॥ ३
दीर्घस्वप्नो ह्ययं राम मिथ्यैवानघ दृश्यते ।
द्विचन्द्रविभ्रमाकारं भ्रमान्तर्भ्रान्तशैलवत् ॥ ४
प्रशान्ताज्ञाननिद्रस्तु नूनं गलितभावनः ।
प्रबुद्धचेताः संसारस्वप्नं पश्यन्न पश्यति ॥ ५
स्वभावकल्पितो राम जीवानां सर्वदैव हि ।
आमोक्षपदसंप्राप्ति संसारोऽस्त्यात्मनोऽन्तरे ॥ ६
जीवस्य तरलः काय आवर्तः पयसो यथा ।
यथा बीजेऽङ्कुरः स्फारः पल्लवः स्वाङ्कुरे यथा ॥ ७
पल्लवे च यथा पुष्पं पुष्पकोशे फलं यथा ।
यतः स कल्पनारूपो देहोऽस्ति मनसोऽन्तरे ॥ ८
बहुरूपतया राम यतोऽस्त्येकतमः स्फुटः ।
स एव प्रतिभासोऽस्य मनसः किल जायते ॥ ९
स एवाशु भवत्येतन्मृत्पिण्डो घटकोपमः ।
आदिसर्गे पुरा कायः प्रतिभासोऽस्य चोत्तमः ॥ १०
यस्मादेष विभुर्ब्रह्मा पद्मकोशगृहस्थितः ।
तत्संकल्पक्रमेणैव ततः स्थितिमुपागता ॥ ११
इयं सृष्टिरपर्यन्ता मायेव घनमायया ।

श्रीराम उवाच ।

जीवो मनःपदं प्राप्य वैरिञ्चं पदमागतः ॥ १२
यथा ब्रह्मंस्तथा सर्वं विस्तरेण वदाशु मे ।

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ब्राह्मे शृणु महाबाहो शरीरग्रहणे क्रमम् ॥ १३
निदर्शनेन तेनैव जागतीं ज्ञास्यसि स्थितिम् ।
दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तितः ॥ १४
लीलयैव यदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः ।
तदेव जीवपर्यायं वासनावेशतत्परम् ॥ १५
मनः संपद्यते लोलं कलनाकलनोन्मुखम् ।
कलयन्ती मनःशक्तिरादौ भावयति क्षणात् ॥ १६
आकाशभावनामच्छां शब्दबीजरसोन्मुखीम् ।
ततस्तां घनतां यातं घनस्पन्दक्रमान्मनः ॥ १७
भावयत्यनिलस्पन्दं स्पर्शबीजरसोन्मुखम् ।
ताभ्यामाकाशवाताभ्यामदृष्टाभ्यां मनोदृशा ॥ १८

अविरतं संततं मुधैव आतता सर्गेण विस्तृता वर्धते तथा उच्चैर्भवति विपरिणमते विनश्यति च । वारिराशौ लहरीवेति मुधात्वे दृष्टान्तः ॥४५॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जीवनिचयस्थानोपदेशो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥

मुक्तिप्रलयसाम्येऽपि विशेषोऽत्र प्रकीर्त्यते ।
तथा विरिञ्चिजीवस्य शरीरग्रहणक्रमः ॥ १ ॥

प्रलये स्वत एव प्रदेशान्ते जीवराशयो विलयं यान्तीति यदुक्तं तत्र रामः शङ्कते—**क्रमेणे**ति । अनेन 'उत्पत्त्योत्पत्त्य कालेन भुक्ता देहपरम्परा'मिति त्वदुक्तेन क्रमेण येन जीवेन प्रलये स्वत एव परमपदे आत्मनः स्थितिराप्ता स मुक्त एवेति पुनः कथं देहमादत्ते । परमपदं प्राप्तस्य पुनरावृत्तौ मुक्तावप्यनाश्वासप्रसङ्गात् । न चाज्ञानावृतस्य बीजभावकृतो विशेषः । अबीजस्य शिलाशकलादेरज्ञानमात्रावरणेनाङ्कुरादिबीजत्वादर्शनादित्यर्थः ॥१॥ स्वसमसत्ताकं बीजत्वादर्शनेऽपि आवरणसमसत्ताकसर्पादिकं प्रति आवृतरज्ज्वादेर्बीजत्वदर्शनान्मिथ्याबीजत्वमावरणमात्रकृतं विशेषेणानुक्तमपि स्वबुद्ध्यैव त्वयोहितुं शक्यमिति न प्रश्नार्हमेतदित्याशयेन परिहारमाह—**पूर्वमेवे**ति ॥ २ ॥ आभासो विवर्तस्तावन्मात्रम् ॥ ३ ॥ चिरस्थायिनां ब्रह्माण्डभुवनादीनां कथमाभासमात्रता तत्राह—**दीर्घे**ति ॥ ४ ॥ अज्ञानात्मनो बीजभावात्पुनः संसारस्वप्नदर्शनेऽपि ज्ञस्य न तत्प्रसक्तिरित्याशयेनाह—**प्रशान्ते**ति । जीवन्मुक्तव्यवहारार्हं पश्यन्नपि परमार्थदृशा न पश्यति ॥ ५ ॥ बीजभूते अज्ञानात्मनि भाविसंसारस्यामोक्षं सूक्ष्मरूपेण सत्त्वादपि पुनर्जन्मोपपत्तिरित्याशयेनाह—**स्वभावे**ति ॥ ६ ॥ जीवस्यान्तरे तरलः कायोऽस्ति यथा पयसोऽन्तरे आवर्त इत्यादिदृष्टान्ताः ॥७॥ कुतो जीवान्तः कायोऽस्ति तत्राह—**यत** इति । अन्तरे मध्ये ॥ ८ ॥ तत्रापि देहः कथं संभाव्यते तत्राह—**बहुरूपतये**ति । मनसो बहुरूपतया प्रसिद्धेर्देहरूपस्यापि वासनात्मना तत्र संभवादित्यर्थः । तर्हि बहूनि शरीराणि युगपत्कुतो न जायन्ते तत्राह—**यत** इति । यतो बहुषु वासनात्मना स्थितेषु य एवैकतमः परिपक्वैः कर्मभिः स्फुटोऽभिव्यक्तः क्रियते स एव प्रतिभासोऽस्य प्रायेण काले जायते न सर्वं इत्यर्थः ॥ ९ ॥ एतन्मनः स एव देहो भवति । तत्रोत्तमकर्मपरिपाके उत्तम एव देहो भवतीत्येतदादिसर्गमारभ्य दर्शयति—**आदिसर्ग** इति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कलनाकलनोन्मुखमिति यदुक्तं तद्विवृणोति—**कलयन्ती**त्यादिना । पूर्वसर्गे आकाशादिक्रमाविर्भूतहिरण्यगर्भाहंग्रहोपासनसंस्कृतं मनस्तथैवाव्याकृते लीनं मनः शक्तिरित्युच्यते सा तेनैव क्रमेण स्वाविर्भावं कल्पयन्ती सतीत्यर्थः ॥१६॥ शब्दानां बीजं शब्दतन्मात्रं रसः श्रोत्रेन्द्रियम् । तां तादृशाकाशभावनां प्राप्य घनतामुपचयं यातं मनः ॥ १७ ॥ अनिलात्मना स्पन्दमीषच्चलनम् । स्पर्शबीजेत्यादि प्राग्वत् । अपञ्चीकृतत्वेन सूक्ष्मतमत्वान्मनोदृशा मनोवच्छिन्न

शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां संघाताज्जन्यतेऽनलः ।
मनस्तद्धनतां प्राप्य ततो भावयति क्षणात् ॥ १९
प्राकाश्यममलालोकमालोकस्तेन वर्धते ।
मनस्तावद्गुणगतं रसतन्मात्रवेदनम् ॥ २०
क्षणार्धेन त्वपां शैत्यं जलसंवित्ततो भवेत् ।
ततस्तादृग्गुणगतं मनो भावयति क्षणात् ॥ २१
स्वरूपं गन्धवत्स्थूलं येनोदेष्यति मेदिनी ।
अथेत्थंभूततन्मात्रवेष्टितं तनुतां जहत् ॥ २२
वपुर्वह्निकणाकारं स्फुरितं व्योम्नि पश्यति ।
अहंकारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमन्वितम् ॥ २३
तत्पुर्यष्टकमित्युक्तं भूतहृत्पद्मषट्पदम् ।
तस्मिंस्तु तीव्रसंवेगाद्भावयद्भास्वरं वपुः ॥ २४
स्थूलतामेति पाकेन मनो बिल्वफलं यथा ।
मूषास्थद्रुतहेमाभं स्फुरितं विमलाम्बरे ॥ २५
सन्निवेशमुपादत्ते तत्तेजः स्वस्वभावतः ।
तस्मिन्स्वसन्निवेशे च तेजःपुञ्जमये पुनः ॥ २६
भजते भावनां स्फारां निश्चितामातताम्बराम् ।
ऊर्ध्वं शिरःपीठमयीमधःपादमयीं तथा ॥ २७
पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानां मध्ये चोदरधर्मिणीम् ।
प्रकटावयवो बालो ज्वालामालामलाकृतिः ॥ २८
मनोरथवशोपात्तवपुस्तिष्ठत्यसावथ ।
एवं स्ववासनावेशात्कलिताङ्गो मनोमुनिः ॥ २९
नयत्युपचयं देहं स्वस्वभावमृतुर्यथा ।
कालेन स्फुटतामेति भवत्यमलविग्रहः ॥ ३०
बुद्धिसत्त्वबलोत्साहविज्ञानैश्वर्यसंस्थितः ।
स एव भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ३१
द्रवत्कनकसंकाशः परमाकाशसंभवः ।
यथासौ परमाकाशे तिष्ठत्यपररूपवान् ॥ ३२
जनयत्यात्मनो मोहमात्मस्थं चित्तलीलया ।
कदाचित्केवलं व्योम परमं पारवर्जितम् ॥ ३३
अनादिमध्यपर्यन्तं कदाचिदमलं पयः ।
कदाचित्कल्पकालाग्निज्वालाभास्वरमण्डकम् ॥ ३४
कदाचित्काननं कार्ष्ण्यं कालं कमलकुड्मलम् ।
अन्यान्यन्यान्यनेकानि प्रतिजन्मावधिः प्रभुः ॥ ३५
कल्पयन्पालयत्येष नानारूपाणि हेलया ।
तत्रेदंप्रथमत्वेन यदैष ब्रह्मणः पदात् ॥ ३६
अवतीर्णस्तदाऽज्ञानात्तथैव सुखमस्मृतम् ।
गर्भनिद्राव्यपगमे वपुः पश्यति भास्वरम् ॥ ३७
प्राणापानप्रवाहाढ्यं द्रव्यैरिव विनिर्मितम् ।
रोमकोटिभिराकीर्णं द्वात्रिंशद्दशनान्वितम् ॥ ३८
त्रिस्थूणं पञ्चदैवत्यमधश्चरणलाञ्छितम् ।
पञ्चभागं नवद्वारं त्वग्लेपमसृणाङ्कम् ॥ ३९

चैतन्यात्मना जीवेनादृष्टाभ्याम् ॥ १८ ॥ संघातात् उपचयादभिघाताच्च । अनलो रूपबीजरसात्मकः ॥१९॥ तावद्गुणगतं तावद्भिराकाशवायुतेजोभिर्गुणनं गुण उपचयस्तं गतं प्राप्तम् ॥२०॥ अपां शैत्यं रसतन्मात्रं प्राप्य जलमिति संवेद्यत इति संवित्प्रतीत्यर्हं भवेदित्यर्थः । तादृशामुक्तप्रकाराणां चतुर्णां गुणं संघातभावं गतम् ॥२१॥ उदेष्यतीति पूर्वभूतजन्मकालमपेक्ष्य भविष्यत्त्वविवक्षणाल्लृट् । भूततन्मात्रवेष्टितमिदं पञ्चकं मिलितं सत्तनुतां सौक्ष्म्यं जहत्त्यजत् ॥२२॥ यद्वपुः पश्यति तल्लिङ्गाख्यं पुर्यष्टकमित्यन्वयः ॥ २३ ॥ 'कर्मज्ञानेन्द्रियगणौ भूतप्राणमनोगणाः । अविद्याकामकर्माणि [२]लिङ्गैः पुर्यष्टकं विदु' । वक्ष्यमाणदेहभावनया लिङ्गस्यैव हि पञ्चीकरणेन घनत्वे स्थूलदेहताविभावनमित्याह—**तस्मिंस्त्विति** ॥ २४ ॥ मूषा प्रतिमाकारनभोगर्भमृत्पिण्डस्तदन्तर्निषिक्तद्रुतहेमाभं बहिः स्थूलभास्वरमन्तः सूक्ष्मभास्वरं स्थूलदेहसंवलितं वक्ष्यमाणसंनिवेशमुपादत्ते तत्तेजो लिङ्गं कर्तृ ॥२५॥ तत्र मनसो विशेषकल्पनाभिनिवेशशाखोपशाखाप्रचय इत्याह—**तस्मिन्नि**त्यादिना ॥२६॥ आतताम्बरां व्याप्ताकाशां भूयसीमिति यावत् । तत्र क्रमाच्छिरआद्यवयवकल्पनामाह—**ऊर्ध्व**मिति ॥ २७ ॥ अङ्गुल्यादिनिष्पत्त्या प्रकटावयवः ॥२८॥ असौ ब्रह्मा । मुनिः पूर्वोपासितप्रकारमननशीलः ॥२९॥३०॥ 'ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥' इति स्मृतिप्रसिद्धविशेषणसिद्धिं तस्य दर्शयति—**बुद्धी**ति ॥३१॥ परमाकाशे ब्रह्मण्यसौ यथा यादृश्या स्वसत्तया तिष्ठति तथा तादृश्यैव व्यवहारक्षमसत्तया आत्मनो मोहमज्ञानमेव चित्तलीलया पञ्चीकृतस्थूलव्योमादिवक्ष्यमाणरूपेण जनयतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ तस्य कालभेदेन नानाविधाः कल्पना दर्शयति—**कदाचिदि**ति । पारं परावधिः आदिः पूर्वावधिः पर्यन्तौ पार्श्वतोऽवधिस्तदभावादेव मध्यमावधिरहितं च केवलं व्योम कल्पयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ दैनंदिनप्रलयकाले तु अमलं पय एव कल्पयति । कदाचित्कल्पान्ते दाहकाले ॥ ३४ ॥ कदाचित्पृथिवीसर्गोत्तरं भूतसर्गात्प्राक्काले कृष्णमेव कार्ष्ण्यम् । चातुर्वर्ण्यमितिवत्स्वार्थे ष्यञ् । हरितवर्णं काननं वृक्षव्याप्तां कृत्स्नां भुवमित्यर्थः । कदाचित्पाद्मे कल्पे श्यामभूपद्मप्रकृतित्वात्कालं श्यामं विष्णुनाभ्युत्थं कमलकुड्मलम् । अन्यान्यन्यानि भुवनार्णवजनादिरूपाण्यनेकानि संस्थानानि कल्पयन्विष्णवादिरूपेण स्वयमेव पालयति ॥ ३५ ॥ तस्य प्रथमकल्पमारभ्य प्रतिदिनं सुप्तोत्थितस्य स्वदेहकल्पनाक्रमं दर्शयति—**तत्रे**त्यादिना । सर्वेषां ब्रह्माण्डानां तदभिमानिब्रह्मणां च कालानवच्छिन्नब्रह्मपदादेवाविर्भावात्तदृशा न पौर्वापर्यमस्तीति प्राथम्यमेवेत्यभिप्रेत्येदंप्रथमत्वेनेत्युच्यते ॥ ३६ ॥ यदावतीर्णस्तदाप्रभृति ब्रह्माण्डगर्भे विष्णुकुक्षिगर्भे वा सुखं सौषुप्तसुखोपलक्षितमस्मृतं प्राक्तनवास्तवरूपस्य देहव्यवहारादेश्चास्मरणरूपं सुषुप्तमभूदिति शेषः ॥ ३७ ॥ द्रव्यैः पञ्चभूतस्वच्छभागैः ॥ ३८ ॥ सक्थिपृष्ठास्थिभिस्त्रिस्थूणम् । पञ्चभिः प्राणैः पञ्च-

१ मन इत्यपि पाठः. लिङ्गं इति पाठः.

युक्तमङ्गुलिविंशत्या नखविंशतिलाञ्छितम् ।
द्विबाहुं द्विस्तनं त्र्यक्षं बह्वक्षिभुजमेव च ॥ ४०
नीडं चित्तविहङ्गस्य नीडं मन्मथभोगिनः ।
तृष्णापिशाच्या निलयं जीवकेसरिकन्दरम् ॥ ४१
अभिमानगजालानं मानसाम्भोजशोभितम् ।
अथालोच्य वपुर्ब्रह्मा कान्तमात्मीयमुत्तमम् ॥ ४२
चिन्तयामास भगवांस्त्रिकालामलदर्शनः ।
अस्मिन्नाकाशकुहरे तते मधुपलाञ्छिते ॥ ४३
अदृष्टपारपर्यन्ते प्रथमं किमभूदिति ।
इति चिन्तितवान्ब्रह्मा सद्यो जातोऽमलात्मदृक् ॥ ४४
अपश्यत्सर्गवृन्दानि समतीतान्यनेकशः ।
अथ सस्मार सकलान्सर्वान्धर्मगणान्क्रमात् ॥ ४५
वसन्तः कुसुमानीव वेदानादाय संस्तुतान् ।
लीलया कल्पयामास चित्रसंकल्पजाः प्रजाः ॥ ४६
नानाचारसमाचारं गन्धर्वनगरे यथा ।
तासां स्वर्गापवर्गार्थं धर्मकामार्थसिद्धये ॥ ४७
अनन्तानि विचित्राणि शास्त्राणि समकल्पयत् ।
दृष्टिरेवमियं राम सर्गेऽस्मिन्स्थितिमागता ।
विरिञ्चिरूपान्मनसः पुष्पलक्ष्मीर्मधोरिव ॥ ४८

विविधविरचनैः क्रियाविलासैः
कमलजरूपधरेण चेतसैव ।
रघुसुत परिकल्पनेन नीता
स्थितिमतुलां जगतीह सर्गलक्ष्मीः ॥ ४९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मो० स्थितिप्रकरणे संसारावतरणप्रतिपादनोपदेशो नाम चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
जगत्संपन्नमेवेदं संपन्नं किंचिदेव न ।
शून्यमेव च भामात्रं मनोविलसितं स्थितम् ॥ १
न देशकालावेतेन ब्रह्माण्डेनावृतौ स्थितौ ।
मनागपि महारूपवताप्याकाशरूपिणा ॥ २
एतत्संकल्पमात्रात्म स्वप्नदृष्टपुरोपमम् ।
यत्रैव तत्र तच्छून्यं केवलं व्योम संस्थितम् ॥ ३
अभित्तिरागरचनमपि दृष्टमखन्मयम् ।
अकृतं कृतमेवैतद्व्योम्नि चित्रं विचित्रकम् ॥ ४
मनसा कल्पितं सर्वं देहादिभुवनत्रयम् ।
संस्मृतौ कारणं चैतच्चक्षुरालोकने यथा ॥ ५
आभासमात्रं हि जगद्घटावटपटभ्रमैः ।
आवर्तते न सद्रूपात्पृथक्कुड्यादयः स्थिताः ॥ ६
मनसेदं शरीरं हि वासनार्थं प्रकल्पितम् ।
कृमिकोशप्रकारेण स्वात्मकोश इव स्वयम् ॥ ७

द्दैवत्यम् । पाणिपादशिरोवक्षःकुक्षिणा पञ्चभागम् ॥ ३९ ॥ इच्छया कदाचिद्बह्वक्षिभुजमपि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ मधुपपदेन तत्सदृशश्यामता लक्ष्यते तया लाञ्छिते ॥ ४३ ॥ प्रथमं मदुत्पत्तेः पूर्वम् । इतिशब्दद्वयं वीप्सया सर्वपूर्वविशेषचिन्तालाभार्थम् । अमला निर्मलत्वादतीतानागतदर्शने क्षमा आत्मदृग् यस्य ॥४४॥ अथ तत्कारणचिन्तानन्तरम् । सकलान् साङ्गोपाङ्गान् । धर्मगणग्रहणमधर्माणामप्युपलक्षणम् ॥ ४५ ॥ अतएव तस्योत्तरकाले सर्गोऽपि वेदोक्तक्रमेणैव सुकरोऽभूदित्याशयेनाह—लीलयेति ॥४६॥४७॥ मनस एव सर्वसृष्टिरिति यत्प्रतिज्ञातं तदेवंरीत्या समर्थितमित्युपसंहरति—दृष्टिरिति ॥ ४८ ॥ हे रघुसुत रघुसंतते, परिदृश्यमाना सर्गलक्ष्मीः कमलजरूपधरेण चेतसा मनसैव स्वपरिकल्पनेन अतुलां सत्यतुच्छविलक्षणत्वादसदृशीं स्थितिं नीतेत्यर्थः ॥४९॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे संसारावतरणप्रतिपादनोपदेशो चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

मनोरथादौ दृष्टत्वान्मनःकार्यं न सत्क्वचित् ।
असत्तस्माज्जगद्रूपं सत्सदेवेति वर्ण्यते ॥ १ ॥

संपन्नं परिनिष्ठितमेव सन्न किंचिदेव संपन्नम् । यतो मनोविलसितं सर्वं भामात्रं प्रतिभासमात्रं स्थितम् । तद्व्यतिरेकेण शून्यमेवेत्यर्थः ॥१॥ कुतश्च प्रतिभासव्यतिरेकेण शून्यता तस्येति तत्राह—नेति । यतः प्रतिभासदेशकालौ एतेन परिच्छिन्नेन ब्रह्माण्डेन नावृतौ न व्याप्तौ । अतीतानागतबहिःस्थितब्रह्माण्डकोटीनामपि त्रसरेणूनामातपान्तरिव प्रतिभासान्तःस्फुरणदर्शनात् । किं बहुना । महारूपवता परममहत्त्वेन प्रसिद्धेनाप्याकाशरूपिणा प्रथमभूतेन तस्य तौ न व्याप्तौ । 'ज्यायानाकाशात्' इति श्रुतेः अप्रतिभासमाने आकाशे ज्यायस्त्वे मानाभावेन प्रतिभासान्तरेव तस्य भानस्यावश्यवाच्यत्वे प्रतिभासमानानन्तकोटिष्वेकतमभूतस्य तस्य निरस्ता प्रतिभासदेशकालव्यापकतेति सूचनाय मनागपीत्युक्तिरिति बोध्यम् ॥ २ ॥ पूर्वोत्तरदेशकालव्याप्तिरास्तां नाम, स्वाश्रययोर्देशकालयोरपि अध्यस्तेनाधिष्ठानासंस्पर्शान्न प्रतिभासव्याप्तिप्रसक्तिरित्याशयेनाह—एतदिति । यत्रैव देशे काले च जगच्चिति भासति तत्रैव तदधिष्ठानं चित् जगच्छून्यं केवलं व्योमेव संस्थितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अतएवेदं गन्धर्वनगरचित्रवदिति प्रागुक्तमित्याह—अभित्तीति ॥ ४ ॥ किंच मनसः स्मृतिमात्रे हेतुत्वात्तद्रचितमिदं स्मृतितुल्यमिति न स्वकालेऽर्थरूपं सदित्याह—मनसेति । एतत् मनः ॥ ५ ॥ कुड्यादिजगतः सतः पृथक्कृत्य दर्शयितुमशक्यत्वादपि सद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याह—आभासेति ॥ ६ ॥ यथा स्वात्मनः

न तदस्ति च यन्नाम चेतःसंकल्पमम्बरम् ।
न करोति न चाप्नोति दुर्गमप्यतिदुष्करम् ॥ ८
सर्वशक्तिधरे देवे का नाम ननु शक्तयः ।
न संभवन्त्याश्रियन्ते याभिरन्तर्मनोगुहाः ॥ ९
सत्तासत्ते पदार्थानां सर्वेषां सर्वदैव हि ।
महाबाहो संभवतः सर्वशक्तौ विभौ सति ॥ १०
पश्य भावनया प्राप्तं मनसैवात्मजं वपुः ।
तस्मात्तत्कलनां राम सर्वशक्तियुतां विदुः ॥ ११
स्वसंकल्पकृताः सर्वे देवासुरनरादयः ।
स्वसंकल्पोपशमने शाम्यन्त्यस्नेहदीपवत् ॥ १२
आकाशसदृशं सर्वं कलनामात्रजृम्भितम् ।
जगत्पश्य महाबुद्धे सुदीर्घं स्वप्नमुत्थितम् ॥ १३
न जायते न म्रियते इह किंचित्कदाचन ।
परमार्थेन सुमते मिथ्या सर्वं तु विद्यते ॥ १४
न वृद्धिमेति नो ह्रासं यत्र किंचित्कदाचन ।
किं वा तनु भवेत्तत्र कस्य का नाम खण्डना ॥ १५
भूमभूतं स्वकायोत्थमपश्यन्निपुणं दृशा ।
राघवाऽमहता स्वान्तः किमज्ञ इव मुह्यसि ॥ १६
मृगतृष्णा यथा तापान्मनसो निश्चयात्तथा ।
असन्त इव दृश्यन्ते सर्वे ब्रह्मादयोऽप्यमी ॥ १७
द्विचन्द्रविभ्रमप्रख्या मनोरथवदुत्थिताः ।
मिथ्याज्ञानघनाः सर्वे जगत्याकारराशयः ॥ १८
यथा नौयायिनो मिथ्या स्थाणुस्पन्दमतिस्तथा ।
असत्यैवोत्थिता नित्यमाकाराणां परम्परा ॥ १९
इन्द्रजालमिदं विद्धि मायारचितपञ्जरम् ।
मनोमननिर्माणं न सन्नासदिव स्थितम् ॥ २०
ब्रह्मैवेदं जगत्सर्वमन्यतायास्ततः कुतः ।
प्रसङ्गः कीदृशः कोऽसौ क्व वा सा परितिष्ठति ॥ २१
अयं गिरिरयं स्थाणुरित्याडम्बरविभ्रमः ।
मनसो भावनादार्ढ्यादसन्सन्निव लक्ष्यते ॥ २२
प्रपञ्चपतनारम्भं प्रमत्तस्य इदं जगत् ।
सकामतृष्णामननं त्यक्त्वान्यद्राम भावय ॥ २३
यथा स्वप्नो महारम्भो भ्रान्तिरेव न वस्तुतः ।
दीर्घस्वप्नं तथैवेदं विद्धि चित्तोपपादितम् ॥ २४
दृश्यमानमहाभोगं गृह्यमाणमवस्तुकम् ।
कोशमाशाभुजङ्गानां संसाराडम्बरं त्यज ॥ २५
असदेतदिति ज्ञात्वा माऽत्र भावं निवेशय ।
अनुधावति न प्राज्ञो विज्ञाय मृगतृष्णिकाम् ॥ २६
स्वसंकल्पात्स्वरूपाढ्यां मनोरथमयीं श्रियम् ।
योऽनुगच्छति मूढात्मा दुःखस्यैव स भाजनम् ॥ २७
वस्तुन्यसति लोकोऽयं यातु काममवस्तुनि ।
यस्तु वस्तु परित्यज्य यात्यवस्तु स नश्यति ॥ २८
मनोव्यामोह एवेदं रज्ज्वामहिभयं यथा ।
भावनामात्रवैचित्र्याच्चिरमावर्तते जगत् ॥ २९
असदभ्युदितैर्भावैर्जलान्तश्चन्द्रवच्चलैः ।
वञ्चयते बाल एवेह न तत्त्वज्ञो भवादृशः ॥ ३०
य इमं गुणसंघातं भावयन्सुखमीहते ।

स्वयं कोश इव प्रकल्पितं तथैव इदं शरीरं स्वस्य वासनार्थं स्थित्यर्थं कृमिकोशप्रकारेण नीडभूतं कल्पितमित्यर्थः ॥७॥ चेतसः संकल्पमात्रेणासद्रचनाप्राप्तिशक्तिप्रसिद्धेरप्युक्तार्थोपपत्तिरित्याह—**न तदि**ति । यदिति सामान्ये नपुंसकम् । अम्बरमर्थशून्यं संकल्पं संकल्परूपं यन्न करोति नाप्नोति चेत्यन्वयः । दुर्गं दुरापम् ॥८॥ याभिः शक्तिभिर्मनोगुहा अन्तर्नाश्रियन्ते ताः शक्तयो देवे जगदीश्वरेऽपि का नाम संभवन्तीत्यन्वयः ॥ ९ ॥ यदि सदैव जगदसद्ब्रह्म सदैव सत्परस्परं च तयोः सदैवासंस्पर्शस्तर्हि कथं जगति कादाचित्के सत्तासत्ते तत्राह—**सत्तासत्ते** इति । न कादाचित्के अपि तु सदातने । तयोः परस्पराभिभवेन पर्यायेणावेशकल्पनमेवाचिन्त्यं मायाशक्तिकृतमिति भावः ॥ १० ॥ सेयमैश्वरी सर्वशक्तिः स्वमनस्येव प्रत्यक्षं दृश्यतामित्याह—**पश्ये**ति । जगति विचित्रपदार्थशक्तयोऽपि सर्वशक्तिमन्मनःकल्पनादेवेत्याह—**तस्मादि**ति । कलनां कल्पनाम् ॥ ११ ॥ अतएव न देवादिशक्तिभिरपि मुक्तिः प्रतिबद्धुं शक्येत्याशयेनाह—**स्वसंकल्पे**ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ ननु खण्डनेनाल्पीकृतम् । नह्यखण्डे खण्डनमन्तरेण परिच्छेदप्रसक्तिः, नच खण्डनं वा संभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ बहोर्भावो भूमा तथाभूतम् । अपरिच्छिन्नमिति यावत् । स्वकायादुत्थं मुञ्जषीकावत् पृथक्कृतमपश्यन् अमहता परिच्छिन्नात्मदर्शनेन किं मुह्यसि ॥ १६ ॥ तापात् मरुमयूखात् । निश्चयात् संकल्पात् ॥१७॥ आकारराशयो दृश्याकारसमूहाः ॥१८॥१९॥ नासदिव सत्यमिव ॥ २० ॥ अन्यतायाः भेदस्य । चतुर्भिः किंवृत्तैः प्रमाणप्रकारस्वरूपाधाराणां निषेधः । सा अन्यता ॥ २१ ॥ उपचयावधिर्गिरिरपचयावधिः स्थाणुस्ताभ्यां सर्वे तदान्तरालिकपरिच्छेदाडम्बरविभ्रमा अप्युपलक्ष्यन्ते ॥ २२ ॥ प्रमत्तस्य विचारहीनस्य पुंसः सकामतृष्णामननमिदं जगत् प्रपञ्चे स्वर्गनरकतिर्यगादिजन्मसु पतनमारभत इति प्रपञ्चपतनारम्भं भवतीति शेषः । अतस्त्वं विवेकेन जगत्त्यक्त्वा अन्यत् निष्प्रपञ्चमात्मानं भावयेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ दृश्यमानावस्थं महाभोगं बहुविस्तीर्णं रमणीयमिव । तेषु कतिपयानामेव ग्रहीतुं शक्यत्वाद्गृहीतेष्वपि कदाचित्कस्यचिदेवोपभोगात्तदुत्तरक्षण एव क्षयाच्च अवस्तुकं तुच्छम् । अभुक्तेषु पूर्वदृष्टेष्वदृष्टेषु च विषयेषु तृष्णाविषोत्कटानामाशाभुजङ्गानां कोशं वल्मीकमिव स्थितम् ॥२५॥ कथं त्याज्यं तत्राह—**असदि**ति । भावं रागम् ॥२६॥ तदनुधावनेऽनर्थमाह—**स्वसंकल्पे**ति ॥२७॥ न केवलमनर्थप्राप्तिरेव किंत्वर्थनाशोऽपि तस्यास्तीत्याह—**यस्त्व**ति । नश्यति परमपुरुषार्थाद्भ्रश्यति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ गुणानां शब्दा-

प्रमार्ष्टि स जडो जाड्यं वह्निभावनया स्वया ॥ ३१
असदेवेदमाभोगि दृश्यते जलपञ्जरम् ।
मनोमननिर्माणहृदये नगरं यथा ॥ ३२
इदं चित्तेच्छयोदेति लीयते तदनिच्छया ।
मिथ्यैवं दृश्यते स्फीतं गन्धर्वनगरं यथा ॥ ३३
राम नष्टे जगत्यस्मिन्न किंचिदपि नश्यति ।
युक्तेऽपि च जगत्यस्मिन्न किंचिदपि युज्यते ॥ ३४
मनःप्रकल्पिते भग्ने हृदि विस्तीर्णपत्तने ।
वृद्धिं चोपगते ब्रूहि किं वृद्धं कस्य किं क्षतम् ॥ ३५
क्रीडार्थेन यथोदेति बालानां हृदि वर्तनम् ।
मनसा तद्वदेवेदमुदेत्यविरतं जगत् ॥ ३६
न किंचित्कस्यचिन्नष्टमिन्द्रजालजले यथा ।
भ्रष्टे नष्टे तथैवास्मिन्संसारे वितथोत्थिते ॥ ३७
यदसत्तदसत्स्याचेन्न किं कस्य किल क्षतम् ।
ततो हर्षविषादानां संसारे नाम नास्पदम् ॥ ३८
असदेव यदत्यन्तं तस्मात्किं नाम नश्यति ।
नाशाभावे हि दुःखस्य कः प्रसङ्गो महामते ॥ ३९
सदेव वा यदत्यन्तं तस्य किं नाम नश्यति ।
ब्रह्मैवेदं जगत्सर्वं सुखदुःखे किमुत्थिते ॥ ४०

दीनां संघातं देहादि भावयन् अहंममेत्यभिमन्यमानः । जाड्यं शीतम्। वह्निभावनया। मनोरथकल्पितवह्निनेति यावत् ॥ ३१ ॥ जलपञ्जरं लडयोरभेदाज्जडसंघातभूतं देहादि ॥ ३२ ॥ यदीदमैच्छिकसंकल्पवशादुदितं तर्हि ऐच्छिकनिवृत्तिसंकल्पादेव कुतो न निवर्तते तत्राह—**लीयत** इति । तस्य चित्रस्यानिच्छया रागक्षयमात्रेण । एवंविधं लोके मिथ्यैव दृश्यते । गन्धर्वनगरग्रहणं मनोरथकल्पितनगरोपलक्षणम् ॥ ३३ ॥ अतो नास्य नाशे समृद्धौ वा शोकहर्षौ कार्यावित्याशयेनाह—**रामे**त्यादिना । युक्ते समृद्धे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ क्रीडार्थेन पुत्रिकादिना वर्तनं पुत्रपश्वादिव्यवहाराभासकल्पनं यथा न शोच्यते इति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदसदलीकं तदसदविद्यमानमेव चेत्स्यात् कस्य किं क्षतम् । न किंचिदिति शेषः । इवार्थे वा नकारः । अतः संसारे हर्षविषादानामास्पदं न किंचिन्नामेत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ इत्थं नाशाभ्युपगमेन शोकानर्हतामुक्त्वा वस्तुतो नाश एव कस्यचिन्नास्तीति तामाह—**असदेवे**ति । यद्यतोऽसदेव तस्मात्ततः ॥ ३९ ॥ अध्यस्तदृष्ट्या नाशासंभवमुपपाद्य अधिष्ठानदृष्ट्यापि तमुपपादयति—**सदेवे**ति । सुखदुःखे किंनिमित्तमुत्थिते । नोत्थिते एवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ उत्पत्तिनिरासादेव वृद्ध्यादिविकारा अपि निरस्ता एवेति तन्निमित्तहर्षस्याप्र्युक्ततेत्याह—**असदि**ति । वापी अवधारणे ॥ ४१ ॥ इष्टप्राप्तौ हि हर्षः स्यादिष्टमेव मायामये नास्तीत्याह—**सर्वत्रे**ति ॥ ४२ ॥ एवं सर्वमानन्दैकरस्येन पश्यतो हेयमपि नास्तीत्याह—**सर्वत्रे**ति । ब्रह्मतत्त्वमये । स्वार्थे मयट्। परिहरन्तु त्यजन्तु ॥ ४३ ॥ तस्य पक्षद्वयेऽपि विना-

असद्वापि यदत्यन्तं वृद्धिः स्यात्तस्य कीदृशी ।
वृद्धेरभावे हर्षस्य कः प्रसङ्गो महामते ॥ ४१
सर्वत्रासत्यभूतेऽस्मिन्प्रपञ्चैकान्तकारिणि ।
संसारे किमुपादेयं प्राज्ञो यदभिवाञ्छतु ॥ ४२
सर्वत्र सत्यभूतेऽस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमयेऽपि च ।
किं स्यात्त्रिभुवने हेयं प्राज्ञाः परिहरन्तु यत् ॥ ४३
असत्सद्वा जगद्यस्य तेनासौ सुखदुःखयोः ।
अगम्य एव मूर्खस्तु तद्विनाशेन दुःखितः ॥ ४४
आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
योऽभिवाञ्छत्यसद्राम तस्यासत्तैव दृश्यते ॥ ४५
आदावन्ते च यत्सत्यं वर्तमाने सदेव तत् ।
यस्य सर्वं सदेव स्यात्तस्य सत्तैव दृश्यते ॥ ४६
असत्यभूतं तोयान्तश्चन्द्रव्योमतलादिकम् ।
बाला एवाभिवाञ्छन्ति मनोमोहाय नोत्तमाः ॥ ४७
बालो हि वितताकारैर्वस्तुरिक्तैः प्रयोजनैः ।
संतोषमेत्यनन्ताय दुःखाय न सुखाय तु ॥ ४८
तस्मान्मा त्वं भवो बालो राम राजीवलोचन ।
अविनाशमिहालोक्य नित्यमाश्रय सुस्थिरम् ॥ ४९

शानर्हस्य पुत्रमित्रादेर्विनाशेन स्वभ्रान्तिकल्पितेन दुःखितः ॥ ४४ ॥ इदानीमसत्सत्पक्षयोस्तुल्ये उपपत्ती दर्शयति—**आदा**विति द्वाभ्याम्। 'असद्वा इदमग्र आसीत्', 'नैवेह किंचनाग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिभिर्गगनपवनभुवनादीनामाद्यन्तयोरसत्त्वं श्रूयते घटादेश्च प्रत्यक्षमनुभूयते चिरं चोभयतश्चासत्त्वमचिरं सकृच्च सत्त्वं प्रतिव्यक्ति प्रसिद्धम् । ते च परस्परोच्छित्तिस्वभावेन सत्त्वासत्त्वेनैकवस्तुन्येकतरप्रहाणमन्तरेण निविशेते इत्यवश्यमेकतरस्मिन्प्रहातव्ये आद्यन्तयोश्चिरतरमसत्त्वप्रसिद्धेर्वर्तमानदशायामप्यसत्त्वमेव सर्वव्यक्तीनामिति असत्त्वपक्षेच्छुना असत्त्वमेव श्रुतियुक्त्यनुभवैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायेत' इत्यादिश्रुतिभिः सत्सदित्येव प्रमाणप्रवृत्तिकाले सर्ववस्त्वनुभवादाद्यन्तकालयोः सत्तानभिव्यक्तितिरोधानमात्रकल्पनेनापि 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतियुक्त्योरुपपत्तेः सत्त्वश्रुतियुक्त्योरन्यथोपपादयितुमशक्यत्वाच्च सदातनी सार्वत्रिकी च सर्ववस्तूनां सत्ता लाघवादेकैव युक्तेति सत्तैक्ये सिद्धे आदावन्ते च कारणब्रह्मसत्तयैव सर्वस्य सत्यत्वाद्वर्तमानकाले तत्तथैवेति सद्वादिना अखण्डब्रह्मसत्तैव सर्वत्र दृश्यत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ देशकालपरिच्छिन्नसत्ताकल्पनं पक्षद्वयबहिष्कृतं सर्वश्रुतियुक्तिविरुद्धं मूर्खसहस्रैरन्धपरम्परया परिकल्पितं सर्वानर्थकारीति बालिशानां तेषामेवोचितं न तवेत्याशयेनाह—**असत्यभूत**मित्यादिना ॥ ४७ ॥ वस्तुरिक्तैरर्थशून्यैः । प्रयोजनैः सुखाभासैः ॥ ४८ ॥ मा भवः मा भूः । लुङ्विषये व्यत्ययेन लङ्

१ प्युक्तता इति पाठः.

असदिदमखिलं मया समेतं
त्विति विगणय्य विषादितास्तु मा ते ।
सदिह हि सकलं मया समेतं
त्विति च विलोक्य विषादितास्तु मा ते ॥५०॥

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ ५१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे यथाभूतार्थयोगोपदेशो नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

॥ नवमो दिवसः ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
रम्ये धनेषु दारादौ शोकस्यावसरो हि कः ।
इन्द्रजालेक्षणादृष्टे नष्टे का परिदेवना ॥ १
गन्धर्वनगरस्यार्थे दूषिते भूषिते तथा ।
अविद्यांशे सुतादौ वा कः क्रमः सुखदुःखयोः ॥ २
रम्ये धनेऽथ दारादौ हर्षस्यावसरो हि कः ।
वृद्धायां मृगतृष्णायां किमानन्दो जलार्थिनाम् ॥ ३
धनदारेषु वृद्धेषु दुःखं युक्तं न तुष्टयः ।
वृद्धायां मोहमायायां कः समाश्वासवानिह ॥ ४
यैरेव जायते रागो मूर्खस्याधिकतागतैः ।
तैरेव भोगैः प्राज्ञस्य विराग उपजायते ॥ ५
नष्टे धनेऽथ दारादौ हर्षस्यावसरो हि कः ।
परावलोकिनस्त्वेतैर्विरागं यान्ति साधवः ॥ ६
अतो राघव तत्त्वज्ञो व्यवहारेषु संसृतेः ।
नष्टं नष्टमुपेक्षस्व प्राप्तं प्राप्तमुपाहर ॥ ७
अनागतानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् ।
आगतानां च संभोग इति पण्डितलक्षणम् ॥ ८
संसारसंभ्रमे ह्यस्मिंश्छन्नात्मन्याततायिनि ।
तथा विहर संबुद्धो यथा नायासि मूढताम् ॥ ९
संसाराडम्बरस्यास्य प्रपञ्चरहिते क्रमे ।
सम्यग्ज्ञा नानुपश्यन्ति ये हतास्ते कुबुद्धयः ॥ १०

॥ ४९ ॥ इदानीं दर्शितयोः सदसत्पक्षयोर्द्वारभेदेनैकप्रयोजनावसाने फलतः समुच्चयं दर्शयन्नुपसंहरति—**असदि**ति । मायामूढैरात्मत्वेन कल्पितेनाहंकारेण समेतं सहितमिदमखिलं जगदसदेवेति मत्वा श्रुतिगुरुयुक्तिस्वानुभवैरवधार्य पुत्रमित्रधनादिनाशे विषादिता शोकः । विषमिव परिणामदुःखदान्विषयानत्तुं भोक्तुं शीलमस्येति विषादी रागी तद्भावो विषादिता रागश्च मास्तु । तथाच शोकरागादिनिरासद्वारा ऐकात्म्यदर्शने प्रपञ्चासत्त्ववाद उपयुज्यत इति भावः । एवमन्यार्थेनासद्वादप्रस्तावेन निस्तत्त्वमेव जगदिति न मन्तव्यं किंतु सकलं सदेव । सत्त्वस्याप्रसिद्धौ तत्प्रतिक्षेपकस्यासत्त्वस्याप्रसिद्धेः । प्रसिद्धौ च तत्प्रतिक्षिप्तत्वादेवासत्त्वासिद्धेः । एवं सर्वत्र सत्तया प्रतिक्षिप्तमसत्त्वं निरास्पदं न क्वचित्कस्यचित्परिच्छेदाय प्रभवतीत्यपरिच्छिन्नसदैकरस्ये सिद्धे घटपटादिपरिच्छेदकाकारस्य पृथगनवशेषान्मया शोधितचिन्मात्रैकरसेन प्रतीचा अखण्डैक्येन समेतं सदेव भूमाख्यमहमिति विलोक्य स्वात्मप्रतिष्ठस्य ते तव विषादिता पुनःसांसारिकजन्ममरणादिविषादावाप्तिर्मास्तु । कालत्रयेऽपि न संभावितेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे यथाभूतार्थयोगोपदेशो नाम पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विहरन्नपि संसारे यैर्गुणैर्न निमज्जति ।
ते रामायात्र कीर्त्यन्ते जीवन्मुक्तेषु ये स्थिताः ॥ १ ॥

तत्र सर्ववस्तुष्वनास्थया नष्टोपेक्षणानागतावाञ्छनलक्षणौ गुणौ प्रथममुपदिदिक्षुः पूर्वप्रस्तावस्य तदुपयोगं दर्शयितुमाह—**रम्ये** इत्यादिना । रम्ये इति पदसंस्कारपक्षे एकवचनं वचनसर्वनामेत्यनुशासनादेकवचनं आवृत्त्योभयान्वयि ॥ १ ॥ क्रमणं क्रमः प्रसरः ॥ २ ॥ धनदारादौ च समृद्धे सतीति शेषः । आनन्दो जलक्रीडादिसुखाधिक्यं किम् ॥ ३ ॥ तद्वृद्धौ संसाररोगवृद्धिसंभावनया दुःखमेव कर्तुमुचितं न हर्ष इत्याह—**धने**ति ॥ ४ ॥ अधिकतां अभिवृद्धिं आगतैः ॥ ५ ॥ नष्टे नश्वरस्वभावे । परावलोकिनः नश्वरतानरकहेतुत्वाद्युदर्ककटुकतादर्शिनः ॥ ६ ॥ यदर्थमयं प्रस्तावस्तं दर्शयति—**अत** इति । उपाहर उपयुंक्ष्व । प्राप्तोपयोगोऽर्थप्राप्तत्वान्न विधेयो गुणः ॥ ७ ॥ गुणान्तरमाह—**अनागताना**मिति ॥ ८ ॥ अप्रमादलक्षणं गुणान्तरमुपदिशति—**संसारे**ति । संसारे संभ्रमयतीति संसारसंभ्रमः कामस्तल्लक्षणे च्छन्नात्मनि जिघांसया प्रच्छन्ने आततेन विषशस्त्राग्न्यादिना हन्तुं अयते उपगच्छतीत्याततायी शत्रुस्तस्मिन् । तदुक्तम् 'उद्यतासिं विषाग्निं च शापोद्यतकरं तथा । आथर्वणेन हन्तारं पिशुनं राजसद्मसु । भार्यातिक्रमिणं चैव विद्यात्सप्ताततायिनः ॥' इति । संबुद्धः प्रबोधे अप्रमत्तः ॥ ९ ॥ प्रपञ्चरहिते क्रम्यत इति क्रमः परमपदं तस्मिन्सम्यग्ज्ञा अपि ये प्रमादादस्य संसाराडम्बरस्य वञ्चनां नानुपश्यन्ति ते कुबुद्धयः । प्रमादेन हता इत्यर्थः । अथवा प्रपञ्चरहिते ब्रह्मणि विवेकवैराग्यप्रबोधाप्रमादादिगुणार्जनक्रमे ये सम्यग्ज्ञास्तेऽस्य संसाराडम्ब-

१ मूले 'हर्षस्यावसरो हि कः' इति पाठः । टीकायां च उभयान्वयीत्यस्यानन्तरं–दारादाविन्द्रजाले क्षणादृष्टे सति हर्षस्यावसरः कः, तस्मिन्नष्टे वा का परिदेवनेत्यन्वयः इति पाठोऽधिकः क्वचित्.

यथा कयाचिद्युक्त्यैव दृश्याद्यस्य गता रतिः ।
परिमज्जति तस्यास्था न क्वचिद्विमला मतिः ॥ ११
यस्यासदिदमित्यास्था निवृत्ता सर्ववस्तुषु ।
क्रोडीकरोति सर्वज्ञं नाविद्या तमवास्तवी ॥ १२
अहं जगच्चैकमिदं सर्वमेवेति यस्य धीः ।
आस्थानास्थे परित्यज्य संस्थिता स न मज्जति ॥ १३
शुद्धं सदसतोर्मध्यं पदं बुद्ध्याऽवलम्ब्य च ।
सबाह्याभ्यन्तरं दृश्यं मा गृहाण विमुञ्च मा ॥ १४
अत्यन्तविरतः स्वस्थः सर्ववासविवर्जितः ।
व्योमवत्तिष्ठ नीरागो राम कार्यपरोऽपि सन् ॥ १५
यस्य नेच्छा न वानिच्छा ज्ञस्य कर्मणि तिष्ठतः ।
न तस्य लिप्यते प्रज्ञा पद्मपत्रमिवाम्बुभिः ॥ १६
दर्शनस्पर्शनादीनि मा करोतु करोतु च ।
तवेन्द्रियमनो गौणं त्वमनिच्छो भवात्मवान् ॥ १७
ममेदमित्यसद्भूतमिन्द्रियार्थे भवन्मनः ।
मा निमज्जत्वमग्नः सन्मा करोतु करोतु वा ॥ १८
यदा ते नेन्द्रियार्थश्रीः स्वदते हृदि राघव ।
तदा विज्ञातविज्ञानः समुत्तीर्णभवार्णवः ॥ १९
आस्वादितेन्द्रियार्थस्य सतनोरतनोरपि ।
अनिच्छतोऽपि संपन्ना मुक्तिरर्थवशात्तव ॥ २०
उच्चैःपदाय परया प्रज्ञया वासनागणात् ।
पुष्पाद्गन्धमिवोदारं चेतो राम पृथक्कुरु ॥ २१
संसाराम्बुनिधावस्मिन्वासनाम्बुपरिप्लुते ।
ये प्रज्ञा नावमारूढास्ते तीर्णा ब्रुडिताः परे ॥ २२
क्षुरधाराप्रमितया धिया परमधीरया ।
प्रविचार्यात्मनस्तत्त्वं ततः स्वपदमाविश ॥ २३
यथा तत्त्वविदः प्राज्ञा ज्ञानबृंहितचेतसः ।
विहरन्ति तथा राम विहर्तव्यं न मूढवत् ॥ २४
जीवन्मुक्ता महात्मानो नित्यतृप्ता महाधियः ।
आचारैरनुगन्तव्या न भोगकृपणाः शठाः ॥ २५
न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्गतम् ।
सर्वमेवानुवर्तन्ते पारावारविदो जनाः ॥ २६
प्रभावस्याभिमानस्य गुणानां यशसः श्रियः ।
न क्वचित्कृपणा लोके महान्तस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २७
सुशून्येऽपि न खिद्यन्ते देवोद्याने नसङ्गिनः ।
नियतिं च न मुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ २८
विगतेच्छा यथाप्राप्तव्यवहारानुवर्तिनः ।
विचरन्ति समुन्नद्धाः स्वस्था देहरथे स्थिताः ॥ २९
त्वमपि प्राप्तवान् राम विवेकमिममाततम् ।
प्रज्ञाबलेन चानेन ज्ञाने स्वस्थोऽसि सुन्दर ॥ ३०
स्पष्टां दृष्टिमवष्टभ्य निर्मानो गतमत्सरः ।
विहरास्मिन्भुवः पीठे परां सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ ३१
स्वस्थः सर्वैहितत्यागी दूरालोकनवाञ्छनः ।
परां शीतलतामन्तरादाय विहरानघ ॥ ३२

रस्य । कर्मण एव शेषत्वविवक्षया षष्ठी । इमं संसाराडम्बरं नानुपश्यन्ति । ये तु कुबुद्धय उक्तगुणहीनास्ते हता इत्यर्थः ॥१०॥ दृश्यदर्शनारतिलक्षणमपरं गुणमुपदिशति—**यथे**ति । चित्तरञ्जनद्वैतवासनाधानस्वरूपप्रच्यावननरकाद्यनर्थहेतुत्वमिथ्यात्वानामन्यतमोपपादिकया यया कयाचिद्युक्त्या । गता निवृत्ता आस्था परमार्थाभिनिविष्टा विमला विपापा मतिर्न परिमज्जति मोहाब्धौ ॥ ११ ॥ एवं बाह्यार्थाभिनिवेशत्यागोऽपि गुण इत्याशयेनाह—**यस्ये**ति । असदिदमिति निश्चयेनेति शेषः । आस्था अभिनिवेशः ॥१२॥ ऐक्यात्मदर्शनमपि गुण इत्याह—**अह**मिति । अनास्थापरित्यागो यथाप्राप्तानुवर्तनम् ॥ १३ ॥ उक्तमेव विवृणोति—**शुद्ध**मिति । सदसतोर्व्यक्ताव्यक्तयोर्मध्यमनुगतम् । शुद्धं सत्तामात्रम् । पदं तदेव प्रत्यगात्मेत्यवलम्ब्य॥१४॥ उपरतिसंतोषानिकेतनत्वासङ्गत्वगुणानुपदिशति—**अत्यन्ते**ति ॥ १५ ॥ कथं नीरागः स्यात्कथं वा असङ्गस्तत्राह—**यस्ये**ति । ॥ १६ ॥ बाधितानुवृत्तिमात्रत्वेनामुख्यत्वाद्गौणं तव इन्द्रियसहितं मनो दर्शनादीनि करोतु न करोतु वा ॥१७॥ इन्द्रियार्थे ममतात्यागलक्षणं गुणमुपदिशन्ननास्थामुपपादयति—**ममे**ति । अमग्नः सन्निति पुंस्त्वं छान्दसम् । 'त्वमग्नः सन्नि'ति पाठे तु त्वं मनः मा निमज्जयेत्यर्थः ॥ १८ ॥ स्वस्य जीवन्मुक्ताप्राप्तिप्रत्यये लिङ्गमाह—**यदे**ति । न स्वदते अनर्थहेतुत्वाप्रतिसंधानेऽपि स्वत एव न रोचते ॥१९॥ आ अस्वादितेति च्छेदः । आसमन्तात् ऐहलौकिकाः पारलौकिकाश्च अस्वादिताः अरुचिविषयीकृता इन्द्रियार्था विषया यस्य धीरस्य । सतनोर्व्युत्थाने देहभानवतः । अतनोः समाधिना तद्रहितस्यापि । अर्थवशात् अनायासेनेति यावत् ॥ २० ॥ तस्यां जीवन्मुक्तौ वासनाभ्यश्चित्तस्य निष्कर्ष एव मुख्यं साधनमित्याह—**उच्चैःपदा-ये**ति । उदारं विवेकवैराग्योत्कृष्टं चेतो मनः ॥ २१ ॥ ब्रुडिता निमग्नाः ॥ २२ ॥ कीदृशी सा प्रज्ञानौस्तां दर्शयति—**क्षुरधारे**ति । विवेकवैराग्यादितीक्ष्णीकृतयेत्यर्थः । धीरया द्वन्द्वसहने धैर्यवत्या ॥ २३ ॥ २४ ॥ शठाः स्वपरवञ्चकाः ॥२५॥ पारं ब्रह्मतत्त्वमवारं जगत्तत्त्वं तद्विदः ॥ २६ ॥ ननु विदुषामपि क्वचित्कार्पण्यं स्यादित्याह—**प्रभावस्ये**ति । प्रभावो विद्यातपःपराक्रमाद्युत्कर्षः । गुणा दाक्ष्यकुलशीलादयः । श्रियः संपदः । एतेषां हि विषये लोके कार्पण्यं प्रसिद्धम् । तत्त्वदर्शिनः प्रभावादीनां मिथ्यात्वादपुरुषार्थतादर्शिनः ॥२७॥ सुशून्ये सर्वनाशेऽपि । देवोद्याने सर्वकामसमृद्धनन्दनादावपि नसङ्गिनो नासक्ताः । नियतिं शास्त्रमर्यादाम् । भास्करपक्षे सुशून्ये आकाशे । नियतिं स्वमार्गमर्यादाम् ॥ २८ ॥ समुन्नद्धाः 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः' इत्यादिश्रुत्युक्तसाधनसन्नद्धाः ॥२९॥ मयि तर्हि ते गुणाः सन्ति न वेति संदेहकातरं राममाश्वासयति—**त्वमपी**ति ॥३०॥३१॥ दूराः आलोकनवासनाविषयकौतुकदर्शनेच्छा यस्य तथाविधो भूत्वेत्यर्थः ॥३२॥ उपदिष्टार्थरहस्यानां रामस्यान्तरुन्मेषादाविर्भावं वाल्मीकिराह—

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
इत्थं गिरा विमलया विमलाशयस्य
रामो मुनेः सपदि मृष्ट इवाबभासे ।
ज्ञानामृतेन मधुरेण विराजितान्तः
पूर्णः शशाङ्क इव शीतलतां जगाम ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे जीवन्मुक्तस्थितगुणवर्णनं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

श्रीराम उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्ववेदाङ्गपारग ।
आश्वस्त इव तिष्ठामि शुद्धाभिर्भवदुक्तिभिः ॥ १
उदाराणि विविक्तानि पेशलान्युदितानि च ।
श्रोतुं तृप्तिं न गच्छामि वचांसि वदतस्तव ॥ २
जात्या राजससात्त्विक्याः कथनावसरान्तरे ।
उत्पत्तिर्भवता प्रोक्ता शास्त्रैः कमलजन्मनः ॥ ३
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
बहूनि ब्रह्मलक्षाणि शंकरेन्द्रशतानि च ।
नारायणसहस्राणि समतीतानि राघव ॥ ४
अन्येषु च विचित्रेषु ब्रह्माण्डेषु च भूरिशः ।
नानाचारविहाराणि विहरन्ति सहस्रशः ॥ ५
तुल्यकालमनन्तेषु कालान्तरभवेषु च ।
जगत्सु प्रोद्भविष्यन्ति बहून्यन्यानि भूरिशः ॥ ६
तेषामब्जोद्भवादीनां ब्रह्माण्डेषु दिवौकसाम् ।
उत्पत्तयो महाबाहो विचित्राभ्युत्थिता इव ॥ ७
कदाचित्सृष्टयः शार्व्यः कदाचित्पद्मजोद्भवाः ।
कदाचिदपि वैष्णव्यः कदाचिन्मुनिनिर्मिताः ॥ ८
कदाचित्पद्मजो ब्रह्मा कदाचित्सलिलोद्भवः ।
अण्डोद्भवः कदाचित्तु कदाचिज्जायतेऽम्बरात् ॥ ९
कस्मिंश्चिदण्डे त्र्यक्षोऽर्कः कस्मिंश्चिदपि वासवः ।
कस्मिंश्चित्पुण्डरीकाक्षः कस्मिंश्चित्त्र्यक्ष एव हि ॥ १०
कस्यांचिद्भूरभूत्सृष्टौ नीरन्ध्रतरुसंकटा ।
कस्यांचिन्नरनीरन्ध्रा कस्यांचिद्भूधरावृता ॥ ११
भूरभून्मृन्मयी काचित्काचिदासीद्दृषन्मयी ।
आसीद्धेममयी काचित्काचित्ताम्रमयी तथा ॥ १२
इहैव कानि चित्राणि जगन्त्यन्यान्यथान्यथा ।
अन्यान्येकैकलोकानि निर्मलांस्यपि कानिचित् ॥ १३
अनन्तानि जगन्त्यस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमहाम्बरे ।
अम्भोधिवीचिजलवन्निमज्जन्त्युद्भवन्ति च ॥ १४
यथा तरङ्गा जलधौ मृगतृष्णा मरौ यथा ।
कुसुमानि यथा चूते तथा विश्वश्रियः परे ॥ १५

इत्थमिति । विमलाशयस्य मुनेर्वसिष्ठस्येत्थमुक्तप्रकारया गिरा रामो मृष्टः परिमार्जितो दर्पण इव आबभासे । ज्ञानामृतेन विराजितान्तःकरणः सन् पूर्णः शशाङ्क इव शीतलतां तापत्रयोपशान्तिं जगाम प्राप ॥ ३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जीवन्मुक्तस्थितगुणवर्णनं नाम षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अतीता भाविनः सन्तो ब्रह्म ब्रह्माण्डकोटयः ।
देवाद्याश्चात्र वर्ण्यन्ते नियतानियतक्रमाः ॥ १ ॥

आश्वस्तः अपनीतभाराध्वक्षुच्छ्रमः पुरुष इव ॥ १ ॥ उदाराण्युत्तमभूर्यर्थप्रदानि । विविक्तानि वर्णपदवाक्यप्रकरणभेदैर्व्यक्तानि । पेशलानि विचित्रकथायुक्तिसंदर्भचतुराणि । उदितानि आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वेन हृदयपद्मविकासत्वेन च सूर्यादिवदुद्गतानि ॥ २ ॥ एवं प्रशंसया गुरुमुत्साह्य प्रासङ्गिकं ब्रह्मादिदेवतैश्वर्यतत्त्वं जिज्ञासुः पृच्छति—**जात्या** इति । राजससात्त्विक्या जात्याः जीवजातेः कथनावसरे भवता शास्त्रैर्नानाविधसृष्टिप्रतिपादकश्रुतिपुराणादिप्रमाणैः कमलजन्मन उत्पत्तिर्या प्रोक्ता प्रस्तुता तां स्फुटं वर्णयेति शेषः ॥ ३ ॥ बहूनीत्यस्य सर्वत्र संबन्धाच्छतसहस्रादिपदान्यप्यनन्तपराणि ॥ ४ ॥ अन्येषु ब्रह्माण्डेषु चादस्मिन्नपि नानाचारविहाराणि सुरासुरादिशरीराणीति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ विचित्रे इन्द्रजाले अभ्युत्थिता इव ॥ ७ ॥ शार्व्यो रुद्रपूर्वाः । पद्मजादेव प्रथमजादुद्भवो यासां ताः । वैष्णव्यो विष्णुपूर्वाः । तथाचोक्तं पुराणे 'तपसा तोषयित्वेशं ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः ॥' इति । मुनिनिर्मिता इत्यवान्तरसर्गाभिप्रायम् ॥ ८ ॥ ब्रह्मादीनामाविर्भावस्थानान्यप्यनियतानीत्याह—**कदाचिदि**ति । पाद्मकल्पे पद्मजः, सलिलोद्भव आपवाख्यः, अण्डोद्भवः प्रसिद्धः । **अम्बरादि**ति । तथाच 'आकाशप्रभवो ब्रह्मा' इति सूर्यवंशादिप्रस्तावे पूर्वरामायणे उक्तम् ॥ ९ ॥ एवमर्कादिपदाधिकारिष्वप्यनियम इत्याह—**कस्मिंश्चिदि**ति । त्र्यक्ष एव सर्वदेवताधिकारेष्विति एवकारबलाल्लभ्यते । हिशब्दस्तस्यैवान्यत्रापि देवतान्तरभावकल्पना नान्यस्येति द्योतनार्थः ॥ १० ॥ नीरन्ध्रतरुसंकटा प्रथममिति सर्वत्र शेषः ॥११॥ प्राचुर्ये मयट् ॥१२॥ इहास्मिन्ब्रह्माण्डे एव कानि कियन्ति चित्राण्याश्चर्याणि । अथ अन्यान्यपि जगन्ति ब्रह्माण्डानि । अन्यथा अन्यैः प्रकारैः । बह्वाश्चर्याणीत्यर्थः । एकैक एव सूर्यादिवल्लोकः आलोकः प्रकाशात्मा येषु निर्मलांसि निष्प्रकाशानि ॥ १३ ॥ निमज्जन्ति लीयन्ते ॥ १४ ॥ १५ ॥ आलोल-

१ वेदवेदाङ्गपारग इति पाठः. २ संपूर्ण इति पाठः.

भानोर्गणयितुं शक्या रश्मिषु त्रसरेणवः ।
आलोलवपुषो ब्रह्म तत्त्वेन जगतां गणाः ॥ १६
यथा मशकजालानि वर्षादिष्वाकुलानि तु ।
उत्पत्योत्पत्य नश्यन्ति तथेमा लोकसृष्टयः ॥ १७
नच विज्ञायते कस्मात्कालात्प्रभृति चागताः ।
नित्यागमापायपरा एताः सर्गपरम्पराः ॥ १८
अनादिमत्योऽविरतं प्रस्फुरन्ति तरङ्गवत् ।
पूर्वात्पूर्वं किलाभूवंस्ततः पूर्वतरं यथा ॥ १९
भूत्वा भूत्वा प्रलीयन्ते ससुरासुरमानवाः ।
सरित्तरङ्गभङ्ग्यैव समस्ता भूतजातयः ॥ २०
यथेदमण्डं वैरिञ्चं तथा ब्रह्माण्डपङ्क्तयः ।
याः सहस्राः परिक्षीणा नाडिका वत्सरेष्विव ॥ २१
अन्याः संप्रति विद्यन्ते वर्तमानशरीरकाः ।
प्रान्ते ब्रह्मपुरस्यास्य वितते ब्रह्मणः पदे ॥ २२
ब्रह्मण्यन्या भविष्यन्ति ब्राह्म्यो ब्रह्मपुरश्रियः ।
पुनस्ताश्च विनङ्क्ष्यन्ति भूत्वा भूत्वा यथा गिरः ॥ २३
ब्रह्मण्यन्या भविष्यन्त्यः स्थिताः सर्गपरम्पराः ।
घटा इव मृदो राशावङ्कुरे पल्लवा इव ॥ २४
यावद्ब्रह्म चिदाकाशे तथा त्रिभुवनश्रियः ।
स्फाराकारविकाराढ्याः प्रेक्ष्यमाणा न किंचन ॥ २५
उन्मज्जन्त्यो निमज्जन्त्यो न सत्या नाप्यसत्क्रियः ।
जडारम्भा वितन्वन्त्यस्ता एव खलता इव ॥ २६
तरङ्गसमधर्मिण्यो दृष्टनष्टशरीरकाः ।
सर्वासां सृष्टिराशीनां चित्राकारविचेष्टिताः ॥ २७
चित्राकारविकाराश्च चित्ररूपा हि सृष्टयः ।
व्यतिरिक्ता न सर्वेषां समस्ताः सृष्टिदृष्टयः ॥ २८
तत्त्वज्ञविषये राम सलिलादिव वृष्टयः ।
आयान्ति सृष्टयो देवाज्जलदादिव वृष्टयः ॥ २९
व्यतिरिक्ता न सर्वेषां समस्ताः सृष्टिदृष्टयः ।
व्यतिरिक्ता द्रवाम्भोधिस्त्वाष्ठीलाः शाल्मलेरिव ॥ ३०
इह सृष्टिषु पुष्टासु निकृष्टासु च राघव ।
परमान्नभसो जातास्तन्मात्रमलमालिका ॥ ३१
कदाचित्प्रथमं व्योम प्रतिष्ठामधिगच्छति ।
ततः प्रजायते ब्रह्मा व्योमजोऽसौ प्रजापतिः ॥ ३२
कदाचित्प्रथमं वायुः प्रतिष्ठामधिगच्छति ।
ततः प्रजायते ब्रह्मा वायुजोऽसौ प्रजापतिः ॥ ३३
कदाचित्प्रथमं तेजः प्रतिष्ठामधिगच्छति ।
ततः प्रजायते कर्ता तेजसोऽसौ प्रजापतिः ॥ ३४
कदाचित्प्रथमं वारि प्रतिष्ठामधिगच्छति ।
ततः प्रजायते ब्रह्मा वारिजोऽसौ प्रजापतिः ॥ ३५
कदाचित्प्रथमं पृथ्वी स्फारतामधिगच्छति ।
ततः प्रजायते ब्रह्मा पार्थिवोऽसौ प्रजापतिः ॥ ३६
इदं चत्वारि संपीड्य पञ्चमं वर्धते यदा ।
तदा तज्जात एवैष कुरुते जागतीं क्रियाम् ॥ ३७
कदाचिदप्सु वायौ वा सुस्फारे वापि तेजसि ।
स्वयं संपद्यतेऽकस्मात्पुमान्प्रकृतिभावितः ॥ ३८

वपुषश्चञ्चलः ॥१६॥१७॥ तेषां सर्गाणां प्रवाहानादितामाह—**नचे**त्यादिना । नित्यमेव आगमापायावाविर्भावतिरोभावौ तत्पराः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सरित्तरङ्गाणां भङ्ग्या रीत्या ॥ २० ॥ सहस्राः सहस्रशः । नाडिका घटिकाः ॥ २१ ॥ सर्वेषां ब्रह्माण्डानां लीलोपाख्यानोक्तरीत्या हृदयाकाशस्थे ब्रह्मण्येव कल्पनमित्याह—**अन्या** इति । अन्या ब्रह्माण्डपङ्क्तयः । संप्रति इदानीमपि । अस्य ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरस्य शरीरस्य प्रान्ते हृदयपुण्डरीकदेशे स्थिते वितते अत्यन्तविस्तीर्णे ब्रह्मणः पदे ब्रह्मणि वर्तमानशरीरकाः परिवर्तमानमूर्तयः सत्यो विद्यन्ते । 'अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते' इति श्रुतेरिति भावः ॥२२॥ ब्रह्मपुरोपलक्षितहृदयाकाशस्य श्रियः शोभाभूताः ब्राह्म्यो ब्रह्मनिर्मिता ब्रह्माण्डपङ्क्तयः । यथा गिरो ध्वनिभेदा आकाशे भूत्वा भूत्वा नश्यन्ति तद्वत् ॥२३॥ दृष्टान्तान्तरोक्त्यर्थमुक्तमेवाह—**ब्रह्मणी**ति ॥ २४ ॥ यावत्तत्त्वज्ञानेन प्रेक्ष्यमाणा न किंचनेति बाधस्तावत्कालं भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ जडारम्भाः मूर्खैरभ्यस्ताः । वितन्वन्त्यो विस्तीर्यमाणाः खलता व्योमलता इव ॥ २६ ॥ सृष्टिराशीनां स्वान्तर्गतसृष्टिसमष्टिभूतानां ब्रह्माण्डानां सृष्टयश्चित्राकाराणि विचेष्टितानि तदन्तर्गतप्राणिचेष्टा यासां ताः ॥ २७ ॥ सर्वेषां ब्रह्माण्डानां समस्ताः सृष्टिदृष्टयस्तत्त्वज्ञविषये सलिलाद्वृष्टय इव न व्यतिरिक्ता इति परेणान्वयः ॥ २८ ॥ अतत्त्वज्ञदृष्ट्या तु जलदाद्वृष्टय इव देवात्तटस्थेश्वरादायान्ति ॥२९॥ परमार्थतस्तु अज्ञानां तत्त्वविदां च सर्वेषां न व्यतिरिक्ताः । मूलकृष्टानि द्रवरूपाणि भूमेरम्भांसि धारयन्तीति द्रवाम्भोधयः शिरास्ताश्च स्वाः स्वीयास्त्वक्कीनाटपत्रादयश्च अष्ठीलादारुबीजादिग्रन्थयश्च शाल्मलेर्वृक्षाद्यथा न व्यतिरिक्तास्तद्वत् ॥३०॥ पुष्टासु स्थूलभूतारब्धासु देहादिषु निकृष्टासु सूक्ष्मभूतारब्धास्विन्द्रियादिषु च परमान्नभसः अव्याकृताकाशाज्जाताः भूतसूक्ष्माख्यपञ्चतन्मात्रलक्षणस्य मायामलस्य सूत्रस्थानीयस्य स्फटिकरुद्राक्षग्रथिता मालिका इव सर्वभावा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ कदाचित्पद्मजो ब्रह्मेति यदुक्तं तत्र यथायोगं पञ्चीकरणोत्तरभाविस्थूलव्योमादीनां प्रथमाविर्भावक्रमो नियामक इत्याह—**कदाचिदि**त्यादिना । प्रतिष्ठां स्थूलीभावेन स्थितिम् । एवं सर्वत्र ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इदानीमेकैकस्योक्तव्योमादेः प्रथमसमाविर्भावे युक्तिमाह—**इद**मिति । इदं स्वातिरिक्तं चत्वारि भूतचतुष्टयं संपीड्य स्वांशोपबृंहणेन तिरोभूतमिव कृत्वा पञ्चमं यदेव भूतं यदा वर्धते तदा तज्जात एवैष ब्रह्मा जागतीं तदुत्तरसृष्ट्यादिक्रियां कुरुत इत्यर्थः ॥३७॥ सर्वेषां पञ्चभूतकार्यतया पञ्चात्मकत्वे सति तदुद्भवस्य प्रजापतेः कथमेकैकजत्वव्यपदेश इति चेद्वैशेष्यादिति न्यायेनेत्याह—**कदाचिदि**ति । सुस्फारे अधिकभागवति सति तदुपाधिः

तस्याथ शब्दो वदनात्कदाचिज्जायते पदात् ।
कदाचिदंशात्पृष्ठाद्वा कदाचिल्लोचनात्करात् ॥ ३९
कदाचित्पुरुषस्यास्य नाभौ पद्मं प्रजायते ।
तस्मिन्संवर्धते ब्रह्मा पद्मजोऽसौ प्रकीर्तितः ॥ ४०
मायेयं स्वप्नवद्भ्रान्तिर्मिथ्यारचितचक्रिका ।
मनोराज्यमिवालोलसलिलावर्तसुन्दरी ॥ ४१
किमिवास्यां वद ज्ञप्तौ कथं संभवतीह ते ।
कच्चिद्बालमनोराज्यमिदं पर्यनुयुज्यते ॥ ४२
कदाचिदम्बरे शुद्धे मनस्तत्त्वानुरञ्जनात् ।
सौवर्णं ब्रह्मगर्भं च स्वयमण्डं प्रवर्तते ॥ ४३
कदाचिदे[1]व पुरुषो वीर्यं सृजति वारिणि ।
तस्मात्प्रजायते पद्मं ब्रह्माण्डमथवा महत् ॥ ४४
तस्मात्प्रजायते ब्रह्मा कदाचिद्भास्करोऽप्यसौ ।
कदाचिद्वरुणो ब्रह्मा कदाचिद्वायुरण्डजः ॥ ४५
एवमन्तर्विहीनासु विचित्रास्विह सृष्टिषु ।
विचित्रोत्पत्तयो राम ब्रह्मणो विविधा गताः ॥ ४६
निदर्शनार्थं सृष्टेस्तु मयैकस्य प्रजापतेः ।
भवते कथितोत्पत्तिर्न तत्र नियमः क्वचित् ॥ ४७
मनोविजृम्भणमिदं संसार इति संमतम् ।
संबोधनाय भवतः सृष्टिक्रम उदाहृतः ॥ ४८
सात्त्विकीप्रभृतयो याश्च जातयश्चेत्थमागताः ।
इति ते कथनायैष सृष्टिक्रम उदाहृतः ॥ ४९
पुनः सृष्टिः पुनर्नाशः पुनर्दुःखं पुनः सुखम् ।
पुनरज्ञः पुनस्तज्ज्ञो बन्धमोक्षदृशः पुनः ॥ ५०
पुनः सृष्टिकराऽवीतवीतस्नेहदृशः पुनः ।
दीपा इव कृतालोकाः प्रशाम्यन्त्युद्भवन्ति च ॥ ५१
देहोत्पत्तौ विनाशे च दीपानां ब्रह्मणामपि ।
कालेनाधिकतां त्यक्त्वा नाशे भेदो न कश्चन ॥ ५२
पुनः कृतं पुनस्त्रेता पुनः स द्वापरः कलिः ।
पुनरावर्तते सर्वं चक्रावर्ततया जगत् ॥ ५३
पुनर्मन्वन्तरारम्भाः पुनः कल्पपरम्पराः ।
पुनः पुनः कार्यदशाः प्रातः प्रातरहो यथा ॥ ५४
लोकालोककलाकालकलनाकलितान्तरम् ।
पुनःपुनरिदं सर्वं न किंचन पुनःपुनः ॥ ५५
अनाहते प्रतप्तेऽयःपिण्डेऽनलकणा इव ।
इमे भावाः स्थिता नित्यं चिदाकाशे स्वभावतः ॥ ५६
कदाचिदनभिव्यक्तं कदाचिद्व्यक्तिमागतम् ।
इदमस्ति परे तत्त्वे सर्वं वृक्ष इवार्तवम् ॥ ५७
चित्स्पन्द एव सर्वात्मा सर्वदैवेदृशाकृतिः ।
यदस्माज्जायते सर्गो द्वीन्दुत्वमिव लोचनात् ॥ ५८
चितः सर्वाः समायान्ति संतताः सृष्टिदृष्टयः ।
तत्स्था एवाप्यतत्स्थाभाश्चन्द्रादिव मरीचयः ॥ ५९
न कदाचन संसारः किलायं राम सत्सदा ।
सर्वशक्तावसंसारशक्तिता विद्यते यतः ॥ ६०

पुमान्प्रजापतिः प्रकृत्या पूर्वोपासनक्रमानुसारिस्वभावेन भावितो वासितः स्वयमेव आपवो वायुजस्तैजस इत्याद्याकारेणाकस्मात्संपद्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तस्य देहावयवेभ्यः सर्गप्रवृत्तिं दर्शयति—**तस्ये**ति । अथानन्तरम् । शब्दो नामरूपयोरप्युपलक्षणम् । तथाच मुखाद्यवयवेभ्यो ब्राह्मणादिशब्दाः सहार्थैर्यथायोगं जायन्ते । 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अंशात्पुरोभागात् । पृष्ठात्पश्चाद्भागात् ॥ ३९ ॥ अस्यैव नारायणाख्यस्य पुरुषस्य । तत्र तस्यैव पद्मे जन्मवशात्पद्मजाख्येत्याह—**तस्मिन्नि**ति ॥४०॥ सतस्तत एव तस्य कथं जन्म घटतामिति पर्यनुयुञ्जानं रामं प्रत्याह—**मायेय**मिति ॥ ४१ ॥ यदि सतः पुरुषस्य स्वनाभिपद्मे जन्म न संभवति तर्हि अस्यां असङ्गाद्वितीयायां ज्ञप्तौ ब्रह्मणि ते तव किमिव द्वितीयं जगद्रूपं संभवति कथं च संभवति तद्वदेत्यर्थः । तथाच तव पर्यनुयोगो बालमनोराज्यपर्यनुयोगसम एवेत्याह—**कच्चिदि**ति । काकुः ॥ ४२ ॥ पद्मजोत्पत्तिवद्व्योमजोत्पत्तिमपि मनसोऽचिन्त्यरचनाशक्तिमवलम्ब्य समर्थयति—**कदाचिदि**ति ॥ ४३ ॥ पद्मं भूपद्मम् ॥४४॥ भास्करः प्राक्कल्पे सूर्याधिकारस्थोऽस्मिन्कल्पे ब्रह्मा भवति । एवं वरुणादयोऽपि ॥४५॥ अन्तः प्रत्यगात्मनि विहीनासु असतीषु । ब्रह्मणः प्रस्तुतहिरण्यगर्भस्य विचित्रा उत्पत्तयो गताः । 'ब्रह्माणः' इति पाठः स्पष्टः ॥ ४६ ॥ एकस्येदं वर्णनमन्येषामपि स्थालीपुलाकन्यायेन निदर्शनार्थमित्याह—**निदर्शने**ति ॥ ४७ ॥ संमतं सिद्धान्तः । तस्य सम्यग्बोधनाय ॥ ४८ ॥ पूर्ववर्णिता जीवजातिभेदा अपि निदर्शनार्थमेवेत्याह—**सात्त्विकी**ति । सृष्टिक्रमवर्णनमपि एतदर्थमेवेत्याह—**इतीति** ॥४९॥ यावदेतन्मनः समूलं नोन्मूल्यते तावत्संसारपरम्परायाः कदाप्यनुपरम इति दर्शयति—**पुनः सृष्टिरि**त्यादिना । मोक्षदृशो मोक्षास्तित्वकल्पनाः ॥ ५० ॥ अवीतेषु वर्तमानागामिप्रियेषु वीतेष्वतीतप्रियेषु स्नेहदृशः ॥५१॥ ननु दीपा अल्पकालस्थायिनो द्विपरार्धायुषां ब्रह्मादिशरीराणां कथमुपमास्तत्राह—**देहोत्पत्ता**विति । दीपपक्षे देहोत्पत्तिश्चम्पककलिकाकारसंस्थाननिष्पत्तिः । उत्पत्तिनाशौ आद्यन्तक्षणिकभावविकारौ नाशस्त्वनाद्यन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोरसत्त्वमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥ चक्रमिवावर्तत इति चक्रावर्तस्तद्भावेन ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ लोकालोकौ दिनरात्री कलास्त्रिंशत्काष्ठात्मको मुहूर्तद्वादशभागस्य क्षणस्य त्रिंशो भागस्तद्घटिताभिः प्राण्यायुःकालकलनाभिः कलिताः परिच्छिन्ना आन्तराः सर्वपदार्था यस्मिन् ॥ ५५ ॥ अनाहते शिलाद्याघातरहिते । स्वभावतो मायाबीजस्वभावात् ॥ ५६ ॥ आर्तवं तत्तदृतुभवं फलपुष्पादीव ॥ ५७ ॥ चित्स्पन्दश्चिद्विवर्तः । द्वीन्दुत्वमिन्दुद्वित्वम् ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ असंसारशक्तिता असंसारस्वभावता । असङ्गाद्वितीयस्वभावतेति यावत् । विद्यते परमार्थत इति शेषः ॥ ६० ॥

---

[1] एष इति पाठः.

न चैवेदं कदाचित्तु साधो जगदनीदृशम् ।
सर्वशक्तौ हि संसारशक्तिता विद्यते यतः ॥ ६१
महाकल्पावधिः कालेन संसारितयेद्धया ।
न भविष्यति संसार इदानीमिति युज्यते ॥ ६२
ब्रह्मदृष्ट्या सर्वमेवेदं ब्रह्मैवेति महामते ।
नास्ति संसार इत्येतदुपपद्यत एव च ॥ ६३
अज्ञदृष्ट्या त्वविच्छिन्नसंसारत्वादनारतम् ।
नित्या संसारमायेयं मिथ्यापीहोपपद्यते ॥ ६४
पुनःपुनश्च भावित्वान्न कदाचिदनीदृशम् ।
जगदित्येतदित्युक्तं न मृषा रघुनन्दन ॥ ६५
अनारतपतद्रूपा दिशो दृष्टा विनश्वराः ।
विनाशीदं जगत्सर्वमिति किं नोपपद्यते ॥ ६६
सर्वत्रोदितचन्द्रार्का दिशो दृष्टाः स्थिराचलाः ।
अविनाशि जगत्सर्वमित्यप्यवितथोपमम् ॥ ६७
न तदस्ति न यत्तस्मिन्नेकस्मिन्विततात्मनि ।
संकल्पकलनाजालमनाख्ये नोपपद्यते ॥ ६८
पुनःपुनरिदं सर्वं पुनर्मरणजन्मनी ।
पुनः सुखं पुनर्दुःखं पुनः करणकर्मणी ॥ ६९
पुनराशाः पुनर्व्योम पुनरम्भोधयोऽद्रयः ।
अभ्युदेति पुनः सृष्टिः खवदर्कप्रभा यथा ॥ ७०
पुनर्दैत्याः पुनर्देवाः पुनर्लोकान्तरक्रमाः ।
पुनः स्वर्गापवर्गेहाः पुनरिन्द्रः पुनः शशी ॥ ७१
पुनर्नारायणो देवः पुनर्दनुसुतादयः ।
पुनराशाचलच्चारुचन्द्रार्कवरुणानिलाः ॥ ७२
सुमेरुकर्णिकाकान्ता सह्यकेसरशालिनी ।
पूर्णा स्फीतोदरोदेति रोदसी नलिनी पुनः ॥ ७३
व्योमकाननमाक्रम्य वल्गत्यंशुनखोत्करैः ।
तमःकरिघटा भेत्तुं पुनर्भास्करकेसरी ॥ ७४
पुनरिन्दुश्चलत्स्वच्छमञ्जरीसुन्दरैः करैः ।
करोत्यमृतमाह्लादि दिग्वधूमुखमण्डनम् ॥ ७५
पुनः स्वर्गतरोः पुण्यक्षयवातसमीरिताः ।
पतन्तीह विनुन्नाङ्गाः पुण्यकृत्पुष्पराशयः ॥ ७६
पुनः कार्यक्रियापक्षैः संसारारम्भनामकम् ।
किंचित्पटपटं कृत्वा याति कालकपिञ्जलः ॥ ७७
पुनरिन्द्रादिके याते सज्जमास्थाय केवलम् ।
आयात्यपरदेवेन्द्रषट्पदः स्वर्गपङ्कजम् ॥ ७८
पुनः कालं कृतापूतं कलुषीकुरुते कलिः ।
सचक्रिणमिवाम्भोधिं प्रवृद्धोऽवकरानिलः ॥ ७९
पुनः कालकुलालेन कृतभूतशरावकम् ।
चक्रमावर्त्यते वेगादजस्रं कल्पनामकम् ॥ ८०
पुनर्नीरसतामेति जगदस्तशुभस्थिति ।
अभ्यासीभूतसंकल्पं संशुष्कमिव काननम् ॥ ८१
पुनरर्कगणेष्वग्निदग्धानन्तकलेवरम् ।
सर्वभूतास्थिसंपूर्णं जगदेति श्मशानताम् ॥ ८२
पुनः कुलाचलाकारपुष्करावर्तवर्षणैः ।
नृत्यद्भवबृहत्फेनां यात्येकार्णवतां जगत् ॥ ८३

संसारशक्तिता जगद्बीजमर्यादा ॥६१॥ इद्धया अधिष्ठानचैतन्यदीप्तया संसारितया कालेन चोपलक्षितः संसारो महाकल्पो वैज्ञानिको मोक्षाख्यः प्रलयस्तदवधिर्विद्यते अग्रे न भविष्यतीति व्यवहार इदानीं युज्यत इत्यन्वयः ॥६२॥ संसारासत्त्वसत्त्वयोर्विरोधमाशङ्क्य दृष्टिभेदेन विरोधमाह—ब्रह्मदृष्ट्येत्यादिना ॥६३॥ ॥६४॥ अतएव कर्ममीमांसकानां न कदाचिदनीदृशं जगदिति जगत्प्रवाहनित्यव्यवहारोऽप्युपपन्न इत्याह—पुनरिति । इति अनया दृष्ट्या न मृषा । तदीप्सितकर्मकाण्डप्रामाण्योपपादकत्वादित्यर्थः ॥ ६५ ॥ अज्ञदृष्टीनां विचित्रत्वाद्बुद्धादिभिः स्वस्वप्रक्रियानिर्वाहाय कल्पिताः क्षणिकपरमाण्वादिव्यवहारा अपि तद्दृष्ट्या उपपद्यन्त एवेत्याह—अनारतेति । दिशो दिक्षूदिता विद्युदादयः अनारतं सदा पतद्रूपाः क्षणप्रध्वंसिस्वभावा दृष्टाः । तथैव सर्वत्र कल्पनादित्यर्थः । किमिति काकुः ॥ ६६ ॥ एवं चन्द्रार्कादिस्फीतालोकासु दिक्षु पर्वतभूम्यब्धीनां स्थिरतादर्शनात्सदैव स्वसत्तया सदेव जगदिति सांख्यादिकल्पनाप्युपपद्यत एवेत्याह—सर्वत्रेति ॥ ६७ ॥ तथाच ब्रह्मणि तत्तत्संकल्पितेष्वर्थेष्वनुपपन्नं किमपि नास्ति संकल्पकलनाजालमेव परं नोपपद्यत इत्याह—न तदस्तीति ॥ ६८ ॥ प्रासङ्गिकं सर्वसंभवमुपपाद्य प्रस्तुतं सर्गपौनःपुन्यमेव वर्णयति—पुनरित्यादिना ॥ ६९ ॥ खवत्सु गवाक्षच्छिद्रवत्सु गृहेषु एकैवार्कप्रभा यथा नानात्वेनोदेति तथा ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ पूर्णा प्राणिपुण्यामोदैर्भोगमकरन्दैश्च स्फीतोदरा विशालकुक्षिः । द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ तल्लक्षणा नलिनी ॥७३॥ वल्गत्युद्गच्छति ॥ ७४ ॥ आह्लादि सर्वप्राणिसुखकरं अमृतं करोत्युपचिनोति ॥ ७५ ॥ पुण्यानि कृन्तन्ति भोगैश्छिन्दन्तीति पुण्यकृतः स्वर्गिणस्तल्लक्षणाः पुष्पराशयः ॥७६॥ पटपटं कृत्वा । ननु 'अनुकरणं चानितिपरम्' इति गतिसंज्ञायां 'कुगतिप्रादयः' इति नित्यं समासे ल्यपा भाव्यम् । सत्यम् । किंचिदिति विशेषणदर्शनात् 'सविशेषणानां वृत्तिर्न' इति महाभाष्योक्तेर्न समासः । कालः सृष्टिकालस्तल्लक्षणः कपिञ्जलः पक्षिविशेषः ॥ ७७ ॥ पूर्वेन्द्रलक्षणे अलिके क्षुद्रभ्रमरे याते निवृत्ताधिकारे सति । सज्जं नूतनतत्तन्मन्वन्तराधिकारिदेवतागणान्तरसंबद्धमैरावताद्यास्थाय । 'राज्यम्' इति पाठे स्पष्टम् । केवलं पूर्वदेवगणशून्यम् ॥७८॥ कृतेन युगेन आपूतं सर्वतः पूतम् । कलिरधर्मः । सचक्रिणं स्वान्तःशयानविष्णुसहितम् । अवकिरति पांसूनित्यवकरोऽनिलः प्रलयवायुः ॥ ७९ ॥ कृताः प्राणिशरावा यस्मिन् ॥ ८० ॥ नीरसतां धर्मरसहीनताम् । अभ्यासीभूतसंकल्पं यस्य यद्विषये पूर्वाभ्यासस्तदनुगुणीभूताः संकल्पा यस्मिन् ॥८१॥८२॥ नृत्यन् भवः संहाररुद्र एव शुभ्रत्वाद्बृहन् फेनो यस्याम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

१ आशाश्चलत् इति पाठः. २ कृपापूतं इति क्वचित्.

पुनः संशान्तवाय्वम्बुरिक्तं सकलवस्तुभिः ।
तदपूर्वमिवाकाशं जगदायाति शून्यताम् ॥ ८४
पुनः कतिपया भुक्त्वा समाः समरसाशयः ।
जीवितं जीर्णया तन्वा पुनः स्वात्मनि लीयते ॥ ८५
पुनरन्येन कालेन तथैव जगतां गणान् ।
मनस्तनोति वै शून्ये गन्धर्वनगरं यथा ॥ ८६
पुनः सर्गसमारम्भः प्रलये सर्वसंभवः ।
सर्वं पुनरिदं राम चक्रवत्परिवर्तते ॥ ८७

किमेतस्मिन्महामायाडम्बरे दीर्घशम्बरे ।
राम सत्यमसत्यं वा निर्णयं यदिहोच्यते ॥ ८८
दाशूराख्यायिकेवेयं राम संसारचक्रिका ।
कल्पनारचिताकारा वस्तुशून्या न वस्तुतः ॥ ८९
अविरलमिदमाततं विकल्पै-
रसदुदितैरपि तैर्द्विचन्द्रकल्पैः ।
विरचितमसतानुपन्नसत्यं
जगदिह तेन विमूढता किमुत्था ॥ ९०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे जगद्वासनिर्णययोगोपदेशो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यहताशयाः ।
नापेक्षन्ते यदा सत्यं न पश्यन्ति शठास्तदा ॥ १
ये तु पारं गता बुद्धेरिन्द्रियैर्न वशीकृताः ।
त एनां जागतीं मायां पश्यन्ति करबिल्ववत् ॥ २
तुच्छां तां जागतीं मायां दृष्ट्वा जीवो विचारवान् ।
अहंकारमयीं मायां त्यजत्यहिरिव त्वचम् ॥ ३
असक्ततां ततोऽभ्येत्य पुना राम न जायते ।
क्षेत्रेष्वपि चिरं तिष्ठन्बीजं दग्धमिवाग्निना ॥ ४
आधिव्याधिपरीताय प्रातर्वाद्य विनाशिने ।
प्रयतन्ते शरीराय हितमज्ञास्तु नात्मने ॥ ५
त्वमप्यज्ञवदज्ञस्य शरीरस्य समीहितम् ।
मा संपादय दुःखाय भवात्मैकपरायणः ॥ ६

श्रीराम उवाच ।
दाशूराख्यायिकेवेयं सुखसंसारचक्रिका ।
कल्पनारचिताकारा वस्तुशून्येति किं प्रभो ॥ ७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
जगन्मायास्वरूपस्य वर्णनाव्यपदेशतः ।
दाशूराख्यायिकां राम वर्ण्यमानां मया शृणु ॥ ८
अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे विचित्रकुसुमद्रुमः ।
मागधो नाम विख्यातः श्रीमाञ्जनपदो महान् ॥ ९
कदम्बवनविस्तारलीलावलितजङ्गलः ।
विचित्रविहगव्यूहसर्वाश्चर्यमनोहरः ॥ १०
सस्यसंकटसीमान्तः पुरोपवनमण्डितः ।
कमलोत्पलकह्लारपूर्णसर्वसरित्तटः ॥ ११
उद्यानदोलाविलसल्ललनागेयघुंघुमः ।
निशोपभुक्तकुसुमनीरन्ध्रविशिखावनिः ॥ १२

जीवितं भुक्त्वा अनुभूय ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ पुनः प्रलये सति [1]सर्गसमारम्भः ॥ ८७ ॥ दीर्घशम्बरे दीर्घभ्रमे किं निर्णेयं विचार्येत्थमिति निश्चेयं न किंचिदित्यर्थः । 'निर्णयम्' इति पाठे निर्युक्तिकमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ उक्तेऽर्थे दाशूराख्यायिकामुदाहरिष्यामीत्याशयेनाह—**दाशूरे**ति ॥ ८९ ॥ येन हेतुना इदं जगदसतोऽज्ञानादुदितैर्विकल्पैरविरलमविच्छिन्नप्रवाहं यथा स्यात्तथा आततं तथा असता अविद्यमानेनैव कर्त्रा विरचितमनुत्पन्नमनुस्तमधिष्ठानब्रह्म सत्यं येन तथाविधं तेन हेतुना ते विमूढता किमुत्था कस्मान्निमित्ताज्जाता । यन्निमित्तं त्वं पश्यसि तन्नास्त्येव, यत्त्वस्ति परमार्थतस्तदभयं ब्रह्मैवेति न ते निर्निमित्तो मोहोऽयं युक्त इत्युपसंहारः ॥ ९० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जगद्वासनिर्णययोगोपदेशो नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

भोगादिलिप्सा कुत्सात्र दाशूरस्याथ संभवः ।
प्रसन्नाच्चानलात्तस्य वरप्राह्[2]यन्तमीर्यते ॥ १ ॥

यदि इयं संसारचक्रिका कल्पनामात्रम्, यदि च ब्रह्मैव तत्त्वतोऽस्ति तर्हि तथा किमिति मेधाप्रतिभाकौशलशालिष्वपि महाजनेषु कोऽपि न पश्यति तत्र को हेतुरिति चेत्तदनपेक्षा तद्विरुद्धभोगैश्वर्याद्यभिनिवेशश्च हेतुरित्याह—**क्रियाविशेषे**ति । ऐहिकामुष्मिकभोगैश्वर्योपायभूतैर्लौकिकैर्वैदिकैश्च क्रियाविशेषैर्बहुला उपचितकामाः शठाः स्वपरवञ्चकाः ॥ १ ॥ तर्हि के पश्यन्ति तानाह—**ये त्वि**ति । मायाग्रहणं सत्यस्याप्युपलक्षणम् ॥ २ ॥ जागतीं बाह्यां ममेत्यभिनिवेशहेतुभूताम् । अहंकारमयीमान्तरीमहमित्यभिनिवेशहेतुभूताम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तस्य कारागृहदार्ढ्यायेव देहरक्षणाय वृथानर्थाय च प्रयासं परमपुरुषार्थोपेक्षां चात्यन्तानुचितां दृष्ट्वा तमनुशोचति—**आधी**ति । प्रातः अद्य वा विनाशिने । 'चतुर्थी तदर्थार्थ—' इति हितशब्दयोगे चतुर्थी ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्राक् प्रस्तुतां दाशूराख्यायिकां शुश्रूषू रामः पृच्छति—**दाशूरे**ति । विषयसुखार्था संसारचक्रिका वस्तुशून्या इति यत्त्वयोक्तं तत्किं कीदृशम् । यादृशं तथा वर्णयेत्यर्थः ॥ ७ ॥ वर्णनाया व्यपदेशतः । उदाहरणतयेत्यर्थः ॥ ८ ॥ मगधानां निवासो जनपदो मागधः । 'तस्य निवासः' इत्यण् ॥ ९ ॥ १० ॥ सस्यैः संकटा निबिडिताः सीमान्ता ग्रामसीमावधयो यस्मिन् ॥ ११ ॥ निशया उपभुक्तैरिव म्लानो-

१ सर्वसमारंभः इति पाठः. २ प्रास्यर्थं इति पाठः.

तत्रैकस्मिन्गिरितटे कर्णिकारसमाकुले ।
कदलीखण्डनीरन्ध्रनीपगुल्मविराजिते ॥ १३
पुष्पौघस्फूर्जदनिले केसरारुणधूलिनि ।
कारण्डवकृताराबे रसत्सरससारसे ॥ १४
तस्मिन्नगवरे पुण्ये विचित्रविहगद्रुमे ।
कश्चित्परमधर्मात्मा मुनिरासीन्महातपाः ॥ १५
दाशूरनामा महता तपोयोगेन संयुतः ।
कदम्बपृष्ठवास्तव्यो वीतरागो महामतिः ॥ १६

श्रीराम उवाच ।

असौ तपस्वी भगवन्विपिने केन हेतुना ।
कथं चाप्यवसत्पृष्ठे कदम्बस्य महातरोः ॥ १७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

शरलोमेति विख्यातः पिता तस्य बभूव ह ।
रामाऽपर इव ब्रह्मा तस्मिन्नेवावसद्गिरौ ॥ १८
तस्यासावेकपुत्रोऽभूत्कचो देवगुरोरिव ।
तेन सार्धं स पुत्रेण नीतवाञ्जीवितं वने ॥ १९
अथासौ शरलोमात्र भुक्त्वा युगगणं ययौ ।
त्यक्तदेहः सुरागारं मुक्तनीडः खगो यथा ॥ २०
एक एव वने तस्मिन्दाशूरः प्ररुरोद ह ।
दशापनीतपितृकः करुणं कुररो यथा ॥ २१
मातापितृवियोगेन शोकसंतापिताशयः ।
म्लानिमभ्याययौ नूनं हेमन्त इव पङ्कजम् ॥ २२
बालोऽसावतिदीनात्मा वनदेवतया वने ।
इत्थमाश्वासितो राम तदाऽदृश्यशरीरया ॥ २३
ऋषिपुत्र महाप्राज्ञ किमज्ञ इव रोदिषि ।
संसारस्य न कस्मात्त्वं स्वरूपं वेत्सि चञ्चलम् ॥ २४
सर्वदैवेदृशी साधो संसारे संसृतिश्चला ।
जायते जीव्यते पश्चादवश्यं च विनश्यति ॥ २५
यद्यत्किंचिद्दृश्यदृशि ब्रह्मादिकमिदं मुने ।
गन्तव्यस्तेन सर्वेण विनाशो नात्र संशयः ॥ २६
तदर्थं मा कृथा व्यर्थं विषादं मरणे पितुः ।
अवश्यभाव्यस्तमयो जातस्याहर्पतेरिव ॥ २७
अशरीरामिति श्रुत्वा गिरमारक्तलोचनः ।
धैर्यमासादयामास शिखण्डी स्तनितादिव ॥ २८
उत्थायावश्यकं कृत्वा पाश्चात्यं पितुरादरात् ।
चकार तपसे बुद्धिं दृढामुत्तमसिद्धये ॥ २९
ब्राह्मेण कर्मणा तस्य विपिने चरतस्तपः ।
अनन्तसंकल्पमयं श्रोत्रियत्वं बभूव ह ॥ ३०
अज्ञातज्ञेयबुद्धेस्तु श्रोत्रियस्य तया तया ।
न विशश्राम चेतोऽस्य पवित्रेऽपि धरातले ॥ ३१
केवलं सर्वमेवेदमपि शुद्धं धरातलम् ।
अशुद्धमिव पश्यन्स न रेमे क्वचिदेव हि ॥ ३२
अथ संकल्पयामास स्वसंकल्पनयैव सः ।
वृक्षाग्रमेव संशुद्धं स्थितिस्तत्रोचिता मम ॥ ३३
तदिदानीं तपस्तप्स्ये तपसा येन शाखिषु ।
खगवत्स्थितिमाप्नोमि शाखासु च दलेषु च ॥ ३४
इति संचिन्त्य संज्वाल्य हुताशमतिभास्वरम् ।
जुहाव तस्मिन्प्रोत्कृत्य मांसं स्वस्कन्धभित्तितः ॥ ३५
अथ गीर्वाणवृन्दस्य समग्रा गलभित्तयः ।
मन्मुखत्वेन मा यान्तु विप्रमांसेन भस्मताम् ॥ ३६
इति संचिन्त्य भगवान्सप्तार्चिस्तस्य देवता ।
पुरो बभूव दीप्तांशुर्दीप्तांशुर्वाक्पतेरिव ॥ ३७

स्पष्टैः कुसुमैर्नीरन्ध्रा विशिखा मन्मथशरा यस्यां तथाविधा **अवनिर्यस्मिन्** ॥ १२ ॥ तत्र तस्मिन् जनपदे । नीपैः **कदम्बैरन्यैश्च** गुल्मैर्विराजिते ॥ १३ ॥ पुष्पेषु ओघैः प्रवाहैः **स्फूर्जन्तो** ध्वनन्तोऽनिला यस्मिन् । रसन्तः सरसाः सानुरागाः **सारसा** यस्मिन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ तपःसहितेन योगेन । **कदम्बपृष्ठे** कदम्बाग्रे वसतीति वास्तव्यः । 'वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च' **इत्यनुशासनात्** ॥ १६ ॥ कथं केन प्रभावेन प्रकारेण च ॥ १७ ॥ १८ ॥ जीवितमायुर्नीतवान् ॥ १९ ॥ युगगणं **अयनयुगलात्मकवत्सरगणं**, सुखदुःखादिद्वन्द्वगणं वा भुक्त्वा **अनुभूय** ॥२०॥ एक एवेत्युक्त्या मातापितरमन्वगादिति गम्यते । **दशया** चरमभावविकारेण ग्रहदशाविशेषेण वा अपनीतः **पिता** यस्य, दशभिः प्राणैर्वा देहादपसृत्य नीतः परलोकाय **पिता यस्य** । कुररः पक्षिभेदः ॥ २१ ॥ २२ ॥ इत्थं **वक्ष्यमाणप्रकारेण** । अदृश्यशरीरया अन्तर्हितयेति यावत् ॥ २३ ॥ **चञ्चलमशाश्वतम्** ॥ २४ ॥ जीव्यते जीवति । विकरणपदव्य**त्ययश्छान्दसः** ॥ २५ ॥ दृश्यदृशि व्यवहारदृष्टौ यद्यत्किंचित्प्रसिद्धमिति शेषः । गन्तव्यः प्राप्तव्यः ॥ २६ ॥ तदर्थं तस्माद्धेतोः । अहर्पतेः सूर्यस्य । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफो वक्तव्यः' इति रत्वम् ॥ २७ ॥ स्तनितात् मेघगर्जितात् ॥ २८ ॥ आवश्यकं पुत्रेणावश्यं कर्तव्यं पितुरौर्ध्वदेहिकम् ॥ २९ ॥ अनन्तसंकल्पमयं बहुतरशुद्ध्यशुद्ध्यादिकल्पनाप्रचुरम् । श्रोत्रियत्वं वेदाध्ययनतदर्थविचारानुष्ठाननिष्ठत्वम् ॥ ३० ॥ न ज्ञातमवश्यज्ञेयं ब्रह्म यया तथाविधा बुद्धिर्यस्य । तया तया शुद्ध्यशुद्ध्यादिकल्पनया ॥३१॥ क्वचिदेवेत्यप्यर्थे एवकारः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तत् तदर्थम् । खगवत्पक्षिवद्देववद्वा स्थितिमवस्थानसामर्थ्यम् ॥ ३४ ॥ तपस्तप्स्ये इति संकल्पदर्शनात्तपोनन्तरं ततः शीघ्रं सिद्ध्यदर्शनादयं होमसाहसारम्भ इति गम्यते ॥ ३५ ॥ अथ भगवान्सप्तार्चिः इति संचिन्त्येति परेणान्वयः । चिन्ताप्रकारमेव दर्शयति—**गीर्वाणवृन्दस्येत्यादिना** । मन्मुखत्वेन अभिमुखत्वेन । 'अभिमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । समग्रा गलभित्तयः कण्ठदेशा विप्रमांसेन जघेन भस्मतां मा यान्तु न प्राप्नुवन्त्विति संचिन्त्येत्यन्वयः ॥ ३६ ॥ **दीप्तांशुर्भास्वरप्रभो दीप्तांशुः सूर्यो**

उवाच वचनं धीरं[1] कुमाराभिमतं वरम् ।
गृहाण स्थापितं साधो कोशाकाशान्मणिं यथा ॥ ३८
इत्युक्तवन्तमनलमर्घपुष्पेण शोभिना ।
संपूज्य स्तुतिवादेन प्राह विप्रकुमारकः ॥ ३९
भगवन् भूतपूर्णाया भुवः पावनमण्डलम् ।
नाप्नोमि तेन वृक्षाणामुपरि स्थितिरस्तु मे ॥ ४०
इत्युक्ते मुनिपुत्रेण सर्वदेवमुखं शिखी ।
एवमस्तु तवेत्युक्त्वा जगामान्तर्द्धिमीश्वरः ॥ ४१
तस्मिन्नन्तर्हिते देवे क्षणात्सान्ध्य इवाम्बुजे ।
पूर्णकामः कुमारोऽसौ पूर्णेन्दुरिव चाबभौ ॥ ४२
अधिगताभिमताननमण्डल-
द्युतिभरेण जहास स तुष्टिमान् ।
शशिनमाप्तकलाकुलमम्बुजं
विकसितं च सितस्मितशोभिना ॥ ४३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे दाशूरो० दाशूरवरप्रदानवर्णनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथ काननमध्यस्थं चुम्बिताम्बुदमण्डलम् ।
मध्याह्नखिन्नसूर्याश्वसेवितस्कन्धमण्डलम् ॥ १
वितानमिव दिक्कुक्षिदीर्घं विटपबाहुभिः ।
आलोकयन्तं ककुभो विकासिकुसुमेक्षणैः ॥ २
वातावधूलितानल्पभ्रमद्भ्रमरकुन्तलम् ।
प्रमार्जयन्तमाशानां मुखं पल्लवपाणिभिः ॥ ३
कच्छैरुरुगुडुच्छाच्छमञ्जरीपुञ्जकञ्जरैः ।
आस्यैरिव सताम्बूलैर्हसन्तं वनमालिकाः ॥ ४
लताविलसितोल्लासैः पुष्पकेसरधूलिभिः ।
आबद्धमण्डलाभोगं पूर्णेन्दुमिव दीप्तिभिः ॥ ५
संकटं विटपावल्या कुञ्जकूजच्चकोरया ।
छन्नया सिद्धवीथ्येव जगदुच्चतया श्रितम् ॥ ६
स्कन्धपीठोपविष्टानां लम्बमानैः कलापिनाम् ।
कलापैः शोभितं व्योम सेन्द्रचापैरिवाम्बुदैः ॥ ७
मग्नोन्मग्नैः प्रतिस्कन्धमाश्रितैश्चमरैः सितैः ।
पूर्णं मुहुर्दृष्टनष्टैः संवत्सरमिवेन्दुभिः ॥ ८
कपिञ्जलकुलालापैः कलकोकिलकूजितैः ।
जीवंजीवविरावैश्च प्रगायन्तमिवोच्छ्रितैः ॥ ९
कादम्बककदम्बैश्च कुलायकृतकेलिभिः ।
स्वर्गकोटरविश्रान्तैः सिद्धैर्जगदिवावृतम् ॥ १०
प्रवालचलहस्ताभिरलिनेत्राभिराश्रितम् ।
अप्सरोभिरिव स्वर्गं मञ्जरीभिरितस्ततः ॥ ११
सेन्द्रचापविलासेन कुमुदोत्करेणुना ।
मञ्जरीपिञ्जरश्यामं विद्युत्वन्तमिवाम्बुदम् ॥ १२
सहस्रभुजशाखाढ्यं पूरिताकाशकोटरम् ।

वाक्पतेर्बृहस्पतेरिव ॥ ३७ ॥ 'धीरेति साहसानुरूपं संबोधनम् । स्थापितं त्वत्संकल्पसिद्धं त्वयि स्थितमेव गृहाण । कोशाकाशात्कोशोदरान्मणिं यथा तत्स्वामी गृह्णाति तद्वत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ विशुद्धिदूषकैः शूद्रचाण्डालश्वमार्जारादिभूतैः पूर्णायाः । पावनमण्डलं पवित्रप्रदेशम् ॥ ४० ॥ शिखी अग्निदेवः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तन्मुखशोभामेव वर्णयति—**अधिगते**ति । अधिगतेन प्राप्तेनाभिमतेन वरेण प्रयुक्तेनाननमण्डलद्युतिभरेण स दाशूरः शशिनमम्बुजं च जहासेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दाशूरवरप्रदानवर्णनं नामाष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

शाखापल्लवपुष्पौघफलपक्षिमनोहरः ।
इहोत्प्रेक्षाद्यलङ्कारैः कदम्ब उपवर्ण्यते ॥ १ ॥

मध्याह्ने खिन्नैरिव सूर्याश्वैः सेवितानि स्कन्धमण्डलानि यस्य ॥ १ ॥ वितानमिव कुर्वाणमिति शेषः । विटपवितानावृतो देशः परिशिष्टोऽन्योऽस्ति न वेति परितः ककुभो दिश आलोकयन्तम् ॥ २ ॥ वातैरवधूलिता निष्परागीकृता अनल्पा भ्रमद्भ्रमरा एव कुन्तलाः केशा यस्य । आशानां दिक्कान्तानाम् ॥ ३ ॥ कं हिमजलं छ्यन्ति बिन्दुभावेन परिच्छिन्दन्तीति कच्छाः पल्लवप्रदेशास्तैः उरुभिर्गुडुच्छानां लताविशेषाणां अच्छैर्दन्तपङ्क्तिवत्स्थितैर्मञ्जरीपुञ्जैः कञ्जरैः केसरितैः ॥ ४ ॥ लतानां विलसितेन शोभातिशयेन उल्लासैरुल्लसद्भिः पुष्पकेसरनिविष्टपरागैराबद्धो मण्डलाकारवेषो येन ॥ ५ ॥ कुञ्जेषु लतापिहितप्रदेशेषु कूजन्तश्चकोरा यस्यां तथाविधया । विटपानां शाखानामावल्या पङ्क्त्या संकटं निबिडितम् । ग्रहनक्षत्रताराविमानादिच्छन्नया सिद्धवीथ्या खातीपथवीथ्या उच्चतया ऊर्ध्वभावेन श्रितं जगद्ब्रह्माण्डमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ६ ॥ कलापिनां मयूराणां कलापैर्बर्हैः ॥ ७ ॥ प्रतिस्कन्धं प्रतिस्कन्धकोटरमाश्रितैर्विश्रान्तैरन्तर्गतकायार्धेन मग्नैर्बहिर्निःसृतकायार्धेनोन्मग्नैः कैश्चित्प्रविष्टैः कैश्चिद्बहिष्ठैर्वा । अतएव दृष्टनष्टैर्दृष्टादृष्टैश्चमरैर्मृगभेदैः । एतेन परितोऽधः स्कन्धानां बृहत्त्वं भूसंलग्नता च गम्यते । इन्दुपक्षे मग्नोन्मग्नैरस्तमितोदितैरत एव दृष्टनष्टैः ॥ ८ ॥ जीवंजीवाश्चकोराः ॥ ९ ॥ कादम्बकाः कलहंसाः । कुलायेषु नीडेषु कृतकेलिभिः क्रीडद्भिः सिद्धैर्देवैरावृतं जगद्ब्रह्माण्डमिव स्थितम् ॥ १० ॥ प्रवालेत्यादिविशेषणे अप्सरसां मञ्जरीणां च श्लेषात्साधारणे योज्ये ॥ ११ ॥ कुमुदग्रहणं कुमुदनीलोत्पलकोकनदादिसदृशनानावर्णलतापुष्पोपलक्षणम् । अतएवेन्द्रचापविलाससहितेन तद्रेणुना उपलक्षितं स्वमञ्जरीभिश्च पिञ्जरं आसमन्तात् पत्रैः श्यामम् । विद्युत्वन्तमिति 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न जश् ॥ १२ ॥ स्वं विश्वरूपं दर्शयन्तं विष्णुमिव स्थितमित्यर्थः । अथवा विश्वरूपं जगत्स्व-

[1] 'धीरं' इति द्वितीयैकवचनस्थाने धीर इति संबुद्धिष्टीकाकृतोररीकरणात्सुस्वारस्याच्च स एव पाठः समीचीनः.

विश्वरूपमिवोद्वृत्तं चन्द्रार्ककृतकुण्डलम् ॥ १३
तले निषण्णनागेन्द्रं व्योम्नि तारागणाकुलम् ।
लतापुष्पमयं मध्ये खमण्डलमिवापरम् ॥ १४
पितामहमिवाशेषशैलकाननशालिनम् ।
फलपल्लवपुष्पाणां कोशमेकमिवावनौ ॥ १५
दधानं कलिकाजालं स्थगितं पुष्पधूलिभिः ।
कच्छेष्वर्ककरच्छन्नताराजालमिवाम्बरम् ॥ १६
विलोलविहगैः स्कन्धैः कुलायकुलसंकुलैः ।
वलितं भूतलं लोके पूर्णैर्जनपदैरिव ॥ १७
मञ्जरीसुपताकाढ्यं लतामण्डलमण्डितम् ।
पुष्पमङ्कोलधवलं पुष्पप्रकरपूरितम् ॥ १८
कूजच्चकोरभ्रमरशुककोकिलसारिकम् ।
घनस्तबकसंछन्नकुहरोग्रगवाक्षकम् ॥ १९
संचरत्पक्षिबहुलं जनमन्थरकोटरम् ।
सर्वासां वनदेवीनामन्तःपुरमिवोत्तमम् ॥ २०
कूजद्भृङ्गतरङ्गौघैः पुष्पकेसरराजिभिः ।
राजमानं पतन्तीभिः सरिद्भिरिव पर्वतम् ॥ २१
भ्रमद्भिः पुष्पपत्रौघैर्मन्दवातविलासिभिः ।
वर्धमानैर्वृतस्कन्धं शुभ्राभ्रैरिव भूधरम् ॥ २२
मातङ्गकटघृष्टेन जानुस्तब्धेन पीठिना ।
आभोगिना बद्धपदं तरुणेव महाचलम् ॥ २३
विचित्रवर्णपक्षाणां स्कन्धकोटरचारिणाम् ।
वृतं खगानां वृन्देन भूतानामिव शार्ङ्गिणम् ॥ २४
स्तबकाङ्गुलिजालेन लोलेनाभिनयक्रियाम् ।
दिशन्तमिव वल्लीनां प्रनृत्तानां वनानिलैः ॥ २५
कश्चिदेव निवासो मे नार्थिनामिति तुष्टितः ।
नृत्यन्तमिव बह्वाढ्यलतावलयवल्गनैः ॥ २६
लताकान्तैककान्तत्वाच्छृङ्गाररसनिर्भरम् ।
काकल्येव प्रगायन्तं मत्तालिनिजनिःस्वनैः ॥ २७
आदरोन्मुक्तकुसुमं सिद्धानां व्योमचारिणाम् ।
स्वागतानीव कुर्वाणं कोकिलालिकुलारवैः ॥ २८
लतापुष्पफलोल्लासं प्रान्तपञ्चमहीरुहाम् ।
विहसन्तमिवाच्छाभिः पुष्पकुड्मलदीप्तिभिः ॥ २९
पारिजातमिवाजेतुमूर्ध्वगैः खगमण्डलैः ।
व्योमान्तराभिधावन्तमलमुद्धतकन्धरम् ॥ ३०
मध्यभागस्फुरत्तुङ्गैः स्तबकैर्घनपङ्क्तिभिः ।
सहस्राक्षत्वमतुलैर्जेतुमिन्द्रमिवोद्यतम् ॥ ३१
क्वचित्कुसुमगुच्छाच्छफणामणिगणावृतम् ।
पातालादुत्थितं शेषमिव व्योमदिदृक्षया ॥ ३२
रजसोद्धूलिताकारं द्वितीयमिव शंकरम् ।
छायया फलशालिन्या समस्तजनशंकरम् ॥ ३३

निबिडदलनिवाहभिन्नकोशैः
कुसुमलतानवमण्डपैरुपेतम् ।
पुरमिव गगने कदम्बवृक्षं
खगकुलनागरसंकुलं ददर्श ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे दाशूरो० दाशूरकदम्बवर्णनं नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

रूपमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ खमण्डलं ब्रह्माण्डोदराकाशम् । तदपि हि तले भूमेरधो निषण्णा निविष्टा नागेन्द्राः शेषादयो दिग्गजाश्च यस्मिंस्तत् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १४ ॥ पितामहपक्षे स्वसृष्टैरशेषैः प्राणिभिः शैलैः काननैश्च शालिनं शोभमानम् । कदम्बपक्षे अशेषैः शैलस्य काननैः शोभमानमित्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रागुक्तेषु कच्छेषु पुष्पधूलिभिः स्थगितमाच्छादितं कलिकाजालं कोरकसमूहं दधानम् ॥ १६ ॥ वलितं व्याप्तम् ॥ १७ ॥ अन्तःपुरसाम्यमाह—**मञ्जरी**त्यादित्रिभिः । मङ्कोलं गृहलेपनचूर्णम् ॥ १८ ॥ अन्तःपुरपक्षे घनैर्बहुभिः रत्नादिस्तबकैः संछन्नकुहराः पूरितगर्भाः । लोहार्गलवर्षवरगुप्तत्वादुग्रा अप्रधृष्या गवाक्षाः कुड्यापवरकाणि यत्र । वृक्षपक्षे सर्पगर्भत्वादुग्राः ॥ १९ ॥ वृक्षपक्षे छायोपसेविभिर्जनैर्मन्थरकोटरं विलोडिततलम् ॥ २० ॥ २१ ॥ वर्धमानैः प्रत्यहमुपचीयमानैः ॥ २२ ॥ इदानीं मूलबन्धं वर्णयति—**मातङ्गे**ति । मातङ्गकटघृष्टेनेत्यनेन मूलबन्धस्य तावदौन्नत्यं गम्यते । ऊर्ध्वज्ञुजानुवत्स्तब्धेन पीठिना पीठवत्प्रसृतेन आभोगिना विस्तीर्णेन मूलबन्धेन बद्धपदं अवष्टब्धस्थानम् । तरुणा उपत्यकाप्ररूढतरुवृन्देन ॥ २३ ॥ भूतानां पार्षदानां वृन्देनेव ॥ २४ ॥ अभिनया नाट्यशास्त्रप्रसिद्धा भावव्यञ्जककरनेत्रादिचेष्टाविशेषास्तेषां क्रियां निष्पादनप्रकारं दिशन्तमुपदिशन्तमिव ॥२५॥ मूलकोटरस्कन्धशाखापत्रपुष्पादिप्रदेशानां मध्ये मे मम कश्चिदेक एव अर्थिनां मनुष्यमृगपक्ष्यादीनां निवासो न । अन्यः सर्वोऽपि निवासत्वेनोपयुक्तः कदाचित्कश्चिदेकः परिशिष्यते । अहो मे परोपकारे सर्वाङ्गसाफल्यमिति तुष्टितो हर्षपारवश्येन हेतुना ॥२६॥ लतालक्षणानां बह्वीनां कान्तानामेककान्तत्वाद्धेतोः । काकल्या कलध्वनिना ॥२७॥ आदरोन्मुक्तकुसुमं यथा स्यात्तथा ॥२८॥ प्रान्तस्थानां पञ्चमहीरुहां वटोदुम्बरप्लक्षाम्रपलाशाख्यानां पञ्चपुण्यवृक्षाणाम् । उत्तरप्रान्तस्थानां मन्दारादिपञ्चकल्पतरूणां वा । लताद्युल्लासं हसन्तमिव ॥ २९ ॥ अलमत्यर्थमुद्धतकन्धरमुन्नमितग्रीवं यथा स्यात्तथा व्योमान्तरा आकाशोदरे अभिधावन्तमिव ॥ ३० ॥ घनपङ्क्तिभिर्निबिडश्रेणिभिः । सहस्राक्षत्वं असंख्यनेत्रत्वं प्राप्येति शेषः । अतुलैः शोभया संख्यया चेन्द्रनेत्रेभ्योऽधिकत्वात्तैस्तुलयितुमशक्यैः ॥३१॥ कुसुमगुच्छलक्षणैः कुसुमगुच्छसदृशैश्च अच्छफणामणिभिर्व्योमदिदृक्षया हेतुना पातालादुत्थितं शेषमिव स्थितम् ॥३२॥ भगवांस्तु भक्तानामेव शंकरः अयं तु समस्तजनशंकर इत्यतिशयः ॥ ३३ ॥ निबिडानां दलानां निवाहा निवहास्तेषु भिन्नकोशैर्विकासित-

---

१ स्फुरद्भृङ्गैः इति पाठः. २ प्राप्तैः इति पाठः.

पञ्चाशः सर्गः ५०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

तमथासौ तथा बुद्धिफलपल्लवशालिनम् ।
आनन्दमन्थरमनाः पुष्परूपाचलोपमम् ॥ १
कदम्बं रोदसीस्तम्भमारुरोह वनस्थितम् ।
एकार्णवगतं शौरिर्वटवृक्षमिवोन्नतम् ॥ २
तत्रासौ व्योमलग्नायाः शाखायाः प्रान्तपल्लवे ।
विवेश विगताशङ्कमेकाग्रं तप आस्थितः ॥ ३
अथोपविश्य मृदुनि नवपल्लवविष्टरे ।
क्षणमालोकितास्तेन दिशः कौतुकचञ्चलम् ॥ ४
सरिदेकावलीरम्याः शैलेन्द्रस्तनकुड्मलाः ।
निर्मलाकाशकबरा लोलनीलाम्बुदालकाः ॥ ५
नीलपल्लववसनाः पुष्पपूरावतंसिकाः ।
गृहीतसागरापूर्णकलशाः पुरुभूषणाः ॥ ६
धृतप्रफुल्लपद्मिन्यः सुगन्धिमुखमारुताः ।
नीलघुंघुमकाकल्यो निर्झरारावनूपुराः ॥ ७
धूमधूम्रो महीपादा वनालीरोमराजयः ।
जङ्गलोरुनितम्बिन्यश्चन्द्रार्ककृतकुण्डलाः ॥ ८
शालिसंसारकेदाराश्चन्दनस्थालिकान्विताः ।
शिखरोरसिजालग्नहिमशुभ्राम्बुदांशुकाः ॥ ९
महार्णवपयःपूरनवमण्डनदर्पणाः ।
ऋक्षौघघर्मपुलका भुवनान्तःपुरान्तराः ॥ १०
आर्तवस्तनधारिण्यो लग्नसूर्यांशुकुङ्कुमाः ।
विचित्रकुसुमोपेताश्चन्द्रांशुसितचन्दनाः ॥ ११
गगनगतलतादलोपविष्टः
प्रसृतवनावनिवारिवाहवेषाः ।
त्रिभुवनवनिता ददर्श हृष्टः
कुसुमनिरन्तरमण्डिता दशाशाः ॥ १२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे दा० दाशूरदिगवलोकनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ५१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ततःप्रभृति तत्रासौ प्रसिद्धस्तापसाश्रमे ।
कदम्बदाशूर इति शूरस्तपसि दारुणे ॥ १
तस्मिँल्लतादले स्थित्वा विलोक्य ककुभः क्षणात् ।
दृढपद्मासनं बद्ध्वा दिग्भ्यः प्रत्याहृतात्मना ॥ २
अज्ञातपरमार्थेन क्रियामात्रे च तिष्ठता ।
फलकार्पण्ययुक्तेन मनसा सोऽकरोन्मखम् ॥ ३
नभोगतलतापत्रसंस्थितेनान्तरात्मना ।
सर्वाः स्वमनसा तेन कृता यज्ञक्रियाः क्रमात् ॥ ४
तत्रासौ दश वर्षाणि मनसैवायजत्सुरान् ।
गवाश्वनरमेधाद्यैर्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ५
कालेनामलतां याते वितते तस्य चेतसि ।

मुकुलैर्निबिडदलनिवहभेदेन भिन्नसंस्थानैश्च कुसुमलतानां नवमण्डपैरुपेतं घटितम् । खगकुलक्षणैर्नागरैर्जनैः संकुलम् गगने रचितं पुरमिव स्थितं कदम्बवृक्षं ददर्शेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दाशूरकदंबवर्णनं नामैकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तत्कदम्बाग्रसंस्थेन दाशूरेण विलोकिताः ।
दिशोऽत्र वनिताकारा वर्ण्यन्ते गुणविस्तरैः ॥ १ ॥

असौ दाशूरः । तथा प्रागुक्तप्रकारा भूम्यपवित्रताबुद्धिर्यस्य ॥ १ ॥ रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः स्तम्भमिव वने स्थितम् ॥ २ ॥ विगतापाविन्यविक्षेपाशङ्कं यथा स्यात्तथा ॥ ३ ॥ नवपल्लवकल्पिते विष्टर आसने । कौतुकेन चञ्चलं चपलेक्षणं यथा स्यात्तथा ॥ ४ ॥ अत्र सर्वत्र विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । सरिल्लक्षणाभिरेकावलीभिर्हारभेदैः रम्याः ॥ ५ ॥ पुरुभूषणा बहुभूषणाः ॥ ६ ॥ नीलानां भ्रमरकोकिलादीनां घुंघुमा ध्वनय एव काकल्यो मधुराव्यक्तभाषितानि यासां ताः ॥ ७ ॥ ८ ॥ शाल्यादिसस्यकर्मैः संसाराः स्पन्दमानाः केदाराः क्षेत्राङ्गभक्तयो यासाम् । चन्दनस्थैश्चन्दनाश्रितैरलिकैर्ललाटैरन्विताः । पर्वतशिखरलक्षणेषूरसिजेषु स्तनेष्वासमन्ताल्लग्नानि हिममिव शुभ्राण्यम्बुदांशुकानि यासाम् ॥ ९ ॥ महार्णवानां पयःपूरा एव नवमण्डनदर्शनार्था दर्पणा यासाम् । ऋक्षौघा नक्षत्रपङ्क्तय एव घर्मपुलकाः स्वेदबिन्दवो यासाम् ॥१०॥ आर्तवानि तत्तदृतूत्पन्नकुसुमपल्लवादीन्येव स्तनधारिण्यः कूर्पासका यासाम् ॥ ११ ॥ गगनगताया लतायाः शाखाया दलेषूपविष्टः सन् प्रसृता विस्तीर्णा वनानि अवनयो वारिवाहाश्च वेषाः कृत्रिमाकारभेदकालंकारा यासां तथाविधास्त्रिभुवनस्थजनोपभोग्यत्वात्त्रिभुवनवनिताः दश आशा दिशो ददर्शेत्यर्थः ॥ १२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दाशूरदिगवलोकनं नाम पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

मनोयज्ञैरात्मबोधो वनदेव्यां सुतोद्भवः ।
दाशूरस्यात्र पुत्राय ज्ञानदानं च कीर्त्यते ॥ १ ॥

दारुणे तपसि शूरः अपराङ्मुखः । सदोद्युक्त इति यावत् ॥१॥ ककुभो दिशः । प्रत्याहृतात्मना परावर्तितेन ॥ २ ॥ ३ ॥ नभोगताया लतायाः शाखायाः पत्रेषु स्थितेन तेन सर्वा आधानाद्यश्वमेधान्ताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अमलतां रागादिदोषशून्यताम् ।

बलादवततारान्तर्ज्ञानमात्मप्रसादजम् ॥ ६
ततो विशीर्णावरणो विगलद्वासनामलः ।
स ददर्शैकदा तस्यां लतायामग्रतः स्थिताम् ॥ ७
वनदेवीं विशालाक्षीमालोककुसुमाम्बराम् ।
कामिनीं कान्तवदनां मदघूर्णितलोचनाम् ॥ ८
नीलोत्पलामोदवतीमतीव सुमनोहराम् ।
तामुवाचानवद्याङ्गीं स मुनिर्विनताननाम् ॥ ९
कोकिलाकुसुमापूरनतां वनलतामिव ।
का त्वमुत्पलपत्राक्षि कान्तिविक्षोभितस्मरा ॥ १०
वयस्यामिव पुष्पाढ्यां लतां किमिव तिष्ठसि ।
इत्युक्ते मृगशावाक्षी गौरपीनपयोधरा ॥ ११
मुनिमाह मनोहारि मुग्धाक्षरमिदं वचः ।
यानि यानि दुरापानि वाञ्छितानि महीतले ॥ १२
प्राप्यन्ते तानि तान्याशु महतामेव याच्ञया ।
अहमस्मिँल्लताकीर्णे त्वत्कदम्बाभ्यलंकृते ॥ १३
लतालीलालया ब्रह्मन्विपिने वनदेवता ।
यश्चैत्रसितपक्षस्य त्रयोदश्यां स्मरोत्सवे ॥ १४
बभूव वनदेवीनां समाजो नन्दने वने ।
तत्राहमगमं नाथ त्रैलोक्यललनासदः ॥ १५
तत्र दृष्टा मया सर्वा वयस्या मदनोत्सवे ।
अपुत्रया पुत्रयुतास्तेनाहं दुःखिता भृशम् ॥ १६
त्वयि सर्वार्थसार्थस्य बृहत्कल्पतरौ स्थिते ।
अनाथेव कथं नाथ किल शोचाम्यपुत्रिका ॥ १७
देहि मे भगवन्पुत्र नो चेद्देहमिहाग्नये ।
प्रकरोम्याहुतिं पुत्र दुःखदाहोपशान्तये ॥ १८
तामित्युक्तवतीं तन्वीं विहस्य मुनिपुङ्गवः ।
प्राह हस्तगतं पुष्पं तस्यै दत्त्वा दयान्वितः ॥ १९
गच्छ तन्वङ्गि मासेन पूजार्हमलिलोचनम् ।
प्रसोष्यसे सुतं कान्तं प्रसूनमिव सल्लता ॥ २०
किंत्वसौ मरणावेशयायिन्या नस्त्वया सुतः ।
याचितः कृच्छ्रं संप्राप्य ज्ञाता तेन भविष्यति ॥ २१
इत्युक्त्वा स मुनिस्तन्वीं प्रसन्नमुखमण्डलाम् ।
परिचर्यां करोमीति प्रार्थनोत्कां व्यसर्जयत् ॥ २२
सा जगामात्मसदनं सोऽतिष्ठत्स्वात्मना सह ।
अवहत्क्रमशः काल ऋतुसंवत्सराङ्कितः ॥ २३
अथ दीर्घेण कालेन सैवोत्पलविलोचना ।
द्वादशाब्दमुपादाय सुतं मुनिमुपाययौ ॥ २४
सा प्रणम्योपविश्याग्रे मुनिमिन्दुसमाननम् ।
उवाच कलया वाचा चूतद्रुमसिवालिनी ॥ २५
अयं स भगवन्भव्यः कुमारः पुत्र आवयोः ।
कृतो मया समग्राणां कलानां किल कोविदः ॥ २६
प्रभो केवलमेतेन ज्ञानं नाधिगतं शुभम् ।
येन संसारचक्रेऽस्मिन्न पुनः परिपीड्यते ॥ २७
ज्ञानं त्वमेवास्य विभो कृपयोपदिशाधुना ।
को हि नाम कुले जातं पुत्रं मौर्ख्येण योजयेत् ॥ २८
एवं वदन्तीं स मुनिः सच्छिष्यमबले सुतम् ।
इहैव स्थापयैनं त्वमित्युक्त्वा तां व्यसर्जयत् ॥ २९
तस्यां गतायां स पितुरन्तेवासितया तया ।
अतिष्ठत्संयतो धीमानर्कस्येवारुणः पुरः ॥ ३०
कदर्थैः प्राप्य विज्ञानं ततश्चित्राभिरुक्तिभिः ।
चिरकालमसौ तत्र मुनिः पुत्रमबोधयत् ॥ ३१
आख्यायिकाख्यानशतैर्दृष्टान्तैर्दृष्टिकल्पितैः ।
तथेतिहासवृत्तान्तैर्वेदवेदान्तनिश्चयैः ॥ ३२

एवं प्रतिबन्धक्षये सति बलात् प्राग्जन्मकृतश्रवणसंस्कारोद्बोधबलात् ॥ ६ ॥ ततो ज्ञानाद्विशीर्णाज्ञानावरणः । तदभ्यासाच्च विगलद्वासनामलो जीवन्मुक्तः सन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ भक्तिप्रणामलज्जाभिर्विनताननाम् ॥ ९ ॥ कोकिलया कुसुमापूरैश्च नताम् ॥१०॥ लतां अवष्टभ्येति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ याच्ञया प्रार्थनया ॥ १३ ॥ लताकुञ्जा एव लीलार्था आलया यस्याः । का त्वमिति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा स्वागमनप्रयोजनमाह—य इत्यादिना । स्मराराधनाय प्रवर्तिते गीतवादित्रनाट्यबलिभोज्याद्युत्सवे ॥ १४ ॥ त्रैलोक्यस्थानां ललनानां वनदेवीनां सदः समाजम् ॥ १५ ॥ तेनापुत्रत्वेन ॥१६॥ सर्वेषामर्थानां पुरुषार्थानां सार्थस्य सङ्घस्य । अजन्तुसंघे सार्थशब्दो गौणः ॥१७॥ दाहोपशान्तय इति मानसदाहापेक्षया शरीरदाहः[1] सुखायत इति भावः ॥ १८ ॥ दयान्वितो नतु धैर्याच्च्युत इति भावः ॥ १९ ॥ पूजार्हं जगत्पूज्यम् ॥ २० ॥ कृच्छ्रं प्राणसंकटं संप्राप्य मरणावेशा आत्मघातसंकल्पस्तेन यायिन्या आगतया त्वया नः अस्मत्तो याचितस्तेन हेतुना ज्ञाता तत्त्वज्ञः । नत्वन्यवनदेवीपुत्रवदसौ भोगलम्पट इत्यर्थः ॥ २१ ॥ परिचर्यां संगमसेवाद्युपचारम् ॥ २२ ॥ स्वात्मना सहेत्यसहाय इति यावत् । अवहत् अतिचक्रमे ॥ २३ ॥ २४ ॥ अलिनी भ्रमरी ॥ २५ ॥ कलानां वेदादिसर्वविद्यानाम् ॥ २६ ॥ ज्ञानं ब्रह्मविद्या ॥ २७ ॥ मौर्ख्येणेति । इतरविद्यानामतत्त्वविषयत्वादविद्यात्वमेवेति न मौर्ख्यनिस्तारस्ताभिरिति भावः ॥ २८ ॥ सच्छिष्यमुत्तमशिष्यगुणसंपन्नम् ॥ २९ ॥ अन्तेवासितया गुरुशुश्रूषणव्रतेन संयतः स्थिरनियमः सन् । अरुणो गरुडाग्रजः ॥ ३० ॥ कदर्थैः शुश्रूषाव्रतचर्यादिक्लेशैः कदर्थितः सन् विज्ञानं उपायभूतशास्त्रजन्यं परोक्षज्ञानं प्राप्य स्थित इति शेषः । ततस्तदनन्तरं तं पुत्रं चिरकालं अबोधयत् । अपरोक्षीभावायोपदिदेशेत्यर्थः । अथवा पिता प्राक्तपःकदर्थितः सन् विज्ञानं प्राप्य पुत्रोऽप्येवं कदर्थितो माभूदिति स्वयमबोधयदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ स्वोपलब्धार्थकथानिबन्धा आख्यायिकाः । पराख्यानादिकथानिबन्धा आख्यानानि । तेषां शतैः । दृष्टिकल्पितैः साम्यदर्शन-

---

१ दाहदुःखमल्पमिति पाठः.

अनुद्वेगितया नित्यं विस्तरेण कथाक्रमैः ।
अनुभूतिमुपारूढै रूढिमेति यथा मयि ॥ ३३
अनुभववशतो रसातिरिक्तै-
रलमुचितार्थवचोगणैर्महात्मा ।
जलद इव शिखण्डिनं पुरःस्थं
तनयमबोधयदम्बरे महर्षिः ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे दाशूरो० दाशूरसुतानुबोधनं नामैकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ५२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
कदाचिदथ मार्गेण तेन कैलासवासिनीम् ।
अहं स्नातुमदृश्यात्मा व्योमवीथीगतोऽगमम् ॥ १
निर्गत्य नभसः सप्तमुनिमण्डलकोटरात् ।
रात्रौ प्राप्तोऽस्मि सुमते दाशूरतरुमुन्नतम् ॥ २
यावच्छृणोमि विटपकुहरात्कानने वचः ।
कुड्मलाम्भोजलग्नस्य षट्पदस्येव निःस्वनम् ॥ ३
शृणु पुत्र महाबुद्धे वस्तुतोऽस्य समासिमाम् ।
वर्णयामि महाश्चर्यामेकामाख्यायिकां तव ॥ ४
अस्ति राजा महावीर्यो विख्यातो भुवनत्रये ।
नाम्ना खोत्थ इति श्रीमाञ्जगदाक्रमणक्षमः ॥ ५
अस्यानुशासनं सर्वे भुवनेष्वपि नायकाः ।
शिरोभिर्धारयन्त्युच्चैश्चूडामणिमिवार्थिनः ॥ ६
यः साहसैकरसिको नानाश्चर्यविहारवान् ।
केनचित्त्रिषु लोकेषु न महात्मा वशीकृतः ॥ ७
यस्यारम्भसहस्राणि सुखदुःखप्रदान्यलम् ।
संख्यातुं केन शक्यन्ते कल्लोला जलधेरिव ॥ ८
यस्य वीर्यं सुवीर्यस्य न शस्त्रैर्न च पावकैः ।
केनचिद्भुवने क्रान्तमाकाशमिव मुष्टिना ॥ ९
यदीयां विततारम्भां लीलां निर्माणभासुराम् ।
न मनागनुवर्तन्ते शक्रोपेन्द्रहरा अपि ॥ १०
त्रयस्तस्य महाबाहो देहा विहरणक्षमाः ।
जगदाक्रम्य तिष्ठन्ति ह्युत्तमाधममध्यमाः ॥ ११
व्योमन्येवातिवितते जातोऽसौ त्रिशरीरकः ।
तत्रैव च स्थितिं यातः शब्दपातश्च पक्षिवत् ॥ १२
तत्रैवापारगगने नगरं तेन निर्मितम् ।
चतुर्दशमहारथ्यं विभागत्रयभूषितम् ॥ १३
वनोपवनमालाढ्यं क्रीडाशिखरिसुन्दरम् ।
मुक्तालताविवेलितवापीसप्तकभूषितम् ॥ १४
शीतलोष्णात्मकाक्षीणदीपद्वयविराजितम् ।
ऊर्ध्वाधोगतिरूपेण वणिङ्मार्गेण संकुलम् ॥ १५
तस्मिन्नेवातिविपुले पत्तने तेन भूभृता ।

कल्पितैर्भारतादीतिहासप्रसिद्धैर्वृत्तान्तैः निश्चयैः सिद्धान्तैः ॥ ३२ ॥ मयि प्रत्यगात्मनि रूढिं व्युत्पत्तिदार्ढ्यं यथा धिया पुत्र एति प्राप्नोति तथा इतिहासदृष्टान्तादिभिरबोधयदिति पूर्वत्रान्वयः ॥ ३३ ॥ अनुभवः स्वात्मबोधचमत्कारस्तद्वशतः सर्वरसेभ्योऽतिरिक्तैरतिशयितैः । उचितः परमपुरुषार्थरूपत्वादवश्यबोधार्हः अर्थो येषां तथाविधैर्वचोगणैः । जलदपक्षे अनुभववशतः श्रवणमात्रेण शिखण्डिनां प्रीतिजननादन्यरसाधिकैः । उचितः शिखण्डिनीसहनृत्याद्यर्थो येभ्यस्तथाविधैर्वचोगणैर्गर्जितसमूहैः । अम्बरे वृक्षाग्रे अन्तरिक्षे च ॥ ३४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दाशूरसुतानुबोधनं नामैकपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५१ ॥

खोत्थस्य राज्ञश्चरितं कल्पयित्वेह वर्ण्यते ।
संकल्पकल्पितं विश्वं मिथ्यैवेति विवक्षया ॥ १ ॥

तेन दाशूरकदम्बोपलक्षितेन मार्गेण । कैलासवासिनीं मन्दाकिनीमिति शेषः ॥ १ ॥ सप्तर्षिमण्डलं कोटरमिवैकदेशो यस्य तथाविधान्नभसो द्युलोकाकाशात् ॥ २ ॥ यावदिति साकल्ये निपातः ॥ ३ ॥ यद्वचः श्रुतं तदेवाह—**शृणु पुत्रे**त्यादिना । अस्य संसारस्य समासुपमानभूताम् ॥ ४ ॥ खात् अव्याकृताकाशात् कालत्रयेऽपि जगच्छून्याद्ब्रह्माकाशाद्वा उत्थः उत्तरसर्गेऽस्य व्याख्या मूले स्पष्टेति न विस्तरेणात्र व्याख्यायते ॥ ५ ॥ नायका ईश्वरा ब्रह्मादयोऽपि । अर्थिनो धनिनः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्रान्तमभिभूतमनुसृतं वा ॥ ९ ॥ अल्पेऽपि प्रयोजने बहुतरकल्पनासहस्रसंकुलत्वाद्विततारम्भाम् । स्वप्नमनोरथादिनिर्माणैर्भासुराम् । अनुवर्तन्ते अनुकर्तुं शक्नुवन्तीति यावत् ॥ १० ॥ सात्त्विकराजसतामसभेदात्त्रयः । विहरणक्षमाः सर्वव्यवहारक्रीडासमर्थाः ॥ ११ ॥ व्योमन्यव्याकृताकाशे । यथा पक्षी व्योमन्येवाण्डपिण्डगरुन्मयदेहत्रयात्मकः क्रमाज्जातः सर्वतः परिभवशङ्की निःसारपिप्पलादिफलास्वादलोलुपः शब्दमात्रादुत्पतति नत्वर्थतत्त्वं विमृशति तद्वदयमपि स्थूलसूक्ष्मकारणात्मकत्रिशरीरको व्योमनि ब्रह्माकाशे जातः सन् सर्वतो भीतस्तुच्छविषयासक्तो विधिनिषेधशब्दानुपाती भ्रमतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ नगरं ब्रह्माण्डरूपं चतुर्दशलोकात्मकमहारथ्यं चतुर्दशविद्यात्मकरथ्यामार्गविभक्तं च । एवं कर्मकरणव्युत्पत्तिभ्यां विभागत्रयेण त्रिलोकात्मना त्रय्यात्मना च भूषितम् ॥ १३ ॥ वनानां नन्दनादीनाम् । शिखरिभिर्मेर्वादिभिः । वापीसप्तकं समुद्राः ॥ १४ ॥ दीपद्वयं चन्द्रसूर्यौ । शास्त्रीयैः कर्मभिरूर्ध्वगतिरशास्त्रीयैरधोगतिरित्येवंरूपेण ॥ १५ ॥ संसारिणो जङ्गमाः । मुग्धा विषयव्यामूढा

१ मूलतः इति पाठः, तत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः. २ विगलित इति पाठः.

संसारिणो विरचिता मुग्धापवरका गणाः ॥ १६
ऊर्ध्वं केचिदधः केचित्केचिन्मध्ये नियोजिताः ।
केचिच्चिरेण नश्यन्तः केचिच्छीघ्रविनाशिनः ॥ १७
असितच्छादनच्छन्ना नवद्वारविभूषिताः ।
अनारतवहद्वाता बहुवातायनान्विताः ॥ १८
दीपपञ्चकसालोकास्त्रिस्थूणाः शुक्लदारवः ।
मसृणालेपमृदवः प्रतोलीभुजसंकुलाः ॥ १९
मायया रचितास्तेन राज्ञा तेषु महात्मना ।
रक्षितारो महायक्षा नित्यमालोकभीरवः ॥ २०
अथापवरकौघेषु चलत्सु स महीपतिः ।
करोति विविधां क्रीडां नीडेष्विव विहङ्गमः ॥ २१
त्रिशरीरशतेष्वन्तस्तैर्यक्षैः सह पुत्रक ।
लीलावशमुषित्वा तु पुनर्निर्गम्य गच्छति ॥ २२
तस्येच्छा जायते वत्स कदाचिच्चलचेतसः ।
पुरं भविष्यन्निर्माणं किंचिद्यामीति निश्चला ॥ २३
भूताविष्ट इवावेगात्तत उत्थाय धावति ।
पुरं तद[१]थाप्नोति गन्धर्वैरिव निर्मितम् ॥ २४
तस्येच्छा जायते पुत्र कदाचिच्चलचेतसः ।
विनाशं संप्रयामीति तेनाशु स विनश्यति ॥ २५
पुनरुत्पद्यते तूर्णं[२] स्वात्मनोर्मिरिवाम्भसः ।
व्यवहारं तनोत्युच्चैः पुनरारम्भमन्थरम् ॥ २६
स्वयैव व्यवहृत्याथ कदाचित्परिभूयते ।
किंकरोम्यहमज्ञोऽस्मि दुःखितोऽस्मीति शोचति ॥
मुदमेत्य कदाचिच्च स्वयमायाति दीनताम् ।
प्रावृड्वर्षकलोल्लासपूरादिव नदीरयः ॥ २८
जयति गच्छति वल्गति जृम्भते
स्फुरति भाति न भाति च भासुरः ।
सुत महामहिमा स महीपतिः
पतिरपामिव वातरयाकुलः ॥ २९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे दाशूरो० खोत्थविभववर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अथापृच्छत्सुतस्तत्र जम्बूद्वीपे महानिशि ।
कदम्बाग्रावचूडस्थं पितरं पावनाशयम् ॥ १
पुत्र उवाच ।
कोऽसौ खोत्थ इति ख्यातो भूपस्तातोत्तमाकृतिः ।
कथितं च किमेतन्मे त्वयेति ब्रूहि तत्त्वतः ॥ २
क भविष्यति निर्माणं वर्तमाने क गम्यता ।
उभयार्थविरुद्धत्वान्मन्मोहाय वचस्तव ॥ ३
दाशूर उवाच ।
शृणु पुत्र यथाभूतमेतत्ते कथयाम्यहम् ।

अपवरकवदात्माकाशपरिच्छेदकत्वादपवरका देवमानुषादिदेहगणाः ॥१६॥१७॥ असितैश्छादनैः केशतृणैश्छन्नाः । बहुभिर्वातायनैरूर्ध्वच्छिद्रैः ॥ १८ ॥ दीपपञ्चकैर्ज्ञानेन्द्रियैः सालोकाः सप्रकाशाः—ऊरू कसेरुकौ[३] चेति तिस्रः स्थूणाः स्तम्भा येषाम् । शुक्लान्यस्थीन्येव वंशदारुस्थानीयानि येषु । मसृणैः स्निग्धैरालेपमृत्तिकास्थानीयैश्चर्मभिः । प्रतोल्यो रथ्यास्तद्रूपैर्भुजैः संकुलाः ॥ १९ ॥ तेषां अपवरकाणां अभिमानेन रक्षितारो यक्षाः कार्यकरणैः पूज्याः स्वामिभूता अहंकाराः । आलोकादात्मविवेकाद्भीरवः । ततस्तत्क्षयादित्यर्थः ॥२०॥ चलत्सु व्यवहारवत्सु स महीपतिः संकल्पात्मा जीवः ॥ २१ ॥ लीलाभिरवशमस्वाधीनं यथा स्यात्तथेत्युषित्वा निर्गम्य चेत्युभयान्वयि ॥ २२ ॥ भविष्यन्निर्माणं अविद्यमानं स्वप्नादिजगत् । निश्चला यावत्तद्भोगं स्थिरा ॥ २३ ॥ आवेगान्निद्रावेशात् उत्थाय जाग्रद्देहाद्यभिमानं त्यक्त्वा धावति । 'स तत्र बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव' इति श्रुतेः गन्धर्वैर्निर्मितं पुरं गन्धर्वनगरमिव मिथ्याभूतमित्यर्थः ॥ २४ ॥ विनाशं संकल्पलयावस्थां सुषुप्तिम् । विनश्यति कारणाविद्यायां कर्मबीजसंस्कारशेषं करकवद्विलीयते ॥ २५ ॥ स्वात्मना पूर्वस्वभावेनैव । स एवाहमिति सुषुप्तोत्थितस्य प्रत्यभिज्ञानुभवादिति भावः ॥ २६ ॥ परिभूयते शत्रुरोगदारिद्र्यादिभिः ॥ २७ ॥ मुदं पूर्वानुभूतसुखमेत्य अतिक्रम्य स्मृत्वा वा ॥ २८ ॥ हे सुत, महात्मा स पूर्वोक्तो महीपतिः सति पराभिभवसामर्थ्ये परान् गच्छति जयति च संपदः प्राप्य जृम्भते स्फुरति संचलति भाति च जाग्रत्स्वप्नयोः सुषुप्तिप्रलयसमाधिमुक्तिषु न भाति च । अन्तर्गतेनात्मज्योतिषा भासुरः अतएव महामहिमा अपां पतिः समुद्र इव ॥ २९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे खोत्थविभववर्णनं नाम द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

खोत्थाख्यानस्य तात्पर्यं विस्तरेणेह वर्ण्यते ।
संकल्पकथितं विश्वमित्युक्तार्थे निदर्शनम् ॥ १ ॥

कदम्बस्याग्रे अवचूड उत्तंस इव स्थितमित्युपमितसमासः ॥१॥२॥ यथाश्रुतार्थे तात्पर्यं नास्ति किंतु अन्यत्र तात्पर्यमिति त्वया कुतो ज्ञातमिति चेत् 'पुरं भविष्यन्निर्माणं किंचिद्यामीति निश्चला' इत्याद्युक्तौ भविष्यत्त्ववर्तमानत्वयोर्यौगपद्यविरोधाद्यनन्वितार्थकत्वदर्शनादित्याह—केति ॥ ३ ॥ अवबुध्यसे अव-

१ तदायमाप्नोति इति पाठः. २ पूर्णं इति पाठः.

३ कसेरुका=पृष्ठास्थि.

येन संसारचक्रस्य तत्त्वमस्यावबुध्यसे ॥ ४
असदप्युत्थितारम्भमवस्तुमयमाततम् ।
संसारसंस्थानमिदमेवमाकथितं मया ॥ ५
परमान्नभसो जातः संकल्पः खोऽथ उच्यते ।
जायते स्वयमेवासौ स्वयमेव विलीयते ॥ ६
तत्स्वरूपमिदं सर्वं जगदाभोगि विद्यते ।
जायते तत्र जाते तु तस्मिन्नष्टे विनश्यति ॥ ७
ब्रह्मविष्ण्विन्द्ररुद्राद्यांस्तस्यैवावयवान्विदुः ।
विटपानिव वृक्षस्य शृङ्गाणीव महीभृतः ॥ ८
शून्ये व्योमनि तेनेदं निर्मितं त्रिजगत्पुरम् ।
प्रतिभासानुसंधानमात्रेणैत्य विरिञ्चिताम् ॥ ९
यत्रेमे विततालोका लोककोशाश्चतुर्दश ।
वनोपवनमालाश्च यत्रोद्यानपरम्पराः ॥ १०
क्रीडाशिखरिणो यत्र सह्यमन्दरमेरवः ।
शीतोष्णदीप्ती चन्द्रार्कौ दीपौ यत्रानलाकृती ॥ ११
सूर्यांशुकचदालोलतरङ्गोत्तुङ्गमौक्तिकाः ।
वहन्ति सरितो यत्र सन्मुक्तावलयश्चलाः ॥ १२
इक्षुक्षीरादिसलिला मणिरत्नविसाङ्कुराः ।
और्वानलाम्बुजा यत्र वाप्यः सप्त महार्णवाः ॥ १३
अध उर्व्यां तथोर्ध्वं खे पुण्यापुण्यधनश्रियः ।
नरामरकिराटानां यत्रान्तः क्रयविक्रयौ ॥ १४

तस्मिन्नेव जगत्यस्मिन्पुरे संकल्पभूभृता ।
क्रीडार्थमात्मनश्चित्रा देहापवरकाः कृताः ॥ १५
केचिद्गीर्वाणनामान ऊर्ध्व एव नियोजिताः ।
नरनागादयः केचिदध एव नियोजिताः ॥ १६
वातयन्त्रप्रवाहेण चलन्तो मांसमृन्मयाः ।
सितास्थिदारवश्चित्रास्त्वग्लेपमसृणामलाः ॥ १७
केचिच्चिरेण नश्यन्ति केचिच्छीघ्रविनाशिनः ।
केचित्केशोल्पोल्लासरचिताच्छादनश्रियः ॥ १८
कर्णाक्षिनासाप्रमुखैर्द्वारैर्नवभिरन्विताः ।
अनारतवहत्प्राणपवनेनोष्णशीतलाः ॥ १९
कर्णनासास्यताल्वादिवातायनगणान्विताः ।
भुजाद्यङ्गप्रतोलीकाः पञ्चेन्द्रियकुदीपकाः ॥ २०
मायया रचितास्तेषु संकल्पेन महामते ।
अहङ्कारमहायक्षाः परमालोकभीरवः ॥ २१
देहापवरकेष्वन्तर्महाहङ्कारयक्षकैः ।
सह संक्रीडतेऽत्यर्थं स सदैवासदुत्थितैः ॥ २२
यथा कुसूले मार्जारो भस्त्रायां भुजगो यथा ।
मुक्ताफलं यथा वेणावहङ्कारस्तथा तनौ ॥ २३
क्षणमभ्युदयं यान्ति क्षणं शाम्यन्ति दीपवत् ।
देहगेहेषु संकल्पतरङ्गाः सागरेष्विव ॥ २४

भोत्स्यसे ॥ ४ ॥ असतः परमार्थसत्ताशून्यादेवाज्ञानादभ्युद्यतारम्भं अतएवावस्तु माया तन्मयम् । एवमस्यार्थस्य बोधनाय आकथितं पारोक्ष्येण वर्णितम् ॥ ५ ॥ संकल्पः संकल्पप्रधानं मनः । समष्टिव्यष्टिमनसोरेकीकारेण खादव्यक्ताकाशादुत्थ इति व्युत्पत्त्या खोत्थ उच्यत इत्यर्थः । स्वयमेव स्वसंकल्पजन्यप्रवृत्तिवासनोद्भवादेव जायते निवृत्तिवासनादार्ढ्याच्च स्वयमेव लीयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ तत्स्वरूपं तत्परिणामः । उक्तार्थं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानप्रदर्शनेन द्रढयति—**जायत** इति ॥ ७ ॥ ननु ब्रह्मविष्ण्वादिभ्यः सकाशाज्जगदुत्पन्नमिति श्रुतं तत्कथमन्यस्मादुच्यते तत्राह—**ब्रह्मे**ति । विटपान्स्कन्धान् ॥ ८ ॥ शून्ये त्रैकालिकजगदभाववति व्योमनि ब्रह्मणि । अचेतनस्यास्य कुतो निर्माणशक्तिरिति चेदधिष्ठानचैतन्यानुग्रहेण चेतनविरिञ्च्याकारताप्राप्तेरित्याह—**प्रतिभासे**ति ॥ ९ ॥ तदेव त्रिजगत्पुरं प्राग्वर्णितमित्याह—**यत्रे**त्यादिना । विततालोकाः सूर्यादिप्रभादीप्ताः । प्रसिद्धवनोपवनमाला यत्र उद्यानपरम्परा वर्णिता इत्यर्थः ॥ १० ॥ अनलाकृती दीप्यमानौ । 'अनिलाक्षतौ' इति पाठे स्पष्टम् ॥ ११ ॥ मुक्तालताविवलितवापीसप्तकभूषितमित्युक्तेरर्थमाह—**सूर्ये**ति । तरङ्गाणां मुक्तासाम्ये उपपत्तिः सूर्यांशुकचदालोलत्वम् ॥ १२ ॥ मणिरत्नानि मणिश्रेष्ठा एव बिसाङ्कुरा यासु । और्वानला वडवाग्नय एव अम्बुजानि यासु । यत्र नगरे ॥ १३ ॥ 'ऊर्ध्वाधोगतिरूपेण वणिङ्मार्गेण संकुल'मिति यदुक्तं तस्यार्थमाह—**अध** इति । पुण्यान्यपुण्यानि पापानि च धनश्रियो येषां तेषां नराणां कर्मोपासनाधिकारिणामार्याणाममराणां च 'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः' इति भगवदुक्तन्यायेन पुण्यतत्फलक्रयविक्रयौ । किराटानां प्रत्यन्तदेशवासिनां कर्माधिकारबहिष्कृतानां पापतत्फलस्थावरतिर्यगादिभिः परस्परोपकारबाहुल्यात्क्रयविक्रयौ बोध्यौ ॥ १४ ॥ 'संसारिणो विरचिता मुग्धापवरका गणा' इत्युक्तेस्तात्पर्यमाह—**तस्मिन्नेवे**त्यादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ वातयन्त्राणि प्राणास्तत्प्रवाहेण । मांसान्येव मृदस्तद्विकाराः । सितान्यस्थीन्येव दारूणि यत्र । त्वचो लिप्यन्ते यैस्तैलोद्वर्तनादिभिस्ते त्वग्लेपास्तैर्मसृणाश्चिक्कणा अमलाश्च ॥ १७ ॥ केशलक्षणानां उलपानां तृणविशेषाणां उल्लासेन रचिता आच्छादनश्रीर्येषामिति असितच्छादनच्छन्ना इत्युक्तेर्विवरणम् ॥ १८ ॥ नवद्वारविभूषिता इत्युक्तिं विवृणोति—**कर्णे**ति । अनारतवहद्वाता इत्युक्तिं विवृणोति—**अनारते**ति । प्राणस्योष्णत्वमपानस्य च शीतत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् ॥ १९ ॥ बहुवातायनान्विता इत्यादि विवृणोति—**कर्णनासे**त्यादिना । कुदीपकेति विवरणेन दीपपञ्चकेत्यत्र संघार्थे जातः कन् तन्त्रेण कुत्सामपि द्योतयतीति तात्पर्यं सूचितम् ॥ २० ॥ रक्षितारो महायक्षा इत्येतद्विवृणोति—**मायये**ति । परमालोकभीरव इत्यस्य परमात्मदर्शनेन हृदयग्रन्थ्यात्मकाहङ्कारक्षयश्रुतेः परमस्यालोकनाद्भीरवो बिभ्यत इति तात्पर्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ननु देह एवाहङ्कारो नान्यो नेत्याह—**यथे**ति ॥ २३ ॥ संक्रीडनप्रकारमाह—**क्षण**मिति ।

१ विगलित इति पाठः.

भविष्यन्नवनिर्माणं स व्याप्नोति तदा पुरम् ।
यदा संकल्पितं वस्तु क्षणादेव प्रपश्यति ॥ २५
असंकल्पनमात्रेण स्वेनैवाशु विनश्यति ।
श्रेयसे परमायस्य नाशत्वेन तु संभवः ॥ २६
स्वयं संकल्पनामात्रं जायते बालयक्षवत् ।
अनन्तायात्मदुःखाय नानन्दाय कदाचन ॥ २७
इदं स्फारं जगद्दुःखं प्रतनोत्यात्मसत्तया ।
असत्तया नाशयति घनमान्ध्यं यथा तमः ॥ २८
स्वयैव दुःखदायिन्या चेष्टया परिरोदिति ।
काष्ठावष्टब्धवृषणः कीलोत्पाटी कपिर्यथा ॥ २९
संकल्पितानन्दलवस्तिष्ठत्युद्धरकन्धरम् ।
अकस्मात्प्रच्युतमधुबिन्दुभुक्करभो यथा ॥ ३०
क्षणं विरतिमायाति रतिमेति क्षणं स्वयम् ।
क्षणं विकारमायाति संकल्पेनैव बालवत् ॥ ३१
एनं सकलभावेभ्यः कृत्वा निर्मूलमादरात् ।
मतिरन्तःपदं याति यथा पुत्र तथा कुरु ॥ ३२
त्रयस्तस्या मतेर्देहा अधमोत्तममध्यमाः ।
तमःसत्त्वरजःसंज्ञाः कारणं जगतः स्थितेः ॥ ३३
तमोरूपो हि संकल्पो नित्यं प्राकृतचेष्टया ।
परां कृपणतामेत्य प्रयाति कृमिकीटताम् ॥ ३४
सत्त्वरूपो हि संकल्पो धर्मज्ञानपरायणः ।
अदूरकेवलीभावं स्वाराज्यमधितिष्ठति ॥ ३५
रजोरूपो हि संकल्पो लोकसंव्यवहारवान् ।
परितिष्ठति संसारे पुत्रदारानुरञ्जितः ॥ ३६
त्रिविधं तु परित्यज्य रूपमेतन्महामते ।
संकल्पः परमायाति पदमात्मपरिक्षये[1] ॥ ३७
सर्वा दृष्टीः परित्यज्य नियम्य मनसा मनः ।
सबाह्याभ्यन्तरार्थस्य संकल्पस्य क्षयं कुरु ॥ ३८
यदि वर्षसहस्राणि तपश्चरसि दारुणम् ।
यदि वा विलयात्मानं शिलायां चूर्णयस्यलम् ॥ ३९
यदि वाग्निं प्रविशसि वडवाग्निमथापि वा ।
यदि वा पतसि श्वभ्रे खड्गधाराजवे तथा ॥ ४०
हरो यद्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।
अत्यन्तकरुणाक्रान्तो लोकनाथोऽथवा यतिः ॥ ४१
पातालस्थस्य भूस्थस्य स्वर्गस्थस्यापि तत्त्व ।
नान्यः कश्चिदुपायोऽस्ति संकल्पोपशमादृते ॥ ४२
अनाबाधेऽविकारे च सुखे परमपावने ।
संकल्पोपशमे यत्नं पौरुषेण परं कुरु ॥ ४३
संकल्पतन्तावखिला भावाः प्रोताः किलानघ ।
छिन्ने तन्तौ न जाने ते क यान्ति विशरारवः ॥ ४४
असत्सत्सदसत्सर्वं संकल्पादेव नान्यतः ।
संकल्पं सदसच्चैवमिह सत्यं किमुच्यताम् ॥ ४५

संकल्पस्य तरङ्गा वृत्तयः ॥२४॥ तस्येच्छा जायते इत्यादेस्तात्पर्यं पुत्रोक्तविरोधपरिहारेण वर्णयति—**भविष्यदि**ति ॥ २५ ॥ तेनाशु स विनश्यतीत्यस्य तात्पर्यमाह—**असंकल्पने**ति । जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः परं अत्यन्तं आयस्य भ्रमणप्रयुक्तमायासं प्राप्य श्रेयसे विश्रान्तिसुखाय असंकल्पनमात्रेण सुषुप्तौ नाशत्वेन प्रविलयेन कारणीभूताविद्यामात्रभावेन संभवः सत्तेत्यर्थः । अथवा नानाजन्मकोटिष्वायस्य दैवान्निर्विण्णः शास्त्राचार्यसमाध्यभ्यासादिबलादात्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति संकल्पमूलोच्छेदादेवासंकल्पनमात्रेण श्रेयसे मोक्षाय संभवो निर्वृतिः । 'परमायास्य' इति पाठे तु अस्य संकल्पस्य नाशत्वेन वासनाक्षयप्रयुक्तशून्यभावेन संभवः अभिनिष्पत्तिः परमाय श्रेयसे भवतीति सर्वत्र शेषः ॥ २६ ॥ पुनरुत्पद्यते इत्युक्तेस्तात्पर्यमाह—**स्वय**मिति ॥२७॥ ॥ २८ ॥ किं करोमीत्यादिशोकोक्तेर्बीजमाह—**स्वयैवे**ति । दुःखदायिन्या निषिद्धाचरणाभिमानादिरूपया । काष्ठावष्टब्धेत्युत्पत्तिप्रकरणे व्याख्यातम् ॥ २९ ॥ करभो गर्दभः । अनेन विषयसुखमपि रासभस्य मधुलेहनवदतिदुर्लभं किं पुनर्मोक्षसुखमिति ध्वनितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ खोत्थाख्यायिकावर्णनप्रयोजनमाह—**एन**मिति । सकलभावेभ्यः सर्वबाह्यवस्तुभ्यः परावृत्त्य समाध्यभ्यासेन तत्त्वज्ञानेन च निर्मूलं निर्वासनाऽज्ञानं कृत्वा मतिः अन्तःपदं प्रत्यग्भूतं ब्रह्म यथा यात्यवलम्ब्य विश्राम्यति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्राग्ये त्रयो देहा उक्तास्तान्प्रपञ्चयति—**त्रय** इति । मतेः संकल्पात्मनो मनसः ॥३३॥ प्राकृतचेष्टया स्वाभाविकप्रवृत्त्या **परां कृपणतां** नरकेषु प्रसिद्धाम् । कृमिकीटग्रहणं स्थावरादीनामप्युपलक्षणम् ॥ ३४ ॥ ज्ञानमत्रोपासनं शास्त्रीयप्रवृत्तिनियम इति यावत् । अदूरकेवलीभावं संनिहितमोक्षं स्वाराज्यं हैरण्यगर्भभावान्तदेवतापदम् ॥ ३५ ॥ लोकसंव्यवहारो मनुष्यजन्मना तद्योग्यव्यवहारस्तद्वान् ॥ ३६ ॥ परं पदं मोक्षम् । आत्मपरिक्षये आत्यन्तिकसंकल्पोच्छेदे सति ॥ ३७ ॥ तर्हि संकल्पक्षये क उपायस्तमाह—**सर्वा** इति । दृष्टीर्बाह्यार्थदर्शनानि बाह्येन्द्रियाणि वैराग्येण निरुध्येति यावत् ॥ ३८ ॥ ननु संकल्पक्षयो दुष्करः, अन्य एवोपायो मोक्षार्थमुपदिश्यतां नेत्याह—**यदि वे**त्यादिना । विलयस्वभावं आत्मानं स्वदेहम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ लोकनाथो यतिः श्रीदत्तात्रेयो दुर्वासा वा अत्यन्तकरुणाक्रान्तः सन्नुपदेष्टा स्यात् । अथवा अत्यन्तकरुणाक्रान्त इति विशेषणस्वारस्यादात्यन्तिकाहिंसोपदेष्टा बुद्धोऽत्र यतिः । तस्यात्र ग्रहणं त्ववैदिकमार्गेष्वपि मोक्षप्रत्याशावारणार्थम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सच संकल्पोपशमो ब्रह्मस्वरूप एवेत्याशयेन विशिनष्टि—**अनाबाध** इत्यादि । परं यत्नं साधनचतुष्टयसंपत्तिश्रवणमनननिदिध्यासनलक्षणम् ॥ ४३ ॥ ननु संकल्पमात्रोच्छेदेन सर्वजगद्बन्धननिवृत्तिः कुतस्तत्राह—**संकल्पे**ति । तर्हि ते नष्टा भावाः क यान्ति तत्राह—**न जाने** इति । आरोपितभावानामधिष्ठाने बाधेऽन्यत्र गमनाप्रसिद्धेरिति भावः ॥ ४४ ॥ नन्वियं संकल्पादिसर्वभावनिवृत्तिरसती सती सदसती वा ।

१ बोधे इति क्वचित्पठ्यते.

संकल्प्यते यथा यद्यत्तत्तथा भवति क्षणात् ।
मा किंचिदपि तत्त्वज्ञ संकल्पय कदाचन ॥ ४६
निःसंकल्पो यथाप्राप्तव्यवहारपरो भव ।
चिद्चेत्योन्मुखत्वं हि याति संकल्पसंक्षये ॥ ४७
उत्थाय सत्त्वरूपेण योन्या सत्यमयात्मकम् ।
न तज्जगद्दुःखमिदं व्यर्थं सदृशमात्मनः ॥ ४८
तेन दुःखाय महते किं मृतेन तवानघ ।
यद्दुःखाय तत्प्राज्ञाः संश्रयन्तीह नेतरत् ॥ ४९
अधिगतपरमार्थतामुपेत्य
प्रसभमपास्य विकल्पजालमुच्चैः ।
अधिगमय पदं तदद्वितीयं
विततसुखाय सुषुप्तचित्तवृत्तिः ॥ ५०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थिति० दाशूरो० संसारनगरविकल्पयोगविचारो नाम त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

चतुःपञ्चाशः सर्गः ५४

पुत्र उवाच ।
कीदृशस्तात संकल्पः कथमुत्पद्यते प्रभो ।
कथं च वृद्धिमाप्नोति कथं चैष विनश्यति ॥ १
दाशूर उवाच ।
अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सत्तासामान्यरूपिणः ।
चितश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तत्संकल्पाङ्कुरं विदुः ॥ २
लेशतः प्राप्तसत्ताकः स एव घनतां शनैः ।
याति चित्तखमापूर्य दृढजाड्याय मेघवत् ॥ ३
भावयन्ती चितिश्चेत्यं व्यतिरिक्तमिवात्मनः ।
संकल्पतामुपायाति बीजमङ्कुरतामिव ॥ ४
संकल्पेन हि संकल्पः स्वयमेव प्रजायते ।
वर्धते स्वयमेवाशु दुःखाय न सुखाय तु ॥ ५
संकल्पमात्रं हि जगज्जलमात्रं यथार्णवः ।
ऋते संकल्पमन्या ते नास्ति संसारदुःखिता ॥ ६
काकतालीययोगेन संजातोऽस्ति मुधैव हि ।
मृगतृष्णाद्विचन्द्रत्वमिवासत्यं च वर्धते ॥ ७
निगीर्णमातुलिङ्गस्य कनकप्रत्ययो यथा ।
स्वयमभ्येत्यसत्योऽन्तः संकल्पस्ते तथा हृदि ॥ ८
असत्यमेव जातस्त्वमसत्यमपि वर्तसे ।
अस्मिञ्ज्ञाते च विज्ञाने ह्यसत्यं संविलीयते ॥ ९
असौ सोऽहमिमे भावाः सुखदुःखमया मम ।
व्यर्थमेवेति नानास्था येनान्तः परितप्यसे ॥ १०
असन्नेवास्य जातोऽसि कुतो जन्मविलासतः ।
व्यर्थमेवावमूढोऽसि संकल्पवशतः स्वतः ॥ ११

आद्ये मोक्षासिद्धिर्द्वितीये मोक्षेऽपि द्वैतापत्तिस्तृतीये पाक्षिकबन्धद्वैतयोरवारणमिति न मोक्षे निर्व्रणतासिद्धिरित्यादिदोषगणानेकोक्त्या परिहरति—**असदि**ति । सदसत्त्वादयः सर्वे विकल्पाः संकल्पादेव सहभावैरुत्पन्नाः संकल्पमेव सदसच्चेत्येवं विकल्पितुं न शक्नुवन्ति, इह परमार्थसत्यसंकल्पं ब्रह्म न स्पृशन्तीति किं वाच्यम्। कार्याणां यत्र स्वसङ्गिनि कारणेऽप्यान्तरे कुण्ठीभावस्तत्र किं वाच्यमसङ्गे परमात्मनीति भावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ननु मोक्षसंपादने का क्षतिस्तत्राह—**उत्थाये**ति । सत्यमयात्मकं सत्यैकस्वभावं ब्रह्म असत्यमायावशात् योन्या सुरनरतिर्यगादिचतुरशीतियोनिद्वारेण सत्त्वरूपेण तत्तत्प्राणिभेदरूपेणोत्थाय व्यर्थमेव जगद्दुःखमनुभवति, इदमात्मनः स्वस्य न सदृशं, न युक्तमित्यर्थः ॥४८॥ तेन नानायोनिजन्मना निमित्तेन दुःखाय दुःखार्थं मृतेन पुनःपुनर्मरणेन च तव किं फलम् ॥४९॥ तर्हि मया किं कार्यं तत्राह—**अधिगते**ति । त्वं अधिगतपरमार्थतां तत्त्वज्ञतामुपेत्य प्राप्य प्रसभं मूलोच्छेदबलाद्विकल्पजालमपास्य यदद्वितीयं पदं मोक्षाख्यं तद्विततसुखाय निरतिशयानन्दावाप्तये अधिगमय, स्वप्रयत्नेन साधयेत्यर्थः । मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत्पूर्वकालत्वारोपेण ल्यप् ॥ ५० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे संसारनगरविकल्पयोगविचारो नाम त्रिपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५३ ॥

संकल्पस्य यथोत्पत्तिर्यद्रूपं घनता यथा ।
येनोपायेन चोच्छेदस्तत्सर्वमिह कीर्त्यते ॥ १ ॥

प्रश्नः स्पष्टः ॥१॥२॥ चेत्योन्मुखत्वं यत्प्राज्ञान इति व्याख्यातं तदेव संकल्पवृक्षस्याविद्याबीजोद्भवं[1] प्रथमाङ्कुरं विदुरित्यर्थः । चित्तखं तमेव चित्ताकाशं आपूर्य सर्वतो व्याप्य दृढजाड्याय अधिष्ठानचितश्चित्स्वभावतातिरोधानेन जडप्रपञ्चाकारसंपत्तये इति यावत् ॥ ३ ॥ एवं समष्टिसंकल्पाज्जगदुद्भवमुक्त्वा तथैव बुद्ध्यहंकारप्राणेन्द्रियदेहाद्याकारव्यष्टिसंकल्पोत्पत्तिमाह—**भावयन्ती**ति ॥ ४ ॥ ततो मूलाङ्कुराच्छाखाङ्कुराणामिव बाह्यविषयाकारसंकल्पपरम्पराभिर्वृद्धिं दुःखान्तामाह—**संकल्पेने**ति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ननु निर्विकाराद्वये वस्तुनि कथं निर्बीजजगदुद्भवस्तत्राह—**काकतालीये**ति । विवर्तवादाश्रयेण चायं दोषः परिहार्य इत्याशयेनाह—**मृगतृष्णे**ति ॥७॥ पूर्वानुभूतविषयवासनोद्बोधाद्वेया जगद्भ्रान्तिरित्याशयेनाह—**निगीर्णे**ति । मातुलिङ्गं फलविशेषः । तद्धि चाक्षुषं पित्तमुद्दीपयच्छुक्ले पीतभ्रमं जनयति ॥ ८ ॥ अस्मिन्मदुपदेशात्मके विज्ञायते अनेनेति विज्ञाने शास्त्रे ॥९॥ असौ यो वेदान्तेषु प्रसिद्धः पूर्णात्मा सः अहमेव, मम इमे सुखदुःखमया जन्मादिभावा व्यर्थं मिथ्यैव इत्यनास्था येनाज्ञानेन हेतुना नास्ति तेन परितप्यसे ॥ १० ॥ अस्य जन्मादेः संबन्धी कदाप्यसन्नेव भ्रान्त्या

[1] बीजोद्भेदं इत्यपि पाठः.

मा संकल्पय संकल्पं भावं भावय मा स्थितौ ।
एतावतैव भावेन भव्यो भवति भूतये ॥ १२
संकल्पनाशयत्नेन न भयान्यनुगच्छति ।
भावनाभावमात्रेण संकल्पः क्षीयते स्वयम् ॥ १३
सुमनःपल्लवामर्दे किंचिद्व्यतिकरो भवेत् ।
सुसाध्यो भावमात्रेण नतु संकल्पनाशने ॥ १४
पुष्पाक्रान्तौ करस्पन्दयत्नः पुत्रोपयुज्यते ।
तदप्युपकरोत्यस्मिन्न संकल्पपरिक्षये ॥ १५
संकल्पो येन हन्तव्यस्तेन भावविपर्ययात् ।
अप्यर्धेन निमेषेण लीलयैव निहन्यते ॥ १६
भावमात्रोपसंपन्ने स्वात्मनि स्थितिमागते ।
साध्यते यदसाध्यं तत्कस्य स्यात्किमिवाङ्ग ते ॥ १७
संकल्पेनैव संकल्पं मनसा स्वमनो मुने ।
छित्त्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुष्करम् ॥ १८
उपशान्ते हि संकल्पे उपशान्तमिदं भवेत् ।
संसारदुःखमखिलं मूलादपि महामते ॥ १९
संकल्पो हि मनो जीवश्चित्तं बुद्धिः सवासना ।
नाम्नैवान्यत्वमेतेषां नार्थेनार्थविदां वर ॥ २०
संकल्पनादृते नेह किंचिदेवास्ति कुत्रचित् ।
तमेव हृदयाच्छिन्धि किमेतत्परिशोचसि ॥ २१
यथैवेदं नभः शून्यं जगच्छून्यं तथैव हि ।
असन्मयविकल्पोत्थे उभे एते तते यतः ॥ २२
असिद्धं सर्वमेवैतदसिद्धेनैव साधितम् ।
संकल्पेन जगद्यस्माद्भावना क्वावतिष्ठताम् ॥ २३
[सत्यास्थायामसत्यां[2] तु किंनिष्ठा वासना भवेत् ।]
भावनाक्षयतः सिद्धिस्ततः प्राप्यं न शिष्यते ।
तस्मादसदिदं सर्वं विज्ञेयं हेलयेच्छया ॥ २४
तनुभावनया तेन सुखदुःखैर्न लिप्यते ।
अवस्त्विति च निर्णीय स्नेहास्था न प्रवर्तते ॥ २५
आस्थाक्षये न जायेते हर्षामर्षौ भवाभवौ ।
तस्मादसदिदं सर्वं सुखदुःखादिविभ्रमैः ॥ २६
मनो जीवः स्फुरत्युच्चैर्मानसं नगरं जगत् ।
भविष्यद्वर्तमानं च भूतं च परिवर्तयन् ॥ २७
वासनावलितं लोके स्फुरच्छक्ति मनः स्थितम् ।
करोति स्वाशयेनेमां व्यवस्थां मलिनश्चलः ॥ २८

जातोऽसि । विलासतस्तात्त्विकपूर्णतालक्षणस्वविलसनात्तु कुतो जन्म ॥ ११ ॥ तर्ह्यस्य भ्रमस्य निवृत्तौ क उपायस्तमाह—**मा संकल्पये**ति । पूर्वानुभूतं सुखदुःखादिभावं सांप्रतिकस्थितौ मा भावय मा स्मर । स्मृतेर्हि पूर्वभावे तदुपादानहानाद्यर्थसंकल्पोदयः स्यादेवेति भावः ॥ १२ ॥ तथाच संकल्पक्षयात्सर्वभयक्षयः । पूर्वभावाभावनाच्च संकल्पक्षय इति क्रमः सिद्ध इत्याह—**संकल्पे**ति ॥ १३ ॥ अयमुपायोऽत्यन्तसुकर इति प्रशंसति—**सुमन** इत्यादिना । सुमनसां शिरीषादिपुष्पाणां पल्लवस्य दलस्यामर्दने कश्चिच्चासौ व्यतिकरश्च किंचिद्व्यतिकरः प्रयत्नः सुसाध्यः सुकरोऽपि भवेत् संभावितो नतु अभावोऽभावना तन्मात्रेण साध्ये संकल्पनाशने तत्संभावनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ उक्तमेव व्याचष्टे—**पुष्पे**ति । तदपि सोऽपि तावानपीति यावत् । नोपकरोति ॥ १५ ॥ भावो भावना स्मृतिस्तस्य विपर्ययादस्मरणात् ॥ १६ ॥ ननु संकल्पक्षयाद्दुःखक्षयेऽपि निरतिशयानन्दावाप्तिः केनोपायेन साध्या तत्राह—**भावे**ति । भावो भावना निरन्तरं स्वपूर्णानन्दात्मताचिन्तनं तन्मात्रेणोपसंपन्ने प्राप्ते स्वात्मनि स्थितिं स्वरूपाप्रच्युतिमागते सति यदसाध्यं तदपि साध्यते । नन्वसाध्यं साध्यत इति विप्रतिषिद्धं तत्राह—**कस्ये**ति । स्वतःसिद्धं तन्नापैतीत्याशयेन साध्यं स्यादित्युक्तं नतूत्पद्यत इत्याशयेन । भावानां ह्यपगमो द्वेधा । परेणापहारे वा, नाशेन भावान्तरप्राप्तौ वा । हे अङ्ग, ते तव आत्मा अन्येनापह्रियमाणः कस्य स्यात् । नह्यद्वितीयात्मनोऽन्यः प्रसिद्धः, विनश्यन्वा किमिव स्यात् । घटो हि विनश्यन् कपालं भवति । आत्मा तु किं स्यात् । यत्स्यात्तन्न नष्टेन द्रष्टुं शक्यम् । नचात्मान्यो द्रष्टास्ति । तस्मादात्मनाशो निःसाक्षिको न सिद्ध्यत्येवेत्यात्मरूपो मोक्षः स्वतःसिद्धो नापैष्यतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ असंकल्पनसंकल्पेनैव सर्वसंकल्पं आत्मतत्त्वमननरूपेण मनसैव स्वमनश्छित्त्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उक्तोपायद्वयेन मूलादप्युपशान्ते सति दुःखमपि मूलादुपशान्तं भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ननु संकल्पे उपशान्तेऽपि जीवचित्तवासनादिवशाद्दुःखं स्यादेवेत्याशङ्क्य तेषां संकल्पेऽन्तर्भावमाह—**संकल्प** इति ॥ २० ॥ २१ ॥ ननु संकल्पस्यैव जीवजगदात्मकत्वे तत्क्षये नैरात्म्यलक्षणशून्यतापत्तिः, नहि जीवान्य आत्मा नामास्तीत्याशङ्क्याह—**यथैवे**ति । मरुमरीचिकाच्छेदेऽपि न मरुभूः शून्यात्मिका यथेदं निदर्शनं तथा जगज्जीवादिदृश्यमात्रबाधेऽपि न दृग्रूप आत्मा शून्यात्मकः । एते मरीचिकाजगती उभे समे तते आरोपणविस्तृते ॥ २२ ॥ ननु बाधितमपि भावनया पुनः स्यादित्याशङ्क्याह—**असिद्ध**मिति बाधितेऽर्थे भावनैव नावतरतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्माज्जगन्मिथ्यात्वदर्शनं भावनोच्छेदार्थिना प्रथमं साध्यमित्याशयेनाह—**भावने**ति । इच्छया अभ्यासदृढीकृतया । हेलया दृश्यावहेलनया ॥ २४ ॥ तेन दृश्यावहेलनेन तनुभावनया देहात्मताप्रतिसंधानेन प्रागुक्तैः सुखदुःखैः । तनुसंबन्धिपुत्रमित्राद्यप्यवस्त्विति विज्ञाय तेषु स्नेहास्था च न प्रवर्तेत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ मन एव चित्प्रतिबिम्बाज्जीवः सन् जगल्लक्षणं मानसं नगरं परिवर्तयन् रचयन् परिणमयन् विनाशयंश्च स्फुरतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ कुतस्तथा परिवर्तयन्स्फुरति तत्राह—**वासने**ति । यतोऽस्य मनोविषयसंबन्धात्तत्तद्वासनाभिरावलितमधिष्ठानचित्संबन्धात्स्फुरणशक्तिकं च स्थितमतो मलिनश्चलश्च सन् स्वाशयेन कामेन इमां प्रागुक्तां रचनादिव्यवस्थां करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

१ किमन्यत्र इति पाठः. २ इदमर्धमधिकं क्वचित्.

आत्मनः सदृशीं लीलां जीवो हृद्वनमर्कटः ।
दीर्घमाकारमादाय निमेषाद्याति ह्रस्वताम् ॥ २९
ग्रहीतुं च न शक्यन्ते संकल्पजलवीचयः ।
मनाग्दृष्टा विवर्धन्ते ह्रसन्ति सपरिच्छदाः ॥ ३०
तृणमात्रेण दीप्यन्ते संकल्पा वह्निशेषवत् ।
जगत्यप्रकटाकाराः प्रदीताः क्षणभङ्गुराः ॥ ३१
भ्रमदा जडसंस्थानाः संकल्पास्तडिदभ्रयः ।
यदेवासन्मयं पुत्र तदेवाशु चिकित्सितुम् ॥ ३२
शक्यते नात्र संदेहो नासत्सद्भवति क्वचित् ।
संस्थितो यदि संकल्पो दुश्चिकित्स्यः स्वतो भवेत् ३३
किंत्वसद्भूत एवैष सुचिकित्स्यस्तदा भवेत् ।
अकृत्रिमं चेत्संसारमलमङ्गारकार्ष्ण्यवत् ॥ ३४
तदेतत्क्षालने साधो कः प्रवर्तेत दुर्मतिः ।
किंत्वेतत्तण्डुलेष्वेव तुषकञ्चुकवत्स्थितम् ॥ ३५
यतस्ततः प्रयत्नेन पौरुषेण विनश्यति ।
अकृत्रिममपि प्राप्तं भृशं पुत्र तथा पुनः ॥ ३६
सुखोच्छेद्यतया ज्ञस्य संसारमलमाततम् ।
तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिमा ॥ ३७
नश्यति क्रियया पुत्र पुरुषस्य तथा मलम् ।
नश्यत्येव न संदेहस्तस्मादुद्यमवान्भव ॥ ३८
असत्कल्पैर्विकल्पैर्यत्संसारो न जितो मुधा ।
स्तोकेनाशु लयं याति कासद्वस्तु चिरं स्थितम् ॥ ३९
असत्यामेति संसारः स्वव्यवस्थां विचारतः ।
दीपालोकादिवान्धस्य द्वीन्दुत्वं स्वीक्षितादिव ॥ ४०
नासौ तव न चास्य त्वं भ्रान्तिं पुत्र परित्यज ।
असत्ये सत्यवद्दृष्टे भावना मा स्म हीदृशः ॥ ४१

मम गुरुविभवोज्ज्वला विलासा
इति तव मास्तु वृथैव विभ्रमोऽन्तः ।
त्वमपि च विततास्त्र ते विलासा
विलसति सर्वमिदं तदात्मतत्त्वम् ॥ ४२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे दाशूरो० संकल्पचिकित्सा नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
इत्याकर्ण्य तदा तत्र रात्रावालपनं द्वयोः ।
अहं रघुकुलाकाशशशाङ्क रघुनन्दन ॥ १
पतितः खात्कदम्बाग्रे पत्रपुष्पफलाकुले ।
तूर्ष्णीं निर्वृष्टमुक्तात्मा शृङ्गाग्र इव तोयदः ॥ २

तर्हीष्टमेव कुतो न करोति अनिष्टं च कुतः करोति तत्राह—**आत्मन** इति ॥ २९ ॥ कुतोऽस्य वृद्धिह्रासौ तत्राह—**ग्रहीतु**मिति । नियन्तुमित्यर्थः । दृष्टाः विषयदर्शनोद्बुद्धाः । विषयदर्शनस्मरणत्यागे तु सपरिवारा ह्रसन्ति ॥ ३० ॥ तृणमात्रेण तृणसदृशेनाल्पेनापि विषयेणेति यावत् । वह्निशेषोऽग्निकणः । जगतीत्याद्युत्तरान्वयि ॥ ३१ ॥ भ्रमदाः स्थाण्वादौ चोरादिभ्रान्तिहेतवः जडेषु विषयेषु लडयोरभेदान्मेघजलेषु च संस्थानं येषाम् । इत्थं 'कीदृशस्तात संकल्पः' इत्यादिप्रश्नानामुत्तरमुपवर्ण्य 'कथं चैष विनश्यति' इति चरमप्रश्नस्योत्तरं विवक्षुर्वर्णितस्य संकल्पस्य सुचिकित्स्यतामाह—**यदेवे**त्यादिना । असन्मयं असत्याज्ञानविकारभूतम् ॥ ३२ ॥ शक्यते ज्ञानेनेति शेषः । संस्थितः परमार्थभूतो यदि भवेत् ॥ ३३ ॥ जगत्सत्यतापक्षे तु आत्मनोऽपि जगदविशेषान्मलिनस्वभावत्वापत्तौ ज्ञानेन सत्यनिरास एव सर्वप्रमाणविरुद्ध इत्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । विरुद्धस्याप्यभ्युपगमे अङ्गारकार्ष्ण्यस्य सशेषक्षालने मलिनस्यैव परिशेषो निःशेषक्षालने तु शून्यावसानतेतिवत्पुरुषार्थौ परिशेषश्चेत्याशयेनाह—**अकृत्रिम**मिति । कृतिर्मिथ्याकल्पना तया निर्वृत्तं कृत्रिमं तद्भिन्नमकृत्रिमं सत्यम् ॥ ३४ ॥ तुषकञ्चुकं यथा अतण्डुलभूतमेव तण्डुले निरस्यते तद्वदसदेव सति निरस्यमित्यर्थः ॥३५॥ कृतिः कारणव्यापारस्तया निर्वृत्तं कृत्रिमं तद्भिन्नं अनादिभूतमपीत्यर्थः । डुकृञो 'ड्वितः क्त्रिः', 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति निर्वृत्तार्थे मप् ॥ ३६ ॥ ज्ञस्य तत्त्वविदः सुखेन अनायासेनैव उच्छेद्यतया उच्छेदार्हतया आततं विस्तीर्णम् । अनाद्यज्ञानजस्यातिविस्तीर्णस्य च रजतस्वप्नादिविभ्रमस्य प्रबोधमात्रेणोच्छेददर्शनादिति भावः । असंभावनाविपरीतभावनादिमलं तु ज्ञानभूमिकाभ्यासलक्षणपुरुषप्रयत्नेनापि नश्यतीत्याशयेनाह—**तण्डुलस्ये**त्यादिना ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ असत्कल्पैर्विकल्पैरुपलक्षितः संसारो यदेतावन्तं कालं त्वया न जितस्तन्मुधैवोपायापरिज्ञानादित्यर्थः ॥३९॥ असत्यां स्वव्यवस्थां स्वनिष्ठां बाधामिति यावत् । अन्धस्य तमस्तिरोभूतचक्षुषो दीपालोके सति आन्ध्यमिवेति शेषः ॥ ४० ॥ असौ संसारः । हि यस्मादसत्ये सत्यवद्दृष्टे सति ईदृशः एतादृशस्य भावना पुनश्चिन्ता मा स्म न खलु युक्तेति शेषः ॥ ४१ ॥ मम संसारिस्वभावस्य एते गुरुभिर्महद्भिर्विभवैः संपद्भिरुज्ज्वला दीप्यमाना भोगविलासाः सत्याः शाश्वताश्चेति विभ्रमस्तव मास्तु । त्वं संसारी अपि च ते विलासाश्चकारादन्यदपि जननमरणादिदृश्यमात्रं तदात्मतत्त्वमेव तथा बिलसति न दृश्यरूपं सदन्यदस्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे संकल्पचिकित्सा नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

दाशूरेण वसिष्ठस्य पूजितस्य मिथः कथाः ।
कदम्बशोभावीक्षात्र प्रातर्यानं च वर्ण्यते ॥ १ ॥

आलपनं व्यक्तसंभाषणम् ॥ १ ॥ खात्तूर्ष्णीं निःशब्दं

अपश्यं तत्र दाशूरं शूरमिन्द्रियनिग्रहे ।
परेण तपसा युक्तं तेजसेव हुताशनम् ॥ ३
तेजोभिर्देहनिष्क्रान्तैः काञ्चनीकृतभूतलम् ।
तापयन्तं प्रदेशं तं भुवनं भास्करो यथा ॥ ४
मामथालोक्य संप्राप्तं दाशूरोऽर्घसपर्यया ।
वितीर्णविष्टरं पत्रपूजया पर्यपूजयत् ॥ ५
ततः पूर्वकथास्तेन सह दाशूर भास्वता ।
कृतास्तनयसंबोधाः संसारोत्तरणक्षमाः ॥ ६
दृष्टवांस्तमहं वृक्षं कोरकोत्तरकोटरम् ।
दाशूरस्येच्छया सर्वैरयतद्भिर्मृगव्रजैः ॥ ७
सेव्यमानं वनमिव लतामण्डलमण्डितम् ।
स्मितेन विस्फुटमिव श्वसनस्फुरितच्छदम् ॥ ८
लताकोटिगतैर्भ्रान्तैश्चामरैरिन्दुसुन्दरैः ।
शुभ्राभ्रखण्डनिकरैः शरन्नभ इवावृतम् ॥ ९
प्रालेयकणपद्धत्या मुक्तावल्याभ्यलंकृतम् ।
सर्वावयवमेवाच्छपुष्पपूरैः प्रपूरितम् ॥ १०
स्वरेणुचन्दनालेपैः समालब्धमखण्डितम् ।
स्वच्छदाभोगविपुलरक्ताम्बरपरिच्छदम् ॥ ११
विवाहायेव वेषेण पुष्पभारातिभारिणा ।
लताङ्गनानुषक्तेन नागरेण कृतोपमम् ॥ १२
मुनिबद्धोटजाकारलतामण्डपमण्डितम् ।
मञ्जरीभिः पताकाभिर्युक्तं पुरमहोत्सवे ॥ १३
मृगकण्डूयनध्वस्तपुष्पधूलिविधूसरम् ।
प्रोत्सारितोपान्तवनं वृषमल्लमिवोत्थितम् ॥ १४
बर्हिभिः कुसुमोद्भ्रान्तपरागपरिपाटलैः ।
निक्षेपक्षिप्तसंध्याभ्रबालवालमिवाचलैः ॥ १५
प्रवालारुणहस्तेन कुसुमस्मितशोभिना ।
मधुना घूर्णमानेन प्रान्तेन पुलकत्विषा ॥ १६
नीरन्ध्रपुष्पपूर्णेन घूर्णितेन वनानिलैः ।
निद्रालुकुड्मलदृशा स्तबकस्तनधारिणा ॥ १७
पुष्पजालरजःपुञ्जकुङ्कुमारुणवाससा ।
लतावितानलयवातायननिषङ्गिणा ॥ १८
नीलपुष्पलतादोलालीलालास्यविलासिना ।
आपादमस्तकप्रान्तं सर्वतो निर्मितालयम् ॥ १९
वृन्देन वनदेवीनां कोकिलालापशालिना ।
संदिग्धमञ्जरीजालमलिनेत्रेण भासिना ॥ २०
अवश्यायोपशमितरतिखेदैर्मदालसैः ।
पुष्पधूलिसमालब्धैराश्लिष्टैर्निबिडं मिथः ॥ २१
पुष्पान्तरान्तःपुरगैः किमपि प्रणयोचितम् ।
ध्वनद्भिरभितः स्वच्छमत्तालियुगलैर्वृतम् ॥ २२

पतितोऽवतीर्णः । निर्वृष्टेन वृष्टिजलवेषेण मुक्तः अधोवतारित आत्मा येन तोयदेन ॥ २ ॥ ३ ॥ तापयन्तं भासयन्तम् ॥ ४ ॥ वितीर्णो विष्टर आसनं यस्मै तम् । पत्रग्रहणं पुष्पफलादीनामप्युपलक्षणम् ॥ ५ ॥ पूर्वकथाः प्राक्प्रस्तुतब्रह्मचर्चाः । तनयं सम्यग्बोधयन्तीति तनयसंबोधाः । कर्मण्यण् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचने कृद्ग्रहणे गतिपूर्वकस्यापि ग्रहणात्सोपसर्गेण सह समासः ॥ ६ ॥ अयतद्भिः अव्याकुलयद्भिरिति यावत् ॥ ७ ॥ तं कदम्बं वधूश्लिष्टवरवेषेण वर्णयति—स्मितेनेत्यादिना । यतः कोरकोत्तरकोटरं श्वसनस्फुरितपल्लवं च अतएव स्मितेन स्फुटमिव स्थितम् ॥ ८ ॥ लतानां कोटिषु शाखाग्रेषु गतैः संक्रान्तैश्चामरैश्चमरपुच्छैः ॥ ९ ॥ सर्वावयवं अभिव्याप्येति शेषः ॥ १० ॥ समालब्धं लिप्तम् । स्वस्य च्छदाभोगैः पल्लवविस्तारैर्विपुला रक्ताः शोणा अम्बरपरिच्छदा अन्तरीयोत्तरीयकञ्चुकोष्णीषादयो यस्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ मुनिभिर्बद्धानामुटजानामाकार इवाकारो येषां तैर्लतामण्डपैर्मण्डितम् । पुरमहोत्सवे पताकाभिर्युक्तं अर्थात्पुरमिवेत्यनुषज्यते । 'पुरमिवोत्सवे' इति पाठः साधुः ॥ १३ ॥ मृगकण्डूयनकम्पेन ध्वस्तैः स्खलितैः पुष्पधूलिभिर्विधूसरम् । प्रोत्सारितं स्वोत्कर्षेण न्यग्भावितं उपान्तवनं येन । वृषमल्लं वृषश्रेष्ठम् ॥ १४ ॥ बर्हिभिर्मयूरैः । अचलैः पर्वतैर्निक्षेपभूताः क्षिप्ताः स्थापिताः संध्याभ्रपोतलक्षणा वालाः स्वकेशा यस्मिंस्तथाविधमिवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १५ ॥ इदानीमलिनेत्रेण भासिनेत्यन्तैः साधारणैर्विशेषणैर्विलासिपुरुषरूपेण कदम्बं वसन्तं वनदेवीवृन्दं वा वर्णयंस्तदालयत्वेन तं वर्णयति—**प्रवाले**त्यादिना । तत्राद्यकल्पे स्वेन स्वदेहेनेति वा विशेष्यमन्तेऽध्याहार्यम् । मधुना श्लेषान्मकरन्देन मद्येन च मदेनेव घूर्णमानेन । प्रान्तेनार्थात्केसरपूर्णेन हेतुना पुलकशोभावता ॥ १६ ॥ नीरन्ध्रं निरन्तरं पुष्पैः पूर्णेन । लतास्तबकस्तनान्धारिणा पल्लवकरैः परामृशता ॥ १७ ॥ लतारचितवितानलक्षणानां निलयानां गृहाणां वातायनेषु प्रासादगवाक्षद्वारकेषु निषङ्गिणा अनुरक्तेन ॥१८॥ नीलासु स्निग्धहरितच्छदासु पुष्पयुक्तलतादोलासु लीलालास्ये कौतुकान्दोलनविषये विलासिपुरुषभूतेन । कोकिलालापशालिना वनदेवीनां वृन्देन वृतेनेति वा पाठयोरन्यतरदध्याहार्यम् । ईदृशेन स्वेन स्वदेहेन वा आपादमस्तकप्रान्तं सर्वतः सर्वेऽवयवाः निर्मिता आलयाः पुष्पफलपक्ष्यादिभूषणाश्रया येन तम् । द्वितीये उक्तविशेषणगणवता मधुना वसन्तेन सर्वतः सर्वदा सर्वाङ्गे निर्मितालयमिति योज्यम् । तृतीयेऽपि उक्तविशेषणगणवता वनदेवीनां वृन्देन सर्वतो निर्मितालयमिति परेण सह योज्यमिति ॥ १९ ॥ अलीनां पर्यायेण लताकदम्बमञ्जरीषूपवेशनात्किमेतानि लतानेत्राणि उत कदम्बनेत्राणीति संदेहास्पदीभूतमञ्जरीजालयुक्तमित्यर्थः । अथवा वनदेवीनामलिसदृशनेत्रेण वृन्देन किमेतानि वनदेवीनां नेत्राण्युत भ्रमरयुता मञ्जर्य इति संदिग्धमञ्जरीजालमिति योज्यम् ॥ २० ॥ पुष्पधूलिभिः समालब्धैर्लिप्तैः । मिथः अन्योन्यं रहसि च निबिडमाश्लिष्टैः ॥ २१ ॥ पुष्प-

२ त्रासयन्तं इति पाठः.

काननोपान्तनगरीघुंघुमाकर्णनेच्छया ।
क्षणमुत्कर्णमाशान्तचारुवर्वणटांकृतैः ॥ २३
क्षणं दलाग्रविश्रान्तमुग्धमुग्धशिरस्तया ।
पश्यद्भिरिन्द्वंशुकवज्जालामर्णवमेखलाम् ॥ २४
वनस्थलीनां तनयैर्नयैर्मूर्तिमिवास्थितैः ।
शुभैः पत्रपुटेष्वन्तर्मृगैः सारतलान्तरम् ॥ २५
नीडश्वसत्सुविश्वस्तसुप्तमात्रकपक्षिणम् ।
पाकच्युतफलोपान्तभूतकञ्चुकमण्डली ॥ २६
संदिग्धमूकभ्रमरं गुच्छैः पूजाक्षसूत्रकैः ।
श्यामलीकृतपर्यन्तं नीडैः पल्लवमण्डितैः ॥ २७
सुगन्धिताशेषवनं पुष्पमेघीकृताम्बरम् ।
धूलीकदम्बशबलफलौघवलितं तले ॥ २८
बहुनात्र किमुक्तेन न किंचिदपि विद्यते ।
पत्रं यत्र तरौ यत्र नोष्यते वा न युज्यते ॥ २९
पत्रे पत्रे मृगाः सुप्ता विश्रान्ताश्च पदे पदे ।
कच्छे कच्छे खगा लीनास्तस्य भूरुहभूपतेः ॥ ३०
एवंगुणविशिष्टं तं समालोकयतो मम ।
महोत्सवेन सदृशी सा बभूव तमस्विनी ॥ ३१
ततः कथाभी रम्याभिः स तस्य तनयो मया ।
विज्ञानालोकरम्याभिर्नीतो बोधं परं पुनः ॥ ३२
आवयोस्तत्र चित्राभिः कथाभिरितरेतरम् ।
शर्वरी सा व्यतीयाय मुहूर्त इव कान्तयोः ॥ ३३
प्रातः प्रतनुतां याते पुष्पर्द्धिघनजालके ।
स्वर्गाङ्गनाङ्गभोगाभे तारकानिकरे शनैः ॥ ३४
आकदम्बनभोभागमुपयातं सुतान्वितम् ।
अहं विसृज्य दाशूरं ततोऽमरनदीं गतः ॥ ३५
तत्राभिमतमासाद्य स्थानमेत्य नभस्तलम् ।
प्रविश्य खं मुनीनां च मध्यं स्वस्थ इव स्थितः ॥ ३६
दाशूराख्यायिकैषा ते कथिता रघुनन्दन ।
जगतः प्रतिबिम्बाभा सत्याकाराप्यसन्मयी ॥ ३७
दाशूराख्यायिकेवेयमित्येतत्कथितं मया ।
तुभ्यं राघव बोधाय जगद्रूपनिरूपणे ॥ ३८
तस्मादवास्तवीं त्यक्त्वा वास्तवीमपि रञ्जनाम् ।
दाशूरसिद्धान्तदृशा सदोदारो भवात्मवान् ॥ ३९

तस्माद्विकल्पं मलमात्मनस्त्वं
निर्धूय पश्यामलमात्मतत्त्वम् ।
आसादयिष्यस्यचिरात्पदं त-
द्भविष्यसीज्यो भुवनेषु येन ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे दाशूरो० वसिष्ठदाशूरमेलनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

दाशूरोपाख्यानं समाप्तम् ।

स्यान्तरो गर्भ एवान्तःपुरम् । मत्तालीनां युगलैर्मिथुनैः ॥ २२ ॥ आशान्तेषु दिक्प्रदेशेषु चारुभिर्मधुरैर्वर्वणानां नीलमक्षिकाणां निवेदकपुरुषस्थानीयानां टांकृतैर्ध्वनिभिः काननोपान्तलक्षणायाः स्वनगर्या घुंघुमस्य मृगपक्ष्याद्याक्रोशस्याकर्णनेच्छया क्षणं उत्कर्णमूर्ध्वीकृतकर्णमिव स्थितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ दलाग्रेषु पल्लवेषु उपधानस्थानीयेषु निद्रावेशाच्चापलाच्च क्षणं विश्रान्तानि मुग्धमुग्धानि दर्शनीयतमानि शिरांसि येषां तद्भावेन । इन्दुना अंशुकवन्ति किरणपटैराच्छादितानि वनाद्यवयवजालानि यस्यास्तथाविधामर्णवमेखलां भूमिं निशापगमप्रतीक्षया पश्यद्भिः ॥ २४ ॥ वनस्थलीनां तनयैः पुत्रभूतैर्मुनिप्रभावान्मूर्तिमाश्रितैर्नयैर्विनयैरिव स्थितैः पत्रपुटेषु पर्णजालोदरेषु अन्तर्लीनैर्मृगैः शाखामृगादिभिः साराः शोभमानाः सार्थकीभूताश्च तलमधोभूभाग आन्तराः शाखाद्यवयवाश्च यस्य तम् ॥ २५ ॥ नीडेषु श्वसन्तः मुनिप्रभावनिर्भयत्वात्सुविश्वस्तं यथा स्यात्तथा सुप्तमात्रकाः । अज्ञाते कन् । सुप्तत्वादलक्ष्यमाणा इति यावत् । पक्षिणो यत्र तम् । पूर्वं भ्रमराविष्टेषु दैवात्पाकवशादधश्च्युतेषु फलेषु उपान्तस्थितमृगादिभूतैः कञ्चुकवत्सर्वतो व्याप्तमण्डलीभ्यो भक्षणोपमर्दादिशङ्कया संदिग्धाः भयान्मूकाश्च भ्रमरकीटा यस्य तमित्युत्तरेण सह समासः ॥ २६ ॥ पूजापदेन तत्कालिको -ध्यते । तत्राक्षसूत्रकल्पैः लम्बमानलतागुच्छैः सुगन्धितं अशेषं वनं येन ॥२७॥ तले मूलभुवि धूलीकदम्बशबलैः फलौघैर्वलितं व्याप्तम् ॥ २८ ॥ यत्र तरौ यत्र यस्मिन्पत्रे प्राणिभिर्नोष्यते न युज्यते नोपयुज्यते वा तादृशं पत्रमपि किंचिन्न विद्यते किं वाच्यं शाखाफलपुष्पादीत्यहोऽस्य सर्वथा परोपकारेण जन्मसार्थक्यमिति भावः ॥ २९ ॥ पत्रे पत्रे । अधोगलितपत्रेषु सर्वेष्वित्यर्थः । कं अवश्यायजलं छ्यति छिनत्तीति कच्छः पत्रादधोदेशः । 'छो छेदने' इत्यस्मादातोऽनुपसर्गे कः ॥३०॥ दिव्यदृशा समालोकयतः । **तमस्विनी**ति । यद्यपि प्रागिन्द्वंशुकवज्जालामित्युक्तत्वाज्ज्योत्स्नावत्येव तथापि रात्रित्वमात्रविवक्षयैवमुक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मम तस्य च आवयोः । 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्यस्मच्छब्दशेषः ॥ ३३ ॥ पुष्पर्द्धिघनजालप्रतिकृतौ तारकानिकरे । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कन् ॥ ३४ ॥ उपयातमनुयातम् । 'ओदकान्तात्प्रियं पान्थमनुव्रजेत्' इति स्मृतेः । गृहं प्रति विसृज्य निवर्त्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आख्यायिकायाः प्रागुक्तां संगतिं स्मारयति—**दाशूरे**ति ॥ ३८ ॥ दाशूरोपदिष्टसिद्धान्तदृशा ॥ ३९ ॥ विकल्पं तद्धर्मिमनस्तद्धेतुभूतं मलमज्ञानं च निर्धूय । येन आसादनेन इज्यः पूज्यो भविष्यसि ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे वसिष्ठदाशूरमेलनं नाम पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

१ मार्गम् इति पाठः.

षट्पञ्चाशः सर्गः ५६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

नास्तीदमिति निर्णीय सर्वतस्त्यज रञ्जनाम् ।
यन्नास्ति तत्प्रति किल केवास्थेह विचारिणाम् ॥ १
दृश्यमानमथेदं चेदस्ति सत्तामुपागतम् ।
तिष्ठ स्वात्मनि बध्नासि त्वं किमत्र किलात्मताम् ॥ २
अथ चेदस्ति नास्तीदमिति निश्चयवानसि ।
तथापि भावनासङ्गः कथं युक्तश्चलाचले ॥ ३
नेदमस्ति जगद्राम तव नास्ति महामते ।
केवलं स्वच्छमेवेत्थमाततं मितमीदृशम् ॥ ४
नेदं कर्तृकृतं किंचिन्न वा कर्तृकृतक्रमम् ।
स्वयमाभासते चेदं कर्त्रकर्तृपदं गतम् ॥ ५
अकर्तृकं जगज्जालं भवत्वथ सकर्तृकम् ।
मा त्वमेतेन शबलं भावयन्नास्व चेतसि ॥ ६
सर्वेन्द्रियविहीनात्मा कर्तैव स जडोपमः ।
अकर्तृ च तदा मन्ये काकतालीयवज्जगत् ॥ ७
काकतालीययोगेन जातं यत्किंचिदेव तत् ।
तस्मिन्भावानुसंधानं बालो बध्नाति नेतरः ॥ ८
न कदाचिदिदं शान्तं जगद्राम न च क्षयि ।
अजस्रं दृश्यमानत्वाद्भावित्वाच्च पुनःपुनः ॥ ९
न कदाचिदिदं चास्ति जगद्राम न च क्षयि ।
अजस्रं क्षीयमाणत्वान्नास्तित्वाच्चानुमानतः ॥ १०
सर्वेन्द्रियपदातीतो यदा कर्तेह विज्वरः ।
कुर्वाणः सर्वदा खेदं न कदाचन गच्छति ॥ ११
तेनेयं नियतिः प्रौढा भावाभावदशामयी ।
ईदृश्येव स्थिरा दीर्घा मिथ्योत्थापि च दृश्यते ॥ १२
अपर्यन्तस्य कालस्य कश्चिदंशः शरच्छतम् ।
तावन्मात्रमहाश्चर्यः किमर्थं सोऽनुधावति ॥ १३
स्थिराश्चेज्जगतां भावास्तत्त्वादास्था न शोभते ।
कथमन्योन्यसंश्लेषो जडचेतनयोः किल ॥ १४
अस्थिराश्चेज्जगद्भावास्तदप्यास्था न शोभते ।

सत्तासत्ते जडस्यात्र कर्तृताकर्तृते चितः ।
विमृश्य सर्वथा दृश्ये रञ्जनास्था निवार्यते ॥ १ ॥

इदं जडं जगत् । रञ्जनामहंममेतिसंसर्गतादात्म्याध्यासलक्षणामास्थाम् । विचारिणां विवेकिनां ॥ १ ॥ किं दृश्यं सदथ सदसत् उतासदेव । पक्षत्रयेपि तत्राहंतादिरञ्जनं नोचितमित्याह—**दृश्यमान**मिति त्रिभिः । इदं देहादि त्वत्सत्तानिरपेक्षसत्तामुपागतं यद्यस्तीति मन्यसे तर्हि त्वमपि तत्सत्तानिरपेक्षे असङ्गोदासीनचिद्रूपे स्वात्मनि तिष्ठ । अत्र त्वं निरपेक्षे देहादौ अध्यासेनात्मतां किं बध्नासि । नचेदं तवोचितमित्यर्थः । 'तिष्ठत्वात्मनि' इति पाठे तु यदि सत्तामुपागतमस्ति तर्हि आत्मनि स्वीयजडस्वभावे तिष्ठतु नाम । त्वमत्रेत्यादि प्राग्वत् ॥ २ ॥ भावनासङ्गः प्रागुक्ताध्यासः । चलाचले सत्त्वासत्त्वयोः परस्परोच्छित्तिरूपत्वादनियतस्वभावे ॥ ३ ॥ अथ चेदित्यनुकृष्यते । अथ चेन्नेदं जगदस्ति तर्हि तव बन्धो नास्त्येव केवलं स्वच्छमेवात्मतत्त्वमित्थंरीत्या आततं सर्वतो विस्तीर्णं मितं प्रमितमिति नान्यरञ्जनावकाश इत्यर्थः ॥ ४ ॥ किंचेदं जगत्सकर्तृकमुताकर्तृकमथ कर्त्रकर्तृसाधारणं उदासीनात्मसंनिधिमात्रलब्धस्वरूपम् । त्रिष्वपि पक्षेषु तव तद्रञ्जना न युक्तेत्याह—**नेदमिति** द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥ शबलं अन्योन्यतादात्म्याध्यासादैक्यमिवापन्नं भावयन् देहाद्यात्मभावं पश्यंश्चेतसि बुद्ध्युपाधिपरिच्छेदे मा आस्व न तिष्ठेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ननु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता' इत्यादिश्रुतिविरुद्धोऽयमकर्तृकत्वपक्षः कथमुत्थितः किमर्थं वा त्वयोपन्यस्तस्तत्राह—**सर्वेति** । 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् । तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति' इत्यादिश्रुतिभिरसङ्गोदासीनत्वाज्जडपर्वताद्युपम आत्मा मेरुः सूर्यं परिवर्तयतीतिवत्कर्तेवोपचर्यते जगन्मिथ्यात्वव्युत्पादनायेति यदा सर्वासां सकर्तृकत्वप्रतिपादकश्रुतीनां हृदयं ज्ञातं तदेत्यर्थः ॥ ७ ॥ यत्किंचिदेव अनिर्वचनीयमेव । भावोऽहंताद्यभिमानस्तेन पुनःपुनरनुसंधानं स्मरणम् । बालो बालिशः ॥ ८ ॥ अनिर्वचनीयत्वमेव युक्त्या दर्शयति—**नेत्या**दिना । शान्तमत्यन्ताभावात्मकशून्यस्वभावम् । क्षयि प्रध्वंसप्रयुक्तशून्यस्वभावं च न । शून्यस्य दर्शनायोग्यत्वाज्जगतश्च सदा प्रवाहरूपेण दृश्यमानत्वाद्ध्वस्तस्योत्पत्तिविरोधाज्जगतश्च पुनःपुनरुत्पद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ तर्ह्यात्मवत्सदा सत्स्वभावं क्षणिकसत्तास्वभावं वास्तु तत्राह—**नेति** । अस्ति नित्यसत्तास्वभावम् । क्षयि क्षणिकसत्तास्वभावम् । आद्ये अजस्रं प्रतिक्षणं परिणामभेदेन क्षीयमाणत्वानुभवविरोधात् । द्वितीये अनाद्यनन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोरसतो वर्तमानत्वाभिमतक्षणेऽप्यसतः सत्त्वायोगेनासत्त्वानुमानादित्यर्थः ॥ १० ॥ अस्तु वास्य नियतिप्रयुक्तसर्गादौ संनिधिमात्रेण कर्तृत्वं तथापि सृज्याभिमानेन तत्र खेदो न युक्त इत्याह—**सर्वेन्द्रियेति** द्वाभ्याम् ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ शरच्छतं मानुषदेहजीवनपरमावधिः कालः । अनाद्यनन्तयोः पूर्वोत्तरकालयोः कदाप्यसत्त्वादत्यन्तासंभावितं तावत्कालमात्रं महदतिदृढं मनुष्यदेहात्मतालक्षणमाश्चर्यं यस्य तथाविधः सन् स सर्वेन्द्रियपदातीत आत्मा किमर्थमनुधावति । सर्वथेदमनुचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ इदानीमकर्तृकत्वपक्षे स्थिरत्वाभ्युपगमेऽप्यास्था नोचितेत्याह—**स्थिरा** इति । तत्त्वात् स्थिरत्वादेव हानोपादानायोग्यत्वादित्यर्थः । असङ्गचितो जडसंबन्धाघटनादपि तत्र सा अनुचितेत्याशयेनाह—**कथमिति** ॥ १४ ॥ इदानीमकर्तृकास्थिरत्वपक्षेऽप्यास्था नोचितेत्याह—**अस्थिरा** इति । यतस्ते अस्थिरे आस्थां बध्नतः पयःफेनलक्षण-

पयःफेनास्थिरस्यान्ते दुःखमेषा ददाति ते ॥ १५
आस्थाबन्धो महाबाहो जगद्भावत्वमात्मनः ।
न स्थिरास्थिरयोः फेनशैलयोरिव राजते ॥ १६
सर्वकर्ताप्यकर्तैव करोत्यात्मा न किंचन ।
तिष्ठत्येवमुदासीन आलोकं प्रति दीपवत् ॥ १७
कुर्वन्न किंचित्कुरुते दिवाकार्यमिवांशुमान् ।
गच्छन्न गच्छति स्वस्थः स्वास्पदस्थो रविर्यथा ॥ १८
यतः कुतश्चिदेवेदं संपन्नमिव लक्ष्यते ।
अरुणातीरवद्वारिपूरावर्तवदाततम् ॥ १९
इति चेद्भवता राम नैपुण्येनावधारितम् ।
प्रमाणपरिशुद्धेन चेतसा च विचारितम् ॥ २०
तथापि भावनां साधो पदार्थं प्रति नार्हसि ।
अलातचक्रे स्वप्ने च भ्रमे वा केव भावना ॥ २१
अकस्मादागतो जन्तुः सौहार्दस्य न भाजनम् ।
भ्रमोद्भूतं जगज्जालमास्थायास्तन्न भाजनम् ॥ २२
औष्ण्येन्दौ शीतले भानौ मृगतृष्णाजले तथा ।
यथा न भावयस्यास्थामेवं भावय मा स्थितौ ॥ २३
संकल्पपुरुषस्वप्नजनद्वीन्दुत्वविभ्रमम् ।
यथा पश्यसि पश्य त्वं भावजातमिदं तथा ॥ २४
अन्तरास्थां परित्यज्य भावश्रीभावनामयीम् ।
योऽसि सोऽसि जगत्यस्मिँल्लीलया विहरानघ ॥ २५
अकर्तृत्वपदं पीत्वा पीत्वेच्छामपि कुर्वतः ।
सर्वभावान्तरस्थस्य सर्वातीतस्य चात्मनः ॥ २६
इयं संनिधिमात्रेण नियतिः परिजृम्भते ।
दीपसंनिधिमात्रेण निरिच्छैव प्रकाशते ॥ २७
अभ्रसंनिधिमात्रेण कुटजानि यथा स्वयम् ।
आत्मसंनिधिमात्रेण त्रिजगन्ति तथा स्वयम् ॥ २८
सर्वेच्छारहिते भानौ यथा व्योमनि तिष्ठति ।
जायते व्यवहारश्च सति देवे तथा क्रिया ॥ २९
निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथालोकः प्रवर्तते ।
सत्तामात्रेण देवे तु तथैवायं जगद्गणः ॥ ३०
अतः स्वात्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।
निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता संनिधिमात्रतः ॥ ३१
सर्वेन्द्रियाद्यतीतत्वात्कर्ता भोक्ता न सन्मयः ।
इन्द्रियान्तर्गतत्वात्तु कर्ता भोक्ता स एव हि ॥ ३२
द्वे एवात्मनि विद्येते कर्तृताकर्तृतानघ ।
ययैव पश्यसि श्रेयस्तामाश्रित्य स्थिरो भव ॥ ३३
सर्वस्थोऽहमकर्तेति दृढभावनयानया ।
प्रवाहपतितं कार्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ३४
याति नीरसतां जन्तुरप्रवृत्तेश्च चेतसः ।
यस्याहं किंचिदेवेह न करोमीति निश्चयः ॥ ३५
भोगौघकामवांस्तत्र कः करोतु जहातु वा ।
तस्मान्नित्यमकर्ताहमिति भावनयेद्धया ॥ ३६

स्याप्यस्थिरस्यान्ते नाशे एषा आस्था प्रसक्ता सती दुःखं ददाति दातुं प्रसज्जेतेति यावत् । तथाच पयःफेनास्थया तन्नाशे शोक उचितश्चेद्देहाद्यास्थया तन्नाशेऽपि स उचितः स्यादिति भावः ॥ १५ ॥ आत्मनो जगद्भावत्वं जगत्स्वभावता । जन्मनाशादिस्वभावतेति यावत् । साच अन्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षण आस्थाबन्ध एव न तदन्यो निरूपयितुं शक्यः । सच तत्त्वविमर्शे स्थिरास्थिरपक्षयोर्द्वयोरपि न राजते । न शोभते इत्यर्थः । अथवा स्थिरास्थिरयोरात्मजगतोस्तादात्म्यलक्षण आस्थाबन्धो न राजते फेनशैलयोरिवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु कर्तृत्वपक्षे कथमनास्थोपपत्तिस्तत्राह—**सर्वे**ति । अकर्ता शैल इव । औदासीन्यांशेऽयं दृष्टान्तः । कार्यनिर्वाहात्तु कर्तेत्युच्यत इति सदृष्टान्तमाह—**तिष्ठती**त्यादिना ॥१७॥ दिवाकार्यं सर्वप्राणिदिनकृत्यनिर्वाहम् ॥ १८ ॥ नन्वादित्यो दिनकृत्यनिमित्तमात्रं कर्तारस्तु जनास्तद्भिन्ना दृश्यन्ते, जगन्निर्माणे तु नान्ये कर्तारः सन्तीति वैषम्यमाशङ्क्याह—**अरुणे**ति । अरुणाख्या नदी तस्यास्तीरं स्वभावत एव शिलाविषममुदासीनं च । वारिपूरोऽपि निम्नानुसारिस्वभावो न प्रवाहवैषम्यकर्ता । द्वयोस्तयोः सन्निधाने जायमान आवर्तो यतः कुतश्चिदेव आकस्मिकः संपन्नस्तद्वच्चिज्जडसन्निधौ जगदपीति नात्र कस्यचिच्छिरसि तत्कर्तृताभार आरोपयितुं शक्य इति भावः । आद्यो वतिरिवार्थे सप्तम्यन्तात् । द्वितीयस्तु तेन तुल्यमिति तृतीयान्तात् ॥१९॥ एवं विमर्शे तु सुतरां जगत्यास्था नोचितेत्याह—**इती**ति त्रिभिः ॥२०॥२१॥ सौहार्दस्य मैत्र्याः ॥२२॥ अनृतत्वाच्च तत्रास्था नोचितेत्याह—**औष्ण्ये**ति । यथा शीतार्त औष्ण्यभ्रान्तिगृहीते इन्दौ । तापार्तो भ्रान्तिकृतशीतले भानौ तृषार्तश्च त्वं मृगतृष्णाजले आस्थां न भावयसि एवं जगत्स्थितावपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ भावश्रीः स्त्र्यादिवस्तुसौन्दर्यं तच्चिन्तनप्रचुराम् ॥ २५ ॥ अकर्तृत्वपदं तदिच्छां अपिशब्दात्कर्तृत्वपदं तदिच्छां च पीत्वा निगीर्य योऽसि परिशिष्टः सोऽसीति पूर्वेणाप्यन्वयः । लीलया विहरेति यदुक्तं तद्विवृणोति—**अकर्तृत्वपद**मिति । कुर्वतो व्यवहारे औदासीन्येन कर्तृभूतस्य ते सन्निधिमात्रेण निरिच्छैव नियतिः परिजृम्भते । व्यवहाराकारेण प्रथते इति यावत् ॥ २६ ॥ तत्र दृष्टान्तानाह—**दीपे**ति । निरिच्छैव प्रभेति शेषः ॥२७॥ कुटजानि कुटजपुष्पाणि । उभयत्र जायन्त इति शेषः ॥ २८ ॥ देवे परमात्मनि ॥ २९ ॥ ३० ॥ कर्तृत्वाकर्तृत्वोक्त्योर्बीजं दर्शयन्नुपसंहरति—**अत** इति ॥३१॥ बीजान्तरं च दर्शयति—**सर्वे**ति । कर्ता भोक्ता च न अकर्ता अभोक्ता चेत्युक्त इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ कर्तृता अकर्तृता चेत्यध्याहार्यम् ॥ ३३ ॥ द्वयोरपि श्रेयस्त्वं प्रत्येकं दर्शयति—**सर्वस्थ** इत्यादिना ॥ ३४ ॥ कथं न लिप्यते तदाह—**याती**ति । नीरसतां विरागम् ॥३५॥३६॥

परमामृतनाम्नी सा समतैवावशिष्यते ।
अथ सर्वं करोमीति महाकर्तृतया तया ॥ ३७
यदीच्छसि स्थितिं राम तत्तामप्युत्तमां विदुः ।
अहो यन्न करोमीमं समग्रं जागतं भ्रमम् ॥ ३८
रागद्वेषक्रमस्तत्र कुतोऽन्यस्यात्यसंभवात् ।
यदन्येन शरीरं तु दग्धमन्येन लालितम् ॥ ३९
सोऽस्मदारम्भ एवातः कः खेदोल्लासयोः क्रमः ।
मत्सुखासुखविस्तारे जगज्जालक्षयोदये ॥ ४०
अहं कर्तेति मत्वान्तः कः खेदोल्लासयोः क्रमः ।
खेदोल्लासविलासेषु स्वात्मकर्तृतयैतया ॥ ४१
स्वयमेव लयं याते समतैवावशिष्यते ।
समता सर्वभूतेषु यासौ सत्या परा स्थितिः ॥ ४२
तस्यामवस्थितं चित्तं न भूयो जन्मभाङ्मनाक् ।
अथवा सर्वकर्तृत्वमकर्तृत्वं च राघव ॥ ४३

सर्वं त्यक्त्वा मनः पीत्वा योऽसि सोसि स्थिरो भव ।
अहं सोऽहमयं नाहं करोमीदमिदं तु न ॥ ४४
इति भावानुसंधानमयी दृष्टिर्न तुष्टये ।
सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा ॥ ४५
सासिपत्रवनश्रेणी या देहोऽहमिति स्थितिः ।
सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ॥ ४६
स्प्रष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव पुष्कसी ।
तया सुदूरोज्झितया दृष्टौ पटललेखया ॥ ४७
उदेति परमा दृष्टिर्ज्योत्स्नेव विगताम्बुदा ।
यथाभ्युदितया राम तीर्यते भवसागरः ॥ ४८
कर्ता नास्मि न चाहमस्मि स इति ज्ञात्वैवमन्तः स्फुटं ।
कर्ता चास्मि समग्रमस्मि तदिति ज्ञात्वाथवा निश्चयं ॥
कोप्येवास्मि न किंचिदेवमिति वा निर्णीय सर्वोत्तमे ।
तिष्ठ त्वं स्वपदे स्थिताः पदविदो यत्रोत्तमाः साधवः ॥ ४९

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मो० स्थितिप्रकरणे कर्तृत्वविचारयोगोपदेशकरणं नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

श्रीराम उवाच ।
सत्यमेतत्त्वया ब्रह्मन्यदुक्तं सूक्तिसुन्दरम् ।
अकर्तैव हि कर्तात्मा भोक्ताभोक्तैव भूतकृत् ॥ १
सर्वेश्वरः सर्वगश्च चिन्मात्रममलं पदम् ।
स्थानं भुवि वपुर्देवः सर्वभूतान्तरस्थितः ॥ २

द्वितीयकल्पस्यापि श्रेयस्त्वं दर्शयति—अथेत्यादिना ॥ ३७ ॥ तत्तां तादृशीं स्थितिमपि । प्रथमकल्पे रागद्वेषाद्यप्रसक्तिं दर्शयति—अहो इति ॥ ३८ ॥ क्रमः प्रसङ्गो मम कुतः । यतः स्यात्तस्य मदन्यस्य अत्यन्तमसंभवादित्यर्थः । 'अन्यसंभवात्' इति पाठे तु अकर्तुरन्यस्य कर्तुरेवान्यस्य रागादेः संभवादित्यर्थः । द्वितीयकल्पेऽपि तदप्रसक्तिं दर्शयति—यदिति ॥ ३९ ॥ अस्मदारम्भोऽस्मत्कृत एव अतः खेदोल्लासयोर्दुःखहर्षयोः । जगज्जालस्य क्षये उदये च अहं कर्ता ॥ ४० ॥ मत्वा स्थितस्येति शेषः । अस्त्वेवं तथापि कथं समतालाभस्तत्राह—खेदेति ॥ ४१ ॥ लयं याते यातेषु । व्यत्ययेनैकवचनं छान्दसम् ॥ ४२ ॥ अभ्यासदृशा दृष्टी द्वे व्युत्पाद्य परिनिष्ठितदृष्टिं दर्शयति—अथवेति ॥ ४३ ॥ एतद्दृष्टिदृशा पूर्वदृष्ट्योरल्पतां दर्शयति—अयमिति । अयं एतद्देहे प्रसिद्धो हंसः सर्वदेहात्मकसमष्टिरूप इति द्वितीयकल्पे समष्टिपरिच्छेदस्य कर्तृत्वाभिमानस्य चानपगमादपूर्णता, आद्यकल्पे तु इदं देहेन्द्रियाद्यहं न, अत इदं किंचिदपि न करोमीत्यध्यात्मपरिच्छेदस्य कर्तृत्वादेश्च निरासेन शोधितत्वंपदार्थमात्रनिष्ठत्वेऽपि तत्पदार्थशोधनस्य वाक्यार्थनिष्ठायाश्चालाभादपूर्णतेति दृष्टिद्वयमपि तुष्टये नेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यदि ते न तुष्टये तर्हि किमर्थमुपन्यस्ते इति चेत्सर्वानर्थमूलदेहाहंभावविमोचनोपायत्वेनोपन्यस्ते इत्याशयेन देहाहंभावस्यानर्थरूपतां सर्वथा त्याज्यतां च दर्शयति—सेत्यादिना । कालसूत्रावीच्यसिपत्रवनानि नरकभेदाः । कार्यकारणयोराज्य-

घृतमितिवदभेदारोपात्सामानाधिकरण्यम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ श्वमांसेन सहिता सश्वमांसा । देहाहंमतेरपि श्वमांससदृशकामाद्यशुचिदूषितत्वादिति भावः । विशुद्धात्मदृष्टौ स्वाधिष्ठाने पटललेखावदावरणविक्षेपहेतुभूतयेति यावत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इदानीं दृष्टित्रयं संगृह्य तासु स्वाधिकारानुरूपामैच्छिकीं स्थितिमुपदिशन्नुपसंहरति—कर्तेति । सः कर्तृताप्रयोजको देहादिश्चाहं नास्मि । समग्रमिति पदं तन्त्रेण द्वितीयाप्रथमान्तं देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तरयोः संबध्यते । तथाच समग्रं सर्वं कर्ता अहमेवास्मि । समग्रं सर्वसमष्टिभूतं तद्ब्रह्माण्डमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । एवं प्रसिद्धदृश्यरूपं न किंचिदस्मि किंतु कोऽप्येव लोकप्रसिद्धपरिच्छिन्नजडदुःखस्वभावात्मविलक्षणः पूर्णानन्दचिदात्मास्मीत्यर्थः । निर्णीयेत्यनेन पूर्वदृष्ट्योरप्येतत्पर्यवसानमावश्यकमिति ध्वनितम् । पदविदो ब्रह्मविदः ॥ ४९ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे कर्तृत्वयोगो नाम षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

रामप्रश्नानवसरो वासनावर्जनक्रमः ।
तदेकोपायसिद्धानां प्रशंसा चात्र विस्तरात् ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणप्रश्नकामो रामः प्रागुक्तार्थानामनुवादप्रशंसाभ्यां स्वस्य तदवबोधं दर्शयति—सत्यमित्यादिना । तुल्यन्यायेनाकर्तृत्वं सर्वभोक्तृत्वं चेत्येतदपि मयावगतमिति सूचयति—भोक्तेति ॥ १ ॥ तिष्ठन्ति सर्वभूतान्यस्मिन्निति स्थानम् । यथा भुवि वपुश्चतुर्विधभूतग्रामशरीरं तिष्ठति तद्वदित्यध्याहृत्य

हृदयंगमतां प्राप्तमिदानीं ब्रह्म मे विभो ।
त्वदुक्तिभिर्यथाम्भोदधाराभिर्भूभृदव्यथः ॥ ३
औदासीन्यादनिच्छत्वान्न भुङ्क्ते न करोति च ।
समग्रालोककारित्वाद्भुङ्क्ते देवः करोति च ॥ ४
किंत्वयं भगवन्स्फारः संशयो मे हृदि स्थितः ।
तं त्वं छिन्धि गिरा ब्रह्मन्दीधित्येन्दुर्यथा तमः ॥ ५
इदं सत्तदिदं वाऽसदयं सोऽहमिदं ननु ।
अयमेको द्वितीयोऽयमित्यादिकलनामयम् ॥ ६
एकस्मिन्विद्यतेऽध्वान्ते नीहार इव भास्करे ।
इदं प्रथममेवाच्छे कथमात्मनि संस्थितम् ॥ ७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

सिद्धान्तकाल एवास्य संप्रश्नस्योत्तरं स्थिरम् ।
कथयिष्यामि ते राम येन ज्ञास्यसि तत्त्वतः ॥ ८
मोक्षोपायस्य सिद्धान्तमसंप्राप्य न राघव ।
श्रोतुं प्रश्नोत्तराण्येतान्यलं योग्यो भविष्यसि ॥ ९
कान्तागीतगिरां राम तरुणो भाजनं यथा ।
प्रश्नानामुत्तमोक्तीनां पुण्यकृद्भाजनं तथा ॥ १०
वृथा भवति बालेषु यथा रागमयी कथा ।
निरर्थकाल्पबोधेषु तथोदारोदया कथा ॥ ११
कस्मिंश्चिदेव समये किंचित्पुंसो विराजते ।
फलमाभाति वृक्षस्य शरद्येव न माधवे ॥ १२
उपदेशगिरो वृद्धे रञ्जना निर्मले पटे ।
लगन्त्युदारविज्ञानकथा चाधिगतात्मनि ॥ १३
प्रश्नस्यास्योत्तरं पूर्वं लेशतः कथितं मया ।
न विस्तरेण तेनैतन्न ज्ञातं भवता स्फुटम् ॥ १४
यदि त्वमात्मनात्मानमधिगच्छसि तं स्वयम् ।
एतत्प्रश्नोत्तरं साधु जानास्यत्र न संशयः ॥ १५
मया सिद्धान्तकाले तु प्राप्तबोधे त्वयि स्थिते ।
वक्तव्यो विस्तरेणैव साधो प्रश्नोत्तरक्रमः ॥ १६
जानात्यात्मानमात्मैव कृत आत्मात्मनैव हि ।
आत्मैव संप्रसन्नः सन्नात्मानं प्रतिपद्यते ॥ १७
तदेतत्कथितं राम कर्त्रकर्तृविचारणम् ।
अज्ञातत्वात्तु तामेतामक्षीणवासनो भवेत् ॥ १८
बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः ।
वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥ १९
तामसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः ।
मैत्र्यादिभावनानाम्नीं गृहाणामलवासनाम् ॥ २०

कथंचिद्योज्यम् । स्वयं च सर्वभूतान्तरस्थितः ॥ २ ॥ तथाच 'सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ।' इति श्रुत्युक्तार्थस्यापि तुल्ययुक्त्यैव मयावगतत्वाद्ब्रह्म मे अनुभवपदमारूढमित्याह—**हृदयंगमता**मिति । यथा अम्भोदधाराभिर्भूभृत्पर्वतोऽव्यथो निरस्तग्रीष्मताप आस्ते तथा त्वदुक्तिभिरिदानीमहमासे इति शेषः ॥३॥ भोक्तृत्वाभोक्तृत्वयोरविरोधेऽपि त्वदुक्तोपपत्तिस्तुल्येति मयावगतमिति दर्शयति—**औदासीन्याद्**िति ॥४॥ अयं वक्ष्यमाणप्रकारः ॥ ५ ॥ प्रश्नोपयोगितया पूर्वसर्गोक्तं जगतः सत्त्वासत्त्वदृष्टिपक्षं व्यष्ट्यहंतापरित्यागेन समष्ट्यहंभावपक्षं चानूद्य पृच्छति—**इदमि**ति । इदं जगत्सत्तदिदमसद्वा त्वदुक्तदिशा । सोऽयं प्रसिद्धः समष्टिरेवाहमिदं व्यष्टिदेहमात्रं तु न इत्येतद्वा । अयं प्रपञ्चः समष्टिदृशा एको व्यष्टिदृशा तु द्वितीयो नाना वा । इत्याद्यनियतबहुरूपकल्पनामयमेकस्मिन्नियतैकस्वभावे अध्वान्ते स्वप्रकाशत्वादेव स्वतः परिहृतमोहान्धकारे अच्छे निर्मले आत्मनि भास्करे नीहार इव विरुद्धं कथं सांप्रतं विद्यते । यदि ब्रूयाः प्रथमं मायाशबलब्रह्मोदरे स्थितमिदं सांप्रतमभिव्यक्तं विद्यत इति तत्रापि पृच्छामि—इदं प्रथममेव वा कथं स्थितम् । विरोधस्य तदानीमपि तुल्यत्वादित्यर्थः ॥६॥७॥ रामवाक्यबलादेव रामस्य स्वप्रकाशप्रत्यगात्मदर्शनं तस्य सर्वशरीरेष्वेकताज्ञानं जगतोऽनिर्वचनीयताबोधश्च वृत्तो वासनाक्षयाभावात्तु सर्वसंशयमूलाविद्योच्छेदी प्रत्यगात्मब्रह्मैक्यलक्षणाखण्डाकारानुभवो न वृत्त इति निश्चित्य वसिष्ठस्तदुपायतया वासनोच्छेदोपायान्विवक्षुरस्योत्तरं वक्तुं नायमवसर इत्याह—**सिद्धान्त** इत्यादिना । सिद्धान्ते निर्वाणप्रकरणस्योत्तरार्धे पाषाणाख्यायिकादौ ॥ ८ ॥ मोक्षोपायस्योपदेशस्य सिद्धान्तं परिनिष्ठारूपमखण्डाकारबोधम् ॥९॥ सांप्रतमुच्यमानमपि न ते चित्तमधिरोक्ष्यतीत्याशयेनाह—**कान्ते**ति । पुण्यकृत्सर्वकर्मफलपरिनिष्ठात्मज्ञानवान् ॥ १० ॥ उदार उदयो निःश्रेयसं यस्याः सकाशात्सा ॥ ११ ॥ तथा प्रश्नोऽप्ययं तदैव राजते इत्याशयेनाह—**कस्मिंश्चिद्**िति । वृक्षस्य नारङ्गपूगजम्बीरादेः ॥ १२ ॥ उपदेशगिरो वैराग्योपदेशाः वृद्धे ज्ञानवृद्धे विवेकिनि नतु रागिणि लगन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ भार्गवोपाख्यानान्ते प्रागारब्धमप्यस्योत्तरमनधिकारमालोक्यैवोपेक्षितमित्याह—**प्रश्नस्ये**ति ॥ १४ ॥ अखण्डार्थबोधे जाते मदुक्तिं विनाप्यस्योत्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह—**यदी**ति । स्वयं स्वयमेव जानासि ज्ञास्यसि ॥ १५ ॥ तर्हि त्वं किमुपेक्षिष्यसे, नेत्याह—**मये**ति ॥ १६ ॥ मदुपदेशो द्वारप्रदर्शनमात्रं त्वया त्वात्मनैवात्मा प्रणिधानेन द्रष्टव्य इत्याशयेनाह—**जानाती**ति । संसारिणमप्यात्मानमात्मैव जानाति । हि यस्मादात्मनैवात्मा अप्रसादात्तथा कृतः स आत्मैवात्मबोधात्संप्रसन्नः सन् वास्तवं पूर्णमात्मानं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ कर्त्रकर्त्रात्मविचारणमपि मया तदेतदखण्डब्रह्मबोधमुद्दिश्यैव कथितम् । कथितेऽपि तामेतामखण्डात्मतामज्ञातत्वान्न ज्ञातवानित्यतस्तु नूनं भवानक्षीणवासनो भवेत् । संभावनायां लिङ् । वासनाक्षयस्तव न जात इति संभावयामीत्यर्थः ॥१८॥ इदानीं बन्धमोक्षरहस्ये दर्शयन्वासनोच्छेदोपायक्रममाह—**बद्ध** इत्यादिना ॥ १९ ॥ तत्र वासनाक्षये प्रथमपीठिका वैराग्यदार्ढ्यमित्याह—**तामसीरि**ति । तामसीः तमःप्रधानतिर्यग्योन्यादि-

तामप्यन्तः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ।
अन्तःशान्तसमस्तेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥ २१
तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ।
शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि तत्त्यज ॥ २२
चिन्मयः कलनाकालप्रकाशतिमिरादिकम् ।
वासनां वासितारं च प्राणस्पन्दनपूर्वकम् ॥ २३
समूलमपि संत्यक्त्वा व्योमसौम्यप्रशान्तधीः ।
यस्त्वं भवसि सद्बुद्धे स भवानस्तु सत्कृतः ॥ २४
हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामतिः ।
यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः ॥ २५
समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ।
हृदयेनास्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥ २६
नैष्कर्म्येण न तस्यार्थो न तस्यार्थोऽस्ति कर्मभिः ।
न समाधानजप्याभ्यां यस्य निर्वासनं मनः ॥ २७
विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्ग्राहितं मिथः ।
संत्यक्तवासनान्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥ २८
दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा दिशो दश ।
जनाः कतिपया एव यथावस्त्ववलोकिनः ॥ २९
यद्यदालोक्यते किंचित्कश्चिद्यत्तन्न विद्यते ।
ईप्सितानीप्सितादन्यन्न तत्र यतते जनः ॥ ३०
ये केचन समारम्भा ये जनस्य क्रियाक्रमाः ।
ते सर्वे देहमात्रार्थमात्मार्थं नतु किंचन ॥ ३१
पाताले ब्रह्मलोके च स्वर्गे च वसुधातले ।
व्योम्नि कतिपया एव दृश्यन्ते दृष्टदृष्टयः ॥ ३२
इदं हेयमुपादेयमिदमित्यसदुत्थितौ ।
निश्चयौ गलितौ यस्य ज्ञस्यासावतिदुर्लभः ॥ ३३
करोतु भुवने राज्यं विशत्वम्भोदमम्बु वा ।
नात्मलाभादृते जन्तुर्विश्रान्तिमधिगच्छति ॥ ३४
ये महामतयः सन्तः शूराश्चेन्द्रियशत्रुषु ।
जन्मज्वरविनाशाय त उपास्या महाधियः ॥ ३५
सर्वत्र पञ्चभूतानि षष्ठं किंचिन्न विद्यते ।
पाताले भूतले स्वर्गे रतिमेतु क धीरधीः ॥ ३६

गतिप्रदाः । राजसमनुष्यादिजन्मप्रदानामप्युपलक्षणमेतत् । विषयैर्वासिता आहिताः। मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षा मैत्र्यादयस्तद्भावनानाम्नीम्। तथाच पातञ्जलसूत्रम् 'मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यफलानां भावनातश्चित्तप्रसादनम्' इति॥२०॥ अन्तश्चिन्मात्रव्यतिरेकेण मैत्र्यादयोऽपि न सन्तीति दर्शनेन बहिस्ताभिर्मैत्र्यादिभिर्व्यवहरन्नपि चिन्मात्रमेवाहमिति संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासदृढीकृतवासनो भव ॥ २१ ॥ मनोबुद्धिग्रहणं चित्ततद्वृत्तीनामप्युपलक्षणम् । शेषे आत्मत्वादेव त्यक्तुमशक्यत्वादवश्यं परिशिष्यमाणे प्रत्यक्तत्त्वे स्थिरं समाधानं विश्रान्तिर्यस्य तथाविधः । असंप्रज्ञातसमाधौ विश्रान्त इति यावत् । येन कलनाख्येन द्वैतकल्पनामूलस्तम्भभूतेनाहंकारेण प्रागुक्तं सर्वं त्यजसि तदपि त्यज । सर्वस्यापि हि त्यागस्तत्र तत्राहं ममेत्यभिमानवर्जनमेव । तच्चाहंकारेऽपि शुद्धचिन्मात्ररूपानहंभूतपूर्णात्मदर्शनेन मूलाज्ञानोच्छेदात्स्वयमेव भवतीति न तत्र कारणान्तरापेक्षेति नानवस्थेति भावः ॥ २२ ॥ प्राणस्पन्दनपूर्वकं कलनाकालप्रकाशतिमिरादिकं वासनां वासितारं विषयं चकारात्तद्वाराणीन्द्रियाणि च समूलमहंकारमपि चोन्मूल्य व्योमेव सौम्या निर्मला प्रशान्तविक्षेपा च ब्रह्मात्माखण्डैकाकारा धीर्यस्य तथाविधः सन् यश्चिन्मयस्त्वं भवसि संपद्यसे स एव परमार्थरूपो भवानस्त्विति परेण सहान्वयः । सत्कृतः सर्वपूजितः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ईदृशीं स्थितिं प्राप्तस्य पूज्यतामेव प्रशंसाभिर्दर्शयति—**हृदयादि**त्यादिना । गतो व्यग्रः सर्वविक्षेपहेतुरभिमानो यस्य ॥ २५ ॥ एवमभ्यासपरिपाकेन सप्तमीं भूमिकामारूढस्य सिद्धस्य कृतकृत्यतैव न कर्तव्यान्तरपरिशेषोऽस्तीत्याह—**समाधि**मिति । अस्ता निरस्ताः सर्वा आस्थाः प्रागुक्ताभिमानाध्यासा येन सः ॥२६॥२७॥ कतिपयकालानुष्ठितश्रवणमननध्यानैर्वासनाक्षयात्प्रागेव कृतकृत्यताभ्रमात्परावृत्तिं वारयन्नाह—**विचारित**मिति । मिथः परस्परं विद्वद्भिः सह संवादेनोद्ग्राहितं दृढमुपन्यासक्षमं कृतम् । महता परिश्रमेण सर्वविद्वत्संमत्या चेदमेव मोक्षशास्त्ररहस्यमिति निर्णीतमित्यर्थः । मौनाद्बाल्यपाण्डित्यशब्दवाच्यश्रवणमननपरिपाकजन्यप्रागुक्तनिर्विकल्पासंप्रज्ञातसमाधिपरिपाकान्तान्मुनिभावादृते परं पदं ब्राह्मणाख्यं परिनिष्ठिततत्त्वज्ञानं नास्तीति निर्णीतमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं निर्विद्याथ मुनिरमौनं मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः' इति । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य' इति च ॥ २८ ॥ अतएव तत्त्वज्ञा विरला दुर्लभाश्चेत्याह—**दृष्ट**मिति ॥ २९ ॥ सर्वजनानां बहिर्मुखत्वाद्बहिश्चेप्सितानीप्सितयोरेव दर्शनात्तत्प्राप्तिपरिहारोपायप्रवणतैव दृष्टा नात्मप्रवणतेत्याह—**यद्यदि**ति। यद्यत्किंचिदालोक्यते तत् ईप्सितानीप्सितादन्यन्न विद्यते तदन्यद्यदविषयमात्मतत्त्वं तत्र तु कश्चिदपि जनो न यतते किंत्वीप्सितानीप्सितयोरेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ स चानात्मविषये यत्नोऽनात्मदेहमात्रार्थत्वात्पुनःपुनर्देहारम्भानर्थहेतुरेवेत्याशयेनाह—**ये केचने**ति । समारम्भा लौकिकगृहप्रासादादिविषयाः । क्रियाक्रमा वैदिकयज्ञादयः ॥ ३१ ॥ व्योम्नि अन्तरिक्षलोके । दृष्टा दृष्टिश्चिदेकरसं ब्रह्म यैस्ते पुरुषाः ॥ ३२ ॥ असदुत्थितौ स्वात्माज्ञानादुद्भूतौ ॥ ३३ ॥ ननु संसारेऽप्युत्तमराज्यादिपदलाभे विश्रान्तिर्दृश्यते किमात्मदर्शनेन नेत्याह—**करोत्वि**ति। इन्द्रपदलाभेन वृष्ट्यधिकारे अम्भोदं विशतु। वरुणपदलाभेनाम्बु वा योगसिद्धिभिर्वा भूतजयात्सर्वत्र विशतु ॥ ३४ ॥ तर्हि विश्रान्त्यर्थिना के उपास्यास्तानाह—**ये** इति ॥ ३५ ॥ तदुपासनेन तत्त्वबोधेऽपि पुनर्भोगभूमिषु रतिः केन वार्यते तत्राह—**सर्वत्रे**ति । 'अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इति श्रुत्युक्तदिशा सर्वभौतिकानां भूतमात्रतालक्षण-

युक्त्या वै चरतो ज्ञस्य संसारो गोष्पदाकृतिः ।
दूरसंत्यक्तयुक्तेस्तु महामत्तार्णवोपमः ॥ ३७
कदम्बगोलकैस्तुल्यं ब्रह्माण्डं स्फारचेतसः ।
किं प्रयच्छति किं भुङ्क्ते प्राप्तेऽस्मिन्सकलेऽपि सः ॥ ३८
एतदर्थमबुद्धीनां यन्महासमरक्रियाः ।
तन्मन्ये राम धिक्कार्यं द्वन्द्वलक्षक्षयावहम् ॥ ३९
कल्पमात्रेण कालेन सुमहापेलवोदरे ।
तस्मिन्नपि हि यो नाशः सर्वाधिरमहाधियाम् ॥ ४०
आत्मनो ज्ञस्य सर्गादेर्यन्मनागपि नोद्गतम् ।
तस्मिञ्जगत्त्रये प्राप्ते किं चिदात्मा बली भवेत् ॥ ४१
इतः शैलशतैर्व्याप्ता तथेतो जलराशिभिः ।
कियानस्य भुवो देहो येनोदारं प्रपूरयेत् ॥ ४२
न तदस्ति जगत्यस्मिन्सपातालसुरालये ।
यन्नामात्मवतो ज्ञस्य किंचित्कार्यतरं भवेत् ॥ ४३
एकतामनुयातस्य व्योमवद्विततस्य च ।
स्वस्थस्यात्मवतो ज्ञस्य स्थितस्यात्मन्यचेतसः ॥ ४४
शरीरजालनीहारधूसरा शून्यकोटरा ।
शान्तसंसारसुभगा त्रिलोकीविपुलातटी ॥ ४५
स्फारब्रह्मामलाम्भोधिफेनाः सर्वे कुलाचलाः ।
चिदादित्यमहाभासमृगतृष्णाजलश्रियः ॥ ४६
आत्मतत्त्वमहाम्भोधिवीचयः सर्गराजयः ।
अनुत्तमपदाम्भोदवृष्टयः शास्त्रदृष्टयः ॥ ४७
चन्द्राग्नितपनालोका घटकाष्ठादिसंनिभाः ।
प्रकाशनीयाश्चिद्रूपत्विषो मलकणास्तथा ॥ ४८
विहरन्ति स्वमात्मानः संसारवनचारिणः ।
कामभोगोलपग्रासमृगा नरसुरासुराः ॥ ४९
अस्थिखण्डार्गलामूर्धपिधानाः स्नायुशृङ्खलाः ।
जगद्देहा जरज्जीवरक्तमांससमुद्गकाः ॥ ५०
वनमालामृगा मुग्धाः पुरसंचारसंस्थितौ[1] ।
बालबुद्धिविनोदाय योजिताश्चर्मपुत्रिकाः ॥ ५१

मिथ्यात्वबोधे तेषु रत्यनुदयादिति भावः ॥३६॥ तर्हि भूतानामेव परिशिष्टानामानन्त्यात्तदुत्तरणासंभव इति चेत्सत्यमिदमज्ञानामेवमेव। तत्त्वविदां तु 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छ' इति श्रुतिदर्शितयुक्त्या सर्वाधिष्ठानब्रह्मदर्शनेन भूतानामप्यनृतत्वनिश्चयात्तदुत्तरणं सुलभमेवेत्याशयेनाह—**युक्त्ये**ति । मत्तार्णवः प्रलयार्णवः ॥ ३७ ॥ किंचापरिच्छिन्नात्मानन्ददृष्ट्या ब्रह्माण्डस्याल्पतरत्वदर्शनादपि कदम्बगोलकमशकभोग्येष्विव तुच्छेषु धनदारादिषु न दानभोगादिवाञ्छाप्रसक्तिरित्याह—**कदम्बे**ति ॥ ३८ ॥ राज्यादिसुखं समरायनर्थैर्योधद्वन्द्वलक्षाणां क्षयावहत्वात्तत्त्वविदा दयालुना धिक्कार्यमेव न सत्कार्यमित्याह—**एतदर्थ**मिति । यच्छब्दार्थे एतच्छब्दः । अबुद्धीनां मूढानाम् । तद्राज्यसुखमिति शेषः ॥ ३९ ॥ ननु महाकल्पावसानचिरकालभोग्ये ब्राह्मे पदे तस्य रतिः स्यान्नेत्याह—**कल्पे**ति । द्विपरार्धावधिना महाकल्पान्तमात्रेण कालेनापि शीर्यमाणत्वात्सुमहापेलवोदरे तस्मिन्नपि पदे सर्वप्राणिनां प्रलयनिमित्तत्वादाधिर्मानसव्यथानिमित्तभूतो नाशः सोऽमहाधियां मूढानामेव । स्पृहणीयो न तत्त्वविदामित्यर्थः ॥ ४० ॥ किंच ज्ञस्य तत्त्वविदो दृशा यज्जगत्त्रयं सर्गादेरुप्रायान्मनागीषदपि नोद्गतं नोत्पन्नमेव । 'न निरोधो न चोत्पत्तिः' इत्यादिश्रुतेः । तस्मिंस्तुच्छे वन्ध्यापुत्रप्राये जगत्त्रये प्राप्ते चिदात्मा किं बली बलवान् भवेत् । येन तत्र रागः स्यादित्यर्थः ॥४१॥ असारबहुलत्वादुपयुक्तांशाल्पत्वादपि सार्वभौमादिपदस्य न स्पृहणीयतेत्याशयेनाह—**इत** इति । उदारं सर्वत्यागरिक्तविपुलाशयम् ॥ ४२ ॥ कार्यतरं अवश्यकर्तव्यम् । सर्वकामावाप्त्या कृतकृत्यत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ यथा मृगतृष्णा सवितुः प्रकाशमपेक्ष्य सिध्यन्ती सवितारमपेक्षते नतु सविता मृगतृष्णानिमित्तभूतोऽपि तामपेक्षते तथा तत्त्वविदश्चित्प्रकाशमपेक्ष्य प्रसिध्यज्जगदेव प्रत्युत तत्त्वविदमपेक्षतां तत्त्ववित्तु पूर्णानन्दारामः कटाक्षेणापि जगन्न पश्यति दूरे तस्य तदपेक्षेत्याशयेनाह—**एकता**मित्यादिना । अचेतसो निर्मनस्कस्यात्मवतस्त्रिलोकीलक्षणा विपुला मृगतृष्णानदीतटी शान्तसर्वसंसारसुभगा सती शून्यकोटरा आकाशोदरनिभैव न मूर्तरूपास्तीत्यर्थः । असतामपि बाधितानुवृत्त्या यावत्प्रारब्धक्षयं प्रतिभासनिर्वाहाय विशिनष्टि—**शरीरजालनीहारे**ति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जगतस्तत्त्वविदात्मप्रकाशापेक्षां प्रपञ्चयति—**स्फारे**त्यादिना । जलश्रियो नदीसमुद्रादयः ॥ ४६ ॥ शास्त्रदृष्टयः श्रौतस्मार्तधर्मब्रह्मादितत्त्वप्रतिभासाः । यद्यपि लौकिकचाक्षुषादिदृष्टयोऽपि प्रकाशात्मकत्वाद्ब्रह्माम्भोदवृष्टिकल्पा एव तथापि सुक्षेत्रे वृष्टिवच्छास्त्रदृष्टीनामेव पुरुषार्थोपयोगात्ता एवोपात्ताः ॥ ४७ ॥ अधिष्ठानत्वेन तदपेक्षामुक्त्वा जडानां प्रकाशार्थमपि तदपेक्षामाह—**चन्द्रे**ति । यदा निर्मला आदित्यादयोऽपि तत्प्रकाशापेक्षास्तदा अत्यन्तमलिनत्वान्मलकणप्रायाः पार्थिवादिधातवस्तमपेक्षन्त इति किं वाच्यमित्याशयेन मलकणास्तथेत्युक्तम् ॥ ४८ ॥ 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः सर्वप्राणिनां जीवनहेतुविषयानन्दार्थमपि तदपेक्षामाह—**विहरन्ती**ति । स्वो देहस्तदात्मना मीयते परिच्छिद्यते अनुभूयते हिंस्यते वा यः स स्वमस्तथाविध आत्मा येषां कामभोगलक्षणानां उलपानां तृणराजीनां ग्रासे मृगा इव मृगाः भवन्तीति शेषः ॥ ४९ ॥ मृगाणां वने विहारे स्वातन्त्र्यमस्ति । नरसुरासुरजीवानां तु देहपञ्जरे बद्धत्वादत्यन्तपारतन्त्र्यदुःखमेवेत्याशयेनाह—**अस्थी**ति । जगतां सर्वेषां नरसुरासुरादिदेहा जरतामनादिसंसारकान्तारे जीर्णानां जीवानां पर्यायेण बन्धनार्थाः रक्तमांसनिर्मिताः समुद्गकाः संपुटकाः । पञ्जराणीति यावत् । कृता धात्रेति शेषः । पञ्जरसामग्रीमेवाह—**अस्थी**ति । अस्थिखण्डा एव अर्गला विष्कम्भदारूणि येषाम् । मूर्धैव पिधानमूर्ध्वफलकं येषाम् । स्नायवः शिराः शृङ्खला लोहबन्धनानि येषाम् ॥ ५० ॥ एवं जीवाविष्टाश्चर्म-

[1] संचारितास्थितौ इति पाठः.

नैवंविधोदारमना मनागपि महामतिः ।
न श्लथलति भोगौघैर्मन्दवातैरिवाचलः ॥ ५२
तस्मिन्किल पदे राम यस्तिष्ठति महोत्तमे ।
यस्मिंश्चन्द्रार्कदेशोऽपि न पातालमिव स्थितः ॥ ५३
यस्याल्लोकाल्लोकपालाः समालोकाः सुवेदिनः ।
शरीरं पान्त्ययमिव पश्यन्मूढाः क्षपार्णवे ॥ ५४
न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी ।
अप्यभ्यासगताः स्फारहृदयं खमिवाम्बुदाः ॥ ५५
न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी ।
मर्कटा इव नृत्यन्तो गौरीलास्यार्थिनं हरम् ॥ ५६
न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रञ्जयन्त्यमी ।
प्राक्तनप्रतिबिम्बश्री रत्नं कुम्भगतं यथा ॥ ५७
वज्रार्पितोपममसन्मयमम्बुभङ्ग-
तुङ्गं तरङ्गकृतबिम्बमिवावलोक्य ।
लोलां तदीहितसुखेषु रतिं न याति
तज्ज्ञः कुशैवललवेष्विव राजहंसः ॥ ५८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे पूर्णाशयस्वरूपवर्णनं नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अत्रैव वस्तुन्युदिता शृणु राघव पूर्वजाः ।
कचेन गाथा या गीता बार्हस्पत्येन पावनाः ॥ १
कस्मिंश्चिन्मेरुगहनेऽतिष्ठन्सुरगुरोः सुतः ।
कदाचिदभ्यासवशाद्विश्रान्तिं प्राप चात्मनि ॥ २
सम्यग्ज्ञानामृतापूर्णा मतिर्नारमतास्य सा ।
पञ्चभूतमयेऽमान्ये दृश्येऽस्मिन्पेलवात्मनि ॥ ३
स तेन निर्विण्ण इव सदात्मत्वादृते पदम् ।
अपश्यन्समुवाचेदमेको गद्गदया गिरा ॥ ४
किं करोमि क गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किम् ।
आत्मना पूरितं विश्वं महाकल्पाम्बुना यथा ॥ ५
दुःखमात्मा सुखं चैव खमाशासुमहत्तया ।
सर्वमात्ममयं ज्ञातं नष्टकष्टोऽहमात्मना ॥ ६

पुत्रिका एव संसारवनमालामृगास्त एव मुग्धा देहविवेकशून्या बालानां स्वस्वबुद्धीनां भोगपल्लवग्रासैर्विनोदाय तत्तद्भोगभूमिलक्षणपुरसंचारसंस्थितौ धात्रा योजिता इत्यर्थः ॥५१॥ तत्त्वविदोऽपि देहदर्शनात्सोऽपि किं तथा नेत्याह—नैवंविधेति । उदारमनाः सर्वत्यागी, प्रागुक्तमहामतिस्तु एवंविधो मनागपि न । यल्लोपस्यासिद्धत्वात्संधिरार्षः । दारेषु दारोपलक्षितभोगेषु मनो यस्य एवंविधो नेति वा ॥ ५२ ॥ चन्द्रार्कमण्डलप्रदेशः पातालमिव परिहृतप्रकाशोऽपि न स्थितः किं वाच्यं प्रकाशमानो न स्थित इति । अथवा चन्द्रार्कसंचारदेशो विपुल आकाशोऽपि पातालं भूच्छिद्रमिवाल्पभावेनापि न स्थित इति । तादृशमहापदे स्थितस्याकाशोदरैकदेशपरिच्छिन्नेषु पदेषु का तृष्णेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ यस्य तत्त्वविद आलोकाच्चित्प्रकाशाल्लोकपाला ब्रह्मादयः समालोकाः सर्वजगत्साधारणप्रकाशाः सन्तश्चक्षुरादिद्वारा बहिरन्तर्बुद्ध्या च सुवेदिनः सम्यग्व्यवहारोचितबोधशालिनः सन्तः क्षपार्णवे अज्ञानसमुद्रे मग्नाः पश्यन्मूढा अशरीरं स्वात्मानं विविच्य पश्यन्तोऽपि मूढाः सन्तः अयमज्ञजन इव शरीरात्मभावेन शरीरं पान्ति रक्षन्ति । दृढाभ्यस्तभोगवासनासहकृताधिकारिकप्रारब्धप्राबल्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥ तत्त्वज्ञं तु वैराग्यदार्ढ्येन भोगवासनाक्षयात्स्फारहृदयं निर्वासनशुद्धान्तःकरणं केचन लोकपालभोग्या अप्यमी त्रैलोक्यराज्यादिजगद्भावा अभ्यासगताः पुनःपुनः परिशील्यमाना अपि न रञ्जयन्तीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ प्राक्तनी कुम्भाद्बहिः स्थितिदशायां रत्नान्तर्दृश्यमाना स्तम्भकुड्यादिप्रतिबिम्बश्रीः ॥ ५७ ॥

उक्तमेवार्थं संक्षिप्योपसंहरति—वज्रेति । तज्ज्ञस्तत्त्ववित् । ब्रह्मलोकान्तं सर्वं जगद्वैभवमज्ञदृशा अतिदुर्भेदत्वाद्वज्रार्पितोपमम् । विवेकदृशाम्बुभङ्गेषु जलविलासेषु तुङ्गमुच्छ्रितं तरङ्गेण स्वाग्रे कृतं चन्द्रादिप्रतिबिम्बमिवानिर्वचनीयमस्थिरम् । तत्त्वदृशा त्वसन्मयं तुच्छमवलोक्य अज्ञ इव तदीहितसुखेषु लोलां लौल्यवतीं रतिं न याति यथा मद्गुभोग्येषु कुत्सितशैवलखण्डेषु राजहंसो रतिं न बध्नाति तद्वदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पूर्णाशयस्वरूपवर्णनं नाम सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

आरूढस्य पदं पूर्णं सार्वात्म्यस्थितिबोधिनी ।
रामायात्र वसिष्ठेन कचगाथोपदिश्यते ॥ १ ॥

अत्रैव प्रागुक्ते वस्तुनि विषये पूर्वजाः पूर्वकालवृत्ताः । बार्हस्पत्येन बृहस्पतिपुत्रेण । अनन्तरापत्ये पत्युत्तरपदलक्षणो ण्यः ॥ १ ॥ अभ्यासवशात् श्रुताया ब्रह्मविद्याया मनननिदिध्यासनपरिपाकादिति यावत् ॥ २ ॥ अमान्ये अनादरार्हे ॥ ३ ॥ तेन दृश्यारमणेन सदात्मत्वात् ऋते विना सदैकात्म्यातिरिक्तं पदं वस्तु अपश्यन् एकमात्रपरिशेषान्निर्विण्ण इवेत्युत्प्रेक्षा । हर्षगद्गदया गिरा इदं वक्ष्यमाणं समुवाच ॥ ४ ॥ यदुवाच तदाह—किं करोमीत्यादिना ॥ ५ ॥ ननु जीवात्मनो यानि सुखसाधनानि तानि कुरु । यत्र तानि प्राप्यन्ते तत्र गच्छ । सुखं तत्साधनानि च गृहाण दुःखसाधनानि दुःखं च त्यजेति चेत्तत्राह—दुःखमिति । दुःखं तदुपभोक्तात्मा जीवस्तदभिलषणीयं सुखं चेत्यादि सर्वं जगन्मूलान्वेषणे खमाकाशमात्रं सदाशाभ्यो दिग्भ्यो मनोरथेभ्यश्च सुमहत्तया आत्ममयम् । स्वार्थे मयट् । आत्मैवेति ज्ञातमतस्तेनैवानन्दैकरसेनात्मन

१ हृश्यः इति पाठः.

सबाह्याभ्यन्तरे देहे अधश्चोर्ध्वं च दिक्षु च ।
इत आत्मा ततश्चात्मा नास्त्यनात्ममयं क्वचित् ॥ ७
सर्वत्रैव स्थितो ह्यात्मा सर्वमात्ममयं स्थितम् ।
सर्वमेवेदमात्मैवमात्मन्येव भवाम्यहम् ॥ ८
यन्नाम नाम तत्किंचित्सर्वमेवाहमान्तरः ।
आपूरितापारनभाः सर्वत्र सन्मयः स्थितः ॥ ९
पूर्णस्तिष्ठामि मोदात्मा सुखमेकार्णवोपमः ।
इत्येवं भावयंस्तत्र कनकाचलकुञ्जके ॥ १०
उच्चारयन्नोङ्कारं च घण्टास्वनमिव क्रमात् ।
ॐकारस्य कलामात्रं पाश्चात्यं बालकोमलम् ।
नान्तरस्थो न बाह्यस्थो भावयन्परमे हृदि ॥ ११

व्यपगतकलनाकलङ्कशुद्धो
हृदयनिरन्तरलीनवातवृत्तिः ।
गतघनशरदाशयोपमानः
स्थित इति राम कचः स गायमानः ॥ १२

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० स्थितिप्रकरणे कचगाथानामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
अन्नपानाङ्गनासङ्गादृते नास्तीह किंचन ।
शुभमस्त्विवति संवादि महान्किमिव वाञ्छतु ॥ १
तिर्यञ्चः पशवो मूढा ये न तुष्यन्त्यसाधवः ।
भोगैः कृपणसर्वस्वैरादिमध्यान्तपेलवैः ॥ २
विश्वासं यान्ति ये लोके तैरलं नरगर्दभैः ।
इतः केशा इतो रक्तमितीयं प्रमदातनुः ॥ ३
एतया तोषमायान्ति सारमेया न मानवाः ।
मृन्महीदारुतरवो देहा मांसमया अपि ॥ ४
अधो भूरम्बरं पृष्ठे किमपूर्वं सुखाय तु ।
मात्रास्पर्शानुसारिण्यो विवेकपदभङ्गुराः ॥ ५
मोहायैवापरामृष्टाः सकला लोकसंविदः ।
सर्वस्या एव पर्यन्ते सुखाशायाश्च संस्थितम् ॥ ६

नष्टसर्वदुःखोऽस्मीति न हानोपादानप्रयोजनमस्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ बाह्यैराधिभौतिकादिभिराभ्यन्तरैराध्यात्मिकैश्च सहिते उभयविभागनिमित्तभूते देहे अधः ऊर्ध्वं प्राच्यादिदिक्षु तत्त्वतो दृश्यमानेष्वात्मैव सर्वमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्टादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वम्' इति ॥ ७ ॥ सर्वत्रैवाधिष्ठानभावेन स्थितो विवर्तात्मककल्पितविकारदर्शने सर्वमात्ममयं तत्त्वदर्शने तु सर्वमात्मैव । एवमनया दृशा अहं परमार्थात्मनि भवामि वर्ते सर्वदैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ यन्नाम चेतनं प्रसिद्धं यत्किंचिदचेतनं च नाम प्रसिद्धं तत्सर्वमित्यर्थः । सन्मय इति सदंशस्य सर्वानुगतत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ मोदात्मेत्यस्य विवरणं सुखमित्यादि ॥ १० ॥ इदं तेन केन प्रमाणेन दृष्टं तदाह—**उच्चारयन्निति** । तथाच श्रुतिः 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्' इति । ॐकारेऽकारादिमात्राणां विराडादिवाचकत्वात्तुरीयं केनांशेन दृष्टं तमाह—**ॐकारस्येति** । पूर्वपूर्वमात्राविराडादिस्वार्थैः सहोत्तरोत्तरत्र प्रविलाप्य बालः केश इवोङ्कारस्य शिरसि लक्ष्यमाणं सूक्ष्मं कोमलं च पाश्चात्यमर्धमात्राख्यं कलामात्रं सर्वप्रविलयावधिभूततुरीयलक्षणं[1] तुरीयात्मनैव भावयंस्तद्भावापन्नः सन्नान्तरकारणस्थो न बाह्यकार्यस्थश्च वक्ष्यमाणरीत्या स्थित इत्यर्थः ॥ ११ ॥ तामेव स्थितिं दर्शयन्नुपसंहरति—**व्यपगतेति** । वातवृत्तिः प्राणस्पन्दः । सा च कलना निरोधे स्वत एव निलीनेति भावः । गता घना मेघा यस्मात्तथाविधो यः शरदाशयः शरदाकाशस्तदुपमानः स्थित इत्यर्थः ॥ १२ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे कचगाथानामाष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

विषयासारता ब्राह्मात्संकल्पाद्विश्वकल्पना ।
भ्रातुर्निर्वेदविश्रान्तिः शास्त्रसर्गश्च कीर्त्यते ॥ १ ॥

प्रासङ्गिकीं कचगाथां समाप्य प्रकृतं भोगजातस्य तत्त्वविद्वाञ्छायोग्यत्वोपपादनमेवानुवर्तमानो वसिष्ठो वैराग्योपदेशाय विषयासारतां प्रपञ्चयति—**अन्नपाने**त्यादिना । इह संसारे अन्नपानाङ्गनालक्षणैर्विषयैर्जिह्वोपस्थादीन्द्रियाणां यः सङ्गस्तस्मादृते शुभं पुरुषार्थरूपमन्यन्नास्ति इति श्रुतिस्मृत्याप्तोपदेशानुभवसंवादि यथा स्यात्तथा निश्चित्य महान्परमपदारूढ एतेषु भोगेषु किमिव वाञ्छतु । न किंचित्तद्वाञ्छायोग्यमत्रास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥ ननु मोक्ष इव कामोऽपि पुरुषार्थ एवेति सर्वैर्वाञ्छनीय एवेति ये प्राहुस्तान्प्रत्याह—**तिर्यञ्च** इत्यादि ॥ २ ॥ ३ ॥ सरमा देवशुनी तत्संततिजाः सारमेयाः शुनकाः । सर्वा मही मृदेव । सर्वेऽपि तरवो दारुकाष्ठमेव । सर्वेऽपि देहा मांसमया एव ॥ ४ ॥ पृष्ठे ऊर्ध्वभागे अम्बरमाकाशमेव । अपूर्वं सारभूतं किमस्ति यत्सुखायेत्यर्थः । मिन्वन्ति विषयानिति मात्रा इन्द्रियाणि तत्स्पर्शानुसारिण्यः । विवेकस्य पदे स्थाने तत्त्वे भङ्गुरा बाध्यमानाः ॥ ५ ॥ अपरामृष्टा अविचाररमणीयाः । लोकसंविदो जनव्यवहाराः । सर्वस्याः सुखाशाया विषयलाभेनालाभेन वा पर्यन्ते । चस्त्वर्थे । मालिन्यं पापविषयादिकालुष्यं वियोगविषादादिप्रयुक्तं दुःखमपि एवं सांप्रतिकसुखान्तवदेव संस्थितमिति परेण

[1] लक्षकं इति पाठः.

मालिन्यं दुःखमप्येवं ज्वालाया इव कज्जलम् ।
आगमापायिनोऽनित्या मनःषष्ठेन्द्रियक्रियाः ॥ ७
लता नागेन्द्रमृदिता धारयन्ति न संपदः ।
पुत्रिका रक्तमांसस्य कान्तेयमिति सादरम् ॥ ८
स्वदेहनाम्नाऽस्थिचये श्लिष्यते मोहकक्रमः ।
सर्वं सत्यमिदं राम स्थिरमज्ञस्य तुष्टये ॥ ९
ज्ञस्यास्थैर्यमसत्यं च जगद्राम न तुष्टये ।
अभुक्तेऽपि विषा यैषा विषमूर्च्छां प्रयच्छति ॥ १०
तां परित्यज्य भोगास्थां स्वात्मैकत्वगतिं भज ।
अनात्ममयभावेन चित्तं स्थितिमुपागतम् ।
यदा तदैतदाजातं जगज्जालमसन्मयम् ॥ ११
वासनावशतो ब्रह्ममनसा कल्पितं वपुः ।
तेजसा श्रितकुड्येन हेमाभत्वमिवात्मनः ॥ १२

श्रीराम उवाच ।

वैरिञ्चपदमासाद्य मनो ब्रह्मन्महामते ।
इदं जगत्सुघनतां कथमानयति क्रमात् ॥ १३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

गर्भतल्पात्समुत्थाय पद्मजः प्रथमः शिशुः ।
ब्रह्मेति शब्दमकरोद्ब्रह्मा तेन स उच्यते ॥ १४
संकल्पजालरूपस्य मनसा कल्पिताकृतेः ।
अकरोत्तस्य संकल्पलक्ष्मीः पदमथोत्तरे ॥ १५
ततः संकल्पयामास पूर्वं तेजो महाप्रभम् ।
शरदन्ते लताचक्रचक्रीकृतदिगन्तरम् ॥ १६
पक्षप्रतिमनिस्यूतकर्मणातिगुणाक्षरम् ।
पुञ्जपिञ्जरपर्यन्तं हेमज्ञाननिभाम्बरम् ॥ १७
जालहेमलताजालजटालनिजमन्दिरम् ।
कचत्प्रसरदुद्यानाकारकुण्डलमण्डितम् ॥ १८
तं शरीरं मनस्तस्मिंस्ततस्तेजसि भास्वरे ।
आत्माकारसमाकारं भास्वरं समकल्पयत् ॥ १९
स ततस्तेजसस्तस्मादभ्युदेति दिवाकरः ।
जालमण्डलमध्यस्थो ज्वलत्कनककुण्डलः ॥ २०
ज्वलज्जटाभारधरोपान्तविस्फारपावकः ।
ज्वालाविशालावयवः पूरिताकाशमण्डलः ॥ २१

सहान्वयः ॥ ६ ॥ इन्द्रियशक्तिक्षयाद्विषयसंपत्क्षयाद्वा भोगक्षयोऽवश्यमापततीत्याशयेनाह—**आगमे**ति ॥ ७ ॥ संपदो विषयसंपदो नित्यमुपभुज्यमाना नागेन्द्रमृदितलताप्रायाः सत्यो न धारयन्ति क्षीयन्त इत्यर्थः । न केवलमनित्यत्वमेव कान्तादिभोग्यस्याशुचिनरकरूपत्वमपीत्याह—**पुत्रिके**ति । अस्थिचये स्वदेहनाम्ना पुरुषेण रक्तमांसस्य पुत्रिका इयं कान्ता इति बुद्ध्या सादरं श्लिष्यते । मोहकस्य कामस्यायं क्रम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अतएवाज्ञस्यैव भोगस्तुष्टये न ज्ञस्येत्याह—**सर्व**मिति ॥ ९ ॥ अस्थिरमेवास्थैर्यम् । अभुक्ते अभोगेऽप्येषा भोगतृष्णा विषा[2] या विषवन्मूर्च्छां प्रयच्छति किं पुनर्भुक्ते सतीत्यर्थः ॥१०॥ भोगवासनयैवात्मनः अनात्मदेहादिमयात्मभावनया यदा चित्तं स्थितिमुपागतं तदेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ननु अस्मच्चित्तस्थित्यनुसारिदेहादिजगज्जातमिति कथमुच्यते विरिञ्चिसंकल्पजातस्य तन्मनोनुसारित्वस्यैवौचित्यादित्याशङ्क्याह—**वासने**ति । ब्रह्मणो विरिञ्चेर्मनसा अस्मद्वासनाकर्मादिवशतस्तदनुसारेणैव संकल्पाज्जगद्वपुः कल्पितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अन्यस्यान्यानुसारिरूपकल्पने दृष्टान्तमाह—**तेजसे**ति । यथा आश्रितहेमरजतेन्द्रनीलादिकुड्येन तेजसा सूर्याद्यालोकेन तत्तदनुसारिस्वरूपं कल्पितं तद्वदित्यर्थः । प्रसङ्गाद्रामो विरिञ्चिमनसो जगत्कल्पनाक्रमं पृच्छति—**वैरिञ्चे**ति । पूर्वोपासकस्य मनः प्राक्तनं व्यष्ट्यभिमानं समष्ट्यात्मताभावनाप्रचयजन्यसंस्कारपरिपाकेन निरस्य समष्ट्यात्मनाभिनिष्पत्तिलक्षणं वैरिञ्चपदमासाद्य कार्यब्रह्मभूतं सत् इदं जगत्कथं क्रमात्सुघनतां चतुर्विधभूतग्रामनिबिडताम् । अवान्तरसर्गविषयोऽयं प्रश्नः । आद्यसर्गक्रमस्य प्राग्बहुश उक्तत्वात् ॥१३॥ गर्भः पद्मकोशस्तल्लक्षणात्तल्पात् । संकल्पजालं संकल्पात्मकमनःसमष्टिस्तद्रूपस्य मनसा स्वेनैव कल्पितचतुर्मुखाकृतेः ॥ १४ ॥ अथ उत्थानलक्षणजागरणकल्पनानन्तरं उत्तरे सर्गे पदं व्यवसायमकरोत् ॥ १५ ॥ सर्वव्यवहाराणामादित्याद्यालोकाधीनत्वात्प्रथममादित्यसर्गं विवक्षुस्तदुपादानसर्वनभोव्यापितेजःसर्गमुक्त्वा तदेव तेजो वर्णयति—**तत** इत्यादिना । शरत्कालान्ते हिमपाण्डुरैर्लताचक्रैरिव चक्रीकृतं दिगन्तरालं येन ॥१६॥ पक्षप्रतिमनि प्रसारितपक्षिपक्षसदृशे पार्श्वद्वये स्यूतकर्मणा तन्तुसंतानकरणेन अतिगुणं बहुतन्तुकमिव अक्षरं क्षयधर्मवर्जितं शून्यात्मकमाकाशं येन । प्रसृतैस्तेजःपुञ्जैर्दिगन्तगतचक्रवालगिरिशिखरचित्रधातुसंभेदात्पिञ्जरा दिक्पर्यन्ता येन । हेमेव भास्वरमनावृतापरिच्छिन्नप्रकाशैकरसत्वाद्ब्रह्मज्ञाननिभं चाम्बरमाकाशं येन ॥१७॥ विकासाय दलकोटरेषु प्रविष्टैः किरणैर्जालेषु वातायनेषु कल्पितैर्हेमलताजालैरिव भास्वरैः केसरैर्जटालं निजमन्दिरं वैरिञ्चपद्मं येन । एकार्णवतरङ्गेषु प्रतिफलनेन कचद्भिर्दीप्यमानैः प्रसरदुद्यानवनाकारैश्च कुण्डलैः किरणावर्तैर्मण्डितम् ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तेजसि हिरण्यगर्भस्य स्वसदृशमूर्त्यन्तरकल्पनेन प्रवेशमाह—**त**मिति । ततस्तेजोमण्डलसर्गानन्तरं चतुर्मुखशरीराकारेण स्थितं प्रागुक्तं मनस्तस्मिंस्तेजसि भास्वरं तेजोमयं तं पुराणादिप्रसिद्धमात्माकारसमाकारं समकल्पयत् ॥ १९ ॥ स देवस्ततस्तस्मात्तेजसः पिण्डीभूताद्दिवाकरः सन्नद्यापि प्रत्यक्षमभ्युदेति । प्रभाजालात्मकस्य मण्डलस्य मध्यस्थः । ज्वलती कनककुण्डले यस्य । अथवा दिग्जाललक्षणस्य वधूमण्डलस्य मध्यस्थः साधारणः । ज्वलन् प्रकाशमानः कनककुण्डलभूत इत्यर्थः ॥ २० ॥ ज्वलन्तो जटाभारधरा ज्वालावलीधारिण उपान्तेषु विस्फारा

१ नाम्ना स्थितये इत्यपि क्वचित्पठ्यते, तत्तु सङ्गतिविकलमिति प्रतीयते. २ विशब्दादर्शआद्यच्चि विषवतीत्यर्थः.

अथ ब्रह्मा महाबुद्धिरन्यास्तास्तेजसः कलाः ।
अपाल्य यदसद्ब्रह्मा तरङ्गानिव सागरः ॥ २२
तेऽपि संकल्पसंप्राप्तसिद्धयः समशक्तयः ।
यथासंकल्पितं वस्तु क्षणाद्दृष्ट्वापुरग्रतः ॥ २३
संकल्पयन्तो यान्यांस्ते नानाभूतगणान्बहून् ।
भूतेष्वन्यांस्तु तेष्वन्यांस्तेष्वन्यान्विविधानपि ॥ २४
संस्मृत्य वेदांस्तदनु यज्ञक्रमगुणान्बहून् ।
जगद्वृहादयं ब्रह्मा मर्यादां समकल्पयत् ॥ २५
ब्राह्मं रूपमुपादाय मनोनाम महद्वपुः ।
तनोतीत्थमिमां दृष्टिं भूतसंततिसंकुलाम् ॥ २६
समुद्राचलवृक्षाढ्यां कृतलोकोत्तरक्रमाम् ।
मेरुभूपीठदिक्कुञ्जजटालोदरमण्डलाम् ॥ २७
सुखदुःखजराजन्ममरणव्याधिबोधिताम् ।
रागद्वेषमयोद्विग्नां गुणत्रयमयात्मिकाम् ॥ २८
मनोहस्तैर्विरिञ्चोत्थैर्यद्यथा कल्पितं पुरा ।
तत्तथैवाखिलं द्रष्टुं दृश्यतेऽद्यापि मायया ॥ २९
इत्थं सर्वेषु भूतेषु केषुचित्त्वथवा पुनः ।
संकल्पयति संसारं परं पश्यति चित्स्थितम् ॥ ३०
मोह एवंमयो मिथ्या जागतः स्थिरतां गतः ।
संकल्पनेन मनसा कल्पितोऽचिरतः स्वयम् ॥ ३१
संकल्पवशातः सर्वाः प्रसवन्ति जगत्क्रियाः ।
संकल्पवशातो देवा निर्यान्ति नियतिस्थिताः ॥ ३२
कोपितायाः प्रजानाथैर्जगत्सृष्टेः कुलोद्भवः ।
ब्रह्मा संचिन्तयत्येष पद्मासनगतः प्रभुः ॥ ३३
मनःस्पन्दनमात्रेण चित्रं चित्तं यदुत्थितम् ।
सृष्टिर्वा भोगिनी स्फारा व्यवहारविकारिणी ॥ ३४
रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्राद्या[1] शैलसागरसंकुला ।
पातालरोदोदिक्स्वर्गमार्गसंकटकोटरा ॥ ३५
संकल्पजालमत्यन्तं मयेदमभितस्ततम् ।
अधुना विरतोऽस्म्यस्माद्विकल्पोल्लासनक्रमात् ॥ ३६
इति निश्चित्य विरतः कल्पनानर्थसंकटात् ।
अनादिमत्परं ब्रह्म स्मरत्यात्मानमात्मना ॥ ३७
तमासाद्य तदाभासे पदे गलितमानसे ।
सुखं तिष्ठति शान्तात्मा तल्पेऽधः श्रमवानिव ॥ ३८
निर्ममो निरहंकारः परां शान्तिमुपागतः ।
अविक्षुब्ध इवाम्भोधिरात्मनात्मनि तिष्ठति ॥ ३९
ध्यानात्कदाचिद्भगवान्स्वयं विरमति प्रभुः ।
बन्धनात्सलिलस्पन्दात्सौम्यत्वादिव वारिधिः ॥ ४०
विचारयति संसारं सुखदुःखसमन्वितम् ।
आशापाशशतैर्बद्धं रागद्वेषभयातुरम् ॥ ४१
ततः स करुणाक्रान्तमना भूतविभूतये ।
करोतीह महार्थानि शास्त्राणि विविधानि च ॥ ४२
अध्यात्मज्ञानगर्भाणि वेदवेदाङ्गसंग्रहम् ।
पुराणादीनि चान्यानि मुक्तये सर्वदेहिनाम् ॥ ४३

पावका यस्य ॥२१॥ तदनन्तरं मरीच्यादिप्रजापतिसर्गमाह—**अथेति**। ब्रह्मा विश्वबृंहणकर्ता महाबुद्धिः सर्वज्ञः समष्टिबुद्ध्यात्मा वा ब्रह्मा स चतुर्मुखः अन्या आदित्यनिर्माणावशिष्टास्तेजसस्ताः कलाः । अपाल्य अपवार्य । विभज्येति यावत् । यन्नवधा असत् क्षिप्तवान् । तेऽपि तेजःखण्डास्तत्संकल्पवशादेव संप्राप्तसर्वसिद्धयस्तत्समानशक्तयः प्रजापतयः सन्तो यथा संकल्पितं वस्तु क्षणादेवाग्रतो दृष्ट्वा आपुः प्रापुरिति परेणान्वयः । अपपूर्वादलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेष्वितिधातोर्ल्यप् । 'असु क्षेपणे' इति धातोः 'ऊदितो वा' इत्यङि आट्थुकोरभावश्छान्दसः ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेभ्यो देवदानवयक्षराक्षसमानवादिसर्गप्रवृत्तिरित्याह—**संकल्पयन्त** इति । ते प्रजापतयो यान् यान् पुत्रपौत्रपरम्परया देवदानवादिजातिभेदैर्नानाविधान् व्यक्तिभेदाच्च बहून्भूतगणान् संकल्पयन्तो बभूवुस्तांस्तान् आपुरित्यनुषज्यते । तेष्वग्रे मैथुनसृष्टिप्रवृत्तिं दर्शयति—**भूतेष्विति** ॥ २४ ॥ संकल्पयन्त आपुरित्यत्राप्यनुवर्तते । ततो यज्ञादिकर्मप्रवृत्तिं दर्शयति—**संस्मृत्येति** ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शारीरैः सुखदुःखजराजन्ममरणैः स्वैर्मानसैश्चाधिभिः सर्वथा हेयोऽयं संसार इति बोधिताम् ॥२८॥ ननु सर्वस्य व्यवहारस्य विरिञ्चिमनःकृतत्वे यज्ञादीनां शारीरत्वमुपासनादीनां मानसत्वमिति व्यवस्थायां को हेतुस्तमाह—**मनोहस्तैरिति** । विरिञ्चोत्थैर्मनोवृत्तिभिर्हस्तैर्वा यद्वस्तु यथा द्रष्टुं प्राप्तुं च योग्यं पुरा कल्पितं तत्तथैवाद्यापि व्यवस्थितं दृश्यते प्राप्यते च । तत्कल्पनानुसारेणैवान्येषामपि कल्पनानियतेरित्यर्थः ॥ २९ ॥ समष्टिदृष्ट्या सर्वेषु भूतेषु व्यष्टिदृष्ट्या एकजीवपक्षेण वा केषुचित्स्थितं मनः संकल्पयति चित्पश्यति । अथवा मन एव चित्स्थितं संकल्पयति परं पश्यति च ॥ ३० ॥ एवंमय उक्तप्रकारः । अचिरतः शीघ्रमेव संकल्पितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इत्थं सर्गविस्तारं प्रपञ्च्य तदुपरमे शास्त्रनिर्माणे च कारणं वक्तुं पीठिकां रचयति—**कोपितायाः** इति । इन्द्रविरोचनादिभिर्देवासुरप्रजानाथैः स्वस्वोत्कर्षाय मनुष्यादिप्रजासु धर्माधर्माभिवृद्धये यतमानैर्बलात्सात्त्विकराजसतामसवृत्तिषु प्रवर्तनाद्वधबन्धजन्मजरामयादिक्लेशसहस्रैः कोपितायाः अतिपीडितायाः जगत्सृष्टेः सकाशान्निर्विण्णः, सर्वप्रजाकुलान्युद्भवन्त्यस्मादिति कुलोद्भव एष प्रागुक्तो ब्रह्मा वक्ष्यमाणप्रकारेण संचिन्तयतीत्यर्थः ॥३३॥ मनःस्पन्दनमात्रेण यच्चित्तं व्यष्टिजीवोपाधिभूतम् । तदुपभोगार्थी भोगिनी स्फारा विस्तीर्णा भुवनादिसृष्टिर्वेति यदुत्थितं इदं सर्वं मया स्वसंकल्पजालमेवाभितस्ततमिति परेणान्वयः ॥३४॥३५॥३६॥ विरत इति शमं प्राप्तः सन् ॥ ३७ ॥ तं परमात्मानं स्मृतिमात्रेण आसाद्य प्राप्य तदेव आसमन्ताद्भासते यस्मिंस्तथाविधे गलितमानसे सप्तमभूमिकालक्षणे पदे सुखं तिष्ठतीत्यर्थः । अधःसंवृतापवरके कृते तल्पे । रहसीति यावत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ बन्धनात् एकाकारवृत्तिधारणानिर्बन्धलक्षणाद्ध्यानात् ॥ ४० ॥

१ महेन्द्राढ्या इति पाठः.

पुनस्तत्पदमालम्ब्य परमाधद्विनिर्गतः ।
स्वस्थस्तिष्ठति शान्तात्मा निर्मन्दर इवार्णवः ॥ ४४
अवलोक्य जगच्चेष्टां मर्यादां विनियोज्य च ।
ब्रह्मा कमलपीठस्थः पुनः स्वात्मनि तिष्ठति ॥ ४५
कदाचित्केवलं सर्वसंकल्पपरिहीनया ।
यदृच्छयानुग्रहार्थं लोकक्रमवदास्थितः ॥ ४६
नार्जवं नास्य संत्यागो वपुषो नच संग्रहः ।
नाना न चेतनं नेह न स्थितिर्नास्थितिः स्थिता ॥ ४७
सर्वभावसमारम्भः समः सर्वासु वृत्तिषु ।
परिपूर्णार्णवाकारो मुक्तशेषोऽवतिष्ठते ॥ ४८
कदाचित्केवलं सर्वसंकल्पपरिहीनया ।
यदृच्छयानुग्रहार्थं लोकानां प्रतिबुध्यते ॥ ४९
एषा ब्राह्मी स्थितिः पुण्या या मयोक्ता महामते ।
यातां विधिसुरानीकौ तामेतां सात्त्विकीमपि ॥ ५०
चित्सर्गोपरमाकाशे ब्रह्मणो यन्मनःफलम् ।
उदेति प्रथमः सैव ब्रह्मत्वं समवाश्नुते ॥ ५१
सर्गे स्थितिं गते त्वन्या योदेति कल्पनापरा ।
सा व्योमानिलमाश्रित्य प्रविश्यौषधिपल्लवान् ॥ ५२
काचित्सुरत्वमायाति काचिदायाति यक्षताम् ।
उदेति प्रथमं सैषा ब्रह्मत्वं समवाश्नुते ॥ ५३
या यत्सत्त्वं समन्वेति सा तदेवाशु जायते ।
जाता संसर्गवशतस्तस्मिन्नेव च जन्मनि ।
बध्यते मुच्यते वासौ स्वयमन्वारमेदतः ॥ ५४

इत्थं गतास्थितिरियं किल रामभद्र
सृष्टिः स्फुटप्रकटसंकटकर्मलब्धा ।
आविर्भवेद्विविधवेगविहारभार-
संरम्भगर्भविधृता कलनापदे सा ॥ ५५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थितिप्रकरणे कमलजव्यवहारवर्णनं नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तत्प्रागुक्तं सप्तमभूमिकालक्षणं परं पदम् । सृष्टिविक्षेपलक्षणाब्ध्य आपद्भ्यो विनिर्गतः ॥४४॥४५॥ केवलमनुग्रहार्थमेवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ तर्हि तस्य समाधिकाले आर्जवं सर्गसंहारादिकाले तु तस्य संत्यागो देहादिसंग्रहः सर्गरूपेण नानात्वं व्युत्थानकाले चेतनं पक्षे स्थितिरन्यत्र चास्थितिरिति नानाभावसमारम्भेषु चित्तवृत्तिषु चाज्ञवदेव वैषम्यं प्राप्तमित्याशङ्क्य क्रमात्परिहरति—**नार्जव**मित्यादिना ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ उपसंहरति—**एषे**ति । इदानीं मानसः प्रजापतीनां सर्गस्ते हि संकल्पसंप्राप्तसिद्धयः स्वयं प्रज्ञातज्ञानयोगैश्वर्याः प्रथमो विध्यनीकः । मैथुनसर्गेऽपि देवगन्धर्वयक्षादीनां सात्त्विकत्वात्सकृदुपदेशप्राप्तज्ञानैश्वर्यः सुरानीको मध्यमः । मनुष्यादिस्तु रजस्तमोग्रस्तः प्रयत्नसहस्रसाध्यज्ञानैश्वर्यो नरानीकोऽधम इत्यनीकत्रयविभागं मनसि निधाय तेषां स्वकारणासादितचित्तशुद्ध्यनुरूपज्ञानोदयेन ब्रह्मप्राप्तिं विभज्य दर्शयति—**याता**मित्यादिना । तां वर्णितप्रकारां एतां सात्त्विकीं सत्त्वोत्कर्षप्राप्यां ब्राह्मीं स्थितिं विधिसुरानीकावपि यातां प्राप्नुयाताम् ॥५०॥ तत्र प्रथमानीकस्य मानसोपासनाफलत्वान्मनोमात्रजन्यत्वेन सौक्ष्म्यात्तत्प्राप्तौ विशेषमाह—**चित्सर्गे**ति । यद्यस्मात् प्रथमोऽनीकश्चिद्रूपे सर्वसर्गोपरमरूपे सर्वब्रह्माकाशे ब्रह्मणो विरिञ्चेर्मनःकल्पितं फलमिव मनःफलं सत्प्रथममुदेति अतः सैव स एव । 'सोचि लोपे चेत्पादपूरणम्' इति सुलोपः । स्वतःसिद्धज्ञानैश्वर्येण प्रथमं सम्यगवगम्याश्नुते इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ द्वितीयानीकस्यौषधिपल्लवविकारभूतसोमाज्यपयःसाध्यकर्मफलत्वेन तत्परिणामतया प्राकृतापेक्षया स्थौल्यादुपदेशमात्रमपेक्ष्य ब्रह्मप्राप्तिरिति विशेषं दर्शयति—**सर्गे** इत्यादिना । प्रजापतीनामोषध्यादीनां च सर्गे स्थितिं गते सति या सुरानीकलक्षणान्या अपरा प्रथमापेक्षया न्यूना कल्पनोदेति सा प्रथमं चन्द्रकलात्मना व्योमानिलं चाश्रित्यौषधिपल्लवान्प्रविश्य सोमाज्यपयोभावेनाग्नौ हूयमाना सूर्यमण्डले अमृताकारपरिणता प्रजापतिप्रभृतिभिरुपभुक्ता तद्रेतोरूपपरिणता मैथुनद्वारेणेन्द्रादिसुरत्वं कुबेरादियक्षादिदेवयोनितां चायातीति परेणान्वयः ॥ ५२ ॥ सैषा सात्त्विकत्वान्मनुष्याद्यपेक्षया प्रथमं प्रजापतीनामनुग्रहोपदेशादिना ज्ञानैश्वर्यसंपदा उदेति । अतः प्रथममेव ब्रह्मत्वं समवाश्नुत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तर्हि किं सर्वेषां देवानां मुक्तिर्नेत्याह—**ये**ति । देवेषु मानवेषु वा जाता या व्यक्तिर्यत्सत्त्वं ज्ञानवैराग्यसंपन्नं भोगलम्पटं वा मैत्र्यादिना समन्वेति सा तत्संगत्या आशु तदेव जायते तादृशगुणवती भवतीत्यर्थः । भोगलम्पटसंसर्गवशतः स्वयमपि तथाभूता सती बध्यते तद्विपरीतसंगत्या स्वयमपि ज्ञानवैराग्यसंपन्ना मुच्यत इत्यर्थः । तर्हि तृतीयानीकैः किं कार्यं तदाह—**स्वय**मिति । अतो बन्धमोक्षयोः सङ्गानुरूपत्वात्स्वयमेव पौरुषप्रयत्नेन साधुसंगमसच्छास्त्रश्रवणादीनिन्द्रियमनोजयोपायांश्चान्वारमेत् । यावत्फलोदयमभ्यस्येदित्यर्थः ॥ ५४ ॥ उक्तं सर्वं संक्षिप्योपसंहरति—**इत्थ**मिति । स्फुटानि प्रकाशबहुलानि उपासनानि प्रकटानि सर्वजनप्रसिद्धानि यज्ञादीनि संकटान्यनर्थफलानि कर्माणि निषिद्धमिश्राणि तैर्निमित्तैः क्रमाल्लब्धा विविधैः प्रारब्धवेगैर्विहारभारैः क्रीडाकौतुकैः संरम्भगर्भैः क्रोधलोभसंभृतैश्च व्यवहारैः क्रमाद्विधृता अवष्टब्धा सती कलनापदे सर्गोन्मुखे ब्रह्मणि इत्थं प्रागुक्तसंकल्पकल्पनयैव गता प्राप्ता आस्थितिः सत्ता यया तथाविधा सेयं त्र्यनीकात्मिका सृष्टिराविर्भवेदित्यर्थः ॥५५॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे कमलजव्यवहारवर्णनं नामैकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ६०

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अस्मिन्भगवति ब्रह्मंश्चपलं पदमाश्रिते ।
पितामहे महाबाहो कृतसर्गव्यवस्थितौ ॥ १
जन्मजीर्णारघट्टेऽस्मिन्वहति स्वव्यवस्थया ।
विप्रेतभूतघटया रज्वा जीविततृष्णया ॥ २
ब्रह्मोत्थेषु च भूतेषु विशत्सु भवपञ्जरम् ।
आवर्तेष्वीश्वरव्योमबालमध्यविवर्तिषु ॥ ३
मनःस्वन्येषु वातान्तलोलाहतकणेष्विव ।
अनारतं विनिर्यान्ति विशन्त्यन्ये तथाभितः ॥ ४
राम ब्रह्मणि जीवौघास्तरङ्गा इव वारिधौ ।
अनाद्यन्तपदोत्पन्नाः कलनापदमागताः ॥ ५
भूताकाशं विशन्त्येते धूमश्रीरिव चाम्बुदम् ।
एकतां यान्ति जीवौघा ब्रह्मण्याकाशमारुतैः ॥ ६
दिनं तन्मात्रवातेन तत्प्राणात्मतया यथा ।
आक्रम्यन्ते प्रचण्डेन दैत्यौघेनामरा इव ॥ ७
भूतप्राणानिलं तेन गन्धवाहेन तेन च ।
निविशन्ति शरीरेषु जीवा गच्छन्ति वीर्यताम् ॥ ८
ततो जगति जायन्ते भवन्ति प्राणिनोऽस्फुटाः ।
अन्या धूमादिमाजाता राम जीवपरम्परा ॥ ९
तन्मात्रवति तावद्भिरशून्येऽम्बरकोटरे ।
उदेति यावद्भगवानिन्दुरुद्दाममण्डलः ॥ १०
क्षीराम्बुधिनिधौ लोलैः पाण्डुवद्रश्मिभिर्जगत् ।
ततस्तेष्वतिरम्येषु चन्द्ररश्मिषु संपतत् ॥ ११
करोति विहगी लोला वने प्रेष्यान्तरेष्विव ।
तेभ्योऽपि स्वरसेनैव यान्ति पीवरतामपि ॥ १२
फलेषु तेषु बध्नाति पदमिन्दुकरात्क्षता ।
जीवाली क्षीरपूर्णेषु मातुः स्तनभरेष्विव ॥ १३
ताः फलावलयः पक्वा भविष्यन्ति मरीचिभिः ।
तेष्वेव वीर्यमागत्य तिष्ठन्त्यप्राप्तबोधिताः ॥ १४
प्रसुप्तवासनाजालजीवतागर्भपञ्जरम् ।
अधितिष्ठति बीजश्रीः सुप्तपत्रा यथा वटम् ॥ १५

ब्रह्मोत्थितानां जीवानामिह देहग्रहक्रमः ।
वर्ण्यते सात्त्विकानां च प्राधान्याद्बोधभागिनाम् ॥१॥

प्रागुक्तत्र्यनीकसृष्टिं सा व्योमानिलमाश्रित्येति संक्षेपोक्तक्रमप्रपञ्चनेन वर्णयितुं भूमिकां रचयति—**अस्मिन्नि**त्यादिना । ब्रह्मन् ब्रह्मणि पितामहे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुकि'न ङिसंबुद्ध्योः' इति नलोपनिषेधः । चपलं पदं समाधिव्युत्थानम् ॥ १ ॥ आरघट्टे घटीयन्त्रे विप्रेतानां मृतानां भूतानां घटया समूहलक्षणया, विप्रेतानि भूतान्येव घटा यस्यां तथाविधया वा घटीमालारज्वा जीवितं पुनर्देहग्रहणेन जीवनं जलं च तद्विषयतृष्णया आरोहावरोहाभ्यां वहति परिवर्तमाने ॥ २ ॥ अन्येषु मनःसु ईश्वरस्य मायाशबलब्रह्मणो बालः पुत्रभूतं प्रथमजं यद्व्योम तन्मध्ये विवर्तिषु भ्रमणशीलेषु सत्सु ॥ ३ ॥ हे राम, ब्रह्मणि जीवौघा अनारतं सततं केचन उपाधिविनिर्गमादग्निविस्फुलिङ्गवद्विनिर्यान्ति । केचित्त्वन्ये उपाधिविलयात्सुप्ताविव विश्रान्तये प्रविशन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उत्पन्ना इत्यस्य व्याख्या कलनापदमागता इति ॥५॥ तत्र पूर्वसर्गेऽनुक्तं तृतीयानीकोत्पत्तिक्रमं प्रथमं प्रपञ्चयति—**भूताकाश**मित्यादिना । ब्रह्मणि अध्यस्तैराकाशमारुतैः सह क्षीरोदकवदेकतां यान्ति ॥ ६ ॥ ततस्तेजोम्बुभुवामुत्पत्तौ सत्यां दिनं प्रकाशं प्राप्य शब्दस्पर्शरूपरसगन्धलक्षणतन्मात्रसहितेन प्रागुक्तवायुना तथा तदुपभोगहेत्वमुख्यमुख्योभयविधप्राणात्मतया च आक्रम्यन्ते वशीक्रियन्ते ॥ ७ ॥ एवं लिङ्गदेहतां प्राप्तास्तेन प्राणात्मभावेन तेन गन्धवाहेन भूततन्मात्रसहितवायुना च सहाम्भोदकादिद्वारा चतुर्विधभूतग्रामाणां प्राणानिलमत्रप्रासकमपानवृत्तिभेदं प्राप्य शरीरेषु निविशन्ति । 'नेर्विशः' इति तङभावश्छान्दसः । वीर्यतां रेतोभावम् ॥ ८ ॥ अस्फुटा अनभिव्यक्तज्ञानैश्वर्याः । तृतीयानीकस्य सर्गक्रममुक्त्वा द्वितीयानीकस्य तमाह—**अन्या** इति । अस्या अपि लिङ्गदेहप्राप्तिपर्यन्तं प्रागुक्त एव क्रमः । ओषधिवनस्पतिप्रवेशेन क्षीराज्यादिपरिणत्याग्नौ हुता आहुतिर्धूमद्वारा सूर्यमण्डलं प्राप्य सूर्यकिरणद्वारा चन्द्रानुप्रवेशेन वा रंहत्यधिकरणन्यायेनाहुत्यप्परिवेष्टितयजमानप्राणानां धूमादिमार्गेण चन्द्रमण्डलानुप्रवेशाद्वा धूमादिं मार्गं आजाता अनुप्रविष्टा ॥ ९ ॥ सापि चन्द्रकलात्मतां प्राप्ता कल्पवृक्षफलेषु रसभावेनानुप्रवेशात्तदुपभोक्तृवीर्यभावपरिणामेन देवगर्भे जायते इति क्रममभिप्रेत्याह—**तन्मात्रवती**त्यादिना । प्रागुक्ततन्मात्रात्मकलिङ्गदेहवति । उद्दाममण्डलः पूर्णो भगवानिन्दुर्यावत् यावद्भी रश्मिभिर्जगद्भासयन्नुदेति तावद्भिर्लोलैः पाण्डुरूपवद्रश्मिभिरशून्ये पूर्णे अतएव क्षीराम्बुधेर्निधौ आश्रयभूते प्रतिनिधिभूते वा अम्बरकोटरे सा तिष्ठतीति शेषः ॥ १० ॥ ततस्तदनन्तरं तेषु चन्द्ररश्मिषु नन्दनादिवने संपतत् संपतत्सु । छान्दसः सुपो लुक् । रश्म्यनुसारेण संपतन्ती तस्मिन्वने प्रेष्या दासी आन्तरेषु गृहाभ्यन्तरकृत्येष्विव लोला व्यग्रा विहगी पक्षिणीप्राया करोति प्रवेशमिति शेषः ॥ ११ ॥ ततस्तस्मिन्वने फलानि तेभ्यश्चन्द्ररश्मिभ्योऽपिशब्दाद्रविरश्मिभ्यश्च निमित्तेभ्यः स्वरसेनैव पीवरतां क्रमादुपचयं माधुर्यमपि यान्ति ॥ १२ ॥ एवं रसपूर्णेषु प्रागुक्ता जीवाली इन्दुकरात् क्षता विभक्ता सती तेषु फलेषु पदं स्थितिं बध्नाति । यथा शिशुर्मातुः स्तनभरेषु पदं बध्नाति तद्वत् ॥ १३ ॥ मरीचिभिः रविरश्मिभिः । तेष्वेव फलेषु कश्यपादिभिरुपभुक्तेषु वीर्यं वीर्यतामागत्य प्राप्य । अप्राप्तबोधिताः मूर्छितप्रायाः ॥१४॥ मूर्छितजीवानां प्रसुप्त-

यथा काष्ठे स्थितश्चाग्निर्यथा मृदि घटाः स्थिताः ।
अनेकक्रमयोगेन परागत्य महेश्वरात् ॥ १६
अदृष्टान्यशरीरश्रीः क्रमते यो न चोदति ।
स हि सत्येव जातिः स्यादुदारव्यवहारवान् ॥ १७
तेनैव मोक्षभागी चेज्जन्मना स तु सात्त्विकः ।
अथैतां योनिमासाद्य कृत्यां जन्मपरम्पराम् ॥ १८
रक्षार्थं प्राप्तजन्मा चेत्तमोराजससात्त्विकः ।
पाश्चात्यजन्मना पुंसो राम वक्ष्यामि चाधुना ॥ १९
प्राधान्येन यथाऽऽयातः संसारमिति सात्त्विकः ।
स कदाचिन्न कश्चिच्च संभवत्यनघाकृते ॥ २०
संभवन्तीह पुरुषा राम राजससात्त्विकाः ।
प्रविचार्य समायाता मन्तव्यं चेह तद्धिया ॥ २१
प्राधान्येन समायाता ये यदा परमात्मनः ।
दुर्लभाः पुरुषा राम ते महागुणशालिनः ॥ २२
ये चान्ये विविधा मूढा मूकास्तामसजातयः ।
तेषां स्थावरतुल्यानां किंच राम विचार्यते ॥ २३
कतिपया न गता भवभावनां
नरसुराः प्रकृतक्रमजन्मनि ।
अहमिव प्रविचारणयोग्यता-
मनुगतो ननु राजससात्त्विकः ॥ २४
स्थितस्य ते महापदाविचार्यैवमायता ।
विचारय त्वमञ्जसा तदद्य चेह न द्वयम् ॥ २५

इत्यार्षे वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मो० स्थिति० विचारपुरुषनिर्णयप्रसङ्गोपदेशजीवावतारो नाम षष्टितमः सर्गः ॥६०॥

एकषष्टितमः सर्गः ६१

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

ये हि राजससात्त्विक्या जाता भुवि महागुणाः । ते नित्यमेव मुदिताः प्रकाशाः ख इवेन्दवः ॥ १

पितृमातृगर्भस्थितौ दृष्टान्तमाह—**बीजश्री**रिति । यथा सुप्तपत्रा अनाविर्भूताङ्कुरविटपपत्रा वटबीजश्रीराविर्भूतविटपाङ्कुरपत्रफलं वटमधिष्ठाय तिष्ठति तद्वदित्यर्थः ॥१५॥ न केवलं गर्भ एव मूर्च्छितानामन्यमाश्रित्य तिरोहितस्थितिः किंतु महेश्वरात् प्रलये उपाधिप्रविलयेन प्राप्तादव्यक्तात्परागत्य निर्गम्याकाशादिभावे लिङ्गारम्भकाले चन्द्ररश्म्याद्यनुप्रवेशकाले च अनेकक्रमयोगेन प्रवृत्तेस्तथैव स्थितिरित्यर्थः ॥ १६ ॥ एवं गर्भे प्राप्तानां जन्मनि निमित्तभेदाद्विशेषं दर्शयति—**अदृष्टे**त्यादिना । प्राग्जन्मनि न दृष्टा अन्यस्य स्त्रीपुत्रादिशरीरस्य श्रीर्येन तथाविधः सर्वतो विरक्तः सन् यो मरणान्तं कालं क्रमते, यश्च रागादिभिर्बहुभिः कर्मकाण्डादिशास्त्रैश्चैहिकपारलौकिकभोगसाधनलौकिकवैदिककर्मसु चोद्यमानोऽपि न चोदति न प्रवर्तते स हि धीरः पुरुषधौरेयः प्रागुक्तक्रमाद्देवगर्भे जायमानः सती अत्यन्तसात्त्विक्येव जातिः संस्तत्र ज्ञानं प्राप्य उदारजीवन्मुक्तोचितव्यवहारवान्स्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥ देवपदाधिकारप्राप्त्यनुकूलकर्मोपासनानुष्ठायिनां त्वाह—**अथे**ति । एतां देवयोनिमासाद्य कृत्यां छेत्तुं शक्यामपि जन्मपरम्परां भोगलाम्पट्यादकृन्तन्स्वाधिकारभोगरक्षार्थमेव प्राप्तजन्मा चेत्स तमोयुक्तो राजससात्त्विक इत्यर्थः ॥ १८ ॥ इदानीं प्रथमानीकजानां केवलसात्त्विकत्वमपुनर्जन्मतां चाह—**पाश्चात्ये**ति । पाश्चात्येन चरमेण जन्मना नरसुरानीकापेक्षया प्राधान्येन प्राजापत्याधिकारेण संसारमायातः केवलसात्त्विको विध्यनीको यथा मुच्यते इति तथा वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥१९॥ स प्रथमानीकजः पुमान् कश्चिदपि कदाचिदपि न पुनः संभवति मुच्यत एवेत्यर्थः ॥ २० ॥ के तर्हि संभवन्ति तानाह—**संभवन्ती**ति । केवलसात्त्विकस्य पुनर्जन्माभावे को हेतुस्तमाह—**प्रविचार्ये**ति । यतस्ते प्राग्जन्मन्यप्यात्मतत्त्वं श्रवणाद्युपायैः प्रविचार्य प्रतिबन्धमात्रक्षयाय तद्योग्यं सात्त्विकं जन्म समायाता इह जन्मन्यपि तेषां धिया सदैवात्मतत्त्वमेव मन्तव्यं मननेन परिशीलनीयं तस्मादित्यर्थः ॥ २१ ॥ अतएव ते दुर्लभा इत्याह—**प्राधान्येने**ति ॥ २२ ॥ ये विधिसुरनरानीकेभ्योऽन्ये रक्षःपिशाचादयस्तिर्यञ्चश्च तेषां स्थावरादितुल्यत्वाज्ज्ञानाधिकारकथायां विचारयोग्यतैव नास्तीति तेनोपन्यस्ता इत्याह—**ये चान्ये** इति ॥२३॥ तत्त्वदौर्लभ्यमेवोपपादयन्नुपसंहरति—**कतिपया** इति । प्रकृते क्रमेण प्राप्तेऽपि उत्तमजन्मनि कतिपया एव नराः सुराश्च भवभावनां सांसारिकभोगरुचिं न गताः । तथाच वैराग्यमेवातिदुर्लभमित्यर्थः । किंबहुना । अभ्यर्थे ननुशब्दः । तेष्वहमिव जन्मप्रभृत्येव शमदमादिसर्वगुणसंपत्त्या प्रकर्षेणात्मविचारणयोग्यतामनुगतोऽपि निरन्तरसमाधिसुखविघ्नभूतराजकुलपौरोहित्याद्यधिकारप्रारब्धयोगाद्राजससात्त्विक ईषद्रजोयुक्तसात्त्विक एव न शुद्धसात्त्विक इत्यतिदौर्लभ्यद्योतनाय निरभिमानादतिशयोक्तिः ॥ २४ ॥ ममेव तवापि वैराग्यशमदमादिसंपत्तिपूर्णत्वमस्त्येव किंतु महतः परमात्मपदस्य अविचार्यया अविचारणया स्थितस्यैवमुक्तप्रकारा संसारभ्रान्तिरायता विस्तीर्णा । तत्पदं इह मत्पुरतः अद्यैव अञ्जसा शीघ्रं विचारय । विचारमात्रेण त्वमेव च इह प्रत्यक्षं न द्वयमद्वयं तत्परमपदमसीत्यर्थः । अविचार्ये या महती आपदा आपत् ते आयता आयाता इति वा योज्यम् ॥२५॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे विचारपुरुषनिर्णयप्रसङ्गोपदेशजीवावतारो नाम षष्टितमः सर्गः ॥६०॥

मुक्तियोग्याः प्रशस्यन्ते जना राजससात्त्विकाः ।
तेषां विवेकवैराग्यक्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥ १ ॥

ये प्रविचारणयोग्यतामनुगताः पुरुषा राजससात्त्विक्या

न खेदमभिगच्छन्ति व्योमभागो मलं यथा ।
नापदा म्लानिमायान्ति निशि हेमाम्बुजं यथा ॥ २
नेहन्ते प्रकृतादन्यत्ते नान्यत्स्थावरो यथा ।
रमन्ते स्वसदाचारैः स्वार्थैभ्यः पादपा यथा ॥ ३
नित्यमापूर्यतां याति सुधायामिन्दुसुन्दरी ।
राम राजससत्त्वस्य मोक्षमायात्यसौ यथा ॥ ४
आपद्यपि न मुञ्चन्ति शशिवच्छीततामिव ।
प्रकृत्यैव विराजन्ते मैत्र्यादिगुणकान्तया ॥ ५
नवस्तबकभाविन्या लतयेव वनद्रुमाः ।
समाः समरसाः सौम्याः सततं साधुसाधवः ॥ ६
अब्धिवद्धृतमर्यादा भवन्ति भवता समाः ।
अतस्तेषां महाबाहो पदमापदवासनम् ॥ ७
सततं तत्तु गन्तव्यं गन्तव्यं नापदर्णवे ।
तथा तथेह जगति विहर्तव्यमखेदिना ॥ ८
आत्मोदयाश्च वर्धन्ते यथाऽराजससात्त्विकाः ।
अचिन्त्यगत्या सच्छास्त्रं विचार्यं च पुनःपुनः ॥ ९
अनित्यता स्वमनसा विविधैवाशु भावतः ।
आदावन्ते च यां नित्यं क्रियां त्रैलोक्यवर्तिनीम् ॥ १०
पदार्थानापदेवाशु भावयेन्नेतरत्सुधीः ।
असम्यग्दर्शनं त्यक्त्वा व्यर्थमज्ञानसंततिम् ॥ ११
स्मर्तव्यं सम्यगेवेदं ज्ञानमर्थमनन्तकम् ।
कोऽहं कथमिदं जातं संसाराडम्बरं विभो ॥ १२
प्रविचार्य प्रयत्नेन प्राज्ञेन सह साधुभिः ।
नच कर्मसु मङ्क्तव्यं नानर्थेन सहावसेत् ॥ १३
द्रष्टव्यः सर्वविच्छेदः संसारानुगतः सदा ।
साधुरेवानुगन्तव्यो मयूरेणाम्बुदो यथा ॥ १४
अहंकारस्य देहस्य संसारस्याप्लवस्य च ।
स्वविचारमलंकृत्य सत्यमेवावलोकयेत् ॥ १५
शरीरमस्थिरमपि संत्यक्त्वा घनशोभनम् ।
वीतमुक्तावलीतन्तुं चिन्मात्रमवलोकयेत् ॥ १६
तस्मिन्पदे नित्यतते सर्वगे सर्वभाविते ।
शिवे सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा यथा ॥ १७
यैव चिद्भुवनाभोगे भूषणे व्योम्नि भास्करे ।
धराविवरकोशस्थे सैव चित्कीटकोदरे ॥ १८
कुम्भव्योम्नां न भेदोऽस्ति यथेह परमार्थतः ।
चितौ शरीरसंस्थानां न भेदोऽस्ति तथानघ ॥ १९
सर्वेषामेव भूतानां तिक्तकट्वादिभेदिनाम्[१] ।
एकत्वादनुभूतेर्हि कुतश्चिन्मात्रभिन्नता ॥ २०
एकस्मिन्नेव सततं स्थिते सन्मात्रवस्तुनि ।
जातोऽयमयमुन्नष्ट इति तेषां तवेह धीः ॥ २१

प्राक्तनकर्मोपासनया भुवि जाताः ॥ १ ॥ खेदं मानसं दुःखम् । म्लानिं शारीरं दुःखम् ॥ २ ॥ यथा स्थावरो वृक्षादिः आरब्धभोगादन्यन्नेहते तद्वत्ते प्रकृतात् ज्ञानतत्साधनसंपदोऽन्यन्नेहन्ते । स्वार्थैभ्यः स्वीयपुष्पफलादिभ्यो हेतुभ्यः ॥ ३ ॥ राजससत्त्वस्योक्तपुरुषस्य धीः शान्त्यादिसुधायामुपचिताया- मापूर्यतामुपचेयतां याति । अतएव शुक्लपक्षेन्दुरिव सुन्दरी ॥४॥ शीततामिव स्थितां सौम्यतां शशिवन्न मुञ्चन्ति ॥ ५ ॥ नवैः स्तनकल्पैः स्तबकैर्भावः प्रेमा तद्वत्या लतयेव नित्याश्लिष्टया गुणकान्तयेति पूर्वेणान्वयः । साधुभ्योऽपि साधवः ॥ ६ ॥ यत एवंगुणसंपन्ना अतस्तेषामापदामवासनमनधिकरणं यत्पदं तत्तु तदेव यथा गन्तव्यं तथेह जगति अखेदिना मनसा विहर्तव्यमिति परेणान्वयः ॥७॥८॥ अराजसा रजःक्षयोपेताः सात्त्विका आत्मोदयाः स्वानन्दलाभा यथा वर्धन्ते तथा अचिन्त्यगत्या मूढचिन्तनार्हविषयगतिपरित्यागेन पुनःपुनः सच्छास्त्रं विचार्यं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं भावतः अत्यादरेण सर्ववस्तूनां विविधा नानानिमित्तोपपाद्या अनित्यतापि आशु विचार्या भवतीति विपरिणम्यते । एतावन्तं कालमुदारप्रशंसामुखेन रामाय सद्गुणानुपदिश्येदानीं साक्षादेवोपदिशति—**आदा**वित्यादिना । एवमनित्यतां विचारयन् सुधीर्विशुद्धबुद्धिः आदौ ऐहिकोपभोगायोपयुक्तां लौकिकीमन्ते मरणोत्तरकाले उपयुक्तां पारलौकिकीं च त्रैलोक्यवर्तिनीं क्रियां तत्फलभूतान्पशुपुत्रधनस्वर्गविमानाप्सरःप्रभृतिपदार्थांश्च आपदेवेति भावयेत् न इतरत् संपदियमिति भावयेदिति परेणान्वयः ॥१०॥११॥ इदं वक्ष्यमाणप्रकारं विचारात्मकं ज्ञानमनन्तकमर्थं प्राप्तुमिति शेषः । विधिवदुपगतेन साधुभिः सतीर्थ्यैः सह प्रयत्नेन सेवादिना प्रसादितेन प्राज्ञेन गुरुणा हे प्रभो, कोऽहमित्यादिसविनयप्रश्नपूर्वकं विचार्य स्मर्तव्यमिति संबन्धः ॥१२॥ श्रवणाङ्गतया कर्मसंन्यासमाह—**न- चे**ति । मङ्क्तव्यं मज्जनीयम् । मस्जेर्भावे तव्यः 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम् ॥ १३ ॥ सर्वस्य प्रियस्य विच्छेदोऽवश्यंभावीति द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥ आन्तरस्याहंकारस्य ततो बाह्यस्य देहस्य ततोऽपि बाह्यस्य पुत्रमित्रादिसंसारस्य चाप्लवार्णवत्रयकल्पस्य प्लवभूतं स्वविचारं अलं पूर्णभावावसानं कृत्वा ॥१५॥ सत्यमेवावलोकयेदिति यदुक्तं तत्रोपायमाह—**शरीर**मिति । अपिशब्दादहंकारमपि संत्यक्त्वा । ल्यबकरणं छान्दसम् । घनशोभनं अत्यन्तं शुभम् । वीता व्याप्ता मुक्तावली येन तथाविधम् । छान्दसत्वादुपसर्जनह्रस्वाभावः । 'भूते'ति पाठे स्पष्टम् । तदन्तर्गततन्तुमिव सर्वदेहाहंकारसाधारणमन्तर्गतं साक्षिचिन्मात्रमित्यर्थः ॥१६॥ दृष्टान्तसाम्यं दर्शयति—**तस्मिन्नि**त्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥ चिद्भेदाशङ्कां निरस्यति—**कुम्भे**ति । शरीरसंस्थानां जीवानाम् । चितौ चिति ॥ १९ ॥ यथा एकपुरुषास्वादनीयतिक्तकट्वादिरसभेदेऽपि नानुभवभेदस्तद्वद्देहादिभेदेष्वपीत्याशयेनाह—**सर्वेषा**मिति ॥ २० ॥ चेतनेषु चिद्भेद इव सर्ववस्तुषु सत्स्वरूपभेदोऽपि नास्तीत्याशयेनाह—

---

१ कट्वादिवेदिनां इति पाठः.

नच तन्नाम वस्त्वस्ति यद्भूत्वा संप्रलीयते ।
आभासमात्रमेवेदं न सन्नासच्च राघव ॥ २२
उद्भूतेनाप्रशान्तेन चेतसा सपदि स्थितम् ।
नेह मोहान्त आमोक्षान्नेदं यत्तदवस्तु च ॥ २३
किं किलासति रामेह मोहजाले समुज्झति ।
यत्किंचित्सङ्गसङ्गत्या विमोहे कारणं हि तत् ॥ २४
[असति जगति किं किलेह मोहः
सति च किमङ्ग विमोहकारणं तत् ।
जननमरणसंस्थितिष्वतस्त्वं
भव खमिवातिसमः सदोपशान्तः ॥]

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे जननमरणसंस्थितिर्नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ६२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

धीरो विचारवान्साक्षादादावेव महाधिया ।
शास्त्रेण विदुषा शास्त्रं सुजनेन विचारयेत् ॥ १
सुजनेन वितृष्णेन विदुषा महता सह ।
प्रविचार्य महायोगात्पदमासाद्यते परम् ॥ २
शास्त्रार्थसुजनासङ्गवैराग्याभ्याससत्कृतः ।
पुरुषस्त्वमिवाभाति निजविज्ञानभाजनम् ॥ ३
त्वमुदारनिजाचारो धीरो गुणगणाकरः ।
अधितिष्ठसि निर्दुःखं वीतसर्गमनोमलः ॥ ४
नूनमुत्सर्जिताभ्रेण शरज्ज्योत्स्ना समो भवान् ।
भव भावनया मुक्तो युक्त उत्तमसंविदा ॥ ५
चिन्तामुक्तकलावत्या मुक्तकल्पनया स्थितम् ।
मनो मुक्तविभागं च मुक्तमेव न संशयः ॥ ६
तवोत्तमानुभावस्य त इदानीं नरा भुवि ।
चेष्टामनुसरिष्यन्ति रागद्वेषविहीनया ॥ ७
बहिर्लोकोचिताचारा विहरिष्यन्ति ये जनाः ।
भवार्णवं तरिष्यन्ति धीमन्तः पोतकान्विताः ॥ ८
तव तुल्यमतिर्यः स्यात्सुजनः समदर्शनः ।
योग्योऽसौ ज्ञानदृष्टीनां मयोक्तानां सुदृष्टिमान् ॥ ९
यावद्देहं धिया तिष्ठ रागद्वेषविहीनया ।
बहिर्लोकोचिताचारस्त्वन्तस्त्यक्ताखिलैषणः ॥ १०

एकस्मिन्निति । तेषां जातादिवस्तूनाम् । तव इह मूढजनेषु प्रसिद्धा धीर्न शास्त्रीयेत्यर्थः ॥ २१ ॥ कीदृशी तर्हि शास्त्रीयधीस्तामाह—नचेति ॥ २२ ॥ न सन्नासच्चेत्युक्तिमुपपादयति—उद्भूतेनेति । यत आमोक्षात् उद्भूतेनाभिव्यक्तेन अप्रशान्तेन च चेतसा स्फुटं गृह्यमाणं सपदि स्वकाले स्थितं अतो नासत् । मोहस्यान्ते निवृत्तौ तु आमोक्षात्प्रसिद्धे इह पूर्वकाले इदं नास्ति मोक्षकाले त्विदं सुतरां नास्तीत्यवस्तु चेति न सदपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ज्ञानसाफल्यपर्यालोचनेऽपि मोहादेः सत्त्वमत्यन्तासत्त्वं वा दुर्वचमित्यनिर्वचनीयतैव फलितेत्याह—किं किलेति । मोहजाले अत्यन्तासति ज्ञानेन किं किल समुज्झति निरस्यति । निरस्याभावे निरासकसाफल्यायोगात् । एवमत्यन्तसत्त्वे वा ज्ञानेन किं समुज्झति । सत्यस्य ज्ञाननिरस्यत्वादर्शनात् । तस्माद्यः कश्चिच्चासौ सङ्गश्च यत्किंचित्सङ्गोऽनिर्वचनीयाध्यासस्तल्लक्षणया संगत्या रज्जुसर्पादीव तत् दृश्यजातं विमोहे कारणमिति परिशेषात्सिद्धमित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणे तात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे जननमरणसंस्थितिर्नामैकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

रामस्य सर्वशास्त्रोक्तगुणसंपत्तिरुच्यते ।
अवरस्यापि सत्सङ्गपौरुषाभ्यां वरस्थितिः ॥ १ ॥

'अचिन्त्यगत्या सच्छास्त्रं विचार्यं च पुनःपुन'रिति प्रागुक्तं तत्कथं विचार्यं तदाह—धीर इति । धीरो बाह्याभ्यन्तरद्वन्द्वसहिष्णुः । विचारवान् ऊहापोहकुशलः । साक्षात्स्वयमेव 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः' इत्यादिशास्त्रेणोपगतेन विदुषा सुजनेन शिष्यापराधसहिष्णुना गुरुणा सह शास्त्रमादौ विचारयेदित्यर्थः ॥ १ ॥ सुजनेन शोभनाभिजनेन । महायोगान्मनोनाशान्तात्समाधेः ॥ २ ॥ शास्त्राणां वेदान्तोपयोगिशास्त्रान्तराणामर्थानां सत्कर्मसदाचारादीनां सुजनासङ्गवैराग्यादीनां च निरन्तराभ्यासैः सत्कृतः संस्कृतो यः पुरुषस्त्वमिवाभाति स प्रकृतशास्त्रश्रवणे निजस्य प्रत्यक्तत्त्वविषयस्वविज्ञानस्य भाजनमित्यर्थः । अथवा अध्यात्मशास्त्रादिभिः सत्कृतो निजविज्ञानभाजनं भूत्वा त्वमिवाभातीति योजना ॥ ३ ॥ उक्तगुणास्त्वयि सन्त्येवेत्याह—त्वमिति ॥ ४ ॥ इदानीं रामस्य प्रबोधाज्जीवन्मुक्ततां संभावयन्नाह—नूनमित्यादिना ॥५॥ तत्संभावनाबीजं मुक्तमनसो लक्षणमाह—चिन्तेति । सर्वबाह्यार्थचिन्तानिर्मुक्तया अन्तश्च परमात्मना क्षीरोदकवदेकीभावात् कलावत्या ब्रह्माकारपरिणतिलक्षणकौशलवत्या मुक्तानामनुभवसिद्धया कल्पनया स्थितं मनो मुक्तमेव नात्र संशय इत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवं मुक्तमनसस्तव चेष्टान्ते प्रागुक्ता जीवन्मुक्ता इदानीं रागद्वेषविहीनया प्रागुक्तकल्पनया अनुसरिष्यन्ति ॥७॥ पोतका ज्ञानप्लवास्तैरन्विताः ॥ ८ ॥ ९ ॥ किं तर्हि जीवन्मुक्तस्य मम शरीरत्यागो यथेष्टाचरणं वास्तु नेत्याह—यावद्देहमिति । लोकोचितो धर्मशास्त्रसद्वृत्तानुसारी आचारो यस्य ॥ १० ॥

१ इदमन्तिमं पद्यं क्वचिद्दृश्यते ।

परां शान्तिमुपागच्छ यथान्ये गुणशालिनः ।
अविचार्यास्त एवेह गोमायुशिशुधर्मकाः ॥ ११
ये स्वभावा महासत्त्वा नृणां सात्त्विकजन्मनाम् ।
तान्भजन्पुरुषो याति पाश्चात्योदारजन्मताम् ॥ १२
यानेव सेवते जन्तुरिह जातिगुणान्सदा ।
[1]अथान्यजातिजातोऽपि जातिं भजति तां क्षणात् १३
प्राक्तनानखिलान्भावान्यान्ति कर्मवशं गताः ।
पौरुषेणावजीयन्ते धराधरमहाकुलाः ॥ १४
धैर्येणाभ्युद्धरेद्बुद्धिं पङ्कान्मुग्धगवीमिव ।
तामसीं राजसीं चैव जातिमन्यामपि श्रितः ॥ १५
स्वविवेकवशाद्यान्ति सन्तः सात्त्विकजातिताम् ।
अतश्चित्तमणौ स्वच्छे यद्राघव नियोज्यते ॥ १६
तन्मयो विभवत्येवं तस्माद्भवति पौरुषम् ।
पौरुषेण प्रयत्नेन महार्हगुणशालिनः ॥ १७
मुमुक्षवो भवन्तीह पाश्चात्यशुभजातयः ।
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा क्वचित् ॥ १८
पौरुषेण प्रयत्नेन यन्नाप्नोति गुणान्वितः ।
ब्रह्मचर्येण धैर्येण वीर्यवैराग्यरंहसा ।
युक्त्या युक्तेन हि विना न प्राप्नोषि तदीहितम् ॥ १९

हितं महासत्त्वतयात्मतत्त्वं
विधाय बुद्ध्या भव वीतशोकः ।
तव क्रमेणैव ततो जनोऽयं
मुक्तो भविष्यत्यथ वीतशोकः ॥ २०

पाश्चात्यजन्मनि विवेकमहामहिम्ना
युक्ते त्वयि प्रसृतसर्वगुणाभिरामे ।
सत्त्वस्थकर्मणि पदं कुरु रामभद्र
मैषा करोतु भवसङ्गविमोहचिन्ता ॥ २१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते द्वात्रिंशत्साहस्र्यां संहितायां मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

गोमायुधर्मकाः स्वार्थकौशलेन परवञ्चकाः । शिशुधर्मका यथेष्टाचारिणो मूढाः ॥ ११ ॥ शुद्धसात्त्विकजन्मनां जीवन्मुक्तानां ये स्वभावाः स्वाभाविकाः शमदमादिगुणास्तान्भजन् अर्जयन्साधारणोऽपि पुरुषः क्रमात् ज्ञानं प्राप्य पाश्चात्योदारजन्मतां चरमजीवन्मुक्तशरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तत्कुतस्तत्राह—**यानेवे**ति । उत्कृष्टजातिगुणसेवने उत्कृष्टजातौ जन्म लभते निकृष्टजातिगुणसेवने निकृष्टमिति नियमादित्यर्थः ॥ १३ ॥ **प्राक्तनाने**ति । 'यं यं वापि स्मरन्भावम्' इति न्यायादित्यर्थः । अवश्यं निकृष्टतमेनापि मोक्षायैव यत्नः कार्यः पौरुषादनुपरतस्य फलसिद्धिरवश्यंभावादित्याशयेनाह—**पौरुषेणे**ति । धराधरा राजानः पर्वताश्च तेषां महाकुलाः सेनावनानि च नीतिशास्त्रानुसारिपौरुषेण च्छेदनादिना चावजीयन्ते लोके ॥१४॥ अभ्युद्धरेद्विषयेभ्यो निवर्तयेत् । तामसीं रक्षःपिशाचशूद्रादिरूपां जातिं योनिं राजसीं क्षत्रियवैश्यादिरूपामन्यां सत्त्वतमोमिश्रंसर्पादिजातिमपि श्रितः प्राप्तः पुरुषः ॥ १५ ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति—**स्वविवेके**त्यादिना । चित्तमणौ चित्तस्फटिके । नियोज्यते आसज्यते ॥१६॥१७॥१८॥१९॥ उक्तं संक्षिप्योपसंहरति—**हित**मिति । सर्वप्राणिनामात्यन्तिकदुःखोपशमोपलक्षितनिरतिशयानन्दरूपत्वादत्यन्तहितमिदमुपदिष्टमात्मतत्त्वं महासत्त्वतया विशुद्धसत्त्वगुणोपचयोपाये प्रणिधानवत्या बुद्ध्या विधाय आत्मभावेन स्थिरीकृत्य वीतशोको भवेत्युपदेश आशीश्च । तवोपदिष्टेन क्रमेणान्योऽप्ययमधिकारिजनो मुक्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ हे रामभद्र, त्वं विवेकमहामहिम्ना युक्ते प्रसृतैः पल्लवितैः सर्वैः शान्तिदान्त्यादिगुणैरभिरामेऽस्मिन्पाश्चात्यजन्मनि प्राप्ते सति सत्त्वस्थानां जीवन्मुक्तानां कर्मणि सप्तमभूमिकालक्षणे पदं स्थानं कुरु । एषा वैराग्यप्रकरणोपवर्णिता सर्वजनप्रसिद्धा च भवसङ्गविमोहचिन्ता त्वयि पदं स्थानं मा करोत्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

[1] अथान्त्यजातिजातोऽपि इति पाठः.

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्सर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीरामचन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीमद्गङ्गाधरेन्द्रसरस्वतीपूज्यपादशिष्येण श्रीमदानन्दबोधेन्द्रसरस्वत्याख्यभिक्षुणा विरचिते श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणं समाप्तम् ॥

समाप्तमिदं स्थितिप्रकरणम् ॥

श्रीः ।

योगवासिष्ठः ।

श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशाख्यव्याख्यासंवलितः ।

उपशममप्रकरणं पञ्चमम् ।

प्रथमः सर्गः १

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

अथ स्थितिप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु ।
उपशमप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणकारि यत् ॥ १

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

शरत्तारकिताकाशस्तिमितायां सुसंसदि ।
कथयत्येवमाह्लादि वसिष्ठे पावनं वचः ॥ २
श्रवणार्थित्वमौनस्थपार्थिवे संसदन्तरे ।
निर्वात इव निस्पन्दकमले कमलाकरे ॥ ३
विलासिनीषु संशान्तमदमोहबलासु च ।
शममन्तः प्रयान्तीषु चिरप्रव्रजितास्विव ॥ ४
कराम्भोरुहहंसेषु लीनेषु श्रवणादिव ।
मुक्तघुर्घुरवादेषु वायसेषु तराविव ॥ ५
नासाग्रपरिविश्रान्ततर्जन्यङ्गुलिकोटिषु ।
विचारयत्सु विज्ञानकलां तज्ज्ञेषु राजसु ॥ ६
रामे विकासमायाते प्रभात इव पङ्कजे ।
परित्यक्ततमःपीठे सूर्योदय इवाम्बरे ॥ ७
आकर्णयति वासिष्ठीर्गिरो दशरथे रसात् ।
कलापिनीव जीमूतनिर्ह्रादान्मुक्तवर्षणात् ॥ ८
आहृत्य सर्वभोगेभ्यो मनो मर्कटचञ्चलम् ।
श्रवणं प्रति यत्नेन सारेण मन्त्रिणि स्थिते ॥ ९

भुवनरचनपालनोपशान्तिप्रथितमहाविभवस्वभावपूर्णम् ।
निगमहृदयसाक्षि निष्प्रपञ्चं निजसुखबोधघनं शिवं प्रपद्ये ॥१॥

मध्याह्नशङ्खध्वनिना सभोत्थानमिहोच्यते ।
वसिष्ठस्याह्निकं रात्रौ विश्वामित्रसहस्थितिः ॥ १ ॥

उत्पत्तिप्रकरणे सर्वसृष्टिश्रुतितात्पर्योद्घाटनाय मनोधीनैव सर्वप्रपञ्चरचनेति दर्शितम् । स्थितिप्रकरणे च सर्वजगत्स्थिति-प्रतिपादकश्रुतितात्पर्यप्रदर्शनाय मनःस्थित्यधीनैव सर्वप्रपञ्चस्थितिरिति दर्शितम् । इदानीं 'यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्तं गच्छत एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकीभवन्ति' 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने' 'अत्रायन्त्यभिसंविशन्ति' 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय' 'गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाम्' 'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति' इत्यादीनां सुषुप्तिप्रलयसमाधिसाक्षात्कार-विदेहकैवल्येषु प्रपञ्चोपशमाज्जीवस्य ब्रह्मस्वभावताप्राप्तिप्रतिपादनेन प्रत्यग्ब्रह्मैकरसाखण्डवस्तुलक्षकश्रुतीनामपि मनउपशमादेव सर्वप्रपञ्चोपशमेन स्वरूपप्रतिष्ठायां तात्पर्यमिति रहस्योद्घाटनायोपशमप्रकरणमारभमाणः पूर्वोत्तरप्रकरणयोः संगतिं दर्शयन् विषयप्रयोजने निर्दिश्य शिष्यमवधानयन्प्रतिजानीते—अथेति । अथ स्थितिप्रतिपादकश्रुतितात्पर्यवर्णनानन्तरमुपसंहारबोधकश्रुतितात्पर्यवर्णनस्यावसरसंगतिरित्यर्थः । **ज्ञातं निर्वाणकारी**ति । तथाच पूर्वप्रकरणप्रयोजनमेवास्यापीत्येककार्यकारितासंगतिरपि दर्शिता बोध्या ॥ १ ॥ शरत्तारकितेत्यादिकथासंदर्भः समयोचिताचारावश्यकत्वद्योतनार्थः । शरदि तारकितः संजाततारक आकाश इव स्तिमितायाम् । सर्वेषां सप्तम्यन्तपदानां मध्याह्नशङ्खानां स्वन उदभूदिति चतुर्दशे श्लोके संबन्धः ॥ २ ॥ श्रवणार्थित्वेन मौनस्थाः पार्थिवा यत्र । संसदन्तरे सभामध्ये ॥ ३ ॥ ४ ॥ संनिधानाद्विलासिनीनां कराम्भोरुहेषु हंसायमानेषु चामरेषु श्रवणाच्छ्रुतार्थे समाधिना लीनेष्विवेति निःस्पन्दत्वदर्शनादुत्प्रेक्षा । मुक्तघुर्घुरवादेषु त्यक्तकङ्कणकिङ्किणीरवेषु । वयांस्येव वायसास्तेषु । तराविति सदस उपमा ॥५॥ तज्ज्ञेषु विचारज्ञेषु ॥ ६ ॥ तमसो भूमावेव घनत्वादुपरितनाम्बरपीठत्वेनोत्प्रेक्षा । यथा आचार्यागमने शिष्य उत्तिष्ठन् पीठं परित्यजति तद्वत्सूर्यस्योदये परित्यक्ततमःपीठे सतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ रसात् प्रेमार्द्रभावात् । तस्योपमा मुक्तवर्षणादिति । मुक्तवर्षणप्रयुक्तार्द्रीभावादिति यावत् ॥ ८ ॥ यत्नेन आहृत्य पराग्वर्त्य स्थिते

वसिष्ठोक्त्या परिज्ञातस्वात्मनीन्दुकलामले ।
लक्ष्मणे विलसल्लक्ष्ये शिक्षाबलविचक्षणे ॥ १०
शत्रुघ्ने शत्रुदलने चेतसा पूर्णतां गते ।
अलमानन्दमायाते राकाचन्द्रोपमे स्थिते ॥ ११
सुमित्रे मित्रतां याते मानसे दुःखशीलिते ।
विकासिहृदये जाते तत्काल इव पङ्कजे ॥ १२
तत्रस्थेषु तथान्येषु तदा मुनिषु राजसु ।
सुधौतचित्तरत्नेषु प्रोल्लसत्स्विव चेतसा ॥ १३
उद्भूत्पूरयन्नाशाः कल्पाभ्ररवमांसलः ।
अथ मध्याह्नशङ्खानामब्धिघोषसमः स्वनः ॥ १४
महता तेन शब्देन तिरोधानं मुनेर्गिरः ।
ययुर्जलदनादेन कोकिलध्वनयो यथा ॥ १५
मुनिरन्तरयांचक्रे स्वां वाचमथ संसदि ।
जितसारो गुणः केन महता समुदीर्यते ॥ १६
मुहूर्तमात्रं विश्रम्य श्रुत्वा मध्याह्ननिःस्वनम् ।
घने कोलाहले शान्ते रामं मुनिरुवाच ह ॥ १७
रामाद्यतनमेतावदाह्निकं कथितं मया ।
प्रातरन्यत्तु वक्ष्यामो वक्तव्यमरिमर्दन ॥ १८
इदं नियतितः प्राप्तं कर्तव्यं तद्द्विजन्मनाम् ।
मध्याह्नमुपपन्नं यत्कर्तव्यं नावसीदति ॥ १९
त्वमप्युत्तिष्ठ सुभग समस्ताचारसत्क्रियाम् ।
आचराचारचतुरस्नानदानार्चनादिकाम् ॥ २०
इत्युक्त्वा मुनिरुत्तस्थौ समं दशरथः प्रभुः ।
ससदाः सेन्दुरादित्य उदयाद्रितटादिव ॥ २१
तयोरुत्तिष्ठतोः सर्वा सभोत्थातुमकम्पत ।
मन्दवातपरामृष्टा नलिनीवालिलोचना ॥ २२
उत्तस्थौ सावतंसोत्थभृङ्गमण्डलमण्डिता ।
करिसेनेव सन्ध्याद्रावालोलकरपुष्करा ॥ २३
परस्पराङ्गसंघट्टचूर्णिताङ्गदमण्डली ।
रत्नपूर्णारुणाम्भोदसन्ध्यासमयसूचनी ॥ २४
पतदुत्तंसविभ्रान्तभृङ्गोपहितघुंघुमा ।
मुकुटोद्दामविद्योतशक्रचापीकृताम्बरा ॥ २५
कान्तालताहस्तदलचारुचामरमञ्जरी ।
वनलेखेव विक्षुब्धवरवारणमण्डला ॥ २६
कचत्कटकभारक्तीकृतान्योन्यतताम्बरा ।
वातव्याधूतपुष्पेव मन्दारवनमालिका ॥ २७
कर्पूरकणनीहाररचितामलवारिदा ।
शरद्दिक्तटमालेव प्रसृताशेषभूमिका ॥ २८
लोलमौलिमणिप्रान्तपाटलाम्बरकोटरा ।
संध्येवाफुल्लनीलाब्जा कार्यसंहारकारिणी ॥ २९
रत्नांशुसलिलापूरमुखपद्मनिरन्तरा ।
पद्मिनीवालिवलिता नूपुरारवसारसा ॥ ३०
संतता सा सभोत्तस्थौ भूभृच्छतसमाकुला ।
भूतसंततिसंभ्रान्ता सृष्टिर्नवमिवोदिता ॥ ३१
प्रणम्याथ नृपं भूपा निर्ययुर्नृपमन्दिरात् ।
शक्रचापीकृता रत्नैरम्बुधेरिव वीचयः ॥ ३२
सुमन्त्रो मन्त्रिणश्चैव वसिष्ठमथ भूमिपम् ।
प्रणम्य जग्मुः स्नानाय रसविज्ञानकोविदाः ॥ ३३
वामदेवादयश्चान्ये विश्वामित्रादयस्तथा ।
वसिष्ठं पुरतः कृत्वा तस्थुरावर्जनोन्मुखाः ॥ ३४
राजा दशरथस्तत्र पूजयित्वा मुनिव्रजम् ।
तद्विसृष्टो जगामाथ स्वकार्यार्थमरिन्दमः ॥ ३५

॥ ९ ॥ शिक्षाबलविचक्षणत्वादेव विलसद्धृदि स्फुरल्लक्ष्यं ब्रह्म यस्य तथाभूते ॥ १० ॥ अलं पूर्णमानन्दमायाते प्राप्ते ॥११॥ सुमित्रे मन्त्रिविशेषे दुःखशीलिते मानसे मित्रतां वश्यतां याते सति विकासिहृदये जाते । अम्बुजपक्षे आप्रातर्मानसे सरसि मनसि च दुःखेन शीलिते चिन्तिते शोभने मित्रे सूर्ये मित्रतामुदयेन प्रीतिकरतां याते सति तत्काले विकासिहृदये जाते ॥ १२ ॥ प्रोल्लसत्स्विव जातेष्विति यथायोगं विपरिणामेन सर्वत्रानुषज्जते ॥१३॥ आशा दिशः । कल्पाभ्ररव इव मांसलो बलवान् ॥ १४ ॥ मुनेर्वसिष्ठस्य ॥ १५ ॥ अन्तरयांचक्रे तिरोदधे उपसंजहारेति यावत् । जितोऽभिभूतः सारो जनाह्लादकांशो यस्य तथाविधो गुणः केन महता अभिज्ञेनाभ्युदीर्यते प्रकटीक्रियते ॥ १६ ॥ १७ ॥ अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । वक्ष्यामो वयमिति शेषः॥१८॥ मध्याह्नं मध्याह्ने यदुपपन्नं युक्तं द्विजन्मनां नियतितः प्राप्तं कर्तव्यं कर्म नावसीदतीति यत् तदिदं मयापि कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ मुनिना समं ससदाः सभास्थसर्वजनसहितो दशरथोऽप्युत्तस्थौ ॥२१॥ अलिलोचना इति सभाया अपि विशेषणम् ॥२२॥अत्रत्यमध्याह्नकाले अस्ताचले सूर्योदयकालः करिणामुत्थानयोग्य इत्याशयेन संध्याद्राविति । 'विन्ध्याद्रा'विति पाठे स्थानोपमा॥२३॥ यतो रत्नपूर्णा अतः सादृश्यादरुणाम्भोदसंध्यासमयस्य सूचनी । स्मारिकेति यावत् ॥२४॥ पतद्भिरुत्तंसविभ्रान्तैर्भृङ्गैराहितघुंघुमा । मुकुटानामुद्दामैर्नानामणिविद्योतैः शक्रचापीकृतमम्बरमाकाशं वस्त्रजातं वा यया सा ॥ २५ ॥ कान्तालक्षणानां लतानां हस्तलक्षणेषु दलेषु पल्लवेषु चारुचामरलक्षणा मञ्जर्यो यस्यां तथाविधा वनलेखेवेत्यर्थः ॥ २६ ॥ कचन्तीभिः कटकभाभिः रक्तीकृतान्यन्योन्यमाकर्षणात्ततानि विस्तृतान्यम्बराणि यस्याम् ॥ २७ ॥ कर्पूरकणलक्षणैस्तत्सदृशैश्च नीहारैर्हिमकणैरुड्डीयमानै रचिता अमलाः शुभ्रा वारिदा यया । अतएव नीहारकाशपुष्पादिभिर्व्याप्ताशेषभूमिका शरद्दिक्तटमालेव स्थिता ॥ २८ ॥ कार्याणां दिनकृत्यानामुपसंहारकारिणी ॥ २९ ॥ ३० ॥ भूभृतां राज्ञां पर्वतानां च शतैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ रसे ब्रह्मरसे जले च विहारविज्ञाने कोविदाः ॥ ३३ ॥ आवर्जनमनुज्ञा तदुन्मुखास्तत्प्रतीक्षाः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वनं वनास्पदा जग्मुर्व्योम व्योमनिवासिनः ।
नगरं नागराश्चैव प्रातरागमनाय ते ॥ ३६
महीपतिवसिष्ठाभ्यां प्रणयात्प्रार्थितः प्रभुः ।
वसिष्ठसद्मनि निशां विश्वामित्रोऽत्यवाहयत् ॥ ३७
वसिष्ठः सह विप्रेन्द्रैः पार्थिवैर्मुनिभिस्तथा ।
उपास्यमानो रामाद्यैः सर्वैर्दशरथात्मजैः ॥ ३८
जगाम स्वाश्रमं श्रीमान्सर्वलोकनमस्कृतः ।
अनुयातः सुरौघेन ब्रह्मलोकमिवाब्जजः ॥ ३९
तस्मात्प्रदेशाद्रामादीन्पुनर्दशरथात्मजान् ।
सर्वान्विसर्जयामास पादोपान्ते नतानसौ ॥ ४०
नभश्चरान्धरणिचरानधश्चरा-
न्विसृज्य संस्तुतगुणगोचरांश्च तान् ।
यथाक्रमं स्वगृहमुदारसत्त्ववां-
श्चकार तां द्विजजनवासरक्रियाम् ॥ ४१

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये देवदूतोक्ते मो० उपशमप्रकरणे आह्निकवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः २

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
ते समेत्य गृहं गत्वा राजपुत्राः शशित्विषः ।
चक्रुः सर्वमशेषेण स्वसद्मसु दिनक्रमम् ॥ १
वसिष्ठो राघवश्चैव राजानो मुनयो द्विजाः ।
इति चक्रुः स्वकार्याणि तथा स्वगृहवीथिषु ॥ २
सस्नुः कमलकह्लारकुमुदोत्पलहारिषु ।
जलाशयेषु चक्राह्वहंससारसराजिषु ॥ ३
गोभूतिलहिरण्यानि शयनान्यासनानि च ।
ददुर्दानानि विप्रेभ्यो भाजनान्यंशुकानि च ॥ ४
हेमरत्नविचित्रेषु स्वेषु चामरसद्मसु ।
आनर्चुरच्युतेशानहुताशार्कादिकान्सुरान् ॥ ५
पुत्रपौत्रसुहृद्भृत्यबन्धुमित्रगणैः सह ।
तत आस्वादयामासुर्भोजनान्युचितानि वै ॥ ६
एतस्मिन्समये चास्मिन्नगरे दिवसोऽभवत् ।
तनुरष्टाङ्गशेषत्वाद्दृष्टो न च मनोहरः ॥ ७
सायन्तनदिनान्तं ते तत्कालोचितचेष्टया ।
अनयन्नंशुभिः सार्धं यावदस्तं ययौ रविः ॥ ८
संध्यां ववन्दिरे सुष्ठु जेपुश्चैवाघमर्षणम् ।
पेठुः स्तोत्राणि पुण्यानि जगुर्गाथा मनोहराः ॥ ९
ततश्चाभ्युदिता श्यामा कामिनीशोकहारिणी ।
क्षीरोदादिव माहेन्द्री चन्द्रावश्यायदायिनी ॥ १०
शनैरास्तीर्णपुष्पेषु कीर्णकर्पूरमुष्टिषु ।
दीर्घेन्दुबिम्बरम्येषु तस्थुस्तल्पेषु राघवाः ॥ ११
अथ रामादृतेऽन्येषां तत्र तद्व्यवहारिणी ।
व्यतीयाय शनैः श्यामा मुहूर्त इव शोभना ॥ १२
तस्थौ रामस्तु तामेव वासिष्ठीं वचनावलीम् ।
चिन्तयन्मधुरोदारां करिणीं कलभो यथा ॥ १३
किमिदं नाम संसारभ्रमणं किमिमे जनाः ।
भूतानि च विचित्राणि किमायान्ति प्रयान्ति किं ॥ १४
मनसः कीदृशं रूपं कथं चैतत्प्रशाम्यति ।
मायेयं सा किमुत्था स्यात्कथं चैव निवर्तते ॥ १५
निवृत्तयानया कः स्याद्गुणो दोषोऽथ वा भवेत् ।
कथमात्मनि चैवायं तते संकोच आगतः ॥ १६
किमुक्तं स्याद्भगवता मुनिना मनसः क्षये ।
किं चेन्द्रियजये प्रोक्तं किमुक्तमथवात्मनि ॥ १७
जीवश्चित्तं मनो मायेत्येवमादिभिराततैः ।
रूपैरात्मैव संसारं तनोतीममसन्मयम् ॥ १८
एभिरेवं मनोमात्रतन्तुबद्धैः क्षयं गतैः ।

वनास्पदा वानप्रस्थाः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्मादाश्रमप्रदेशात् ॥ ४० ॥ अधश्चरान्नागान् । संस्तुतानां प्रशस्तानां गुणानां गोचरानाश्रयानिति यावत् । यथाक्रमं विसृज्य स्वगृहं प्रविश्येति शेषः । द्विजजनानां वासरोचितां पञ्चयज्ञक्रियां चकारेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे आह्निकवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

इहाह्निकक्रिया रात्रौ रामस्य श्रुतचिन्तनम् ।
बुद्धेः श्रुतार्थे स्थैर्यार्थं प्रार्थना चोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

दिनक्रममाह्निकम् ॥ १ ॥ इति वक्ष्यमाणप्रकारेण चक्रुः । स्वगृहेषु वीथिषु तथा बहिश्च यान्युचितानीत्यर्थः ॥२॥३॥४॥ अमरसद्मसु देवालयेषु । स्वेषु स्वगृहेषु च ॥ ५ ॥ ६ ॥ दिवसस्तनुः सूक्ष्मोऽभवत् । अष्टाङ्गशेषत्वादष्टमभागशेषत्वात् ॥ ७ ॥ तत्कालोचितचेष्टया पुराणधर्मशास्त्रावलोकनादिरूपया ॥८॥९॥ तत इत्युपात्तस्य तदुत्तरकालस्य क्षीरोदः कामिन्या ऐन्द्री दिक् कान्तसंगमप्रयुक्तशोकहरणानन्दस्य चन्द्रसंगमप्रयुक्तस्तापोपशमनोऽवश्याय इति क्रमेणोपमानानि ॥ १० ॥ दीर्घीभूतमिन्दुबिम्बमिव रम्येषु ॥ ११ ॥ तद्व्यवहारिणी तत्कालोचितविषयभोगनिद्रादिव्यवहारवती ॥ १२ ॥ कलभः करिशावः करिणीं मातरं यथा ॥ १३ ॥ चिन्ताप्रकारमेव प्रपञ्चयति—**किमित्या**दिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वभोग्यभोक्तृभोगनिवृत्तेर्दोषः पुरुषार्थविघातो भवेत् । तते आकाशादपि विस्तीर्णे ॥ १६ ॥ किं साधनं फलं चोक्तं स्यात् । आत्मनि विज्ञाते इति शेषः ॥१७॥ ॥ १८ ॥ दुःखोपशान्तिः सिद्ध्यतीति शेषः । एतानि मनो

दुःखोपशान्तिरेतानि सुचिकित्स्यानि नः कथम् ॥ १९
भोगाभ्रमालावलयां धीवलाकामिमां कथम् ।
पृथक्करोमि पयसो धारां हंस इवाम्भसः ॥ २०
भोगास्त्यक्तुं न शक्यन्ते तत्त्यागेन विना वयम् ।
प्रभवामो न विपदामहो संकटमागतम् ॥ २१
मनोमात्रमिदं प्राप्यं तच्चैवेदं प्रयोजनम् ।
संपन्नं नो गिरिगुरु मौर्ख्याद्यक्षः शिशोरिव ॥ २२
परमां शान्तिमागत्य गतसंसारसंभ्रमा ।
बालेव लब्धदयिता कंचित्प्राप्स्यति नो मतिः ॥ २३
कदोपशान्तसंरम्भं विगताशेषकौतुकम् ।
अपापमात्मविश्रान्तं मम स्यात्पावनं मनः ॥ २४
कलाकलापसंपूर्णाच्छशाङ्कादपि शीतले ।
पदे सुरूढं विश्रम्य भ्रमिष्यामि कदा जगत् ॥ २५
कलनापेलवं रूपमुत्सृज्यालीनमात्मनि ।
कदैष्यति मनः शान्तिमम्भसीव तरङ्गकः ॥ २६
तृष्णातरङ्गाकुलितमाशामकरमालिनम् ।
कदा संसारजलधिं तीर्त्वा स्यामहमज्वरः ॥ २७
कदोपशमशुद्धासु पदवीषु विचक्षणाः ।
मुमुक्षूणां निवत्स्यामो निःशोकं समदर्शनाः ॥ २८
संतापितसमस्ताङ्गः सर्वधातुभयंकरः ।
संसृतिज्वर आदीर्घः कदा नाशमुपैष्यति ॥ २९
निर्वातदीपलेखेव कदा चित्तं गतव्यथम् ।
शममेष्यति हे बुद्धे सुप्रकाशघनान्तरम् ॥ ३०
कदेन्द्रियाणि दुःखेभ्यः संतरिष्यन्ति हेलया ।
दुरीहादग्धदेहानि गरुत्मन्त इवार्णवान् ॥ ३१
अयं सोऽहं रुदन्मूढ इति व्यर्थाहितो भ्रमः ।
शरदीवासितो मेघः कदा नाशमुपैष्यति ॥ ३२
मन्दारवनलेखासु या मतिः सा तृणायते ।
याचे तत्पदमात्मीयं संप्राप्स्यामः कदा वयम् ॥ ३३
वीतरागजनप्रोक्ता निर्मला ज्ञानदृष्टयः ।
कच्चित्पदं त्वयि मनः करिष्यन्तीति मे वद ॥ ३४
हा तात मातः पुत्रेति गिरामासामहं पुनः ।
भाजनं चित्त माभूवं भोजनं दुःखभोगिनाम् ॥ ३५
हे बुद्धे भगिनि भ्रातुरर्थितां पूरयाशु मे ।
आवयोर्दुःखमोक्षाय विचारय मुनेर्गिरः ॥ ३६
त्वां पादपतितः प्रीत्या याचे सति सुते मते ।

मायादिरूपाणि ॥ १९ ॥ भुज्यन्त इति भोगा विषयास्त एव संस्कारात्मना घनीभूय चित्ताकाशावरकत्वाद्दुःखसहस्रधारावर्षित्वाच्चाभ्राणि तान्यनुसृत्य मालेव वलयति वेष्टयतीति मालावलयां धीवृत्तिलक्षणां बलाकां बकीं कथं पृथक्करोमि । विवेकेन परावर्तयामीति यावत् । पयसो दुग्धस्य धारां भागमिति यावत् ॥ २० ॥ ननु किं विमर्शेन त्यज्यन्तां भोगास्तत्राह—**भोगा** इति । विपदां प्रतीकारे इति शेषः । सर्वात्मना भोगत्यागे जीवनासिद्धेस्तदर्थमल्पस्यापि भोगस्योपादाने वासनावृद्धेः संकटमागतमित्यर्थः ॥२१॥ संकटान्तरमप्याह—**मनोमात्र**मिति । इदं प्राप्यमवश्यप्राप्तव्यमात्मतत्त्वं मन एव मीयते प्रमीयतेऽनयेति मात्रा प्रमाणं यस्य तथाविधम् । तच्च मनो नोऽस्माकमिदं बाह्यमेव विषयजातमेव प्रयुज्यते येन तत्प्रयोजनं निष्पत्तिहेतुभूतं पुरुषार्थभूतं च यस्य तथाविधं सन्मौर्ख्याद्गिरितोऽपि गुरु दुरुद्धरं संपन्नम् । यथा शिशोर्मौर्ख्यात्कल्पितो यक्षः । तथाच विषयाधीनसिद्धिकं मनस्तेभ्यो निवर्तयितुमेवाशक्यं निःस्वरूपतापत्तेस्तदनिवृत्तौ तु न तत्त्वसाक्षात्कारे प्रमाणं तत्कर्तुं शक्यमिति संकटान्तरमित्यर्थः ॥२२॥ यदि तु निर्वासनं सर्वविषयोपशमेऽपि ब्रह्माकारतामात्रावलम्बनेन मनोऽवस्थापयितुं शक्येत तदा स्यादभिलषितसिद्धिरिति चिन्तयन्नाह—**परमा**मिति । लब्धो दयितः कान्तो यया तथाविधा बाला तरुणीव लब्धब्रह्माकारा सती कंचिदन्यं नो प्राप्स्यति । न स्मरिष्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तां दशां प्राप्तुमुत्कण्ठते—**कदे**त्यादिना । संरम्भः क्रोधः । कौतुकं कामः । पापग्रहणं पुण्यतदुभयकार्याणामप्युपलक्षणम् ॥ २४ ॥ सप्तमभूमिकापर्यन्तं सुरूढं यथा स्यात्तथा विश्रम्य । जीवन्मुक्तिसुखं प्राप्येति यावत् ॥ २५ ॥ आत्मनि आलीनं तिरोहितं सत् ॥२६॥२७॥ मुमुक्षूणां प्राप्यासु पदवीषु पदेषु ॥२८॥ अङ्गानि स्त्रीपुत्रपश्वादीनि हस्तपादादीनि च धातवः स्वर्णरूप्यादयस्त्वगसृङ्मांसादयश्च तेभ्यः क्षीयमाणेभ्यो भयंकरः ॥ २९ ॥ ३० ॥ विषयाभिमुखाकर्षणलक्षणदुरीहाभिर्दुश्चेष्टाभिर्दग्धो देहो यैस्तथाविधानीन्द्रियाणि विषयहेलया कदा दुःखानि संतरिष्यन्तीत्यर्थः । अथवा इन्द्रियाणि कर्तॄणि । दुरीहा दुष्टविषयाभिलाषस्तत्प्रयुक्तानि दग्धदेहानि भाविनानाशरीराणि कर्मभूतानि विषयहेलया दुःखेभ्यः दुःखानि परिहर्तुं कदा तरिष्यन्तीति योजना । दुःखेभ्य इति 'सुखदुःखतत्क्रियायाम्' इति चौरादिकाद्दुःखधातोर्भावे घञि 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी ॥ ३१ ॥ पशुपुत्रधनान्नपानादीनामलाभवियोगादिना रुदति मूढे मयि रोदननिमित्तभूतोऽयं देह एव स प्रसिद्ध आत्मा अहं चेति व्यर्थं पूर्वपूर्वदेहवासनाकामकर्मपरम्पराहितो भ्रमः प्रबोधवैमल्ये शरदि प्रवृत्तायां वार्षिकोऽसितो मेघ इव कदा नाशमुपैष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ उत्कटया मुमुक्षया स्वर्गोऽपि स्वस्य तृणवद्भातीत्याह—**मन्दारे**ति । मतिः सुखानुभवः । अहं याचे वाञ्छामीति यावत् । वयमिति 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनम् ॥ ३३ ॥ इदानीं मनआदीन्विवेकग्रहणाय प्रार्थयते—**वीतरागे**त्यादिना । हे मनः, त्वयि पदं स्थानं कच्चित्करिष्यन्ति ॥ ३४ ॥ अहं दुःखलक्षणानां भोगिनामजगराणां भोजनं भक्ष्यं सन्नासामाक्रन्दगिरां पुनर्भाजनं माभूवमित्यन्वयः ॥३५॥ जीवबुद्ध्योरेकाविद्योदरोद्भूतत्वाद्भगिनीति संबोधनम् । मुनेर्वसिष्ठस्य ॥३६॥ सति साध्वि । शास्त्रसज्जनप्रसादेन पश्चादुत्पन्नत्वात्सुते पुत्रि । मते सन्मते । तेन मत्प्रार्थनेन । भवोच्छेदो-

१ अपापपदविश्रान्तं इति पाठः.

तेन भव्ये भवोच्छेदभूतये सुस्थिरा भव ॥ ३७
वसिष्ठमुनिना प्रोक्ता विरक्ताः प्रथमं गिरः ।
ततो मुमुक्षोराचार उत्पत्तीनां क्रमस्ततः ॥ ३८
ततः स्थितिप्रकरणं समं दृष्टान्तसुन्दरम् ।
विज्ञानगर्भंसुलभं यथावत्स्मर हे मते ॥ ३९

कृतमति शतशो विचारितं य-
द्यदि तदुपैति न मानसस्य बुद्धिः ।
भवति तदफलं शरद्घनाभं
सततमतो मतिरेव कार्यसारः ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे उपदेशानुवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ३

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

तस्यैवंप्रायया तत्र ततयोदारचिन्तया ।
सा व्यतीयाय रजनी पद्मस्येवार्ककाङ्क्षिणः ॥ १
किंचित्तमःकडारासु किंचिदप्यरुणासु च ।
नभोविरलतारासु दिक्षु संमार्जितास्विव ॥ २
प्रभाततूर्यघोषेण सममिन्दुसमाननः ।
उत्तस्थौ राघवः श्रीमान्पद्मः पद्माकरादिव ॥ ३
प्रातःस्नानविधिं कृत्वा संपाद्य भ्रातृभिः पुनः ।
प्रहिताल्पपरीवारो वसिष्ठसदनं ययौ ॥ ४
समाधिसंस्थमेकान्ते मुनिमात्मपरायणम् ।
दूर एवाननामासौ रामो विनतकन्धरः ॥ ५
तं प्रणम्याङ्गणे तस्थुस्तस्मिंस्ते विनयान्विताः ।
यावत्तमः समालूनं व्यक्तं दिङ्मुखमण्डलम् ॥ ६
राजानो राजपुत्राश्च ऋषयो ब्राह्मणास्ततः ।
आययुः सदनं मौनं ब्रह्मलोकमिवामराः ॥ ७
तद्वसिष्ठस्य सदनं बभूव जनसंकुलम् ।
हस्त्यश्वरथसंबाधं पार्थिवाचारशोभनम् ॥ ८
क्षणाद्वसिष्ठो भगवान्विरराम समाधितः ।
आचारेणोपचारेण जग्राह प्रणतं जनम् ॥ ९
तथानुयातो मुनिभिर्विश्वामित्रान्वितो मुनिः ।
आरुरोह रथं श्रीमान्सहसाब्जमिवाब्जजः ॥ १०
ययौ गृहं दाशरथं सैन्येन महता वृतः ।
ब्रह्मेव शक्रनगरं समस्तसुरमालितः ॥ ११
विवेशावनतां तत्र रम्यां दाशरथीं सभाम् ।
हंसयूथानुवलितो राजहंस इवाब्जिनीम् ॥ १२
त्रीणि तत्र पदान्याशु तदा दशरथो नृपः ।
निर्जगाम महावीरः सिंहासनसमुत्थितः ॥ १३
विविशुस्तत्र ते सर्वे नृपा दशरथादयः ।
वसिष्ठाद्याश्च मुनयो ऋषयो ब्राह्मणास्तथा ॥ १४
मन्त्रिणश्च सुमन्त्राद्याः सौम्याद्याश्च विपश्चितः ।
राजपुत्राश्च रामाद्या मन्त्रिपुत्राः शुभादयः ॥ १५
अमात्याद्याः प्रकृतयः सुहोत्राद्याश्च नागराः ।
मालवाद्यास्तथा भृत्याः पौराद्याश्चैव मालिनः ॥ १६
अथ तेषूपविष्टेषु स्वेषु स्वेष्वासनेषु च ।
सर्वेष्वेवोपविष्टेषु वसिष्ठोन्मुखदृष्टिषु ॥ १७

पलक्षितपूर्णतासंपदे ॥ ३७॥ एवं प्रार्थनया स्थिरीकृतां मतिं वैराग्यप्रकरणादिप्रकरणचतुष्टयार्थस्मरणे क्रमान्नियुङ्क्ते—**वसिष्ठे**ति । प्रोक्ता मन्मुखेन वादिताः स्वयंप्रोक्ताश्च स्थितिप्रकरणान्ता गिरः ॥ ३८ ॥ विज्ञानगर्भं सुलभं सरलं च । विज्ञानगर्भैरधिकारिभिराख्यानैर्वा सुलभं सुबोधमिति वा ॥ ३९ ॥ ननु मनसः प्राक्प्रार्थितत्वात्तत एव प्रकरणचतुष्टयार्थावधारणसिद्धेः किमर्थं तद्व्यतिरेकेण पुनर्मतिः प्रार्थ्यते तत्राह—**कृतमती**ति । मानसस्य मनसः कृतमतिनिपुणं यथा स्यात्तथा शतशो यद्वस्तु विचारितं भवति तद्बुद्धिरध्यवसानमतिर्यदि नोपैति नाङ्गीकरोति तर्हि तत्तथा विचारितमप्यफलं शरद्धनवन्नश्यत्येव न स्थिरीभवतीत्यर्थः । अतः श्रवणेन विचारितेऽपि तत्त्वे मतिर्मननकृताध्यवसायबुद्धिरेव सततं कार्ये कर्तव्यार्थविषये सारो मुख्यो भवतीति मननाय पृथक् तत्प्रार्थनं युक्तमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे उपदेशानुवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

उषःस्नानगृहायातरामप्रभृतिभिः सह ।
वसिष्ठस्य सभायानं प्रस्तावश्चात्र कीर्त्यते ॥ १ ॥

स्य रामस्य । एवंप्रायया उक्तप्रकारया । ततया विस्तृतयता चिन्तया ॥ १ ॥ तमोभिः कडारासु कपिशवर्णासु ॥ २ ॥ ३ ॥ संपाद्य निर्वर्त्य संध्यावन्दनादिकमित्यौचित्याद्गम्यते । भ्रातृभिः प्रहितः प्रेषितः अल्पः परीवारः परिजनो यस्य । भ्रातृभिः सह प्रहितः आप्ततमोऽल्पः परीवारो यस्येति वा ॥ ४ ॥ **समाधिसंस्थ**मिति । पूर्वमेव स्नात्वा प्रातःकृत्यं निर्वर्त्य समाधिसंस्थमिति गम्यते ॥ ५ ॥ ते रामादयो यावत्तमः सम्यगालूनं छिन्नं भवति तावत्तस्थुः ॥ ६ ॥ मौनं निःशब्दं यथा स्यात्तथा ॥ ७ ॥ पार्थिवोचिताचारेऽपि पार्थिवसदनमिव शोभनं शोभमानम् ॥ ८ ॥ विनयाद्याचारेण प्रियवचनाद्युपचारेण ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ अवनतां प्रणम्रजनाम् ॥ १२ ॥ निर्जगाम अभिजगाम ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तेषु मुनिनृपमन्त्रिप्रभृतिषु प्रथममुपविष्टेषु सत्सु पश्चादन्येष्वपि सर्वेषूपविष्टेष्वित्यर्थः । सर्वेष्वेवेत्यादीनां सर्गसमाप्तिपर्यन्तं सर्वेषां सप्तम्यन्तानामुत्तर-

सभाकलकले शान्ते मौनसंस्थेषु बन्दिषु ।
वृत्तासु स्थितिवार्तासु सौम्ये तस्मिन्सभान्तरे ॥ १८
स्फुरत्पवनमालासु विशत्स्वम्भोजकोटरात् ।
परागेषु विलोलेषु मुक्तादामसु चञ्चलम् ॥ १९
बृहत्कुसुमदोलाभ्यः प्रसृताभ्यः समंततः ।
वाति मांसलमामोदमादाय मधुरानिले ॥ २०
वातायनेषु मृदुषु कुसुमाकीर्णभूमिषु ।
पर्यङ्केषूपविष्टासु पश्यन्तीषु पुरंध्रिषु ॥ २१
जालागतार्ककरलोलविलोचनासु
रत्नप्रभानिकरपिङ्गलकोमलासु ।
संत्यक्तचापललवं चपलासु तासु
मौनस्थितासु सितचामरधारिणीषु ॥ २२
मुक्ताफलप्रतिफलप्रतिमार्करश्मि-
रागोदरास्वजिरभूमिषु पुष्पकौघम् ।
नासादयत्यभिनवातपबिम्बबुद्ध्या
भ्रान्ते भ्रमत्यलिकुले नभसीव मेघे ॥ २३
पुण्यैर्वसिष्ठवदनप्रसृतं श्रुतं य-
त्तत्संततिप्रसृतविस्मयमार्यलोके ।
सत्संगमे मृदुपदाक्षरमुग्धवाक्य-
मन्योन्यमीप्सितमनल्पगुणाभिरामम् ॥ २४
दिग्भ्यः पुराच्च गगनाच्च वनाच्च सिद्ध-
विद्याधरार्यमुनिविप्रगणे वसिष्ठम् ।
मौनप्रणाममभितः प्रविशत्यशब्दं
सोपांशु गौरववता सह जातवाक्ये ॥ २५
उन्निद्रकोकनदकोमलकोशकृष्ट-
मग्नालिजालमकरन्दसुवर्णरागैः ।
आपिङ्गले मरुति वाति विलोलघण्टा-
टांकारगीतविनिपीतनिशान्तगीते ॥ २६
अगुरुतगरधूमे चन्दनामोदमिश्रे
सरसकुसुमदामोद्दामगन्धाङ्किताभ्रे ।
सरति सति वितानाम्भोरुहामोदलेशै-
श्चलकुसुमरजोङ्कै शब्दविज्ञातभृङ्गम् ॥ २७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सभासंस्थानवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ४

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
मेघगम्भीरया वाचा विश्रब्धपदसुन्दरम् ।
इदं दशरथो वाक्यमुवाच मुनिनायकम् ॥ १
भगवन्ह्यस्तनेन त्वं वाक्यसंदर्भजन्मना ।

सर्गस्य 'इदं दशरथो वाक्यमुवाचे'त्यत्र संबन्धः ॥ १७ ॥ सभायाः कलकले कोलाहले । स्थितिवार्तासु परस्परं रात्रिसुखावस्थितिप्रश्नप्रतिवचनवार्तासु वृत्तासु सतीषु ॥ १८ ॥ अम्भोजकोटरान्निर्गत्य सभां विशत्स्विति शेषः । अतएवाम्भोजानां परागेषु मुक्तादामसु चञ्चलं यथा स्यात्तथा विलोलेषु लम्पटेषु ॥ १९ ॥ २० ॥ मृदुषु पर्यङ्केषु ॥ २१ ॥ जालागतैरर्ककरैरवलोकनप्रतिघाताल्लोलानि विलोचनानि यासाम् । रत्नप्रभानिकरैः पिङ्गलासु कोमलासु सुकुमारीषु तासु प्रागुक्तासु सितचामरधारिणीषु संत्यक्तचापललवं यथा स्यात्तथा मौनस्थितासु ॥ २२ ॥ नानारत्नखचिताखजिरभूमिषु मुक्ताफलानां प्रतिफलानि प्रतिच्छायास्तत्प्रतिमा अर्करश्मिरागा उदरे यासां तथाविधासु नानापुष्पाकारचित्रासु जातासु अभिनवातपबिम्बा एवेमे इति भ्रान्तिबुद्ध्या अलिकुले पुष्पकौघं विकीर्णपुष्पसमूहं नासादयति अलभमाने अतएव भूम्यस्पर्शान्नभसि मेघ इव भ्रमति सति ॥ २३ ॥ तस्मिन्सत्संगमे सतां समाजे आर्यलोके बहुमतजने प्राक्संचितैः पुण्यैर्यद्वसिष्ठवदनप्रसृतं वचनं श्रुतं तस्य संतत्या हृदि विस्तारेण प्रसृतविस्मयमुद्भूताश्चर्यं यथा स्यात्तथा अन्योन्यमीप्सितमभिमतमनल्पगुणाभिरामं मृदुपदाक्षरमुग्धवाक्यं भाषमाणे सतीति शेषः ॥ २४ ॥ वनाच्च समागते इति शेषः । विद्याधराणामार्यमुनीनामन्येषां च विप्राणां गणे वसिष्ठमभितो मौनप्रणामं मौनेन प्रणम्य अशब्दं पिहितास्यं यथा स्यात्तथा प्रविशति सति । ततो गौरववता गरीयसा अवश्यसंभाष्येण सह सोपांशु अतिमन्दस्वरं कर्णसन्निधौ जातवाक्ये सति । वसिष्ठमभित इति 'अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि' इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ २५ ॥ उन्निद्राणां कोकनदानां रक्तकमलानां कोमलेभ्यः कोशेभ्यः कृष्टानां प्राक्तदन्तर्मग्नानामलिजालानां मकरन्दानां सुवर्णानां परागाणां च रागै रञ्जनैरापिङ्गले ईषत्पिङ्गलवर्णे मरुता स्वाभिमर्शाद्विलोलानां गृहप्रान्तघण्टानां टांकारगीतैर्विनिपीतान्यभिभूतानि निशान्तानां गृहाणां गीतानि येन तथाविधे मरुति वाति सति । घण्टाजिह्वाग्रे पिप्पलपत्राकाररचनान्मन्दवातैरपि गृहपटलघण्टावलिध्वननं दक्षिणदेशे नेपाले च प्रसिद्धम् ॥ २६ ॥ चन्दनामोदैर्मिश्रे चलकुसुमरजोभिरङ्क्यत इत्यङ्कस्तथाविधे अतएव सरसानां कुसुमदाम्नामुद्दामैर्गन्धैरङ्कितानि सुरभितान्यभ्राणि येन तथाविधे अगुरुतगरनिर्यासधूमे तन्नीलिम्ना तिरोहितवर्णत्वाच्छब्दैरेव विज्ञाता नतु साक्षाद्दृष्टा भृङ्गा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा स्यात्तथा वितानबद्धानामम्भोरुहाणामामोदलेशैः सह सरति ऊर्ध्वं प्रवहति सतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सभासंस्थानवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

राज्ञा वसिष्ठवाक्यानां प्रशंसा मुनिवाक्यतः ।
रामेण चिन्तितार्थानामनुवादश्च वर्ण्यते ॥ १ ॥

विश्रब्धैर्विश्वासातिशयप्रकाशकैः पदैः सुन्दरम् ॥ १ ॥ ह्यस्त-

कच्चिन्मुक्तोऽसि खेदेन तपःकार्श्यातिशायिना ॥ २
ह्यस्तनोक्तो य आनन्दी विविक्तो वचसां गणः ।
अमृतावर्षणेनेव तेनैवाश्वासिता वयम् ॥ ३
चन्द्रांशव इवोत्सार्य तमांस्यमृतनिर्मलाः ।
अन्तःशीतलयन्त्येता महताममला गिरः ॥ ४
अपूर्वाह्लाददायिन्य उच्चैस्तरपदाश्रयाः ।
अतिमोहापहारिण्यः सूक्तयो हि महीयसाम् ॥ ५
आत्मरत्नावलोकैकदीपिका सत्सात्मिका ।
यस्माद्युक्तिलतोदेति स वन्द्यः सुजनद्रुमः ॥ ६
दुरीहितं दुर्विहितं सर्वं सज्जनसूक्तयः ।
प्रमार्जयन्ति शीतांशोस्तमःकाण्डमिवाङ्घ्रयः ॥ ७
तृष्णालोभादयोऽस्माकं संसारनिगडा मुने ।
त्वदुक्त्या तनुतां याताः शरदीवासिताम्बुदाः ॥ ८
संप्रवृत्ता वयं द्रष्टुमात्मानमपकल्मषम् ।
रसाञ्जनानीतदृशो जात्यन्धा इव काञ्चनम् ॥ ९
संसारवासनानाम्नी मिहिका हृदयाम्बरे ।
प्रवृत्ता तनुतां गन्तुं त्वदुक्तिशरदेव नः ॥ १०
मुने मन्दारमञ्जर्यस्तरङ्गा वामृताम्भसः ।
न तथा ह्लादयन्त्यन्तर्यथोदारधियां गिरः ॥ ११
यद्यद्राघव संयाति महाजनसपर्यया ।
दिनं तदिह सालोकं शेषास्त्वन्धा दिनालयः ॥ १२
राम राजीवपत्राक्ष प्रकृतार्थमिहाव्ययम् ।
मुनिमाबोधय पुनः प्रसादे समवस्थितम् ॥ १३
इत्युक्तो भूभृता तत्र रामाभिमुखमास्थितः ।
उवाचेदमुदारात्मा वसिष्ठो भगवान्मुनिः ॥ १४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

राघव स्वकुलैकेन्दो यन्मयोक्तं महामते ।
कच्चित्स्मरसि वाक्यार्थं पूर्वापरविचारितम् ॥ १५
उत्पत्तीनां विचित्राणां सत्त्वादिगुणभेदतः ।
कच्चित्स्मरसि सर्वासां विभागमरिमर्दन ॥ १६
कच्चित्सर्वमसर्वं च सदसच्च सदोदितम् ।
रूपं स्मरसि वेत्स्येव विविक्तं परमात्मनः ॥ १७
यथेदमुदितं विश्वं विश्वेशादेव चेश्वरात् ।
कच्चित्स्मरसि तत्साधो साधुवादैकभाजन ॥ १८
रूपं कच्चिदविद्याया बलाद्धङ्कुरमाततम् ।
अनन्तमन्तवच्चैव सम्यक्स्मरसि सन्मते ॥ १९
चित्तमेव नरो नान्यदिति यत्प्रतिपादितम् ।
लक्षणादिविचारेण कच्चित्स्मरसि साधु तत् ॥ २०
वाक्यार्थश्चाखिलः कच्चित्त्वया राम विचारितः ।
ह्यस्तनस्य विचारस्य रात्रौ हृदि निवेशितः ॥ २१
भूयोभूयः परामृष्टं हृदये सुनियोजितम् ।
प्रयोजनं फलत्युच्चैर्न हेलाहतसंस्थितेः ॥ २२
भाजनं त्वं विविक्तानां वचसां शुद्धिशालिनाम् ।
विविक्तहृदयः कण्ठे मुक्तानामिव राघव ॥ २३

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

कमलासनपुत्रेण मुनिना समहौजसा ।
एवं वितीर्णावसरो रामो वाक्यमुवाच ह ॥ २४

श्रीराम उवाच ।

भगवन्सर्वधर्मज्ञ तवैवैतद्विजृम्भितम् ।
यदहं परमोदारो बुद्धवान्वचनं तव ॥ २५
यदादिशसि तत्सर्वं तथैव न तदन्यथा ।
अपास्तनिद्रेण मया वाक्यार्थौ हृदि चिन्तितः ॥ २६

अनेन पूर्वेद्युर्भवेन वाक्यसंदर्भोच्चारणजन्मना खेदेन श्रमेण ॥२॥ आनन्दी श्रोत्रानन्दनशीलः । विविक्तो विशदः ॥ ३ ॥ तमांसि अज्ञानान्यन्धकारांश्च ॥ ४ ॥ इदानीं चन्द्रांशुभ्योऽप्युत्कर्षमाह—अपूर्वेति । अपूर्वः अनास्वादितपूर्वः कारणशून्यश्चानन्दो ब्रह्मसुखं प्रयोजनम् । तदेव मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्तविषयसुखेभ्य उच्चैस्तरं पदं तदाश्रयास्तद्विषयाः । अतिमोहापहारिण्य इत्यनर्थनिवृत्तिरूपं प्रयोजनान्तरं तासामुक्तम् ॥ ५ ॥ युक्तिलक्षणा ज्योतिर्लता यस्मादुदेति यमाश्रित्योदेति ॥ ६ ॥ दुरीहितं मानसदोषम् । दुर्विहितं शारीरदोषम् । सर्वं समस्तेन्द्रियदोषम् । शीतांशोश्चन्द्रस्याङ्घ्रयः किरणाः ॥ ७ ॥ तानेव स्पष्टमाह—तृष्णेति । तनुतामल्पावशेषताम् ॥ ८ ॥ रसः सिद्धरसस्तद्रचितैः सिद्धाञ्जनैरानीतदृशो ब्रह्मरसाभ्यञ्जनेनानीतप्रत्यग्दृशश्च ॥ ९ ॥ हृदयाम्बरे स्थितेति शेषः । रूपकबलादेवान्तर्भूते इवार्थे गम्यमाने पुनरिवशब्दप्रयोग उत्प्रेक्षाद्योतनार्थः ॥ १० ॥ अमृताम्भसः अमृताम्भोधेः ॥ ११ ॥ यद्यद्दिनं महतां जनानां ब्रह्मविदां सपर्यया पूजया संयात्यपयाति । सालोकं सप्रकाशम् । अन्धास्तमोवृताः ॥ १२ ॥ आबोधय पृच्छ ॥ १३ ॥ आस्थित उपविष्टः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वासां आगुक्तजीवजातीनाम् ॥ १६ ॥ सर्वं नटवन्मायया जगद्वेषेण स्थितं ब्रह्म । असर्वं निष्प्रपञ्चम् । सत्स्थूलमसत्सूक्ष्मं सत्यासत्यरूपं वा मदुक्तं स्मरसि स्वबुद्ध्या दृश्येभ्यो विविक्तं वेत्स्येव वा ॥ १७ ॥ विश्वेशात्सर्वशक्तिसंपन्नादीश्वराद्ब्रह्मणः । एवकारः सांख्याद्यभिमतप्रधानादिकारणवादनिरासार्थः । साधुवादाः प्रशंसाः सदुपदेशाश्च ॥ १८ ॥ बलात्कालबलात् । संख्यया अनन्तं देशकालादिना त्वन्तवत् ॥ १९ ॥ २० ॥ ह्यस्तनस्य विचारस्य श्रवणस्य विषयो वाक्यार्थो विचारितो मननेन परिष्कृतः ॥ २१ ॥ हेलया अनादरेण हता संस्थितिरुपदिष्टार्थधारणं येन तथाविधस्य पुरुषाधमस्य न फलतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ विविक्तहृदयो विवेकशालिमनाः विशालवक्षाश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥ विजृम्भितं प्रभाविस्तारः ॥ २५ ॥ तथैव कृतमिति शेषः । तदेव स्पष्टमाह—अपास्तेति ॥ २६ ॥

भवान्धकारक्षतये भवतोक्तिविवस्वता।
ह्यःप्रसादितमाह्लादि वाग्रश्मिपटलं प्रभो ॥ २७
तदतीतमदीनात्मन्सर्वमन्तःकृतं मया।
रम्यं पुण्यं पवित्रं च रत्नवृन्दमिवान्वितम् ॥ २८
हितानुबन्धि हृद्यं च पुण्यमानन्दसाधनम्।
शिरसा ध्रियते कैर्नो सिद्धैस्त्वदनुशासनम् ॥ २९
प्रतिक्षिपन्तः संसारमिहिकावरणं वयम्।
प्रसन्नास्त्वत्प्रसादेन वर्षान्त इव वासराः ॥ ३०
आपातमधुरारम्भं मध्ये सौभाग्यवर्धनम्।
अनुत्तमफलोदर्कं पुण्यं त्वदनुशासनम् ॥ ३१
विकासिसितमम्लानमाह्लादितशुभाशुभम्।
त्वद्वचःकुसुमं नित्यं श्रीमत्फलदमस्तु नः ॥ ३२
सकलशास्त्रविचारविशारद
प्रसृतपुण्यजलैकमहाह्रद।
भज भृशं विततव्रत संप्रति
प्रसृततां हतकिल्बिष संततिम् ॥ ३३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे राघवप्रश्नो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ५

श्रीवसिष्ठ उवाच।

इदमुत्तमसिद्धान्तसुन्दरं सुन्दराकृते।
उपशान्तिप्रकरणं शृणुष्वावहितो हितम् ॥ १
दीर्घसंसारमायेयं राम राजसतामसैः।
धार्यते जन्तुभिर्नित्यं सुस्तम्भैरिव मण्डपः ॥ २
सत्त्वस्थजातिभिर्धीरैस्त्वादृशैर्गुणबृंहितैः।
हेलया त्यज्यते पक्का मायेयं त्वगिवोरगैः ॥ ३
ये सत्त्वजातयः प्राज्ञास्तथा राजससात्त्विकाः।
विचारयन्ति ते साधो जगत्पूर्वपरम्पराम् ॥ ४
शास्त्रसज्जनसत्कार्यसङ्गेनोपहतैनसाम्।
सारावलोकिनी बुद्धिर्जायते दीपिकोपमा ॥ ५
स्वयमेव विचारेण विचार्यात्मानमात्मना।
यावन्नाधिगतं ज्ञेयं न तावदधिगम्यते ॥ ६
प्रज्ञावतां नयवतां धीराणां कुलशालिनाम्।
जात्या राजससत्त्वानां मुख्यस्त्वं रघुनन्दन ॥ ७
स्वयमालोकय प्राज्ञ संसारारम्भदृष्टिषु।
किं सत्यं किमसत्यं वा भव सत्यपरायणः ॥ ८

भवता कर्त्रा उक्तिलक्षणेन विवस्वता सूर्येण करणेन। उक्तौ उपदेशेनार्थप्रकाशनविषये विवस्वता सूर्यभूतेन भवतेति सामानाधिकरण्यं वा। आह्लादि जाड्यशीतापनयसुखकरम् ॥ २७ ॥ अन्तःकृतं हृदि कृतम्। अन्वितं क्रमयुक्तम् ॥२८॥ सर्वानिष्टहानानुबन्धित्वान्मधुरतरत्वात्परमपुरुषार्थसाधनत्वादनुल्लङ्घ्यशासनत्वाच्च तव वचनमवश्यं शिरसा प्रणम्य हृदि कार्यमित्याशयेनाह—**हितानुबन्धीति**। सिद्धैर्दैवभेदैर्योगमन्त्रादिसिद्धैः स्वतःसिद्धैः सनकादिभिर्वा कैर्न शिरसा ध्रियते ॥२९॥ स्वस्मिन्नुपदेशस्य नैष्फल्यशङ्कां वारयन्नाह—**प्रतिक्षिपन्त** इति। निरस्यन्त इत्यर्थः। वर्षान्ते शरदि ॥ ३० ॥ उपदेशस्य कालत्रयेऽपि हितकारितामाह—**आपाते**ति। आपाते श्रवणकाले। मध्ये मनननिदिध्यासनकाले। सौभाग्यस्य अन्तर्मुखताप्रयुक्तस्य शमादिसंपत्सुखस्य। अनुत्तमं मोक्षाख्यं फलं यत्र तथाविध उदर्क उत्तरकालो यस्य तत् ॥ ३१ ॥ सितं स्वच्छं शुभ्रं च। आह्लादितानि आनन्दैकरसीकृतानि शुभाशुभानि पुण्यपापानि तत्फलानि च येन। आह्लादिताः शुभा देवा अशुभाः सर्पादयश्च येन। त्वद्वचोलक्षणं कुसुमं कल्पवृक्षपुष्पम् ॥ ३२ ॥ इदानीं गुरुं तीर्थत्वान्महाह्रदत्वेन रूपयन्संबोध्य पुनः शिष्यार्थोपदेशवाक्प्रवाहं प्रार्थयते—**सकले**ति। देश[2]कालशास्त्रविचारेषु विशारद हे प्रसृताचारपुण्यजलानामेकमहाह्रद, विततव्रत, मां [3]प्रति संप्रति प्रसृततां उपदेशवाक्प्रसरं भजेत्यर्थः। ह्रदपक्षे सकलशास्त्रलक्षणानां वीनां हंसादिपक्षिणां चारैर्विशारद शोभमान। विततानि विस्तारितानि व्रतानि मुनि[1]भिर्यत्र। स्नातॄणां हतानि किल्बिषाणि येन। एवंविध हे प्रसृतपुण्यजलैकमहाह्रद, त्वं संप्रति इदानीं संततिं वाक्संतानरूपां प्रसृततां प्रवाहं भजेत्यर्थः। मां प्रतीत्यन्ते पाठे मद्विशुद्धये इत्यर्थः ॥३३॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे राघवप्रश्नो नाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥

अविवेकप्रवृद्धाया मनोमात्रजगत्स्थितेः।
इहोपशमनोपायक्रमः सम्यगुदीर्यते ॥ १ ॥

अवहितः सावधानचित्तः ॥ १ ॥ प्रागुक्तमनूद्य प्रस्तुतेन संगमयति—**दीर्घे**ति। राजसतामसैः प्रागुक्तजीवैर्धार्यते। 'पुरुषो वा अक्षितिः सहीदमन्नं धियाधिया जनयते कर्मभिः' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २ ॥ प्रागुक्तलक्षणैः सत्त्वस्थजातिभिः राजससात्त्विकैः शुद्धसात्त्विकैश्च ॥ ३ ॥ केनोपायेन त्यज्यते तमाह—**ये** इति। पूर्वपरम्परां मूलपरम्परां 'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापोमूलमन्विच्छ' इत्यादिश्रुतिदर्शिताम् ॥ ४ ॥ सत्कार्याणि 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' इति भगवदुक्तानि ॥ ५ ॥ **स्वयमेवे**ति। 'उद्धरेदात्मनात्मानं' इति न्यायादिति भावः। नाधिगतं न ज्ञातम्। अधिगम्यते प्राप्यते ॥ ६ ॥ त्वयि तु तत्प्राप्तियोग्यतास्त्येवेत्याह—**प्रज्ञावता**मिति। नयवतां प्रमाणकुशलानाम् ॥ ७ ॥ आलोकय विचारेण पश्य ॥ ८ ॥

१ तुच्छे इति पाठः. २ देशकालेति सकलशब्दार्थः. ३ अयं संततिपदस्यार्थः, तथाच त्वत्संततिं मां प्रतीत्यर्थः। रामस्य विद्यावंशत्वेन वसिष्ठसंतानत्वात्।

आदावन्ते च यन्नास्ति कीदृशी तस्य सत्यता ।
आदावन्ते च यन्नित्यं तत्सत्यं नाम नेतरत् ॥ ९
आद्यन्तासन्मये यस्य वस्तुन्यासज्जते मनः ।
तस्य मुग्धपशोर्जन्तोर्विवेकः केन जन्यते ॥ १०
जायते मन एवेह मन एव विवर्धते ।
सम्यग्दर्शनदृष्ट्या तु मन एव हि मुच्यते ॥ ११

श्रीराम उवाच ।

ज्ञातमेतन्मया ब्रह्मन्यथास्मिन्भुवनत्रये ।
मन एव हि संसारिजरामरणभाजनम् ॥ १२
यस्तस्योत्तरणोपायस्तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ।
हार्दं तमस्त्वयार्केण राघवाणां विनाश्यते ॥ १३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

पूर्वं राघव शास्त्रेण वैराग्येण परेण च ।
तथा सज्जनसङ्गेन नीयतां पुण्यतां मनः ॥ १४
सौजन्योपहितं चेतो यदा वैराग्यमागतम् ।
तदानुगम्या गुरवो विज्ञानगुरवोऽपि ये ॥ १५
ततस्तस्योपदिष्टेन कृत्वा ध्यानार्चनादिकम् ।
क्रमेण पदमाप्नोति तद्यत्परमपावनम् ॥ १६
विचारेणावदातेन पश्यत्यात्मानमात्मना ।
इन्दुना शीतलेनान्तर्विश्वं खमिव तेजसा ॥ १७
तावद्भवमहाम्भोधौ जनस्तृणवदुह्यते ।
विचारतटविश्रान्तिमेति यावन्न चेतसा ॥ १८
विचारेण परिज्ञातवस्तुनोऽस्य जनस्य धीः ।
सर्वानधःकरोत्याधीन्सौम्याम्भ इव वालुकाः ॥ १९
इदं रुक्ममिदं भस्म परिज्ञातमिति स्फुटम् ।
न यथा हेमकारस्य हेमज्ञानात्मनस्तथा ॥ २०
अक्षयोऽयं मनागात्मा स्वात्मन्यवगते चिरम् ।
भवतीति नरस्येह मोहस्यावसरः कुतः ॥ २१
अपरिज्ञातसारे हि मनोऽन्तर्यदि मुह्यते ।
ज्ञातसारे त्वसंदिग्धमसती किल मूढता ॥ २२
हे जना अपरिज्ञात आत्मा वो दुःखसिद्धये ।
परिज्ञातस्त्वनन्ताय सुखायोपशमाय च ॥ २३
मिश्रीभूतमिवानेन देहेनोपहतात्मना ।
व्यक्तीकृत्य स्वमात्मानं स्वस्था भवत मा चिरम् ॥ २४
देहेनास्य न संबन्धो मनागेवामलात्मनः ।
हेम्नः पङ्कलवेनेव तद्वत्तस्यापि मानवाः ॥ २५
पृथगात्मा पृथग्देही जलपद्मलवोपमौ ।
ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ॥ २६
जडधर्मि मनो यावद्गर्तकच्छपवत्स्थितम् ।
भोगमार्गवदामूढं विस्मृतात्मविचारणम् ॥ २७
तावत्संसारतिमिरं सेन्दुनापि सवह्निना ।
अर्कद्वादशकेनापि मनागपि न भिद्यते ॥ २८

अस्तीति सत् सदेव सत्यमसत्ताविरुद्धस्वभावं तद्विरुद्धं नास्तिस्वभावं कथं संभवेत् । स्वभावविपर्यासायोगादिति भावः । नित्यं नियतसत्स्वभावम् ॥ ९ ॥ आसज्जते सत्यबुद्ध्या रज्यते ॥ १० ॥ मनोरथरचितप्रासादवन्मनोमात्रकार्यत्वादपि न सत्यताप्रसक्तिर्जगत इत्याशयेनाह—**जायत** इति ॥ ११ ॥ प्रश्नः स्पष्टः ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रथमं शास्त्रसज्जनसङ्गाभ्यां वैराग्यादिसाधनचतुष्टयं संपाद्यमित्याह—**पूर्व**मिति । पुण्यतां ज्ञानोदययोग्यतापादिकां विशुद्धिम् ॥ १४ ॥ सौजन्यं निरभिमानिता । ये गुरवो विज्ञानेन सर्वशास्त्ररहस्यज्ञानेन गुरवो गरीयांसोऽपि शब्दादुपदेशकौशलेन शिष्यबोधनसमर्थाश्च भवन्ति ते विधिना अनुगम्याः ॥ १५ ॥ 'उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्' इत्यादिश्रुतेः प्रथमं गुरूपदिष्टमार्गेण सगुणेश्वरध्यानार्चनादिकं कृत्वा तदनुग्रहाद्वक्ष्यमाणविचारादिक्रमेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विश्वं कृत्स्नं खमिन्दुना तेजसा पूर्णमिव ॥ १७ ॥ चेतसा बुद्धिप्लवेन विचारलक्षणे तटे यावद्विश्रान्तिं स्थैर्यं नैति ॥ १८ ॥ आधीन् मानसदुःखानि । अधःकरोति निरस्यतीति यावत् । सौम्यं निम्नप्रसन्नम् ॥ १९ ॥ भस्मनि गूढं हेम अन्यैर्विवेक्तुमशक्यमपि यथा हेमज्ञानात्मनः सदा हेमपरिशोधनेन तद्विवेककुशलात्मनो हेमकारस्य इदं रुक्ममिदं भस्मेति स्फुटं परिज्ञातमिति न तदलाभमोहस्यावसरस्तथा अयमज्ञदृशा प्रसिद्धो मनागात्मा परिच्छिन्नजीवश्चिरं विचारेण विविच्य स्वात्मनि अवगते सति अक्षयः कालादिपरिच्छेदशून्यः स्वत एव स्फुटं भवतीति कुतो मोहस्यावसर इति परेणान्वयः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ अपरिज्ञातसारे पुरुषे । यदि मुह्यति तर्हि मुह्यतां नामेति शेषः । असती असंभावितैव किलेत्यर्थः ॥ २२ ॥ इदानीमनुक्रोशात्सर्वश्रोतृजनान्प्रत्याह—**हे जना** इति । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य' इत्यादिश्रुतेरिति भावः । **परिज्ञातस्त्व**ति । 'रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । सर्वान्कामानाप्त्वाऽमृतः समभवत् । ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ २३ ॥ व्यक्तीकृत्य पञ्चकोशविवेकेन दृष्ट्वा ॥ २४ ॥ व्यक्तीकरणमेव स्फुटयति—**देहेने**त्यादिना । अप्यर्थे एवकारः ॥ २५ ॥ आत्मा ब्रह्म देही जीवश्च यथा पद्माधारमहाजलं पद्मपत्रनिविष्टजललवश्चोपाधित एव पृथङ् वस्तुतस्तद्वदित्यर्थः । ननु महाजलस्य पद्मपत्रारोहपरिच्छेदादौ वाय्वादिनिमित्तं प्रसिद्धम् । **पूर्णात्मनः** परिच्छेदेन देहारोहणे किं निमित्तमिति चेदसकृदुद्घोषितं पापिष्ठं मन एव । अतस्तन्नाशायैव यत्नः कार्य इत्याशयेनानुक्रोशादाक्रोशति—**ऊर्ध्वबाहु**रित्यादिना ॥ २६ ॥ दुर्वासनापङ्कगर्ते कच्छपवन्निलीनं कठोरं च भोगप्राप्तौ मार्गवद्द्वारभूतैरिन्द्रियैर्विषयेष्वामूढं मनो यावत्स्थितं तावत्संसारतिमिरं सेन्दुना सवह्निना अपिशब्दान्नक्षत्रमण्यादिसर्वतेजःसहितेन अर्कद्वादशकेनापि मनाक् ईषदपि न भिद्यते इति परेण सहान्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥

संप्रबुद्धे हि मनसि स्वां विवेचयति स्थितिम् ।
नैशमर्कोदय इव तमो हार्दं पलायते ॥ २९
नित्यमुत्तमबोधाय योगशय्यागतं मनः ।
बोधयेद्भवभेदाय भवो ह्यत्यन्तदुःखदः ॥ ३०
यथा रजोभिर्गगनं यथा कमलमम्बुभिः ।
न लिप्यते हि संश्लिष्टैर्देहैरात्मा तथैव च ॥ ३१
कर्दमादि यथा हेम्ना श्लिष्टमेति पृथक्स्थितम् ।
नान्तःपरिणतिं याति जडो देहस्तथात्मना ॥ ३२
सुखदुःखानुभावित्वमात्मनीत्यवबुध्यते ।
असत्यमेव गगने बिन्दुताम्लानते यथा ॥ ३३
सुखदुःखे न देहस्य सर्वातीतस्य नात्मनः ।
एते ह्यज्ञानकस्यैव तस्मिन्नष्टे न कस्यचित् ॥ ३४
न कस्यचित्सुखं किंचिद्दुःखं च नच कस्यचित् ।
सर्वमात्ममयं शान्तमनन्तं पश्य राघव ॥ ३५
इमा याः परिदृश्यन्ते वितताः सृष्टिदृष्टयः ।
पयसीव तरङ्गास्ते पिच्छं व्योम्नीव चात्मनि ॥ ३६
यथा मणिर्ददात्यात्मच्छायाः स्वयमकारणम् ।
तेजोमयीस्तथैवायमात्मा सृष्टीः प्रयच्छति ॥ ३७
आत्मा जगच्च सुमते नैकं न द्वैतमप्यसत् ।
आभासमात्रमेवेदमित्थं संप्रति जृम्भते ॥ ३८
समस्तं खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मैवमाततम् ।
अहमन्यदिदं चान्यदिति भ्रान्तिं त्यजानघ ॥ ३९
तते ब्रह्मघने नित्ये संभवन्ति न कल्पनाः ।
विच्छित्तयः पयोराशौ यथा राम न सन्मयाः ॥ ४०
एकस्मिन्नेव सर्वस्मिन्परमात्मनि वस्तुनि ।
द्वितीया कल्पना नास्ति वह्नौ हिमकणो यथा ॥ ४१
भावयन्नात्मनात्मानं चिद्रूपेणैव चिन्मयम् ।
ऋजूज्ज्वलमये ह्यात्मा स्वयमात्मनि जृम्भते ॥ ४२
न शोकोस्ति न मोहोस्ति न जन्मास्ति न जन्मवान् ।
यदस्तीह तदेवास्ति विज्वरो भव राघव ॥ ४३
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ।
अद्वितीयो विशोकात्मा विज्वरो भव राघव ॥ ४४
समः स्वस्थः स्थिरमतिः शान्तशोकमना मुनिः ।
मौनी वरमणिस्वच्छो विज्वरो भव राघव ॥ ४५
विविक्तः शान्तसंकल्पो धीरधीर्विजिताशयः ।
यथाप्राप्तानुवर्ती च विज्वरो भव राघव ॥ ४६
वीतरागो निरायासो विमलो वीतकल्मषः ।
नादाता न परित्यागी विज्वरो भव राघव ॥ ४७
विश्वातीतपदं प्राप्तः प्राप्तप्राप्तव्यपूरितः ।
पूर्णार्णववदक्षुब्धो विज्वरो भव राघव ॥ ४८
विकल्पजालनिर्मुक्तो मायाञ्जनविवर्जितः ।
आत्मनात्मनि तृप्तात्मा विज्वरो भव राघव ॥ ४९
अनन्तापारपर्यन्तवपुरात्मविदांवर ।
धराधरशिरोधीरो विज्वरो भव राघव ॥ ५०
यथाप्राप्तानुभवनात्सर्वत्रानभिवाञ्छनात् ।
त्यागादानपरित्यागाद्विज्वरो भव राघव ॥ ५१
आत्मन्येवात्मनौदार्यं भज पूर्ण इवार्णवः ।
आत्मन्येवात्मनाह्लादं भज पूर्णेन्दुबिम्बवत् ॥ ५२

विश्वप्रपञ्चरचनेयमसत्यरूपा
नासत्यरूपमनुधावति राम तज्ज्ञः ।
तज्ज्ञोऽसि शान्तकलनोऽसि निरामयोऽसि
नित्योदितोऽसि भव सुन्दर शान्तशोकः ॥५३

स्वां पारमार्थिकीं स्थितिं विवेचयति अनृताद्विविच्य पश्यति सति ॥२९॥ योगो देहादितादात्म्याध्यासस्तल्लक्षणायां शय्यायां गतं सुप्तं समाधिविश्रान्तिं कृत्वेति वा ॥३०॥ कथं बोधयेत्तदाह—**यथेति** ॥ ३१ ॥ हेमतादात्म्यापत्तिलक्षणां परिणतिमन्तर्वस्तुतो न याति ॥ ३२ ॥ अनुभावित्वमनुसारित्वमनुभवितृत्वं च इत्यवबुध्यते मूढ इति शेषः । बिन्दुता 'तद्यथावटरकाणि संपतन्तीव दृश्यन्ते' इति श्रुत्यनुभवसिद्धा बिन्दुसहस्राकारता । म्लानता मालिन्यम् ॥ ३३ ॥ यदि नात्मनः सुखदुःखे तर्हि किं देहस्य नेत्याह—**सुखदुःखे** इति । तर्हि कस्य तत्राह—**एते** इति । अज्ञानमेवाज्ञानकं तस्यैव ॥ ३४ ॥ आत्ममयमात्मविवर्तम् । शान्तं नित्यप्रशान्तम् ॥ ३५ ॥ विवर्ततां दृष्टान्तेन दर्शयति—**इमा** इति । व्योम्नि पिच्छं अर्धनिमीलिताक्षस्य सूर्याभिमुखं शयानस्य भ्रान्त्या प्रसिद्धम् ॥३६॥ तेजोमयीरात्मच्छायाः स्वकान्तीर्ददाति प्रसारयति । अकारणसक्रियाव्यापृत इति यावत् । प्रयच्छति प्रसारयति ॥ ३७ ॥ नैकं नाद्वयम् न द्वैतं न नानापि यतो जगद्रूपमसत् । नह्यसता सतोऽभेदो भेदो वा निरूपयितुं शक्यत इत्यर्थः । संप्रत्यज्ञानकाले ॥३८॥ परमार्थतस्तु भ्रान्तेरपि पृथग्दुर्निरूपत्वात् 'ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुत्युक्तदृशा ब्रह्मैव सर्वमित्याह—**समस्तमिति** ॥३९॥ तते दैशिकपरिच्छेदरहिते । ब्रह्मघने वस्तुकृतपरिच्छेदरहिते । नित्ये कालिकपरिच्छेदशून्ये ॥४०॥ वास्तवैकत्वविरोधादपि न द्वैतकल्पना सतीत्याह—**एकस्मिन्नेवेति** ॥४१॥ इदानीं तादृशात्मपरिचयेन तत्र विश्रान्तये सदा तद्भावना कार्येत्याह—**भावयन्निति** । तद्रूपेण क्षीरोदकवत्तद्रूपापन्नेनैव मनसा । ऋजूज्ज्वलमये मायाकौटिल्यमालिन्यरहिते इति यावत् ॥४२॥ तद्भावापन्नस्य जीवन्मुक्तिविश्रान्तिं दर्शयति—**न शोक** इत्यादिना ॥ ४३ ॥ निर्द्वन्द्वः शीतोष्णादिशारीरद्वन्द्वविक्षेपरहितः । नित्यसत्त्वे स्थितत्वाद्रजस्तमःप्रयुक्तमानसविक्षेपरहितः । अतएव तदुभयपरिहारोपाययोगक्षेमचिन्तोज्झितः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विविक्तः अविद्यातत्कार्यनिर्णिक्तः । विजिताशयः स्वाधीनचित्तः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ धराधराणां शिर इव श्रेष्ठो मेरुः स इव धीरः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ औदार्यमकार्पण्यम् । पूर्णकामतामिति यावत् । आह्लादं सर्वतापोपशमसुखम् ॥ ५२ ॥ उक्तमर्थं संगृह्योपदिशन्नुपसंहरति—**विश्वेति** । स्पष्टोऽर्थः ॥ ५३ ॥

एकातपत्रमवनौ गुरुणोपदिष्टं
सम्यक्सुपालय चिरं समयेह दृष्ट्या ।
राज्यं समस्तगुणरञ्जितराजलोक-
स्त्यागो न युक्त इह कर्मसु नापि रागः ५४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु उपशमप्रकरणे प्रशमोपदेशो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ६

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इमं विश्वपरिस्पन्दं करोमीत्यस्तवासनम् ।
प्रवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥ १
पौरुषीं तनुमाश्रित्य केचिदेतत्क्रियारताः ।
स्वर्गान्नरकमायान्ति स्वर्गं च नरकात्पुनः ॥ २
केचित्त्वकर्मणि रता विरता अपि कर्मणः ।
नरकान्नरकं यान्ति दुःखाद्दुःखं भयाद्भयम् ॥ ३
केचित्स्ववासनातन्तुबद्धाः कर्मफलोदिताः ।
तिर्यक्त्वात्स्थावरतनुं यान्ति तिर्यक्तनुं ततः ॥ ४
केचिदात्मविदो धन्या विचारितमनोदृशः ।
विच्छिन्नतृष्णानिगडा यान्ति निष्केवलं पदम् ॥ ५
पुरा कतिपयान्येव भुक्त्वा जन्मानि राघव ।
अस्मिञ्जन्मनि यो मुक्त[1]स्तस्माद्राजससात्त्विकः ॥ ६
जातोऽसौ वृद्धिमभ्येति पार्वणश्चन्द्रमा इव ।
कुटजं प्रावृषीवैनं सौभाग्यमनुगच्छति ॥ ७
यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तमाश्वेव महामते ।
विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवोत्तमम् ॥ ८
आर्यता हृद्यता मैत्री सौम्यता करुणा ज्ञता ।
समाश्रयन्ति तं नित्यमन्तःपुरमिवाङ्गनाः ॥ ९
यः कुर्वन्सर्वकार्याणि पुष्टे नष्टेऽथ तत्फले ।
समः सन्सर्वकार्येषु न तुष्यति न शोचति ॥ १०
तमांसीव दिवा यान्ति तत्र द्वन्द्वानि संक्षयम् ।
शरदीव घनास्तत्र गुणा गच्छन्ति शुद्धताम् ॥ ११
पेशलाचारमधुरं सर्वे वाञ्छन्ति तं जनाः ।
वेणुं मधुरनिध्वानं वने वनमृगा इव ॥ १२
नरं पाश्चात्यजन्मानमेवंप्राया गुणश्रियः ।
जातमेवानुधावन्ति बलाका इव वारिदम् ॥ १३
ततोऽसौ गुणसंपूर्णो गुरुमेवानुगच्छति ।
स तमेवं विवेके वै नियोजयति पावने ॥ १४
विचारवैराग्यवता चेतसा गुणशालिना ।
देवं पश्यत्यथात्मानमेकरूपमनामयम् ॥ १५

यदि तज्ज्ञोऽसत्यं नानुधावति तर्हि किं मम राज्यादिना, पारिव्राज्यमेव युक्तमिति रामाशयमालक्ष्याह—**एकेति**। गुरुणा पित्रा उपदिष्टमाज्ञप्तमेकातपत्रं राज्यं समस्तगुणरञ्जिता राजानो लोकाः प्रजाश्च येन तथाविधः सन् समया दृष्ट्या चिरं सम्यक् सुपालय। प्रारब्धत्वादवश्यभोक्तव्येषु कर्मसु तत्फलेषु च त्यागो न युक्तो नापि रागो युक्त इत्यर्थः। 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्ययुक्तो निराश्रयः। कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥' इति भगवद्वचनादिति भावः ॥ ५४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशममप्रकरणे प्रशमोपदेशो नाम पञ्चमः सर्गः ॥५॥

इह कर्मगतीः पूर्वमुक्त्वा चरमजन्मनाम् ।
जीवन्मुक्त्यै गुणावाप्तौ सामान्यक्रम ईर्यते ॥ १ ॥

गुणार्जनक्रमस्य वक्ष्यमाणस्य प्रकृतसंबन्धं दर्शयितुं प्रस्तुतं निरासङ्गविहिताप्रतिषिद्धकार्यप्रवृत्त्या जीवन्मुक्तं लक्षयति—**इमम**िति। विश्वं कृत्स्नं परिस्पन्दं श्रुतिस्मृतिसदाचारप्राप्तव्यवहारमयस्कान्तवत्सन्निधिमात्रेण करोमीत्यस्तवासनं प्रवर्तते नत्वज्ञ इव कर्तृत्वाभिनिवेशेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ कर्मफलासङ्गादेवाज्ञानामनर्थप्राप्तिरिति दर्शयति—**पौरुषी**मिति। पौरुषीं मानुषीं तनुं देहमाश्रित्य प्राप्यापि केचिन्मूढा एतस्यां निरासङ्गकर्मानुष्ठानलक्षणायां क्रियायामरताः कामात्मानः काम्यकर्मभिः स्वर्गं भुक्त्वा ततः [2]कतिपयकर्मानुशयावशेषेण नरकमायान्ति ॥ २ ॥ अकर्मणि निषिद्धकर्मणि रताः। कर्मणः सत्कर्मणो विरताः। तथाच स्मृतिः—'विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥' इति ॥ ३ ॥ नरकोपभुक्तदुष्कर्मफलक्रमेण तिर्यग्योनिषु उदिता जाताः ॥ ४ ॥ राजसतामसान् शुद्धतामसांश्चोक्त्वा शुद्धसात्त्विकजीवानाह—**केचिदि**ति। विचारितो मनोदृक् मनःसाक्ष्यात्मा यैस्ते निष्केवलं परमकैवल्यरूपं पदम् ॥ ५ ॥ राजससात्त्विकान्दर्शयति—**पुरे**ति। कतिपयान्युत्तरोत्तरोत्कृष्टानि मानुषजन्मानि ॥ ६ ॥ तस्य शान्त्यादिगुणैरभिवृद्धिमाह—**जात** इत्यादिना। सौभाग्यं साधनचतुष्टयम्। कुटजपक्षे पुष्पश्रीः ॥ ७ ॥ विद्या ब्रह्मविद्योपायसर्वविद्याः। वेणुमिवेति वेणुविशेषस्यापि मुक्ताकरत्वप्रसिद्धेः ॥ ८ ॥ ज्ञता परोक्षप्रायं ज्ञानम् ॥ ९ ॥ तस्योपक्रमोक्तजीवन्मुक्तलक्षणोपक्रममाह—**य** इति। पुष्टे प्रवृद्धे ॥१०॥ द्वन्द्वानि सुखदुःखादीनि। प्राञ्जलिना अपि धृतिश्रद्धाह्रीप्रभृतयो गुणाः ॥ ११ ॥ वेणुं कीचकम्। मारुतपूर्णरन्ध्रत्वेन मधुरनिध्वानम् ॥ १२ ॥ जातमेवेति बाल्यात्प्रभृत्येवेति यावत् ॥ १३ ॥ एवंगुणसंपत्तौ गुरुमुखाच्छ्रवणाधिकारो नापक्वचित्तानामित्याशयेनाह—**तत** इति। एवं प्राञ्जदुक्तप्रकारे आत्मानात्मतत्त्वविवेके उपायानुपदिश्य स्वबुद्ध्यापि कार्ये मनने नियोजयतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवंगुणसंपन्नस्यैव गुरुपूर्वकश्रवणादिना साक्षात्कारलाभं दर्शयति—**विचारे**ति। एकरूपमानन्दैकरसम् ॥ १५ ॥

[1] तस्माद्राजस इत्यत्र स स्याद्राजस इति पाठो युक्तः। [2] कपूय इति पाठः

तनोत्ययं विचारेण चारुणा शान्तचेतसा।
प्रबोधनाय प्रथमं मनोमननमान्तरम्॥ १६
ये हि पाश्चात्यजन्मानस्ते हि सुप्तं मनोमृगम्।
प्रबोधयन्ति प्रथमं गुणहीनं महागुणाः॥ १७
प्रथितगुणान्सुगुरूनिषेव्य यत्ना-
द्मलधिया प्रविचार्य चित्तरत्नम्।
गतिममलामुपयान्ति मानवास्ते
परमवलोक्य चिरं प्रकाशमन्तः॥ १८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रथमोपदेशो नाम षष्ठः सर्गः॥ ६॥

सप्तमः सर्गः ७

श्रीवसिष्ठ उवाच।
एष तावत्क्रमः प्रोक्तः सामान्यः सर्वदेहिनाम्।
इममन्यं विशेषं त्वं शृणु राजीवलोचन॥ १
अस्मिन्संसारसंरम्भे जातानां देहधारिणाम्।
अपवर्गक्षमौ राम द्वाविमावुत्तमौ क्रमौ॥ २
एकस्तावद्गुरुप्रोक्तादनुष्ठानाच्छनैः शनैः।
जन्मना जन्मभिर्वापि सिद्धिदः समुदाहृतः॥ ३
द्वितीयस्त्वात्मनैवाशु किंचिद्व्युत्पन्नचेतसा।
भवति ज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत्॥ ४
नभःफलनिपाताभज्ञानसंप्रतिपत्तये।
तत्रेमं शृणु वृत्तान्तं प्राक्तनं कथयामि ते॥ ५
शृणु सुभग कथां महानुभावा
व्यपगतपूर्वशुभाशुभार्गलौघाः।
खपतितफलवत्परं विवेकं
चरमभवा विमलं समश्नुवन्ति॥ ६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वा० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे आकाशफलप्राप्तिवज्ज्ञानसंप्राप्तिक्रमसूचनं नाम सप्तमः सर्गः॥ ७॥

अष्टमः सर्गः ८

श्रीवसिष्ठ उवाच।
अस्त्यस्तमितसर्वापदुद्यत्संपदुदारधीः।
विदेहानां महीपालो जनको नाम वीर्यवान्॥ १
कल्पवृक्षोऽर्थिसार्थानां मित्राब्जानां दिवाकरः।
माधवो बन्धुपुष्पाणां स्त्रीणां मकरकेतनः॥ २
द्विजकैरवशीतांशुर्द्विषत्तिमिरभास्करः।
सौजन्यरत्नजलधिर्भुवं विष्णुरिवास्थितः॥ ३
प्रफुल्लबाललतिके मञ्जरीपुञ्जपिञ्जरे।
स कदाचिन्मधौ मत्ते कोकिलालापलासिनि॥ ४
ययौ कुसुमिताभोगं सुविलासलताङ्गनम्।
लीलयोपवनं कान्तं नन्दनं वासवो यथा॥ ५

नियोजयतीत्यत्र सूचितं मननं विवृणोति—**तनोतीति**॥ १६॥ गुणहीनं निर्गुणं ब्रह्मैव यथा भवति तथा प्रबोधयन्तीत्यर्थः॥ १७॥ उक्तमर्थं संक्षिप्योपसंहरति—**प्रथितेति**। ते उक्तगुणसंपन्नाश्चरमजन्मानो मानवाः प्रथितगुणान् प्रख्यातजीवन्मुक्तलक्षणगुणान् सुगुरून् यत्नान्निषेव्य तद्दर्शितयुक्तिभिरमलधिया चित्तान्तर्गतं रत्नं प्रत्यगात्मानं प्रविचार्य रत्नपरीक्षावन्मननेन परीक्ष्य चित्तान्तःप्रकाशं परं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चिरमवलोक्य साक्षादनुभूय तत्साक्षात्कारमात्रेण तद्भावलाभलक्षणाममलां मायातत्कार्यसर्वमलनिर्मुक्तां परमपुरुषार्थलक्षणां गतिमुप समीपे स्वस्थान एव यान्ति लभन्ते नोपासकवदुत्क्रम्य लोकान्तरं गत्वेत्यर्थः॥ १८॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे प्रथमोपदेशो नाम षष्ठः सर्गः॥ ६॥

इह स्वेन विचारेण किंचिद्व्युत्पन्नचेतसः।
वर्ण्यते ज्ञानसंप्राप्तिप्रकाशफलपातवत्॥ १॥

उक्तं सामान्यक्रममनूद्य कस्यचिद्भाग्यवतो विनैव तं दैवोपनीतेन स्वविचारमात्रेणैव सहसा सर्वगुणसंपत्सहितज्ञानोदयलक्षणं विशेषं दर्शयति—**एष** इत्यादिना॥१॥ अपवर्गक्षमौ मोक्षफलोपहितौ। इमौ उक्तवक्ष्यमाणौ॥ २॥ एकेन जन्मना बहुभिर्वा जन्मभिः सिद्धिदो मोक्षप्रापकः समुदाहृतः। प्रागुक्त इत्यर्थः॥३॥ आत्मना स्वेनैव दैवोपनीतजीवजगत्तत्त्वविचारवता ज्ञानसंप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः॥ ४॥ द्वितीये क्रमे जनकाख्यायिकामुदाहरिष्यन्भूमिकां रचयति—**नभःफलेति**॥५॥ हे सुभग, चरमभवाश्चरमजन्मानो महानुभावाः पुरुषाः परं विवेकं यथा खपतितफलवत्समश्नुवन्ति तथा वक्ष्यमाणां कथां शृण्वित्यर्थः॥ ६॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे आकाशफलप्राप्तिवज्ज्ञानसंप्राप्तिक्रमसूचनं नाम सप्तमः सर्गः॥ ७॥

जनकेन वसन्तेऽत्र वने विहरता क्वचित्।
सिद्धगीताः शुभाः श्लोकाः श्रुता इत्युपवर्ण्यते॥ १॥

विदेहानां जनपदानां महीपालो राजा॥ १॥ अर्थिसार्थानां याचकजनसङ्घानाम्। बन्धुलक्षणानां पुष्पाणां माधवो वसन्तः॥ २॥ भुवं विष्णुर्भवानिव आस्थितः पालनार्थमाश्रितः॥ ३॥ प्रफुल्ला बाललतिका यत्र। अनुकम्पायां कन्। मत्ते मत्तवद्विजृम्भमाणे अतएव कोकिलालापैर्लासिनि नृत्यतीव स्थिते मधौ वसन्ते॥ ४॥ सुविलासा लता एवाङ्गनालता अङ्गनाश्च वा

तस्मिन्वरवने हृद्ये केसरोद्दाममारुते ।
दूरस्थानुचरः सानुकुञ्जेषु विचचार ह ॥ ६
अथ शुश्राव कस्मिंश्चित्तमालवनगुल्मके ।
सिद्धानामप्रदृश्यानां स्वप्रसङ्गादुदाहृताः ॥ ७
विविक्तवासिनां नित्यं शैलकन्दरचारिणाम् ।
इमाः कमलपत्राक्ष गीता गीतात्मभावनाः ॥ ८

सिद्धा ऊचुः ।

द्रष्टृदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानन्दनिश्चयः ।
यस्तं स्वमात्मतत्त्वोत्थं निःस्पन्दं समुपास्महे ॥ ९

अन्ये ऊचुः ।

द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।
दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे ॥ १०

अन्ये ऊचुः ।

द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्तिनास्तीति पक्षयोः ।
प्रकाशनं प्रकाश्यानामात्मानं समुपास्महे ॥ ११

यत्र ॥ ५ ॥ केसरेषूद्दामा रजःसौगन्ध्यमकरन्दकणापहरणसमर्था न तु पांसुविकिरणादौ । मन्दसुरभिशीता इति यावत् । तथाविधा मारुता यत्र । सानुकुञ्जेषु क्रीडाशैलप्रस्थप्ररूढेषु लतागृहेषु ॥ ६ ॥ अप्रदृश्यानामन्तर्हितानाम् । स्वप्रसङ्गात् स्वानुग्रहार्थमिति यावत् ॥ ७ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासैर्गीतमात्मानं श्रवणमात्रेण भावयन्ति यथा स्वयमेव साक्षाद्भवति तथा कुर्वन्तीति गीतात्मभावनाः । गीताः स्मार्तोपनिषदः शुश्राव ॥ ८ ॥ द्रष्टुश्चक्षुरादिद्वारा विषयप्रमातुर्दृश्येन स्रक्चन्दनवनितादिविषयेण समायोगात्संनिकर्षाज्जाते प्रत्यये विषयाकारबुद्धिवृत्तौ स्वयं प्रथमानो य आनन्दरूपो निश्चयस्तं तत्स्वभावमेव आत्मतत्त्वपरिशोधनेन उत्थं निरतिशयभूमात्मनाविर्भूतं स्वमात्मानं निःस्पन्दं निर्विकल्पसमाधिनिरस्तबाह्यान्तःकरणस्पन्दं यथा स्यात्तथा समुपास्महे निरन्तरमनुभवामः । अयं भावः—विषयाकारवृत्तौ स्वयं प्रथमान आनन्दो न विषयकोटौ । जडत्वप्रसङ्गात् । नापि कर्तृकरणवृत्तिकोटौ । तेषां कारकत्वेन तच्छेषतानुभवविरोधात् । तस्मात्साक्षिकोटावेव । साक्ष्येव ह्यविद्यावरणमन्दीकृतचिदानन्दस्वभावोऽन्यमहंकारात्मानं कल्पयित्वा तच्छेषतामिवापन्नो विषयाकारवृत्त्याविर्भूतं स्वानन्दं तच्छेषतामिव नयन् न स्वात्मानं निरतिशयानन्दं प्रतिबुध्यते अतस्तमेव स्वतत्त्वविचारोत्थनिरतिशयानन्दस्वभावं समाहितेन मनसा वयमुपास्महे 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेर्ब्रह्मानन्दस्यैवाविद्यया विषयाकारवृत्तिपरिच्छेदेन विषयानन्दत्वविभावनादिति । अथवा द्रष्टुः पुरुषस्य दृश्यस्य वियदादेश्च बाह्याध्यात्मिकवैषम्यप्रविलापनेन समे परिशिष्टसन्मात्रस्वभावे आत्यन्तिकाभेदापत्तिलक्षणादायोगान्मेलनारूढाद्योगादिति व्युत्पत्त्या निर्विकल्पकसमाधिपरिपाकाद्वा प्रत्ययः प्रत्येयः स्वानुभवादेव विश्वसनीयो भूमानन्दनिश्चयो यस्तमात्मनस्तत्त्वेन यथार्थरूपेणोत्थं प्रकटीभूतं स्वं निस्पन्दं समुपास्महे इत्यर्थः । अथवा द्रष्टुर्बुद्धेर्दृश्यानां विषयाणां चोपचयापचयजाड्यप्रियाप्रियादिरूपसाम्येन समादायोगात्संबन्धात्तदुभयान्तरालिकस्तदुभयविलक्षणत्वात्प्रत्यय एवानन्द इति निश्चीयत इत्यानन्दनिश्चयस्तं निस्पन्दं सक्रियवृत्त्युपाधिनिर्मुक्तमतएवात्मतत्त्वोत्थं स्वीययथार्थरूपेणाविर्भूतं चिदानन्दैकरसं स्वं प्रत्यगात्मानं समुपास्मह इत्यर्थः । अथवा य आत्मा अहमिति द्रष्टा इदं ममेति दृश्यश्चान्योन्यतादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणात्समायोगात्प्रतीयते अनुभूयते शुनकसूकरादिभिरपीति प्रत्ययो विषयानन्द एव पुरुषार्थ इति निश्चयवान्संसरति । स्वा स्वीया या मा प्रमा वेदान्तजन्याखण्डाकारवृत्तिस्तया आत्मतत्त्वोत्थं स्वीयपारमार्थिकरूपेणाविर्भूतं कृत्वा निस्पन्दं निश्चलं समुपास्महे इत्यर्थः । अथवा यः प्रत्ययः स्वप्रकाश आनन्दैकरसः स्वरूपनिश्चयो द्रष्टृदृश्यसमायः सन् द्रष्टृदृश्याकारमायासहितो भूत्वा अगात् स्वरूपप्रच्युतोऽभूत्तमानन्दनिश्चयं चरमसाक्षात्कारवृत्त्यारूढा या स्वात्मभूतैव मा तया द्रष्टृदृश्यमायानिरासेनात्मतत्त्वेनोत्थमित्यादि प्राग्वत् । अथवा द्रष्टृदृश्यसमाः यः अगादिति च्छेदः । य आत्मा 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मात्' इत्यादिश्रुत्यनुभवसिद्धात्परमप्रेमास्पदत्वप्रत्ययादानन्दरूपत्वेन निश्चेतुं योग्योऽपि विवेकविचारादिप्रत्ययाभावाद्द्रष्टृदृश्यसमा भोक्तृभोग्यप्रायाः संसारदशा अगात् तं यस्तम् । 'यसु प्रयत्ने' क्तः । विवेकवैराग्यश्रवणमननादिप्रयत्नैः साक्षात्कृतं स्वेनैव मिमीते परिच्छिनत्ति हिनस्ति वा सर्वं द्रष्टृदृश्यद्वैतजातमिति स्वमं यदात्मतत्त्वं तद्भावेनोत्थितं निस्पन्दं पुनः संसारप्रसक्तिशङ्काशून्यं सम्यगुपेत्य सर्वसामीप्यावधि प्रत्यगात्मतया प्राप्य आस्महे तिष्ठामह इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तमेवात्मानं निष्कृष्य करतलामलकवद्दर्शयन्त इवान्ये प्राहुः—**द्रष्टृदर्शने**ति । द्रष्ट्रादित्रिपुटीत्यागेनावस्थाद्वयनिरासः । वासनया सहेत्यनेन तु तदुभयबीजवासनासंभृतसौषुप्ताज्ञानस्यापि निरास उक्तः । दर्शनाच्चाक्षुषमानसादिवृत्तेः प्रथमं पूर्वमेव तदुत्पत्तिसाक्षितया भासमानमित्यनेन पूर्वसिद्धस्त्रिपुटीसाक्षी सर्वानुभवसिद्धो विविच्य दर्शितः । तमेव सबीजत्रिपुटीत्यागात्तुरीयमात्मानं समुपास्मह इत्यर्थः ॥ १० ॥ दर्शनप्रथमाभासे साक्षिणि ये अस्तिनास्तीति विप्रतिपद्यन्ते तान्प्रत्यपि तदुभयपक्षाविरुद्धं साक्षिणं दर्शयन्तोऽन्ये प्राहुः—**द्वयो**रिति । ये तावदस्ति दर्शनप्रथमाभासः परंतु सोऽपि जन्य एव न नित्य इत्याहुस्तेषां पूर्वपूर्वतदाभासानां स्वप्रकाशत्वे स्वविषयत्वे वा स्वमात्राभानपरिक्षीणत्वात्पूर्वोत्तरविज्ञानास्पर्शित्वाच्च न तदुत्पत्त्यादिसाक्षिता निर्वहतीति तत्साक्षी अन्य आवश्यक इति तत्पक्षमध्यगतं तदविरुद्धं येऽपि नास्तीत्याहुस्तेषां नास्तिताया अपि निःसाक्षिकाया असिद्धेस्तत्पक्षसाधकत्वेन तन्मध्यगतमित्यर्थः । अथवा जगतः अस्तित्वं आविर्भूतावस्थाकार्यम् । नास्तित्वं तु तिरोभावावस्थाकारणम् । 'असद्वा

अन्ये ऊचुः ।

यस्मिन्सर्वं यस्य सर्वं यतः सर्वं यस्मायिदम् ।
येन सर्वं यद्धि सर्वं तत्सत्यं समुपास्महे ॥ १२

अन्ये ऊचुः ।

अशिरस्कं हकारान्तमशेषाकारसंस्थितम् ।
अजस्रमुच्चरन्तं स्वं तमात्मानमुपास्महे ॥ १३

अन्ये ऊचुः ।

संत्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्यं प्रयान्ति ये ।
ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्थकौस्तुभाः ॥ १४

अन्ये ऊचुः ।

सर्वाशाः किल संत्यज्य फलमेतदवाप्यते ।
येनाशाविषवल्लीनां मूलमाला विलूयते ॥ १५

अन्ये ऊचुः ।

बुद्ध्वाप्यत्यन्तवैरस्यं यः पदार्थेषु दुर्मतिः ।
बध्नाति भावनां भूयो नरो नासौ स गर्दभः ॥ १६

अन्ये ऊचुः ।

उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियाहीन्पुनः पुनः ।
हन्याद्विवेकदण्डेन वज्रेणेव हरिर्गिरीन् ॥ १७

अन्ये ऊचुः ।

उपशमसुखमाहरेत्पवित्रं
सुशमवतः शममेति साधुचेतः ।
प्रशमितमनसः स्वके स्वरूपे
भवति सुखे स्थितिरुत्तमा चिराय ॥ १८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे सिद्धगीतानामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायत' इति श्रुतेः । तयोरुभयोरयौगपद्यात्पक्षयोः पाक्षिकयोरनुगतसन्मात्ररूपेण मध्यगतमित्यर्थः अथवा अस्तिनास्तीति पक्षयोः कल्पितविरुद्धकोट्योर्द्वयोरप्यधिष्ठानतया मध्यगतमित्यर्थः । अतएव कल्पितानास्तित्वस्याधिष्ठानस्पर्शाच्चित्यं प्रकाश्यानां भावाभावानां प्रकाशकम् ॥ ११ ॥ यस्मिन्सर्वमिति । यस्मै इदमिति च्छेदः । सप्तमीविभक्तिमारभ्य व्युत्क्रमेण सर्वा विभक्तयः षण्णां कारकाणां संबन्धप्रातिपदिकार्थभेदस्य च प्रदर्शनायात्र निर्दिष्टाः । तथाच यद्ब्रह्म सर्वाधारत्वात्सर्वस्वामित्वादेः सर्वोपादाननिमित्तावधिभावात्सर्वपारार्थ्यसंप्रदानादिभावनिर्वाहकत्वात्सर्वकर्तृकरणादिभावाच्च मायया सर्वजगद्व्यवहारनिर्वाहकं सर्वात्मकं च भवति तत्सर्वाधिष्ठानं परमार्थसत्यं प्रत्यगात्मैवेति बोधेन सम्यगुपेत्य तद्भूता आस्महे इत्यर्थः ॥ १२ ॥ अः शिर इव प्रथमो यस्य तमकारादिमित्यर्थः । हकारोऽन्ते यस्य तं हकारान्तमहंपदमशेषवस्तुप्रकाशकवेदशास्त्रादिशब्दजालप्रकृतिभूतानामशेषवर्णानामक्षरसमाम्नाये अकारहकारान्तरालनिवेशादशेषजगदाकारे सप्रपञ्चे ब्रह्मणि न हन्यते न हीयते इति व्युत्पत्त्या 'अह व्याप्तौ'विति धातुनिष्पत्त्या च न शिष्यते आकारो यस्मिन्नित्यशेषाकारे निर्गुणे च संस्थितं तात्पर्यनिष्ठां प्राप्तमजस्रं क्रियमाणेषु स्वव्यवहारेषु उच्चरन्तं अहंकारोपाधिनिरासेन तं वर्णिताहंपदार्थं 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धब्रह्मात्मानमुपास्महे निरन्तरं भावयाम इत्यर्थः । अथवा अशेषवस्त्वाकारसंस्थितं लंवरंयंहं इति हकारान्तं पञ्चबीजप्रतिपाद्यपञ्चमहाभूतात्मकं जगत् अशिरस्कं शिरोभूतमूलाज्ञानरहितं कर्तुमिव अस्यत्यसति वा मायान्तं जगदिति व्युत्पत्त्याऽसच्छब्दनिष्पन्नमकारशिरस्कहकारान्तमहंपदमजस्रमुच्चरन्तम् । 'युष्यसिभ्यां मदिक्'इत्यसेरस्यतेर्वासच्छब्दव्युत्पादनादित्यर्थः । अथवा अशेषजगदाकारसंस्थितं निष्प्रमाणकत्वेन निर्मूलत्वाच्छुतिशिरोबाह्यत्वाच्चाशिरस्कं हकारान्तं सोऽहं परमार्थासङ्गचिदेकरसत्वादजस्रमुच्चरन्तं उदस्य चरन्तमुद्धृत्य भक्षयन्तं वा स्वं प्रत्यग्रूपमात्मानमुपास्महे इत्यर्थः । संग्रहे तु सशिरस्कं हकारादिमिति पाठः । तस्य च सुरनरतिर्यगाद्यशेषशरीराकारेषु संस्थितं सशिरस्कं हकारादिं हंस इति मन्त्रमजपागायत्रीरूपेण षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्यया अजस्रं प्रत्यहं श्वासोच्छ्वासच्छलेनोच्चरन्तमित्यर्थः । 'उदश्चरः सकर्मकात्' इत्यात्मनेपदविषये लटः शत्रादेशश्छान्दसः । अथवा पूर्वरूपेणापहाराज्ञ शिष्यते अकारो यत्र तदशेषाकारं सो इति पदं तत्र संस्थितं अतएव अशिरस्कं शिरोभूतप्रथमवर्णरहितं हकारान्तं हकारमात्रावशेषं अहंपदं सोहंमन्त्रमिति यावत् । अजस्रमुच्चरन्तमित्यादि प्राग्वत् ॥१३॥ हृद्गुहेशानं 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धमिति भावः ॥ १४ ॥ अन्ये तत्प्राप्तौ वैराग्यमेव मुख्यं साधनमित्याहुः—सर्वाशा इति । एतत् हृदयस्थं ज्ञानफलं ब्रह्म अवाप्यते लभ्यते । येन तल्लाभेन मूलमालावासनाजालजटिलहृदयग्रन्थिः । 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते' इति भगवद्वचनादिति भावः॥१५॥ पदार्थेषु भोग्यविषयेषु । भावनां भोगतृष्णाम् ॥१६॥ अन्ये इन्द्रियनिग्रह एव मुख्यं साधनमित्याशयेनाहुः—उत्थितानिति । हरिरिन्द्रः । तथाच ब्रह्मवैवर्ते 'एकमेकं कालकूटमिन्द्रियं नाशकृत्पुनः । तदेव शोधितं साक्षाद्विषमप्यमृतं यथा' इति । तथाच भारतेऽपि—'इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ । निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च' ॥ १७ ॥ अन्ये तु उपशम एव मुख्यं साधनमितरत्सर्वं तदर्थमित्याशयेनोपसंहरन्ति—उपशमेति । उपशमो बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियव्यापारोपरमस्तेन विक्षेपदुःखोपशमवदाविर्भूतमात्मसुखमाहरेत्संपादयेत् । तद्धि न विषयसुखवद्दोषहेतुः किंतु चित्तप्रसादहेतुत्वा-

१ यस्मा इदम् इति क्वचित्.

नवमः सर्गः ९

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति सिद्धगणोद्गीता गीताः श्रुत्वा महीपतिः ।
विषादमाजगामाशु भीरू रणरवादिव ॥ १
जगाम परिवारं स्वमाकर्षन्स्वगृहं प्रति ।
स्वतीरवृक्षानुगतः सरिदोघ इवार्णवम् ॥ २
परिवारमशेषेण विसृज्य स्वं स्वमालयम् ।
एक एवारुरोहाग्र्यं गृहमर्क इवाचलम् ॥ ३
तत्र प्रोड्डयनालोलखगपक्षतिचञ्चलाः ।
आलोकयँल्लोकगतीर्विललापेदमाकुलः ॥ ४
हा कष्टमतिकष्टासु लोकलोलदशास्वयम् ।
पाषाणेष्विव पाषाणा आलुठामि बलादहम् ॥ ५
अपर्यन्तस्य कालस्य कोऽप्यंशो जीव्यते मया ।
तस्मिन्भावं निबध्नासि धिङ्मामधमचेतनम् ॥ ६
कियन्मात्रमिदं नाम राज्यमाजीवितं मम ।
किमेतेन विना दुःखं तिष्ठामि हतधीर्यथा ॥ ७
आदावन्तेऽप्यनन्तोऽहं मध्ये पेलवजीवितः ।
बालश्चित्रेन्दुनेवाहं किं मुधा धृतिमास्थितः ॥ ८
प्रपञ्चरहितेनाहमिन्द्रजालेन जालिना ।
हा कष्टमतिमुह्यामि केनास्मि परिमोहितः ॥ ९
यद्वस्तु यच्च वा रम्यं यदुदारमकृत्रिमम् ।
किंचित्तदिह नास्त्येव किंनिष्ठेह मतिर्मम ॥ १०
दूरस्थमप्यदूरस्थं यन्मे मनसि वर्तते ।
इति निश्चित्य बाह्यार्थभावनां संत्यजाम्यहम् ॥ ११
लोकाजवं जवीभावः सलिलावर्तभङ्गुरः ।
दृष्टोऽद्यापि हि दुःखाय केयमास्था सुखं प्रति ॥ १२
प्रत्यब्दं प्रतिमासं च प्रत्यहं च प्रतिक्षणम् ।
सुखानि दुःखपिण्डानि दुःखानि तु पुनः पुनः ॥ १३
परामृष्टं विशिष्टं हि दृष्टं नष्टं न भावितम् ।
अत्रस्थं न तदस्तीह सतां यत्रास्तु संस्थितिः ॥ १४
अद्य ये महतां मूर्ध्नि ते दिनैर्निपतन्त्यधः ।
हतचित्तमहत्तायां कैषा विश्वस्तता बत ॥ १५
अरज्जुरेव बद्धोऽहमपङ्कोऽस्मि कलङ्कितः ।

त्पवित्रम् । शमवशातो निरिन्धनाग्निवच्चेतः शममुपक्षयं प्रयाति । एवं प्रशमितमनसः सुखे निरतिशयानन्दे स्वके स्वीये परमार्थस्वरूपे स्थितिर्भूमिका परम्परारोहणक्रमेणोत्तमा सप्तमभूमिकाप्रतिष्ठालक्षणा चिराय विदेहकैवल्यावधि भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे सिद्धगीतानामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इह श्रुतवतो राज्ञो निर्वेदाद्गृहमीयुषः ।
विमर्शनार्थमूलानां मनोनिर्णय ईर्यते ॥ १ ॥

भीरुर्भयशीलः । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घो णः' ॥ १ ॥ स्वं स्वीयं परिवारम् ॥ २ ॥ स्वं स्वमालयं गृहं प्रति विसृज्य । गृहं गृहप्रासादम् । अचलमुदयाद्रिम् ॥ ३ ॥ प्रोड्डयने आलोलाः खगानां पक्षतयः पक्षमूलानीव चञ्चलाः । सोद्वेगं भङ्गुरा इति यावत् । लोकगतीर्देहादिदृश्यपदार्थस्थितीः । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं विललाप ॥ ४ ॥ लोकानां जीवानां लोलासु जन्मजराभयमरणादिना लोलासु दशासु । पाषाणदृष्टान्तो मौर्ख्यकठोरताद्योतनार्थः ॥ ५ ॥ जीवधातोरकर्मकत्वेऽपि 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञास्त्वकर्मणां' इति कात्यायनवचनाज्जीव्यते इति काले कर्मणि लः । तस्मिंस्तादृशेऽपि जीवने भावमाशाम् ॥ ६ ॥ आजीवितं जीवितावधि राज्यम् । एतेनैतावन्मात्रेण संतुष्टः सन् हतधीर्मूर्ख इव दुःखं भाविदुःखप्रतीकारचिन्तां विना किं तिष्ठामीत्यर्थः । अथवा एतेन एतावन्मात्रेण हतधीर्विनष्टबुद्ध्युपाधिर्जीवन्मुक्त इव विना दुःखं निर्दुःखं तिष्ठामि किं इति काका योज्यम् ॥ ७ ॥ ननु देह एवात्मा तस्य नाशे सहैव तेन सर्वदुःखनिवृत्तिः किं न स्यान्नेत्याह—**आदा**विति । कामकर्मवासनाबीजमन्तरेण भोगवैचित्र्यप्रयोजकजन्मासिद्धेर्विधिनिषेधमोक्षशास्त्रप्रामाण्यानुरोधाच्चानादिरनन्तश्चाहं न देहमात्र इत्यर्थः । चित्रलिखितेनानिन्दुनैवेन्दुबुद्ध्या गृहीतेन बाल इवानात्मनैवात्मतया गृहीतेन देहेनेत्यर्थः । धृतिमाश्वासम् ॥८॥ केन जालिना ऐन्द्रजालिकेन परिमोहितोऽस्मि ॥ ९ ॥ वसतीति वस्तु सत्यम्, रम्यं सुखैकरूपम्, उदारमपरिच्छिन्नम्, अकृत्रिममजन्यं च तत्तादृशं किंचिदपि इह जगति नास्त्येव । कस्मिन् निष्ठा विश्रान्तिर्यस्याः सा किंनिष्ठा भवत्विति शेषः ॥ १० ॥ ननु दूरदेशे तादृशं वस्तु प्रसिद्धं स्यान्नेत्याह—**दूरस्थ**मिति । दूरस्थत्वेन प्रसिद्धमपि यत्किंचिद्वस्तु अदूरस्थमेव । कुतः । यद्यस्मान्मे मनसि वर्तते । नहि मनो देहाद्बहिर्दूरं व्रजति । तथा सति दूरे एव तत्प्रथानुभूयेत न हृदि । हृद्येव हि सर्वे बाह्यवस्तुबोधमनुभवन्ति । तस्माद्दूरादिकल्पनाप्यन्तर्भासमाना न वास्तवीत्यनर्थ एवेति तद्भावना त्याज्यैव नोपादेयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ लोकानां जनानां भोगार्थं धनार्जनादिप्रवृत्तिरूप आजवं जवीभावः सलिलावर्त इव भङ्गुरो नश्वरफलो जन्ममरणादिदुःखहेतुश्च बहुशो दृष्टः । सुखं विषयसुखं प्रति ॥ १२ ॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति—**प्रत्यब्द**मित्यादिना । दुःखपिण्डानि दुःखनिबिडानि । एवार्थे तुशब्दः ॥ १३ ॥ अत्र संसारे तिष्ठतीत्यत्रस्थं किंचित्कालं दृष्टं सद्य एव नष्टं स्वराज्यादिपदं तुच्छत्वान्न भावितं न चिन्तितमेव । हि यतो विशिष्टं सर्वोत्कृष्टत्वेन प्रसिद्धमैन्द्रप्राजापत्यादिपदमपि परामृष्टं विचारितं सतां विवेकिनां संस्थितिरात्यन्तिकविश्रान्तिर्यत्रास्तु तादृशमिह नास्त्येवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ हतेत्यधिक्षेपार्थं चित्तविशेषणम् । महत्तायां राज्यादिवैभवोत्कर्षे । 'हतचित्तमहंतायाम्' इति पाठे तु हतचित्तं यथा स्यात्तथा अहंतायां राज्याभिमाने इति योज्यम् ॥ १५ ॥ आत्मन्निति संबोधनम् । आत्मनि

पतितोस्म्युपरिस्थोपि हा ममात्मन्हता स्थितिः॥ १६
कस्मादकस्मान्मोहोयमागतो धीमतोऽपि मे ।
असितः पिहितालोको भास्कराग्रमिवाम्बुदः ॥ १७
क इमे मे महाभोगाः क इमे मम बान्धवाः ।
बालो भूतमयेनेव संकेतेनाहमाकुलः ॥ १८
स्वयमेव निबध्नामि जरामरणरागिणीम् ।
किमिमामहमेतेषु धृतिमुद्वेगकारिणीम् ॥ १९
यातु तिष्ठतु वा सम्यङ्ममैतां प्रति को ग्रहः ।
बुद्बुदश्रीरिवैषा हि मिथ्यैवेत्थमुपस्थिता ॥ २०
ते महाविभवा भोगास्ते सन्तः स्निग्धबान्धवाः ।
सर्वं स्मृतिपथं प्राप्तं वर्तमानेऽपि का धृतिः ॥ २१
क धनानि महीपानां ब्रह्मणः क जगन्ति वा ।
प्राक्तनानि प्रयातानि केयं विश्वस्तता मम ॥ २२
गिलितानीन्द्रलक्षाणि बुद्बुदानीव वारिणि ।
मां जीवितनिबद्धास्थं विहसिष्यन्ति साधवः ॥ २३
ब्रह्मणां कोटयो याता गताः सर्गपरम्पराः ।
प्रयाताः पांसुवद्भूपाः का धृतिर्मम जीविते ॥ २४
संसाररात्रिदुःस्वप्ने चैत्ये[1] देहमये भ्रमे ।
आस्थां चेदनुबध्नामि तत्रेमां तु धिगस्थितिम् ॥ २५
अयं सोऽहमिति व्यर्थकल्पनाऽसत्स्वरूपिणी ।
अहंकारपिशाचेन किमज्ञवदहं स्थितः ॥ २६
हृतं हृतमिदं कस्मादायुराततयानया ।
पश्यन्नपि न पश्यामि सूक्ष्मया काललेखया ॥ २७
पादपीठे कृतेशानाः शार्ङ्गिक्रीडनकन्दुकाः ।
कालकापालिकाग्रस्ताः किमास्थे मयि वल्गसि ॥ २८
अजस्रमुपयान्त्येते यान्ति चाद्यापि वासराः ।
अविनष्टैकसद्वस्तुदृष्टो नाद्यापि वासरः ॥ २९
सारसाः सरसीवैते सर्वस्मिञ्जनचेतसि ।
भोगा एव स्फुरन्त्यन्तर्न तु स्वपददृष्टयः ॥ ३०
कष्टात्कष्टतरं प्राप्तो दुःखाद्दुःखतरं गतः ।
अद्यापि न विरक्तोस्मि हा धिङ्मामधमाशयम् ॥ ३१
येषु येषु दृढा बद्धा भावना भव्यवस्तुषु ।
तानि तानि विनष्टानि दृष्टानि किमिहोत्तमम् ॥ ३२
यन्मध्ये यच्च पर्यन्ते यदापाते मनोरमम् ।
सर्वमेवापवित्रं तद्विनाशामेध्यदूषितम् ॥ ३३
येषु येषु पदार्थेषु धृतिं बध्नाति मानवः ।
तेषु तेष्वेव तस्यायं दृष्टो नाशोदयो भृशम् ॥ ३४
श्वःश्वः पापीयसीमेष श्वःश्वः क्रूरतरामपि ।
श्वःश्वः खेदकरीमेति दशामिह जडो जनः ॥ ३५
अज्ञानैकहतो बाल्ये यौवने मदनाहतः ।
शेषे कलत्रचिन्तार्तः किं करोति कदा जडः ॥ ३६
आगमापायि विरसं दशावैषम्यदूषितम् ।

स्वस्वभावे स्थितिर्हृतेति सुब्लुकि सप्तम्यन्तं वा योज्यम् ॥ १६ ॥ असितः श्यामः । भास्करस्य अग्रं पुरोदेशम् ॥ १७ ॥ संकेतेन ममतालक्षणसंबन्धकल्पनेन ॥ १८ ॥ एतेषु भोगादिषु जरामरणयोः रागिणीं प्रियसखीमिवानयित्रीम् । धृतिं आस्थाम् ॥१९॥ एतां भोगबान्धवादिसंपदं प्रति को ग्रह आग्रहः ॥२०॥ ते चक्रवर्तिनां पृथुमरुत्तादीनां प्रसिद्धा महाविभवाः । सन्तः सद्गुणाः । सर्वमिति सामान्ये नपुंसकम् । का धृतिरास्था ॥ २१ ॥ ब्रह्मणः प्राक्तनहिरण्यगर्भस्य । जगन्ति भुवनानि क प्रयातानि मम निधनादिष्विति शेषः ॥ २२ ॥ गिलितानि कालेनेति शेषः । 'गलितानि' इति वा पाठः । साधवो विवेकिनः ॥ २३ ॥ कोटिग्रहणमानन्त्योपलक्षणम् संसारस्यानादित्वात् । धृतिरास्था ॥ २४ ॥ संसार एव रात्रिस्तमोमयत्वात्तत्र ये दुःस्वप्नभूते देहमये देहप्रचुरे अहंममताव्यवहारभ्रमे अस्थितिममर्यादामविवेकितामिति यावत् ॥ २५ ॥ अयमिति देहसंनिहिते अपरोक्षताकल्पनम् । स इति तद्विप्रकृष्टे परोक्षताकल्पना । अहमिति देहे आत्मताकल्पना । सा त्रिविधापि असत्स्वरूपिण्येव । अतः अहंकारपिशाचेन मोहित इति शेषः । अहमज्ञवत्किं किमर्थं निर्विचार एतावन्तं कालं स्थित इत्यर्थः ॥ २६ ॥ सूक्ष्मया क्षणलवमुहूर्तादिरूपया काललेखया इदमायुर्हृतं हृतं प्रतिक्षणं मुहुर्मुहुश्छिन्नं पश्यन्नपि कस्मान्न पश्यामि न विमृशामीत्यर्थः ॥ २७ ॥ पादपीठे पादपीठवद्रचितेषु भुवनेषु कृताः प्रतिमावद्रचिता नमिता वा ईशाना ईश्वरा ब्रह्मादयोऽपि यैः । शार्ङ्गिणो विष्ण्वादिदेहाः क्रीडनकन्दुका इव मुहुर्मुहुर्युद्धादिव्यवहारेषु नभस्युत्क्षिप्ता यैः । तथाविधा महाकल्पलक्षणकालरूपा ब्रह्मकपालपाणित्वात्कापालिका रुद्रास्तेऽपि महाकालेन ग्रस्ताः । आस्थे हे जीविताशे, मयि किं वल्गसि नृत्यसि ॥ २८ ॥ उपयान्ति आगच्छन्ति । अद्यास्मिन्नपि वयसि यान्ति वृथैवापगच्छन्ति । अविनष्टं नित्यमेकं सन्निर्दोषमानन्दैकरसं वस्तु लब्धं यस्मिंस्तथाविधो वासरोऽद्यापि अद्यतनकालावधि न दृष्टः ॥ २९ ॥ स्वं प्रत्यगात्मभूतं यत्परमं पदं तस्य दृष्टयः साक्षात्काराः ॥ ३० ॥ रागलोभादिदूषितत्वादधम आशयो मनो यस्य तम् ॥ ३१ ॥ भावना प्रीतिः । भव्येषु रमणीयेषु वस्तुषु विषयेषु ॥ ३२ ॥ मध्ये मनोरमं वयः । पर्यन्ते मनोरमो धर्मः । आपाते मनोरमा विषयाः ॥ ३३ ॥ धृतिमास्थाम् । तस्य मानवस्य । अयं प्रसिद्धः । नाशोदयो दुःखप्रादुर्भावः ॥ ३४ ॥ अज्ञस्योत्तरकालेऽपि विश्रान्तिप्रत्याशा नास्तीत्याह—**श्वःश्व** इति । रागलोभाद्यभिवृद्ध्या पापीयसीम् । हिंसादिप्रवृत्त्या क्रूरतराम् । तत्फलकाले खेदकरीम् ॥ ३५ ॥ शेषे वयसि । कलत्रं तदुपलक्षितं कुटुम्बं तद्भरणादिचिन्तया आर्तः । 'वित्तार्तः' इति पाठे कलत्रवित्तादिक्षयेणार्तः । कदा किं स्वोद्धारसाधनं करोति । न कदाचिदपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ आगमापायि आद्यन्तयोरसत् । भोगकालेऽपि विरसम् । दारिद्र्यरोगवार्धकादिदशावैषम्यैर्दूषितम् । असारमेव

---

1 चेत्यदेहमये इति पाठः.

असारसारं संसारं किं तत्पश्यति दुर्मतिः ॥ ३७
राजसूयाश्वमेधाद्यैरिष्ट्वा यज्ञशतैरपि ।
महाकल्पान्तमप्यंशं स्वर्गं प्राप्नोति नाधिकम् ॥ ३८
कोऽसौ स्वर्गोऽस्ति भूमौ वा पाताले वा प्रदेशकः ।
न यत्राभिभवन्त्येता दुर्भ्रमयं इवापदः ॥ ३९
निजचेतोबिलव्यालाः शरीरस्थलपल्लवाः ।
आधयो व्याधयश्चैते निवार्यन्ते कथं किल ॥ ४०
सतोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि मूर्ध्नि रम्येष्वरम्यता ।
सुखेषु मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहम् ॥ ४१
जायन्ते च म्रियन्ते च प्राकृताः क्षुद्रजन्तवः ।
धरा तैरेव नीरन्ध्रा दुर्लभाः साधुसाधवः ॥ ४२
नीलोत्पलालिनयनाः परमप्रेमभूषणाः ।
हासायैव विलासिन्यः क्षणभङ्गितया स्थिताः ॥ ४३
येषां निमेषणोन्मेषैर्जगतां प्रलयोदयौ ।
तादृशाः पुरुषाः सन्ति मादृशां गणनैव का ॥ ४४
सन्ति रम्यतराद्रम्याः सुस्थिरादपि सुस्थिराः ।
चिन्तापर्यवसानेयं पदार्थश्रीः किमीहसे ॥ ४५
संपदश्च विचित्रा यास्ताश्चेच्चित्तेन संमताः ।
तत्ता अपि महारम्भा हन्त मन्ये महापदः ॥ ४६
आपदोऽपि विचित्रा यास्ताश्चेन्मनसि संमताः ।
तत्ता अपि महारम्भा मन्ये मनसि संपदः ॥ ४७
मनोमात्रविवर्तेऽस्मिञ्जगत्यब्धीन्दुभङ्गुरे ।
ममेदमित्यपूर्वेयं कुतस्त्याऽक्षरमालिका ॥ ४८
काकतालीययोगेन संपन्नायां जगत्स्थितौ ।
धूर्तेन कल्पिता व्यर्थं हेयोपादेयभावना ॥ ४९
इयत्ताच्छिन्नतप्तासु सुखनाम्नीषु दृष्टिषु ।
काखेतास्वनुरक्तोऽसि पतङ्गोऽग्निशिखास्विव ॥ ५०
वरमेकान्तदाहेषु लुठनं रौरवाग्निषु ।
नत्वालूनविवर्तासु स्थितं संसारवृत्तिषु ॥ ५१
संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते ।
तन्मध्यपतिते देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥ ५२
अकृत्रिममहादुःखे संसारे ये व्यवस्थिताः ।
त एतेऽन्यानि दुःखानि जानते मधुराण्यलम् ॥ ५३
अहमप्यधमोत्कृष्टकाष्ठलोष्टसमस्थितिः ।
अज्ञैरेवागतः साम्यं परमामृष्टवस्तुभिः ॥ ५४
सहस्राङ्कुरशाखात्मफलपल्लवशालिनः ।
अस्य संसारवृक्षस्य मनो मूलमहाङ्कुरः ॥ ५५

सारं सारबुद्ध्या गृहीतम् । किं वृथा पश्यति । यत्पश्यति तत्किंनिमित्तमिति वार्थः ॥ ३७ ॥ ननु 'यत्र दुःखेन संभिन्नम्' इत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणः स्वर्गः सारभूतः किं न स्यात्तत्राह—**राजसूयेति** । महाकल्पान्तं ब्रह्मादिभोग्यमपि स्वर्गं महाकालदृशा अंशं क्षणभोग्यप्रायमल्पमेव प्राप्नोति नत्वधिकमपरिच्छिन्नमित्यसार एव स इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति श्रुतेः स्वर्गिणामप्यसुरादिपीडाश्रुतेश्च न दुःखासंभिन्नत्वमपि तस्य संभवतीत्याशयेनाह—**कोऽसाविति** ॥ ३९ ॥ किंच देहाभिमाने सत्याधिव्याध्योर्दुर्निवारत्वान्न क्वाप्यज्ञस्य विश्रान्तिरस्तीत्याशयेनाह—**निजेति**॥४०॥ भङ्गुरत्वदुःखग्रस्तत्वाभ्यां सर्वस्यामङ्गलतामेव प्रपञ्चयति—**सत** इत्यादिना । सतः वर्तमानकालदृश्यस्य । असत्ता नाशः ॥ ४१ ॥ प्राकृताः प्रकृतिस्वाभाविकमज्ञानं तन्मोहिताः । नीरन्ध्रा निबिडितेति यावत् ॥ ४२ ॥ हासायैव योग्या इति शेषः ॥ ४३ ॥ ननु राजत्वात्सर्वैनियमनसमर्थस्योत्तमपुरुषस्य तव कुतो नाश्वासस्तत्राह—**येषामिति** ॥४४॥ चिन्ता अर्जनरक्षणवियोगादिना । चिन्तैव पर्यवसानं फलं यस्यास्तथाविधेयं पदार्थश्रीरतस्तां किमीहसे इच्छसि ॥ ४५ ॥ या नानारत्नगजवाजिधनदारादिभेदेन विचित्राः संपदस्ताश्चेच्चित्तेन संमता बहुमताः स्युस्तर्हि ता अपि महारम्भा बहुप्रयत्नलभ्या दुःखरक्ष्या अवश्यापायिन्यश्चेति महापद इत्येव मन्ये इत्यर्थः ॥४६॥ एवं या दारिद्र्यबन्धुराज्यादिनाशलक्षणा आपदोपि यदि साधुसङ्गतीर्थतपःप्रबोधादिप्रापणेन विचित्राः श्रेय एवेति मनसि संमताश्चेत्ता अपि विवेकवैराग्यादिमहारम्भाः संपद एव मन्ये इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ तस्मादसत्ये जगति ममताभिवृद्धिरेव विपत् । विवेकात्तत्परिक्षय एव संपदित्याशयेन जगतो ममतानर्हत्वं दर्शयति—**मनोमात्रेति** । अब्धौ प्रतिबिम्बित इन्दुरिव भङ्गुरे भङ्गस्वभावे मिथ्याभूते च । अक्षरमालिका पदवाक्यात्मिका वर्णपङ्क्तिः कुतस्त्या । निरर्थिकेति यावत् ॥ ४८ ॥ काकतालीययोगेन काकागमनमिव तच्छिरसि तालपतनमिवाविचारमात्रकृतेन स्वसंबन्धेन । धूर्तेन भोगलम्पटेन मनसा ॥ ४९ ॥ देशकालवस्तुकृतया इयत्तया आच्छिन्नासु परिच्छिन्नासु त्रिविधतापग्रस्तत्वात्तप्तासु । दीपाग्निशिखापक्षे स्पष्टम् ॥ ५० ॥ निरन्तरदुःखभोगोऽभ्यासात्सह्योऽपि स्यात् सुखभोगविच्छिन्नाभ्यासो दुःखभोगोऽयं दुःसह एवेत्याशयेनाह—**वरमिति** । आलूना विच्छिन्नाः सुखदुःखपरिवर्ता यासु । स्थितं स्थितिः । भावे क्तः ॥ ५१ ॥ विषयसुखानां सुखता नास्त्येव किंतु दुःखविशेषरूपतैवेति युक्त्योपपादयति—**संसार** इति ॥ ५२ ॥ कथं तर्हि सुखत्वानुभवस्तत्र युक्तिमाह—**अकृत्रिमेति** । खड्गाघातानुभवात्कशाघातानुभवः सुखमितिवद्दुःखान्येव मधुराणि सुखानि जानते मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणकुशलो मेधावी विचारपटुरप्यहं परमत्यन्तमेव न मृष्टानि न विचारितानि शास्त्रलोकप्रमाणवस्तूनि यैस्तैरज्ञैर्मूर्खैः साम्यमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ इदानीं स्वस्य प्रमाणकुशलतां संसारमूलावधारणेन सफलयति—**सहस्रेति** । अङ्कुराः संकल्पाः शाखा देहभुवनादयः । आत्मा शाखाद्यवयवी विराट् । फलानि सुखदुःखे । पल्लवा रागलोभास्तैः

संकल्पमेव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन तत्।
शोषयामि यथा शोषमेति संसारपादपः ॥ ५६
आकारमात्ररम्यासु मनोमर्कटवृत्तिषु।
परिज्ञातास्विहाद्यैव न रमे नाशनीष्वहम् ॥ ५७
आशापाशशतप्रोताः पातोत्पातोपतापदाः।
संसारवृत्तयो भुक्ता इदानीं विश्रमाम्यहम् ॥ ५८
हा हतोऽस्मि विनष्टोऽस्मि मृतोऽस्मीति पुनःपुनः।
शोचितं गतमेवाहमिदानीं नानुरोदिमि ॥ ५९
प्रबुद्धोऽस्मि प्रहृष्टोऽस्मि दृष्टश्चोरोऽयमात्मनः।
मनो नाम निहन्म्येनं मनसास्मि चिरं हतः ॥ ६०
एतावन्तमिमं कालं मनोमुक्ताफलं मम।
अविद्धमासीदधुना विद्धं तु गुणमर्हति ॥ ६१
मनस्तुषारकणिका विवेकातपेन मे।
चिरप्रवृत्तये नूनमचिराल्लयमेष्यति ॥ ६२
विविधैः साधुभिः सिद्धैरहं साधु प्रबोधितः।
आत्मानमनुगच्छामि परमानन्दसाधनम् ॥ ६३
आत्मानं मणिमेकान्ते लब्ध्वैवालोकयन्सुखम्।
तिष्ठाम्यस्तमितान्येहः शारदीवाचलेऽम्बुदः ॥ ६४
अयमहमिदमाततं ममेति
स्फुरितमपास्य बलादसत्यमन्तः।
रिपुमतिबलिनं मनो निहत्य
प्रशममुपैमि नमोऽस्तु ते विवेक ॥ ६५

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मो० उपशमप्रकरणे जनकवितर्को नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः १०

श्रीवसिष्ठ उवाच।
इति चिन्तयतस्तस्य पुरः संप्रविवेश ह।
प्रतीहारः परो भानोः स्यन्दनाग्र इवारुणः ॥ १
प्रतीहार उवाच।
देव दोःस्तम्भविश्रान्तसमस्तवसुधाभर।
संपादयोत्तिष्ठ दिनव्यापारं नृपतोचितम् ॥ २
एताः कुसुमकर्पूरकुङ्कुमाम्बुघटाः स्त्रियः।
स्नानभूमौ स्थिताः सज्जा नद्यो मूर्तियुता इव ॥ ३
एताः कमलकह्लारकाननभ्रान्तषट्पदाः।
कृताः कमलिनीपाशरचितांशुकमण्डपाः ॥ ४
एताः कमलिनीतीरभुवश्छत्रैः प्रपूरिताः।
सचामररथेभाश्वैः स्नानावसरसेविनाम् ॥ ५
समग्रसुमनःपूर्णैरन्नौषधिपरिप्लुतैः।
सज्जीकृताः पटलकैर्देवार्चनगृहास्तथा ॥ ६
स्नातः पवित्रहस्तश्च परिजप्याघमर्षणः।
त्वामेव प्रेक्षते देव दक्षिणार्हो द्विजव्रजः ॥ ७

शालिनः शोभमानस्य ॥ ५५ ॥ मनसोऽपि रहस्यं स्वेन ज्ञातमेवेत्याह—**संकल्पमेवे**ति ॥ ५६ ॥ मनोमर्कटस्य वृत्तिषु चापलेषु। अद्यैव अद्यप्रभृति ॥ ५७ ॥ पातोऽधोगतिः। उत्पात ऊर्ध्वगतिः अपकर्षोत्कर्षौ वा। उपतापो दुःखम् ॥ ५८ ॥ इति मया यत्पुनःपुनः प्राक् शोचितं तद्गतमेव। अहमिदानीं नानुरोदिमि न शोचामीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ कुतो नानुशोचसि तत्राह—**प्रबुद्धोऽस्मी**ति। आत्मनः स्वपारमार्थिकरूपधनस्य चोरोऽपहर्ता। न केवलं चोरत्वादेव निहन्म्यपि तु वैरित्वादपीत्याह—**मनसे**ति ॥ ६० ॥ अविद्धमलक्षीकृतम्। मुक्ताफलपक्षे अच्छिद्रितम्। गुणं शमदमादिम्। मुक्तापक्षे सूत्रम् ॥ ६१ ॥ चिरं अनादिब्रह्मतत्त्वं तत्र प्रवृत्तये प्रतिष्ठार्थम्। तुषारकणिकापक्षे चिरप्रवृत्तिः सदागतिर्वायुस्तत्प्राप्तये। 'यदा वा आप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति' इति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ६२ ॥ विविधैरुपदेशैः। सिद्धविशेषणं वा। अनुगतिमात्रेण परमानन्दस्य स्वस्यैव साधनम्। अभेदेऽप्युपचारात्करणता ॥ ६३ ॥ अतः परमात्मनिष्ठां कदापि न त्यक्ष्यामीत्याह—**आत्मान**मिति। अचले हिमवदादौ ॥ ६४ ॥ इदानीमुक्तं संक्षिप्योपसंहरन् विवेकगुरुं नमस्यति—**अय**मिति। अयं देहोऽहमिति इदं धनराज्यादि ममेति स्फुरितमाततमसत्यरूपं ज्ञानबलादपास्य समाध्यभ्यासेनातिबलिनं मनोरिपुं निःशेषं हत्वा सप्तमभूमिकाविश्रान्तिलक्षणं प्रशममुपैमि प्राप्नोमि ॥ ६५ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे जनवितर्को नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

द्वाःस्थेन प्रार्थितेऽन्यत्र माध्याह्निकविधिक्रमे।
तूष्णीं विचारो भूयोऽपि जनकस्योपवर्ण्यते ॥ १ ॥

प्रतीहारो द्वारपालः। 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति दीर्घः ॥ १ ॥ दोःस्तम्भयोर्विश्रान्तः समस्तवसुधाभरो यस्य। नृपताया उचितमनुरूपम् ॥ २ ॥ तत्र सामग्रीसिद्धिमाह—**एता** इत्यादिना ॥ ३ ॥ कमलिनीपाशैः सपद्मबिसरज्जुभी रचिताः परितश्चारुनिर्मिताः कनकचित्रांशुमण्डपा यासु तथाविधा अतएव एताः कर्बुरवर्णाः कमलिन्याः कमलवत्याः सरस्यास्तीरभुव इति परेणान्वयः ॥ ४ ॥ तथा स्नानावसरे सेवन्ते तच्छीलानां जनानां चामरै रथैरिभैरश्वैश्च सहितैश्छत्रैश्च प्रपूरिताः। अनेन हंससारसनक्रपद्मादिसहितसरसीसाम्यापत्तिस्तीरभुवोऽर्थाद्गम्यते ॥ ५ ॥ समग्रैः सुमनोभिः पुष्पैराप्तभृत्यैश्च पूर्णैः। अन्नैः पक्वैरोषधिभिर्यवाङ्कुरादिभिश्च परिप्लुतैः परिष्कृतैः। 'रत्नौषधी'ति पाठे स्पष्टम्। पटलकैः प्रान्तभागैः। हे देवेति संबुद्धिः। अर्चनगृहा देवब्राह्मणातिथिपूजागृहाः। देवार्चनगृहाः इत्येकपदं वा ॥ ६ ॥ तव स्नानकाले परितो जप्या जपितव्या अघमर्षणमन्त्रा

लसच्चामरहस्ताभिः पाल्यते परमेश्वर ।
सज्जीकृतास्ते कान्ताभिः शीता भोजनभूमयः ॥ ८
शीघ्रमुत्तिष्ठ भद्रं ते नियतं कार्यमाचर ।
न कालमतिवर्तन्ते महान्तः स्वेषु कर्मसु ॥ ९
प्रतीहारपताविस्थमुक्तवत्यथ पार्थिवः ।
तथैव चिन्तयामास चित्रां संसारसंस्थितिम् ॥ १०
कियन्मात्रमिदं नाम राज्यं सुखमिति स्थितम् ।
न प्रयोजनमेतेन ममेह क्षणभङ्गिना ॥ ११
सर्वमेव परित्यज्य मिथ्याशम्बरडम्बरम् ।
एकान्त एव तिष्ठामि संशान्त इव वारिधिः ॥ १२
अलमेभिरसत्प्रायैर्मम भोगविजृम्भितैः ।
त्यक्त्वा सर्वाणि कर्माणि सुखं तिष्ठामि केवलम् ॥ १३
चित्त चातुर्यमेतस्माद्भोगाभ्यासकुसंभ्रमात् ।
त्यज जन्मजराजाड्यजालजम्बालशान्तये ॥ १४
दशासु स्वासु यास्वेव संभ्रमं चित्त पश्यसि ।
ताभ्य एवाभिरचितं परमं दुःखमेष्यसि ॥ १५
प्रवृत्तं सन्निवृत्तं सद्भूयोभूयश्चिरंचिरम् ।
भोगभूमिषु सर्वासु चित्तं तृप्तिं न गच्छति ॥ १६
तस्मात्पापालमनया तुच्छया भोगचिन्तया ।
भवत्यकृत्रिमा तृप्तिर्येनाभिपत तं ततः ॥ १७
इति संचिन्त्य जनकस्तूष्णीमेव बभूव ह ।
शान्तचापलचेतस्त्वाल्लिपिकर्मार्पितोपमः ॥ १८
प्रतीहारोऽपि नोवाच गौरवेण भयेन च ।
पुनर्वाक्यं महीपानां चित्तवृत्तिषु शिक्षितः ॥ १९
तूष्णीमथ क्षणं स्थित्वा जनको जनजीवितम् ।
पुनः संचिन्तयामास मनसा शमशालिना ॥ २०
किमुपादेयमस्तीह यत्नात्संसाधयाम्यहम् ।
कस्मिन्वस्तुनि बध्नामि धृतिं नाशविवर्जिते ॥ २१
किं मे क्रियापरतया किं मे निष्क्रिययापि वा ।
न तदस्ति विनाशेन वार्जितं यत्किलोदितम् ॥ २२
क्रियावानक्रियो वास्तु कायोऽयमसदुत्थितः ।
समस्थितस्य शुद्धस्य चितः का नाम मे क्षतिः ॥ २३
नाभिवाञ्छाम्यसंप्राप्तं संप्राप्तं न त्यजाम्यहम् ।
स्वस्थ आत्मनि तिष्ठामि यन्ममास्ति तदस्तु मे ॥ २४
न ममेह कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
क्रियया ऽक्रियया वापि यत्प्राप्तं तदसन्मयम् ॥ २५
अकुर्वतः कुर्वतो वा युक्तायुक्ताः क्रिया मम ।
नाभिवाञ्छितमस्तीह यदुपादेयतां गतम् ॥ २६
तदुत्थाय क्रमप्राप्तां कायोऽयं प्रकृतां क्रियाम् ।
करोत्वस्पन्दिताङ्गस्तु किमयं साधु शुष्यति ॥ २७
स्थिते मनसि निष्कामे समे विगतरञ्जने ।
कायावयवजौ कार्यौ स्पन्दास्पन्दौ फले समौ ॥ २८
कर्मजासु फलश्रीषु मनसा कर्तृभोक्तृते ।
तस्मिन्प्रशान्तिमायाते कृतमप्यकृतं नृणाम् ॥ २९
यो निश्चयोऽन्तः पुरुषस्य रूढः
क्रियास्वसौ तन्मयतामुपैति ।
अनामयं मे पदमाहृता धी-
रधीरतामन्तरलं त्यजासि ॥ ३०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे जनकनिश्चयो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

येन अतएव द्दक्षिणार्हः ॥ ७ ॥ लेपनचन्दनोदकसेकादिपरिष्कृतत्वाच्छीताः शीतलाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ शम्बरपदेन शाम्बरीमाया लक्ष्यते । मिथ्याशम्बरं मृगतृष्णाजलं तत्सदृशं वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ हे चित्त, चातुर्यं सुखलवास्वादचतुरतां त्यज ॥ १४ ॥ यासु दशासु विषयाभिलाषतत्प्रयत्नतदुपभोगतदनुस्मरणादिरूपासु । संभ्रमं सुखलवास्वादभ्रान्तिमुत्साहं वा ॥ १५ ॥ भोगाशया प्रवृत्तं सत् भोगशक्तिकुण्ठीभावाल्लोकशास्त्रादिभयाच्च निवृत्तं सत् ॥ १६ ॥ ततः कृत्रिमसुखानामनर्थबीजत्वाद्येन हेतुना अकृत्रिमा प्रीतिर्भवति तं हेतुं पत । लभस्वेति यावत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ चित्तवृत्तिषु चित्तानुवर्तनेषु ॥ १९ ॥ जनजीवितं प्राणिजीवननिदानम् । 'येन जातानि जीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ २० ॥ २१ ॥ अपि वा कार्यमिति शेषः । यत्किल उदितं जन्म प्राप्तं तत् विनाशेन वर्जितं नास्ति । जन्यभावस्य विनाशनियमादिति भावः ॥ २२ ॥ समस्थितस्य देहचलनाचलनदशयोस्तुल्यरूपस्थितेः । चितश्चिन्मात्रस्वभावस्य ॥ २३ ॥ यन्मम प्रारब्धोपनीतमस्ति तदेवास्तु नान्यदित्यर्थः । अथवा यन्मम निरतिशयानन्दरूपमान्तरमस्ति तदेवास्तु न बाह्यं किंचिदित्यर्थः ॥ २४ ॥ अकृतेन उपेक्षणेन । कश्चन अनर्थ इति शेषः । अक्रियया उपेक्षया । प्राप्तं दुःखमसन्मयं मायामयम् । मिथ्यैवेति यावत् ॥ २५ ॥ युक्ताः शास्त्रविहिताः । अयुक्ता लोकप्राप्ताः ॥ २६ ॥ पूर्वपूर्वव्यवहारक्रमप्राप्ताम् । अस्पन्दिताङ्गस्त्वयं देहः शुष्यति तत्किं साधु आवश्यकं नेत्यर्थः ॥ २७ ॥ कार्यौ प्रारब्धकर्मोपनीतौ । पुण्यपापानुदयलक्षणे फले समौ ॥ २८ ॥ तत्कुतस्तत्राह—**कर्मजास्विति**। कृतमप्यकृतं भुक्तमप्यभुक्तमित्यपि योज्यम् ॥ २९ ॥ पुरुषस्यान्तर्य एव निश्चयः कर्ता भोक्तेति वा असौ पुरुषः सर्वासु देहादिक्रियासु तन्मयतां स्वनिश्चितार्थमयतामुपैतीति वस्तुस्थितिः । सांप्रतं तु मे मम धीरनामयं कर्तृभोक्तृतारोगशून्यमात्मपदमाहृता आविद्धा तद्दृढनिश्चयासंपन्नेत्यर्थः । अतः अन्तश्चित्ते कृताकृतफलावश्यंभावाय पुनर्जन्मादिप्राप्तिशङ्कानिमित्तामिष्टानिष्टप्राप्तिविघातनिमित्तां चाधीरतामलमत्यन्तमेव त्यजामीत्यर्थः ॥ ३० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे जनकनिश्चयो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ११

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

इति संचिन्त्य जनको यथाप्राप्तां क्रियामसौ ।
असक्तः कर्तुमुत्तस्थौ दिनं दिनपतिर्यथा ॥ १
इष्टानिष्टाः परित्यज्य चेतसा वासनाः स्वयम् ।
यथाप्राप्तं चकारासौ जाग्रत्येव सुषुप्तवत् ॥ २
संपाद्य तदहःकार्यमार्यावर्जनपूर्वकम् ।
अनयच्छर्वरीमेकस्तथैव ध्यानलीलया ॥ ३
मनः समरसं कृत्वा संशान्तविषयभ्रमम् ।
शर्वर्यां क्षीयमाणायामित्थं चित्तमबोधयत् ॥ ४
चित्त चञ्चल संसार आत्मनो न सुखाय ते ।
शममेहि शमाच्छान्तं सुखं सारमवाप्यते ॥ ५
यथा यथा विकल्पौघान्संकल्पयसि हेलया ।
तथा तथैति स्फारत्वं संसारस्तव चिन्तया ॥ ६
शतशाखत्वमायाति सेकेन विटपी यथा ।
अनन्ताधित्वमायासि शठभोगेच्छया तथा ॥ ७
चिन्ताजालविलासोत्था जन्मसंसारसृष्टयः ।
तस्मात्त्यक्त्वा विचित्रां त्वं चिन्तामुपशमं व्रज ॥ ८
संसारसृष्टितरलामिमां तुलय सुन्दर ।
अस्यां चेत्सारमाप्नोषि तदेतामेव संश्रय ॥ ९
आस्थां यस्मात्परित्यज्य दृश्यदर्शनलालसात् ।
मैतद्गृहाण मा मुञ्च स्वेच्छया विहरेच्छया ॥ १०
इदं दृश्यमसत्सद्वाप्युदेत्वस्तमुपैतु वा ।
साधो विषमतां गच्छ मैतदीयैर्गुणागुणैः ॥ ११
मनागपि न संबन्धस्तव दृश्येन वस्तुना ।
अविद्यमानरूपेण संबन्धः कोऽयमीदृशः ॥ १२
असत्त्वमेतच्च न सद्द्वयोरेवासतोः सतोः ।
संबन्ध इति चित्रेयमपूर्वैवाक्षरावली ॥ १३
असदेतत्तु सच्चेत्त्वं तथापि किल सुन्दर ।
सङ्गः सदसतोः कीदृग्वद त्वं मर्त्यजीवयोः ॥ १४
चित्त त्वमथ दृश्यं च द्वे एव यदि सन्मये ।
सदास्थिते तत्प्रसरः कुतो हर्षविषादयोः ॥ १५
तस्मान्महाधिं मुञ्च त्वं मूकमुल्लासमाहर ।
संक्षुब्धाम्बुधिमाविष्टां त्यजाभव्यामिमां स्थितिम् ॥
कन्दुकालातवद्व्यर्थमात्मनैव परिज्वलन् ।
मा मोहमलमासाद्य मन्दतां गच्छ सन्मते ॥ १७
न तदिहास्ति समुन्नतमुत्तमं
व्रजसि येन परां परिपूर्णताम् ।
तदवलम्ब्य बलादतिधीरतां
जहिहि चञ्चलतां शठ रे मनः ॥ १८

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे चित्तानुशासनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

कृताह्निकस्य राज्ञोऽत्र निशान्ते वर्ण्यते पुनः ।
विवेकैर्बहुभिश्चित्रैः स्वचित्तस्य प्रबोधनम् ॥ १ ॥

असक्तः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानलक्षणासङ्गरहितः ॥ १ ॥ इदं मे इष्टमिदं मेऽनिष्टमिति कल्पनानिमित्तभूता वासनाः । **सुषुप्तवदि**ति । स्थूलसूक्ष्मदेहाद्यभिमानाभावे जाग्रत्सुषुप्तयोर्विशेषाभावादिति भावः ॥ २ ॥ आर्याणां पूज्यानां देवब्राह्मणादीनामावर्जनं पूजादानादिना समाधानम् । अहःकार्यमाह्निकम् ॥ ३ ॥ समरसं समाहितं कृत्वा । इत्थं वक्ष्यमाणदिशा ॥ ४ ॥ शान्तं निर्विक्षेपं सारभूतमात्मसुखम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनन्ताधित्वमसंख्यव्यथाशालितामायासि प्राप्नोषि त्वम् ॥ ७ ॥ यतो जन्मसंसारसृष्टयो विषयचिन्ताजालविकल्पोत्था इति पूर्वेणान्वयः ॥८॥ हे सुन्दर विवेकिन्, इमां संसारसृष्टिं शमसुखं च तुलय तुलामारोप्येव बुद्ध्या कः सार इति परीक्षस्व । तरलामित्यनेन नश्वरत्वाद्विक्षेपदुःखजटिलत्वाच्च नास्त्यत्र सार इति सूचितम् ॥९॥ यस्मादियमसारा तस्मादस्यामास्थां परित्यज्य एतदसारं दृश्यं दर्शनयोग्यमेतदिति दर्शनलालसात्प्रियं मा गृहाण अप्रियं च दर्शनानर्हमिति द्वेषान्मा मुञ्च किंतूभयसाक्षिस्वात्ममात्रेच्छया आत्मकामः सन् इच्छया स्वैरं विहर ॥ १० ॥ असत्प्रागविद्यमानं सुखदुःखसाधनमुदेतु सांप्रतं सद्विद्यमानमस्तं नाशमुपैतु वा । मा तदागमापायप्रयुक्तहर्षविषादलक्षणां विषमतां गच्छेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ननु सति तत्संबन्धे कथं तत्प्रयुक्तवैषम्यवर्जनसंभवस्तत्राह—**मनागपी**ति ॥ १२ ॥ हे मनः, त्वमसत् । एतद्दृश्यं च न सत् । अप्यर्थे एवकारः । अतो द्वयोरपि वन्ध्यापुत्रखपुष्पयोरिवासतोः सतोर्निःस्वरूपस्थितिकयोः संबन्ध इत्यक्षरावली उक्तिः अपूर्वा । आश्चर्यैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ यदि मन्यसे नाहमसत् सत्य आत्मैवाहं दृश्यमेवासदिति तथापि न संबन्धघटनेत्याह—**असदि**ति । मर्त्यजीवयोः सदा मृतजीवतोः ॥ १४ ॥ द्वयोरपि सत्त्वमेव नासत्त्वं कस्यचिदपीति कल्पेऽपि कदापीष्टवियोगाभावान्न हर्षविषादप्रसक्तिरित्याह—**चित्ते**ति । हे चित्त, त्वं इति च्छेदः ॥ १५ ॥ महान्तमाधिं विषादं मूकं तूष्णींभूतं सदात्मस्वरूपस्थितावुत्साहमाहर समाध्यभ्यासेन संपादय । संक्षुब्धं संक्षोभो विक्षेपस्तल्लक्षणमम्बुधिम् ॥ १६ ॥ कन्दुकालातमुत्सवेषु जनकौतुकार्थमाग्नेयद्रव्यरचितं कन्दुकाकारमलातयन्त्रम् । तद्धि स्वत एव ज्वलत्पुनःपुनरुच्छलति । मोहं अलमिति वा मोहलक्षणं मलमिति वा ॥ १७ ॥ इह दृश्यवर्गमध्ये येन लब्धेन त्वं परिपूर्णतां व्रजसि तत्तादृशं कि-

---

१ मेकान्तयैव इति पाठः,

२ अत्र विकल्पोत्था इति पाठः,

द्वादशः सर्गः १२

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवं विचारयंस्तत्र स्वराज्ये जनको नृपः ।
चकाराखिलकार्याणि न मुमोह च धीरधीः ॥ १
न मनः प्रोल्ललासास्य क्वचिदानन्दवृत्तिषु ।
केवलं सुषुप्तसंस्थं सदैव व्यवतिष्ठत ॥ २
ततःप्रभृत्यसौ दृश्यं नाजहार न वात्यजत् ।
केवलं विगताशङ्कं वर्तमाने व्यवस्थितः ॥ ३
अनारतविवेकेन तेन सद्यः सनातनम् ।
पुनः कलङ्कं नैवाप्तमम्बरेणेव राजसम् ॥ ४
स्वविवेकानुसंधानादिति तस्य महीपतेः ।
सम्यग्ज्ञानमनन्ताभममलं विमलतां ययौ ॥ ५
अनामृष्टविकल्पांशुश्चिदात्मा विगतामयः ।
उदियाय हृदाकाशे तस्य व्योम्नीव भास्करः ॥ ६
स ददर्शाखिलान्भावांश्चिच्छक्तौ समवस्थितान् ।
आत्मभूताननन्तात्मा सर्वभूतात्मकोविदः ॥ ७
प्रहृष्टो न बभूवासौ क्वचिन्न च सुदुःखितः ।
प्रकृतेर्व्यवहारत्वात्सदैव सममानसः ॥ ८
जीवन्मुक्तो बभूवासौ ततःप्रभृति मानदः ।
जनको जरठज्ञानी ज्ञातलोकपरावरः ॥ ९
राज्यं कुर्वन्विदेहानां जनको जनजीवितम् ।
नैव हर्षविषादाभ्यां सोऽवशः परितप्यते ॥ १०
नास्तमेति न चोदेति गुणदोषविचेष्टितैः ॥ ११
अर्थानर्थैः स राज्योत्थैर्न ग्लायति न हृष्यति ।
कुर्वन्नपि करोत्येष न किंचिदपि कुत्रचित् ।
स तिष्ठत्येव सततं सर्वदैवान्तरे चितः ॥ १२
सुषुप्तावस्थितस्यैव जनकस्य महीपतेः ।
भावनाः सर्वभावेभ्यः सर्वथैवास्तमागताः ॥ १३
भविष्यं नानुसंधत्ते नातीतं चिन्तयत्यसौ ।
वर्तमाननिमेषं तु हसन्नेवानुवर्तते ॥ १४
स्वविचारवशेनैव तेन तामरसेक्षण ।
प्राप्तं प्राप्यमशेषेण राम नेतरयेच्छया ॥ १५
तावत्तावत्स्वकेनैव चेतसा प्रविचार्यते ।
यावद्यावद्विचाराणां सीमान्तः समवाप्यते ॥ १६
न तद्गुरोर्न शास्त्रार्थान्न पुण्यात्प्राप्यते पदम् ।
यत्साधुसङ्गाभ्युदिताद्विचारविशदाद्धृदः ॥ १७
सुन्दर्या निजया बुद्ध्या प्रज्ञयेव वयस्यया ।
पदमासाद्यते राम न नामक्रिययान्यया ॥ १८
यस्योज्ज्वलति तीक्ष्णाग्रा पूर्वापरविचारिणी ।
प्रज्ञादीपशिखा जातु जाड्यान्ध्यं तं न बाधते ॥ १९
दुरुत्तरा या विपदो दुःखकल्लोलसंकुलाः ।
तीर्यते प्रज्ञया ताभ्यो नावापद्भ्यो महामते ॥ २०

मपि नास्ति । कथं तर्हि पूर्णतालाभस्तमुपायमाह—**तदिति** । तत्तस्मादभ्यासवैराग्यबलादतिधीरतामवलम्ब्य तद्ब्रह्मावलम्ब्यातिधीरतां प्राप्येति वा । चञ्चलतां जहिहि त्यज ॥ १८ ॥

इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे चित्तानुशासनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

वर्ण्यते जनकस्यात्र जीवन्मुक्ततया स्थितिः ।
विचारप्रज्ञयोश्चित्रं माहात्म्यमपि विस्तरात् ॥ १ ॥

न मुमोह अहंममताभ्यां पूर्ववदित्यर्थः ॥ १ ॥ आनन्दवृत्तिषु हर्षस्थानेषु । सुषुप्ताविव संस्था निर्विक्षेपस्थितिर्यस्मिन्निति व्यवस्थितिक्रियाविशेषणम् ॥ २ ॥ वर्तमाने तत्कालोपस्थिते दृश्ये । व्यवस्थितः अलंबुद्ध्या स्थितः ॥ ३ ॥ अनारतविवेकेन सदा विचारवता । सनातनं अनादिस्वभावप्राप्तम् । कलङ्कमहंममाभिमानमालिन्यम् । राजसं रजोगुणेन धूलिभिश्च प्रसञ्जितम् ॥ ४ ॥ अनन्ताभमपरिच्छिन्नब्रह्माकारम् ॥ ५ ॥ विक्षेपैर्मेघपटलैश्च अनामृष्टविकल्पा असंपादितरञ्जनाभेदा अंशवः प्रकाशा यस्य । विगता देहभेदनिरोधप्रयुक्ता आमया दुःखानि यस्य ॥ ६ ॥ चिच्छक्तौ चिदात्मनि समवस्थितानध्यस्तान् अतएव परमार्थदृशा आत्मभूतान् ॥ ७ ॥ प्रकृतेर्मायाया एव सर्वव्यवहाररूपत्वादसज्ञात्मासंस्पर्शदर्शनात्सममानसः ॥ ८ ॥ जरठज्ञानी ज्ञानवृद्ध इति यावत् ॥ ९ ॥ जनानां जीवितमिव प्रिय इति यावत् ॥ १० ॥ मानसैर्गुणदोषविचेष्टितैरस्तं स्वरूपतिरोधानं उदयं पुनस्तदाविर्भावं च नैति, बाह्यैश्च राज्योत्थैरर्थानर्थैर्न हृष्यति न ग्लायतीति व्युत्क्रमेणान्वयः ॥ ११ ॥ न किंचिदपि करोति अकर्त्रात्मभूतत्वादित्यर्थः । तदेवाह—**स** इति ॥ १२ ॥ भावना रागादिवासनाः ॥ १३ ॥ वासनाक्षयफलमाह—**भविष्यमिति** । वासनावशात्पूर्वोत्तरानुसंधानं तेन प्राक्तनानिष्टकारिषु द्वेष आगामिप्रियार्थं रागस्ततः प्रवृत्तिरिति सर्वानर्थप्रसक्तिः । वर्तमानमात्रदर्शनं तु दुःखस्यानुपेक्षया नाप्रियतानुसंधानमिति सहजानन्दानुवृत्त्या हसन्नेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ आख्यानोपक्रमबीजं स्मारयन्नुपसंहरति—**स्वविचारेति** । अशेषेण निरवशेषेण प्राप्तं ज्ञानमात्रेण विस्मृतकण्ठचामीकरवल्लभ्यम् । तेन जनकेन ॥१५॥ तथाच फलपर्यन्तं विचारः कार्यो नान्तरा निर्वेदाद्धेय इत्याह—**तावदिति** । प्रविचार्यते प्रविचारयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥ गुर्वादीनां साधनानामसाधनत्ववादो विचारप्राधान्यबोधनार्थः । ‘अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः’ इतिवत् ॥ १७ ॥ सुन्दर्या सच्छास्त्रविवेकादिपरिष्कृतया । ऊहापोहकुशला मतिः प्रज्ञा तया वयस्यया सख्या ॥ १८ ॥ जाड्यमज्ञानं तल्लक्षणमान्ध्यं तमः ॥ १९ ॥ ताभ्यो विपन्नदीभ्यः

प्रज्ञाविरहितं मूढमापदल्पापि बाधते ।
पेलवाचानिलकला सारहीनमिवोलपम् ॥ २१
प्रज्ञावानसहायोऽपि विशास्त्रोऽप्यरिमर्दनः ।
उत्तरत्येव संसारसागराद्राम पेलवात् ॥ २२
प्रज्ञावानसहायोऽपि कार्यान्तमधिगच्छति ।
दुष्प्रज्ञः कार्यमासाद्य प्रधानमपि नश्यति ॥ २३
शास्त्रसज्जनसंसर्गैः प्रज्ञां पूर्वं विवर्धयेत् ।
सेकसंरक्षणारम्भैः फलप्राप्तौ लतामिव ॥ २४
प्रज्ञाबलबृहन्मूलः काले सत्कार्यपादपः ।
फलं फलत्यतिस्वादु भासो बिम्बमिवैन्दवम् ॥ २५
य एव यत्नः क्रियते बाह्यार्थोपार्जने जनैः ।
स एव यत्नः कर्तव्यः पूर्वं प्रज्ञाविवर्धने ॥ २६
सीमान्तं सर्वदुःखानामापदां कोशमुत्तमम् ।
बीजं संसारवृक्षाणां प्रज्ञामान्द्यं विनाशयेत् ॥ २७
स्वर्गाद्यद्यच्च पातालाद्राज्याद्यत्समवाप्यते ।
तत्समासाद्यते सर्वं प्रज्ञाकोशान्महात्मना ॥ २८
प्रज्ञयोत्तीर्यते भीमात्तस्मात्संसारसागरात् ।
न दानैर्न च वा तीर्थैस्तपसा न च राघव ॥ २९
यत्प्राप्ताः संपदं दैवीमपि भूमिचरा नराः ।
प्रज्ञापुण्यलतायास्तत्फलं स्वादु समुत्थितम् ॥ ३०
प्रज्ञया नखरालूनमत्तवारणयूथपाः ।
जम्बुकैर्विजिताः सिंहाः सिंहैर्हरिणका इव ॥ ३१
सामान्यैरपि भूपत्वं प्राप्तं प्रज्ञावशान्नरैः ।
स्वर्गापवर्गयोग्यत्वं प्राज्ञस्यैवेह दृश्यते ॥ ३२
प्रज्ञया वादिनः सर्वे स्वविकल्पविलासिनः ।
जयन्ति सुभटप्रख्यान्नरानप्यतिभीरवः ॥ ३३
चिन्तामणिरियं प्रज्ञा हृत्कोशस्था विवेकिनः ।
फलं कल्पलतेवैषा चिन्तितं संप्रयच्छति ॥ ३४
भव्यस्तरति संसारं प्रज्ञयापोह्यतेऽधमः ।
शिक्षितः पारमाप्नोति नावा नाप्नोत्यशिक्षितः ॥ ३५
धीः सम्यग्योजिता पारमसम्यग्योजिताऽऽपदम् ।
नरं नयति संसारे भ्रमन्ती नौरिवार्णवे ॥ ३६
विवेकिनमसंमूढं प्राज्ञमाशागणोत्थिताः ।
दोषा न परिबाधन्ते सन्नद्धमिव सायकाः ॥ ३७
प्रज्ञयेह जगत्सर्वं सम्यगेवाङ्ग दृश्यते ।
सम्यग्दर्शनमायान्ति नापदो न च संपदः ॥ ३८
पिधानं परमार्कस्य जडात्मा विततोऽसितः ।
अहंकाराम्बुदो मत्तः प्रज्ञावातेन बाध्यते ॥ ३९

पदमतुलमुपैतुमिच्छतोच्चैः
प्रथममियं मतिरेव लालनीया ।
फलमभिलषता कृषीवलेन
प्रथमतरं ननु कृष्यते धरैव ॥ ४०

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे प्रज्ञामाहात्म्यं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

प्रज्ञया नावा तीर्यते जनैरिति प्रसिद्धम् ॥ २० ॥ पेलवा मृदुला अनिलस्य कला लेशः । उलपं तृणविशेषम् ॥ २१ ॥ असहायो गुर्वादिसहायशून्यः । विशास्त्रः शास्त्रश्रवणशून्योऽपि । इयमपि प्रशंसार्थमेवात्युक्तिः । 'आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापत्' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । हे राम, पेलवाज्ज्ञानमात्रबाध्यत्वेनातिकोमलात् ॥ २२ ॥ लोकेऽपि प्रज्ञावतो मन्त्र्यादेर्बलान्तरवद्भ्यः प्राबल्यं प्रसिद्धमित्याह—प्रज्ञावानिति । प्रधानं बहुतरसेनादिबलमुख्योऽपि सन्नश्यति । अथवा प्रज्ञा चरमसाक्षात्कारवृत्तिस्तद्वानात्मा सर्वेषां कार्यप्रपञ्चानामन्तं बाधं सर्वेषामवश्यकर्तव्यपुरुषार्थानामन्तमवधिं परमपुरुषार्थं च अधिगच्छति । दुष्प्रज्ञो मोहस्तु सर्वप्रपञ्चसंतानलक्षणं कार्यजातमासाद्य तन्मूलत्वात्प्रधानं सदपि ज्ञानमात्रेण नश्यतीत्यर्थः । ज्ञेज्ञपक्षभेदेन[1] वा योज्यम् ॥ २३ ॥ प्राज्ञता तर्हि केनोपायेन लभ्या तत्राह—शास्त्रेति ॥ २४ ॥ प्रज्ञाबलमेव बृहत् मूलं यस्य तथाविधः । सत्कार्यं सत्कर्म प्राक्तनभाग्यं तल्लक्षणः पादपः । भासः सूर्यप्रकाशः स यथा शुक्लपक्षे क्रमेण चन्द्रमण्डलं प्रविष्टः पूर्णममृतमयं चन्द्रबिम्बं फलति तद्वत् । अथवा ऐन्दवं बिम्बं कर्तृ । तद्यथा जगत्तिमिरापहा भासश्चन्द्रिकाः फलति तद्वन्मूलाज्ञाननिबर्हणक्षममात्मज्ञानं फलतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ यो यादृशः यत्न उद्योगः । स तादृशः । तथाच नाधिकः श्रमोऽस्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ सर्वेषां दुःखानां दुर्दशानां सीमान्तं परमावधिम् ॥ २७ ॥ एवं प्रज्ञाकोशस्यापि सर्वसंपदवधित्वमिति दर्शयति—स्वर्गादिति । यत्समवाप्यते सुखमिति शेषः । 'स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः । जगाद द्युसदां मध्ये पातालेभ्यः समागतः ॥' इति पौराणिकवचनात्पातालेऽपि सुखातिशयः प्रसिद्धः ॥ २८ ॥ आत्यन्तिकदुःखक्षयोऽपि प्रज्ञैकफलमित्याह—प्रज्ञयेति । दानतपःप्रभृतीनामल्पपापक्षयफलत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ यच्चान्यत्स्वर्गादि दानादिकर्मणां फलं तदपि प्रज्ञाफलमेवेत्याह—यदिति । भूमिचरा अपि नरा दैवीं नभश्चरत्वादिलक्षणां संपदं प्राप्ता इति यत्तदपीत्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुभटप्रख्यान् वादशूरानिति यावत् ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ शिक्षितो नौकानयनशिक्षावान्कैवर्तः ॥ ३५ ॥ धीर्नौरिव सम्यग्विवेकवैराग्यादिसन्मार्गे योजिता चेत्पारं नयति । असम्यग् रागद्वेषलोभाद्यसन्मार्गे योजिता तु आपदं नयति प्रापयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ आशा तृष्णा तत्पक्षीया गणा लोभमोहक्रोधचिन्तादयस्तेभ्य उत्थिता दोषा द्वेषचिन्ताविषादादयः । संनद्धं वर्मनद्धम् ॥ ३७ ॥ सम्यक् गुणदोषतत्त्वविवेकेन दृश्यते । सम्यग् दर्शनं यस्य तं सम्यग्दर्शनं पुरुषम् ॥ ३८ ॥ परमः परमात्मा तल्लक्षणस्यार्कस्य पिधानं तिरोधायकः । लडयोरभेदादम्बुदपक्षे जलात्मा । विततो विस्तीर्णः ।

[1] ज्ञानपक्ष इति क्वचित्.

त्रयोदशः सर्गः १३

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
एवं जनकवद्राम विचार्यात्मानमात्मना ।
एवं विदितवेद्यानामविघ्नेनाधिगच्छसि ॥ १
ये हि पाश्चात्यजन्मानः प्राज्ञा राजससात्त्विकाः ।
प्राप्नुवन्ति स्वयं प्राप्यं ते जना जनका इव ॥ २
तावत्तावद्विजित्यारीनिन्द्रियाख्यान्पुनःपुनः ।
यावदात्मात्मनैवायमात्मन्येव प्रसीदति ॥ ३
प्रसन्ने सर्वगे देवे देवेशे परमात्मनि ।
स्वयमालोकिते सर्वाः क्षीयन्ते दुःखदृष्टयः ॥ ४
मुष्टयो मोहबीजानां वृष्टयो विविधापदाम् ।
कुदृष्टयः क्षयं यान्ति दृष्टे तस्मिन्परावरे ॥ ५
सदा जनकवद्राम सर्वारम्भवदात्मना ।
प्रज्ञयात्मानमालक्ष्य लक्ष्मीवानुत्तमो भव ॥ ६
नित्यमन्तर्विचारस्य पश्यतश्चञ्चलं जगत् ।
जनकस्येव कालेन स्वयमात्मा प्रसीदति ॥ ७
न दैवं नच कर्माणि न धनानि न बान्धवाः ।
शरणं भवभीतानां स्वप्रयत्नादृते नृणाम् ॥ ८
ये दैवनिष्ठाः कृत्यादौ कुविकल्पपरायणाः ।
तेषां मन्दा मतिस्तात नानुगम्या विनाशनी ॥ ९
विवेकं परमाश्रित्य विलोक्यात्मानमात्मना ।
धिया विरागोद्धुरया संसारजलधिं तरेत् ॥ १०
एषा सा कथिता राम नभःफलनिपातवत् ।
सुखदा ज्ञानसंप्राप्तिरज्ञानतरुशातनी ॥ ११
जनकस्येव सद्बुद्धेः स्वयमेव विलोकिनः ।
विकासमेत्ययं देही देवः प्रातरिवाम्बुजम् ॥ १२
संसारमननं चित्रं विचारेण विलीयते ।
गलद्वशीकृतस्पर्शमातपेन हिमं यथा ॥ १३
अयमेवाहमित्यस्या निशाया उदिते क्षये ।
स्वयं सर्वगतः स्फारः स्वालोकः संप्रवर्तते ॥ १४
अयमेवाहमित्यस्मिन्संकोचे विलयं गते ।
अनन्तभुवनव्यापी विस्तार उपजायते ॥ १५
जनकेन परित्यक्ता यथाहंकारवासना ।
तथा त्वमपि सद्बुद्धे विचार्यान्तः परित्यज ॥ १६
अहंकाराम्बुदे क्षीणे चिद्व्योम्नि विमले तते ।
नूनं संप्रौढतामेति स्वालोको भास्करः परः ॥ १७
एतावदेवातितमो यदहंभावभावनम् ।
तस्मिंश्च शममानीते प्रकाश उपजायते ॥ १८
नाहमस्ति न चान्योस्ति नच नास्तीति भावितम् ।
मनः प्रशान्तिमायातं नोपादेयेषु मज्जति ॥ १९
उपादेयानुपतनं हेयैकान्तविवर्जनम् ।

असितोऽस्वच्छो नीलश्च ॥ ३९ ॥ लालनीया बाल इव क्रमाद्विवेकशिक्षणेन शोधनीया । फलं कृषिफलं धान्याभिवृद्धिम् । नन्विति प्रसिद्धौ ॥ ४० ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे प्रज्ञामाहात्म्यं नाम द्वादशः सर्गः ॥१२॥

जनकस्य विचारं तं दृष्टान्तीकृत्य विस्तरात् ।
चित्तप्रशमनोपायाः कीर्त्यन्त इह युक्तिभिः ॥ १ ॥

अविघ्नेन असंभावनादिप्रतिबन्धकनिरासेन ॥१॥ रजसा पुरुषप्रयत्नसंभवात्सत्त्वेन च चित्तप्रसादोपचयाद्राजससात्त्विका एव स्वविवेकेनाकाशफलपातवज्ज्ञानप्राप्तावप्यधिकारिण इति भावः ॥२॥ ते कथं प्राप्नुवन्ति तदाह—तावत्तावदिति । सत्त्वोपचयाद्यावदात्मा आत्मनि प्रसीदति तावत्तावद्रजसो विष्टम्भशक्त्या इन्द्रियारीन्पुनःपुनर्विजित्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ अध्यात्माधिकारात्सर्वेषां देवानामिन्द्रियाणामीशे वशिनि देवे परमात्मनि स्वयमालोकिते सति ॥ ४ ॥ मोहबीजानां दुर्वासनानां मुष्टयो मुष्टिवदन्तर्दृढं संग्राहकाश्चित्तक्षेत्रे उप्यमानाश्च । विविधानामाध्यात्मिकादिभिन्नानामापदां दुःखानां वृष्टयो वृष्टिवदकस्मात्सर्वतः क्षारयित्र्यः । कुदृष्टयोऽहंममतादिप्रत्ययलक्षणा हृदयग्रन्थयः । परा मानुषानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्ताः सुखोत्कर्षा अवरा न्यूना यस्मात्तथाविधे । तथाच श्रुतिः—'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति ॥ ५ ॥ प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या आत्मानं स्वं सर्वारम्भवत्सर्वजगदुत्पत्त्याद्यधिष्ठानं ब्रह्म तदात्मना आलक्ष्य साक्षादनुभूय परमपुरुषार्थलक्ष्मीवानुत्तमः सर्वोत्कृष्टो भवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ इदानीमात्मप्रसादोपाये विचार एव मुख्य इत्याह—नित्यमिति । चञ्चलमनित्यं भ्रमणस्वभावं च ॥ ७ ॥ विचारस्यापि मूलं पुरुषप्रयत्न एवेत्याशयेनाह—नेति ॥ ८ ॥ ननु दैववशात्स्वयमेव कालेन ज्ञानं भविष्यति किमस्मत्प्रयत्नेनेति ये मन्यन्ते तान्निन्दति—य इति । कृतिर्यत्नः । आदिपदाद्विवेकवैराग्यविचारादयस्तेषु । दैवे प्रतिकूले किं स्वप्रयत्नसहस्रेण सेत्स्यति बहूनां यतमानानां दैवोपहतानां काममन्युभिर्भ्रंशदर्शनादित्यादिकुविकल्पपरायणाः ॥ ९ ॥ १० ॥ एषा जनकाख्यायिकोदाहरणप्रपञ्चिता ॥११॥ देही देहान्तर्हृदि स्थितो देवः परमात्मा ॥ १२ ॥ संसारस्य मननं विकल्पनं चिन्तनं वा । वशीकृतस्पर्शमपहृतशैत्यम् ॥१३॥ देहाहंभावत्याग एव पूर्णात्मदर्शने मुख्यं साधनमित्याह—अयमिति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ नूनं निश्चयेन अवश्यमिति यावत् । स्वालोकात्मा भास्करः सूर्यः संप्रौढतां शरदीव स्फुटप्रकाशताम् ॥ १७ ॥ अतितमः तमसो मुख्यं बलमिति यावत् ॥ १८ ॥ अहमहंता नास्ति । अस्मच्छब्दार्थस्याप्यहंकारस्याप्रत्यक्त्वविवक्षणान्न तदभिधानायोत्तमपुरुषः कृतः । अहमर्थस्य तदन्यस्य च निषेधे शून्यताप्रसक्तिमाशङ्क्योक्तं नच नास्तीति । उभयसाक्षिणः सत्त्वादिति भावः । उपादेयेषु उपादानार्हेषु विषयेषु ॥ १९ ॥ उपादेयेषु रागो हेयेषु द्वेषश्च मानसः पुरुषस्य

यदेतन्मनसो राम तद्बन्धं विद्धि नेतरत् ॥ २०
मा खेदं भज हेयेषु नोपादेयपरो भव ।
हेयादेयदृशौ त्यक्त्वा शेषस्थः स्वच्छतां व्रज ॥ २१
येषामिदमुपादेयमिदं हेयमिति स्थितिः ।
विलीना ते न वाञ्छन्ति न त्यजन्तीह किंचन ॥ २२
हेयोपादेयकलने क्षीणे यावन्न चेतसः ।
न तावत्समता भाति साभ्रे व्योम्नीव चन्द्रिका ॥ २३
अवस्त्विदमिदं वस्तु यस्येति लुलितं मनः ।
तस्मिन्नोदेति समता शाखोट इव मञ्जरी ॥ २४
युक्तायुक्तैषणा यत्र लाभालाभविलासिनी ।
समता स्वच्छता तत्र कुतो वैराग्यभासिनी ॥ २५
एकस्मिन्ब्रह्मतत्त्वेऽस्मिन्विद्यमाने निरामये ।
नानाऽनानातया नित्यं किमयुक्तं क्व युक्तता ॥ २६
ईप्सितानीप्सिताशङ्के मर्कट्यौ चित्तपादपे ।
चञ्चले स्फुरतो यस्मिन्कुतस्तस्येह सौम्यता ॥ २७
निराशता निर्भयता नित्यता समता ज्ञता ।
निरीहता निष्क्रियता सौम्यता निर्विकल्पता ॥ २८
धृतिर्मैत्री मतिस्तुष्टिर्मृदुता मृदुभाषिता ।
हेयोपादेयनिर्मुक्ते ज्ञे तिष्ठन्त्यपवासनम् ॥ २९
धावमानमधोभागे चित्तं प्रत्याहरेद्बलात् ।
प्रत्याहारेण पतितमधो वारीव सेतुना ॥ ३०
बाह्यानर्थानिमांस्त्यक्त्वा तिष्ठन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ।
सर्वथा सर्वदा सर्वानान्तरांश्च विचारय ॥ ३१
गृहीततृष्णाशफरि वासनाजालमाविलम् ।
संसारवारिप्रसृतं चिन्तातन्तुभिराततम् ॥ ३२
अनया तीक्ष्णया तात छिन्धि बुद्धिशलाकया ।
वात्ययेवाम्बुदं काले वहन्त्या वितते पदे ॥ ३३
अस्य संसारवृक्षस्य मूलं दोषाङ्कुरास्पदम् ।
भव्य धीरेण धैर्येण प्रोद्धरोद्धुरया धिया ॥ ३४
मनसैव मनश्छित्त्वा कुठारेणेव पादपम् ।
पदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो भव ॥ ३५
मनसैव मनश्छित्त्वा विस्मृत्या चरमं मनः ।
वर्तमानमपि च्छित्त्वा छिन्नसंसारतां व्रज ॥ ३६
मोहो विस्मृत्य संसारं न भूयः परिरोहति ।
चित्तं विस्मृत्य संसारो न भूयः परिरोहति ॥ ३७

बन्धो नान्य इत्याह—**उपादेयेति** ॥२०॥ हेयादेयदृशौ रागद्वेषात्मकवृत्ती । शेषस्तत्साक्षी तत्स्थस्तदेकनिष्ठः सन् स्वच्छतां विक्षेपकालुष्यशून्यताम् ॥ २१ ॥ इति स्थितिरेवंरूपा व्यवस्था येषां सर्वत्राहेयानुपादेयात्ममात्रतादर्शनाद्विलीना ते पुरुषाः ॥२२॥ समता अविषमब्रह्मात्मता ॥ २३ ॥ अवस्तु अप्रशस्तं वस्तु अतो हेयं, वस्तु प्रशस्तं वस्तु अत उपादेयमिति यस्य मनः अन्तर्लुलितं लोलतां गतमित्यर्थः । शाखोटो वृक्षविशेषः महापुष्पफलपल्लवोऽनुपजीव्यच्छायः प्रसिद्धः ॥ २४ ॥ युक्तमनुकूलमत इदं मे भूयादित्येषणालाभविलासिनी । अयुक्तं प्रतिकूलमिदमतो मे कदापि माभूदित्यरागविलासिनी एषणा इच्छा द्वेषश्च यत्र यस्मिन्पुरुषे ॥२५॥ तत्र समतास्वच्छतयोः संभावने को विरोधस्तमाह—**एकस्मिन्निति** । नानाऽनानातया भेदाभेदविकल्पनया । यद्यसङ्गाद्वितीयानन्दा अभिन्नास्तर्हि आत्मत्वादेव सर्वेऽप्यनुकूला एव । यदि भिन्नास्तथाप्यात्मास्पर्शान्नानुकूला न वा प्रतिकूला इति न तदापि तयोरवकाश इति भावः ॥ २६ ॥ तस्य चित्तपादपस्य । सौम्यता निष्कम्पता ॥ २७ ॥ इदानीं जीवन्मुक्तलक्षणभूतान्पञ्चदशगुणानाह—**निराशतेति** द्वाभ्याम् । निरीहता मनश्चापलाभावः । निष्क्रियता शारीरकर्तृत्वाभिनिवेशाभावः । सौम्यता सदाप्रसन्नता ॥ २८ ॥ मैत्री सर्वभूतसुहृत्त्वम् । मतिर्मननशीलता । यदि गुणास्तिष्ठन्ति तर्हि तद्वासनयैव तस्य बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—**अपवासनमिति** । वासनाबीजस्याज्ञानस्य नष्टत्वादिति भावः ॥२९॥ इदानीं रामस्य तद्गुणार्जने उपायमाह—**धावमानमित्यादिना** । अधोभागे निकृष्टेषु विषयेषु । प्रत्याहारेण विषयेभ्यः सर्वबाह्येन्द्रियाणां परावर्तनेन । अधःपतितं प्रवाहोन्मुखं वारि सेतुनेव ॥ ३० ॥ बाह्येष्वर्थेष्वात्मताभ्रान्त्यप्रसक्तेस्त्याग एवोपायः । आन्तरेषु तु तत्प्रसक्तेः । सर्वदा सर्वप्रकारेण तत्र रत्नतत्त्वपरीक्षावद्विचारः कार्य इत्याह-**बाह्यानिति** । तथाचाहुर्वृद्धाः-'गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा । न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यत' इति ॥३१॥ अनया मदुपदिष्टया बुद्धिलक्षणया शलाकया कर्तर्या वासनालक्षणं जालमानायं छिन्धीति परेणान्वयः । गृहीतास्तृष्णाशफर्यो येन मोहशैवालैराविलं मलिनम् । संसारलक्षणे वारिणि प्रसृतं प्रसारितम् । चिन्तालक्षणैस्तन्तुभिराततं निर्मितम् ॥३२॥ वितते विस्तीर्णतरे पदे आकाशे ब्रह्मणि च वहन्त्येति वात्याशलाकयोर्विशेषणम् ॥ ३३ ॥ हे भव्य, धीरेण चिराभ्यासदृढीकृतेनैकात्मस्थैर्यलक्षणेन चित्तधैर्येण संपन्नया अतएवोद्धुरया अनादिकालनिमग्नात्मोद्धारसमर्थया अपरोक्षसाक्षात्कारधिया संसारवृक्षस्य मूलं सवासनमज्ञानं छिन्धीत्यर्थः ॥३४॥ ननु सति विक्षेपहेतौ मनसि कथं मूलच्छेदस्तत्राह—**मनसैवेति** । यथा अग्रनिविष्टलोहेन पादपावयवकाष्ठात्मना कुठारेण पादपश्छिद्यते तद्वदग्रनिवेशितवृत्तीद्धब्रह्मचैतन्येन मनसैव मनश्छित्त्वेत्यर्थः ॥३५॥ ननु पूर्वसिद्धमनस उक्तोपायेन च्छेदनेपि भाविमनोवृत्तीनां वर्तमानब्रह्माकारमनोवृत्तेर्वा कथं छेदनं तत्राह—**विस्मृत्येति** । विस्मृतिर्वासनोच्छेदस्तया चरममुत्तरकालप्रसक्तं वृत्तिरूपम् । असत्यां वासनायामग्रेऽपि वृत्त्यनुदयात् । वर्तमानं कतकरेणुन्यायेन स्वेनैव स्वस्य निरासाच्छित्त्वा ॥३६॥ नन्वेवमपि तत्त्वविदो जीवनसिद्धये तदुपादानभूताविद्याख्यो मोहोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यः स एव पुनः संसारं प्ररोहयिष्यतीत्याशङ्क्याह-**मोह** इति । परिरोहति प्ररोहति । वासनाक्षयलक्षणे विस्मरणे सति तस्य बीजशक्त्यभावादिति भावः । तर्हि संसारस्तस्मिन्मोहक्षेत्रे

तिष्ठन्गच्छन्स्वपञ्जाग्रन्निवसन्नुत्पतन्पतन् ।
असदेवेदमित्यन्तर्निश्चित्यास्थां परित्यज ॥ ३८
समतामलमाश्रित्य संप्राप्तं कार्यमाहरन् ।
अचिन्तयंस्तथाऽप्राप्तं विहरेह हि राघव ॥ ३९
यथा शर्वोऽपि लिङ्गानि न बिभर्ति बिभर्ति च ।
त्वमेवमिह कार्याणि कुरु मा कुरु चानघ ॥ ४०
त्वमेव वेत्ता त्वमजस्त्वमात्मा त्वं महेश्वरः ।
आत्मनोऽव्यतिरिक्तः संस्त्वयेत्थमिदमाततम् ॥ ४१
येनात्मदृश्यसद्भावादभितो भावनोज्झिता ।
स न संगृह्यते दोषैर्हर्षामर्षविषादजैः ॥ ४२
रागद्वेषविनिर्मुक्तः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
युक्त इत्युच्यते योगी त्यक्तसंसारवासनः ॥ ४३
स यत्करोति यद्भुङ्क्ते यद्ददाति निहन्ति यत् ।
तत्र मुक्तधियस्तस्य समता सुखदुःखयोः ॥ ४४
प्राप्तं कर्तव्यमेवेति त्यक्तेष्टानिष्टभावनः ।
प्रवर्तते यः कार्येषु न स मज्जति कुत्रचित् ॥ ४५
चित्सत्तामात्रमेवेदमिति निश्चयवन्मनः ।
त्यक्तभोगाभिमननं शममेति महामते ॥ ४६
मनः प्रकृत्यैव जडं चित्तत्त्वमनुधावति ।
मांसगर्धेन मार्जारो वने मृगपतिं यथा ॥ ४७
सिंहवीर्यवशाल्लब्धं मांसं भुङ्क्तेऽनुगो हरेः ।
चिद्वीर्यवशतः प्राप्तं दृश्यमाश्रयते मनः ॥ ४८
मन एवमसत्कल्पं चित्प्रसादेन जीवति ।
भावयन्विश्वमेवैकं चिन्तामेत्य चिदप्युत ॥ ४९
जडं यत्किल निर्हीनं चिता दीपिकयौजसा ।
तन्मनः शवसंकाशमचिदुत्तिष्ठते कथम् ॥ ५०
चित्स्वभावपरामृष्टा स्पन्दशक्तिरसन्मयी ।
कल्पना चित्तमित्युक्त्या कथ्यते शास्त्रदृष्टिभिः ॥ ५१
यश्चित्तफणिफूत्कारः सैवेयं कलनोच्यते ।
चिदेवाहमिति ज्ञात्वा सा चित्तामेव गच्छति ॥ ५२
चेत्येन रहिता यैषा चित्तद्ब्रह्म सनातनम् ।
चेत्येन सहिता यैषा चित्सेयं कलनोच्यते ॥ ५३
किंचिदामृष्टरूपं यद्ब्रह्म तच्च स्थिरं मनः ।
कल्पना सत्सदैवैतत्सदिवोपस्थिता हृदि ॥ ५४
चित्तमित्येव रूढेयं यदैव कलनोदिता ।
तदैव चित्त्वं विस्मृत्य सा जडेव व्यवस्थिता ॥ ५५
संपन्ना कलनानाम्नी संकल्पानुविधायिनी ।
अवच्छेदवती वाग्रा हेयोपादेयधर्मिणी ॥ ५६

स्वयमेव प्ररोहतु तत्राह—**चित्त**मिति । चित्तसंस्कारोच्छेदलक्षणे चित्तविस्मरणे सति न चेत्यस्य प्ररोहः संभवति । चित्तसंस्कारस्यापि चेत्यारोपबीजत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥ चित्तचेत्योभयविस्मरणे तदास्थात्याग एवोपाय इत्याह—**तिष्ठन्नि**ति ॥ ३८ ॥ आस्थापरित्यागे समतापि सिद्ध्यतीत्याशयेनाह—**समता**मिति । तथा अप्राप्तमिति च्छेदः ॥ ३९ ॥ यथा शर्वो महेश्वरः क्षित्याद्यष्टमूर्तिलक्षणानि लिङ्गानि शुद्धचिन्मात्रदृशा न बिभर्ति जगदाकारविवर्तमायाधिष्ठानत्वात्सन्निधिमात्रेण बिभर्ति च तेन सर्वकर्ता च भवति, एवं त्वमपि राज्यादिकार्याण्यनास्थया सन्निधिमात्रेण कुरु, अकर्त्रात्मनिश्चयान्मा कुरु चेत्यर्थः ॥ ४० ॥ किंच 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता' इत्यादिश्रुतेः सर्वे शरीरेषु त्वमेव वेत्ता वेदिता । इडभावश्छान्दसः । सत्तार्थाद्विद्यतेर्वा तृच् । परमार्थसन्नित्यर्थः । अजो जन्मादिविक्रियाशून्यः । सर्वस्यात्मा प्रत्यक्चिद्रसः प्रागुक्तो महेश्वरश्च त्वमेव । आत्मनः स्वस्वभावादव्यतिरिक्तः अप्रच्युतस्वभाव एव सन् । एवंभूतेन त्वया स्वमोहादित्थमिदमाततं विस्तारितं नान्येनेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ यदि मयैवेदमाततं तर्हि कथं ममात्र हर्षामर्षदोषोदयस्तत्राह—**येने**ति । येन तत्त्वविदा आत्मदृश्यस्य सद्भावात्परमार्थसन्मात्रताभावनादभितोऽन्यदिति भावना उज्झिता त्यक्ता स न दोषैः संगृह्यते अतस्त्वमप्युज्झेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इदं जगत् स्वयं च । भोगाभिमननं भोगचिन्ता सा त्यक्ता येन ॥ ४६ ॥ चित्सत्तामात्रमेवेदमिति यदुक्तं तदुपपादयति—**मन** इत्यादिना । यतो जडं अतः स्वतः सेद्धुं परं साधयितुं चासमर्थत्वात्स्वसिद्धये स्वविषयसिद्धये च स्वसाक्षिभूतं स्वप्रकाशचिद्रूपं तत्त्वं पारमार्थिकं वस्तु अनुधावत्यनुसरति । यथा स्वजीवनाय स्वपुत्रादिभरणाय च मार्जारः सिंहमनुसरति तद्वदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ दृश्यं स्वं स्वविषयं च आश्रयते उपजीवति ॥ ४८ ॥ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह—**मन** इति । एवंच सति मनः असत्कल्पं शून्यप्रायं मिथ्येति सिद्धमित्यर्थः । कथं जीवति तदाह—**भावयन्नि**ति । एकमद्वितीयमात्मानं विस्मृत्य विश्वं जगदाकारमेव भावयन् । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । कल्पयत्सज्जगदाकारं भूत्वा जीवतीत्यर्थः । अतएव चिन्तामात्मस्मृतिमेत्य प्राप्य उत पुनश्चिदपि भवति मनस्त्वं जहातीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ मनसः प्रकाशशक्तिरिव स्पन्दशक्तिरपि चिदधीनैवेत्याह—**जड**मिति । चिल्लक्षणया दीपिकया ओजसा बलेन च विना । उत्तिष्ठते स्पन्दते ॥ ५० ॥ अतएव चिति स्पन्दकल्पनैव मन इति विद्वत्प्रवादोऽप्यस्तीत्याह—**चित्स्वभावे**ति ॥ ५१ ॥ स्पन्दशक्तेरेव विलासश्चित्तं तद्वृत्तयश्चेत्याह—**य** इति । फूत्कारग्रहणं विषस्याप्युपलक्षणम् । तथाच चित्तादित्रिपुटी दृश्याकारतैव कलनेत्यर्थः । चित्तां शुद्धचिन्मात्रताम् ॥ ५२ ॥ तथाच चितश्चेत्यत्याग एव ब्रह्मता पर्यवसन्नेत्याह—**चेत्येने**ति ॥ ५३ ॥ कलनैव मननान्मनो भवतीत्याह—**किंचिदि**ति । तद्ब्रह्मैव किंचिदामृष्टरूपं कलना सत् सदैव हृदि सदिव उपस्थिता संकल्पविकल्पकल्पना भूत्वा स्थिरं एतत्प्रसिद्धं मनो भवतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥ नित्यानुभवस्वभावस्य स्वरूपविस्मरणे कलनैव स्मृतित्वमापन्नचित्ततां गच्छतीत्याह—**चित्त**मिति । तदा परोक्षतापत्तियोग्या जडताप्यस्याः संपन्नेत्याह—**जडे**वेति ॥ ५५ ॥ अतीतविषयाकारकल्पनेन चित्ततामिव अनागतविषयाकार-

सैषा चिदेव जगतामागतेव स्वशक्तितः ।
न संप्रबोधिता यावद्रूपं तावन्न बुध्यते ॥ ५७
अतः शास्त्रविचारेण वैराग्येण परेण च ।
निग्रहेणेन्द्रियाणां च बोधयेत्कलनां स्वयम् ॥ ५८
कलना सर्वजन्तूनां विज्ञानेन शमेन च ।
प्रबुद्धा ब्रह्मतामेति भ्रमतीतरथा जगत् ॥ ५९
व्यामोहमदिरामत्तां लुठितां विषयावटे ।
आत्मावेदनसंसुप्तां कलनामेव बोधयेत् ॥ ६०
अप्रबुद्धा यदा ह्येषा न किंचिदवबुध्यते ।
संकल्पकलनेवान्तर्दृश्यमानाप्यसन्मयी ॥ ६१
तया परमया दृष्ट्या कलनैषान्तरस्थया ।
मञ्जरी गन्धशक्त्येव पदार्थेषु विराजते ॥ ६२
तनुः संकल्पिता यैषा कलनेति जगत्त्रये ।
सा हि किंचिद्विजानाति नित्यं ज्ञानैकधर्मिणी ॥ ६३
चेतनेन जडा राम कलनोपलरूपिणी ।
पद्मिनीवातपेनासौ परेणैव प्रबोध्यते ॥ ६४
यथा शिलामयी कन्या चोदितापि न नृत्यति ।
तथेयं कलना देहे न किंचिदवबुध्यते ॥ ६५
लिपिकर्मनृपैर्युद्धं क्व कृतं घर्घरारवम् ।
क्वचिन्न चन्द्रकिरणैरोषध्यः प्रतिबोधिताः ॥ ६६
असृगालिप्तगात्रैश्च शवैः क्व परिवल्गितम् ।
क्व गीतं मधुरध्वानं वनपाषाणखण्डकैः ॥ ६७
क्व पुंसा विहितैरर्कैः क्षपितं यामिनीतमः ।
क्व संकल्पमयैश्छाया क्रियते व्योमकाननैः ॥ ६८
क्व जडैरुपलाकारैर्मिथ्याभ्रमभरोत्थितैः ।
मृगतृष्णामयैरेभिर्मनोभिः क्रियते क्रिया ॥ ६९
यथातपे क्षते स्फारे मृगतृष्णातरङ्गिणी ।
कलना तद्वदेवेयं स्फुरत्यात्मनि सत्यलम् ॥ ७०
यदेतत्स्पन्दितं नाम तन्मनोऽधिगतं शठैः ।
मरुतां विद्धि तां शक्तिमन्तः प्राणशरीरिणीम् ॥ ७१
येषां संविदनाक्रान्ता संकल्पलवनिश्चयैः ।
अनाक्षिप्तरसाकारा प्रभैषा पारमात्मिकी ॥ ७२
अयं सोऽहमिदं तन्म इति या कलनाविला ।
प्राणात्मतत्त्वयोस्तस्याः संज्ञा जीवेति कथ्यते ॥ ७३

कल्पनेन संकल्पविकल्पानुविधानान्मनस्तामपि सा प्राप्तेत्याशयेनाह—संपन्नेति । एवमवच्छेदवती द्विधा परिच्छिन्ना सती प्राक्तनेष्टानिष्टसाधनसाजात्यमध्यवस्य भावीष्टानिष्टसाधनतां संकल्प्य हेयोपादेयधर्मिणी अप्रा मुख्या चिदेव संपन्नेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ मनः प्रकृत्यैवेत्यादिनोपपादितं चित्सत्तामात्रमेवेदमित्यंशं पिण्डीकृत्योपसंहरति—सैषेति । स्वशक्तितः स्वीयमायाशक्तिवशात् । गुरुशास्त्रस्वविचारैर्यावन्न संप्रबोधिता तावद्वास्तवं पूर्णानन्दाद्वयरूपं न बुध्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ बोधयेज्जडाकारकलनालक्षणादवस्थात्रयस्वप्नाद्व्यावर्तयेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ विज्ञानेन शास्त्रजन्यज्ञानेन । शमेन शमादिसाधनसहितमनननिदिध्यासनाभ्याम् । इतरथा विज्ञानशमाभ्यामप्रबोधने ॥ ५९ ॥ व्यामोहो रागः । आत्मनः अवेदनमज्ञानं निद्रा तेन संसुप्ताम् ॥ ६० ॥ ननु कलना यदि सुप्ता कथं जगदवबुध्यते, अवबोधे वा तस्याः प्रसिद्धचित्स्वभावात्कोऽतिशयस्तत्राह—अप्रबुद्धेति । यन्मन्यसे जगदवबुध्यत इति तन्न किंचिदवबुध्यते । जगतोऽनन्तबोधमात्रविलसितत्वात् । यतो दृश्यमानापि जगत्स्थितिः सांकल्पिकप्रासादकलनेव असन्मयीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ विषयांशपरित्यागेऽवशिष्टा कलनैवात्मेत्युक्ते वृत्तिज्ञानमेवायमात्मेति मा ग्राहीति तत्साक्षिणीं तदान्तरीं शुद्धचितं विविच्य दर्शयति—तयेत्यादिना । एषा चित्तवृत्तिरूपा कलना अन्तरस्थया तया सर्वसाक्षिण्या परमया दृष्ट्या व्याप्ता सती पदार्थेषु स्वस्वविषयेषु विराजते प्रकाशनसमर्था भवति न स्वत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ यदि सा सर्वसाक्षिणी कुतस्तत्तदन्तःकरणधर्मानेव प्रकाशयति न सर्वं तत्राह—तनुःसंकल्पितेति । या एषा ज्ञानैकधर्मिणी नित्यबोधस्वभावा साक्षिचित्सा परिच्छिन्नवृत्ति-कलनोपाधिवशात्तनुरल्पैवेति जगत्त्रयेऽपि तैस्तैः प्राणिभिः संकल्पिता अतः किंचिदल्पमेव तत्तदन्तःकरणादि विजानातीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ वृत्तिरूपा तु कलना विवेके उपलरूपिणी पाषाणकल्पा जडैव । अतएव चेतनेन साक्षिणा प्रबोध्यते ॥ ६४ ॥ ये तु नैयायिकप्रभृतयो नित्यसाक्षिणमजानानाः परप्रकाशस्यैवानित्यज्ञानस्य अर्थप्रकाशतां मन्यन्ते तान्बहुभिर्दृष्टान्तैरुपहसति—यथेत्यादिना ॥ ६५ ॥ अचेतनस्यान्तःकरणतद्वृत्त्यादेर्नित्यचित्संनिधानाभावे विषयोन्मुखप्रवृत्तिरेव दुर्लभा, दूरे तत्प्रकाशकतेत्याशयेनाह—लिपिकर्मेति । लिपिकर्मभिश्चित्रलिखितैर्नृपैः । प्रतिबोधिता आप्यायिताः ॥ ६६ ॥ परिवल्गितं धावितम् ॥ ६७ ॥ पुंसा विहितैः शिलादिना निर्मितैः ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ नित्यचिदात्मानभ्युपगमे कलनाद्यध्यास एव न सिध्येदित्याशयेनाह—यथेति ॥ ७० ॥ चितः परिच्छेदस्पन्दकल्पनैव मन इत्युक्तम्, इदानीं सैव चिदचिदंशविवेके चिदंशस्यात्ममात्रत्वाज्जडांश एव परिशिष्यते तथाविधा तु स्पन्दशक्तिः प्राण एवेति तन्निरोधे कृते न मनो नाम पृथङ्निरोध्यमस्तीति वक्तुं भूमिकां रचयति—यदेतदिति । शठैः स्ववञ्चकैः । अन्नमयान्तःप्राणशरीरिणीं प्राणमयकोशात्मिकाम् ॥ ७१ ॥ सा प्राणशक्तिः संकल्पादुत्थिता निःसंकल्पानां योगिनां चिदात्मैव सा पृथगस्तीत्याह—येषामिति । न आक्षिप्तः कल्पितः रस्यन्त इति रसा विषयास्तदाकारो यया ॥ ७२ ॥ सैव अहंममेत्याक्षिप्तरसाकारा यदा तदा विना स्पन्दं तदाक्षेपायोगात्स्पन्दात्मकप्राणतत्त्वस्य चिदात्मकस्यात्मतत्त्वस्य च पृथगिव संजातस्याविवेकात्पुनरैक्याध्यासेनाविला जडसंवलितचिद्रूपा कलना 'जीव प्राणधारण' इति धात्वर्थानुगमाज्जीवतीति जीवेति

धीश्चित्तं जीव इत्येताः संकल्पस्यासतो मताः ।
संज्ञाः संकल्पितास्तज्ज्ञैर्न राम परमार्थतः ॥ ७४
मनो नो न मतिर्नापि धीरेषा न शरीरकम् ।
अस्तीह परमार्थेन स्वात्मैवेहास्ति सर्वदा ॥ ७५
आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मा कालक्रमस्तथा ।
स चाकाशादच्छतरो नास्तीवास्त्येव चामलः ॥ ७६
अच्छत्वादसदाभासः संविद्रूपतया तु सत् ।
आत्मा सर्वपदातीतः स्वानुभूत्यानुभूयते ॥ ७७
मनस्तत्र परिक्षीणं यत्र संवित्परात्मनः ।
अन्धकारक्षयस्तत्र यत्रालोकः प्रवर्तते ॥ ७८
यत्रात्मसंविदोऽच्छायाः संकल्पोत्थतया मताः ।
तत्रात्मनो विस्मरणं स्मरणं चित्तजन्मनः ॥ ७९
परस्य पुंसः संकल्पमयत्वं चित्तमुच्यते ।
अचित्तत्वमसंकल्पान्मोक्षस्तेनाभिजायते ॥ ८०
एतावच्चेतसो जन्म बीजं संसारभूतये ।
संकल्पोन्मुखतां यातः संविदो वा किलात्मनः ॥८१

संज्ञा कथ्यत इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ एवमन्या अपि संज्ञास्तस्याः प्रसिद्धा इत्याह—**धी**रिति ॥७४॥ कुतो न परमार्थतस्तत्राह—**मन** इति । यतः परमार्थेन मनश्चित्तं बुद्धिः शरीरमित्येतदुपलक्षितं दृश्यमात्रमिहात्मनि नास्ति 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः', 'अकायमव्रणमस्नाविरम्', 'अस्थूलमनणु' इत्यादिश्रुतिशतेन विद्वदनुभवैर्युक्तिभिश्च बाधितत्वादिति भावः ॥ ७५ ॥ यद्यात्मैवास्ति तर्हि स कुतो न भाति जगद्रूपेण वा को भाति तत्राह—**आत्मैवे**ति ॥७६॥ कुतो नास्तीव कुतश्चास्त्येवेति निश्चयस्तत्राह—**अच्छत्वा**दिति । अच्छत्वाच्चक्षुरादियोग्यताप्रयोजकस्थौल्यनैल्याद्यभावादसन्निवाभासत इत्यसदाभासः । चिद्रूपतया स्वपरप्रथानिर्वाहकत्वात्तु सत् । अतएव स्वानुभूत्यैवानुभूयते न करणैरित्यर्थः ॥ ७७ ॥ स्थौल्याद्यभावात्करणान्तराणि तत्र न प्रवर्तन्तां मनस्तु सूक्ष्मतयार्थनिर्णयनिमित्तत्वेन प्रसिद्धं कुतो न प्रवर्तते तत्राह—**मन** इति । सत्यं तत्र मनः प्रवर्तेत यदि तद्दर्शनकाले स्वयं न नश्येत्, मनसस्त्वज्ञानकार्यत्वात्तद्दर्शनवृत्त्युदयसमकालमेवाविद्यया सह क्षयान्न तद्दर्शनशक्ततेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ क्व तर्हि मनसः प्रवृत्तिशक्तिस्तदाह—**यत्रे**ति । यत्र यस्यां दशायामच्छायाः स्वच्छतराया आत्मरूपायाः संविदः संकल्पवशाद्बाह्यविषयाकारोत्थतया बाह्यार्थाः प्रकाश्यत्वेनाभिमतास्तत्र पारमार्थिकस्यात्मनो विस्मरणं चित्तजन्मनो मिथ्यार्थस्य स्मरणं दर्शनमित्यादिप्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ स्वोद्भवप्रतिकूलत्वादपि न मनस आत्मदर्शनशक्तिरस्तीत्याह—**परस्ये**ति । संकल्पमयत्वाधीनोद्भवं मनः सर्वसंकल्पक्षयोपलक्षिते मोक्षात्मनि कथं प्रवर्तेतेति भावः ॥८०॥ अतएव संकल्पचित्तजन्मबीजमित्यसकृदावेदितमित्याह—**एतावदि**ति । संकल्पोन्मुखतां यातो गच्छत आत्मनो यत् संविदश्चित्स्वभावाद्वा विकल्पनमीषदन्यथाभावलक्षणमेतावदेव चेतसो जन्म किलेत्यन्वयः ॥ ८१ ॥ उक्तमेव स्फुटीकृत्याह—**निर्वि-**

निर्विकल्पाच्चितः सत्ता संकल्पाङ्ककलङ्किता ।
कलनेत्युच्यते तेन पुंस्त्ववद्बुध्यते मनः ॥ ८२
प्राणशक्तौ निरुद्धायां मनो राम विलीयते ।
द्रव्यच्छायानु तद्द्रव्यं प्राणरूपं हि मानसम् ॥ ८३
देशान्तरानुभवनं प्राणो वेत्ति हृदि स्थितम् ।
स्पन्दवेदनतो यत्तन्मन इत्यभिधीयते ॥ ८४
वैराग्यात्कारणाभ्यासाद्युक्तितो व्यसनक्षयात् ।
परमार्थावबोधाच्च रोध्यन्ते प्राणवायवः ॥ ८५
दृषदो विद्यते शक्तिः कदाचिच्चलनैधसाम् ।
न पुनर्मनसामस्ति शक्तिः स्पन्दावबोधने ॥ ८६
स्पन्दः प्राणमरुच्छक्तिश्चलद्रूपैव सा जडा ।
चिच्छक्तिः स्वात्मनः स्वच्छा सर्वदा सर्वगैव सा ॥८७
चिच्छक्तेः स्पन्दशक्तेश्च संबन्धः कल्प्यते मनः ।
मिथ्यैव तत्समुत्पन्नं मिथ्या ज्ञानं तदुच्यते ॥ ८८
एषा ह्यविद्या कथिता मायैषा सा निगद्यते ।
परमेतत्तदज्ञानं संसारादिविषप्रदम् ॥ ८९

कल्पादिति । निर्विकल्पात्प्रच्युतेति शेषः । यथा स्त्र्यादिसंकल्पकलनया पुंस्त्वं पुंव्यञ्जनं बुध्यते प्रजाप्रसवार्थमाविर्भवति तथा मनोऽपि जगत्प्रसवार्थमित्यर्थः । तथाच बादरायणस्यापि सूत्रम् 'पुंस्त्वादिवदपि हि लोके' इति ॥ ८२ ॥ यदेतत्स्पन्दितं नामेत्यादिना यत् प्रस्तुतं तस्य प्रयोजनमाह—**प्राणशक्ता**विति । यथा द्रव्यस्य दर्पणादेः संबन्धिनी छाया प्रतिच्छाया तस्मिन्द्रव्ये विलीने तद्द्रव्यमनु विलीयते तद्वत् । तत्कुतः । यतो यथा प्रतिबिम्बं दर्पणस्यैव कल्पितं रूपं तथा मानसं मनोऽपि प्राणस्यैव रूपमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ प्राणरूपं मानसमिति कुतो ज्ञातं तत्राह—**देशान्तरे**ति । यतः प्राणो जीवन्पुरुषो दूरदेशान्तरस्यानुभवनं मानसानुभवं हृदि स्थितं वेत्ति हृदि मे तस्य देशस्यानुभवोऽस्तीत्यनुभवति । तत्र देशान्तरसंबन्धस्य स्पन्दमन्तरेणासिद्धेर्वेदनांशस्य चित्संवलनमन्तरेणायोगात्स्पन्दवेदनोभयशक्तियोगात्प्राण एव मन इत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥८४॥ इत्थं प्राणनिरोधेन मनोनिरोधसिद्धये तयोरैक्यं व्युत्पाद्येदानीं निरोधोपायमाह—**वैराग्यादि**ति । कारणं प्राणायामस्तस्याभ्यासात् । योगो युक्तिः समाधिस्तस्मात् । चित्तस्य बाह्यविषयोपसर्पणदुरभ्यासो व्यसनं तस्य क्षयात् ॥ ८५ ॥ इदानीं 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः' इति श्रुत्या भिन्नोपादानकयोः प्राणमनसोर्भेद इति पक्षेऽपि मनसः स्वतःस्पन्दशक्तेश्चिच्छक्तेश्चाभावात्प्राणचिदात्माधीने एव ते इति प्राणनिरोधे निरोधोपपत्तिरित्याशयेनाह—**दृषद** इति । एधःशब्देन काष्ठवाचिना तत्कार्यज्वलनशक्तिर्लक्ष्यते । दृषदः शिलाया अपि कदाचिच्चलनशक्तिर्ज्वलनशक्तिश्च विद्यते संभवेत् नतु मनसां स्पन्दविषये अवबोधविषये वा शक्तिरस्तीत्यर्थः ॥ ८६ ॥ कयोस्तर्हि ते शक्ती तत्राह—**स्पन्द** इति ॥ ८७ ॥ किं तर्हि मनस्तदाह—**चिच्छक्ते**रिति ॥ ८८ ॥ अविद्या कार्याविद्या । माया विक्षेपशक्तिः ।

चिच्छक्तेः स्पन्दशक्तेश्च सङ्गे संकल्पकल्पनम् ।
न कृतं चेत्परिक्षीणास्तदिमा भवभीतयः ॥ ९०
वायुतः स्पन्दशक्तिर्या सा चिता चेत्यते यदा ।
सचेत्या चित्तदैवान्तः संकल्पाद्याति चित्तताम् ९१
चित्ततैषा चितो मिथ्या कल्पिता बालयक्षवत् ।
अखण्डमण्डलाकारस्पन्दरूपा चिदेव यत् ॥ ९२
सैषा चित्ता तदन्येन केन संबाध्यते किल ।
अखण्डशक्तेरिन्द्रस्य केन स्यात्सह संगरः ॥ ९३
अतः संबन्धिनोऽभावात्संबन्धोऽत्र न विद्यते ।
संबन्धेन विना कस्य सिद्धं तत्कीदृशं मनः ॥ ९४
चित्स्पन्दयोरेकतायां किं नाम मन उच्यते ।
का सेना हयमातङ्गसङ्गसंघट्टनं विना ॥ ९५
तस्मान्नास्त्येव दुष्टात्म चित्तं राम जगत्त्रये ।
सैषा सम्यक्परिज्ञानाच्चेतसो जायते क्षतिः ॥ ९६
मुधा मैवमनर्थाय मनः संकल्पयानघ ।
मनो मिथ्यासमुदितं नास्त्यत्र परमार्थतः ॥ ९७
मा त्वमन्तः क्वचित्किंचित्संकल्पय महामते ।
मनः संकल्पकं राम यस्मान्नास्तीह कुत्रचित् ॥ ९८
असम्यग्ज्ञानसंभूता कल्पना मृगतृष्णिका ।
हृन्मरौ तव संशान्ता सम्यगालोकनान्मुने ॥ ९९
जडत्वान्निःस्वरूपत्वात्सर्वदैव मृतं मनः ।
मृतेन मार्यते लोकश्चित्रेयं मौर्ख्यचक्रिका ॥ १००
यस्य नात्मा न देहोऽस्ति नाधारो नापि चाकृतिः ।
तेनेदं भक्ष्यते सर्वं चित्रेयं मौर्ख्यवागुरा ॥ १०१
सर्वसामग्र्यहीनेन हन्यते मनसापि यः ।
नीलोत्पलदलाघातैर्मन्ये दलितमस्तकम् ॥ १०२
जडेन मूकेनान्धेन निहतो मनसापि यः ।
मन्ये स दह्यते मूढः पूर्णचन्द्रमरीचिभिः ॥ १०३
विद्यमानोऽपि यः शूरो लोकस्तेनाभिभूयते ।
अविद्यमानमेवेदं हन्यते मुग्धतोदिता ॥ १०४
मिथ्यासंकल्पकलितं मिथ्यावस्थितिमागतम् ।
अन्विष्टमपि नो दृष्टं का तस्य किल शक्तता ॥ १०५
अहो नु खलु चित्रेयं मायामयविधायिनी ।
चेतसाप्यतिलोलेन लोकोऽयमभिभूयते ॥ १०६
मौर्ख्यं यदापदान्विष्टः का हि नापदजानतः ।
पश्य मौर्ख्यादियं सृष्टिरज्ञानेनैव जन्यते ॥ १०७
हा कष्टमपि दुर्बुद्धेः सृष्टिर्मौर्ख्यवशं गता ।
असतैव यदेतेन जीवेनाप्युपपाद्यते ॥ १०८

एतन्मन एवाज्ञानसर्वस्वनिर्वाहकत्वादज्ञानम् ॥ ८९ ॥ संकल्पकल्पनं संकल्पकल्पननिमित्तमिति यावत् । अतएव निमित्ताजनने नैमित्तिकापायसिद्धिरित्याह—**न कृतं चेदि**ति ॥ ९० ॥ वायोरिति वायुतः । षष्ठ्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ९१ ॥ न विद्यन्तेऽखण्डमण्डलाकारस्पन्दरूपाणि यस्यां तथाविधा चिदेव यद्यस्मात्परमार्थ इत्यर्थः ॥ ९२ ॥ सा उक्ताखण्डपूर्णतालक्षणा चित्ता चित्स्वभावता तदन्येन केन संबाध्यते खण्ड्यते । किलेति तदसंभावनाद्योतनार्थः । किं तदधीनसिद्धिकेन उतान्येन अन्यस्याप्रसिद्धेः । चिदधीनसिद्धिकस्य चिद्बाधनाशक्तेर्बाधस्यापि सिद्धेश्चित्सत्ताधीनत्वाच्चित्खण्डनमन्तरेण चिदन्तराले अचित्सिद्ध्ययोगाच्चेति भावः । 'तद्विदन्ते' इति पाठे तु तां तादृशीं चित्स्वभावतां स्वस्य वेत्तीति तद्वित् अन्ते सकार्याविद्यानाशे सति केन संबाध्यते इति योज्यम् । इन्द्रस्य देवराजस्य परमेश्वरस्य वा ॥ ९३ ॥ अतोऽचितश्चिदविरोधायोगाद्विरोधे चित्सत्ताबाधितस्थितिकत्वाच्च कीदृशं मनः । यदि जडमपि स्वसत्तायामन्यनिरपेक्षं स्वतःसिद्धमुच्येत तथापि तदनुभवितुस्तत्संबन्धिनश्चेतनस्यान्यस्याभावाच्चित्संबन्धेन विना तन्मनः कस्य सिद्धं कीदृशं वा तत्स्यात् । अनुभवानारोहे अलीकस्य तस्य च विशेषासिद्धेरिति भावः ॥ ९४ ॥ इत्थं चित्स्पन्दयोर्भेदपक्षे मनसोऽलीकतामुक्त्वा एकतापक्षे तु सुतरां तथेत्याह—**चित्स्पन्दयो**रिति । चित्स्पन्दयोरेकता चिदपलापेन तावदशक्या वक्तुम् । स्पन्दसाधकाभावप्रसङ्गात् । परिशेषात्स्पन्दापलापेनैकत्वोक्तौ राजातिरिक्तगजतुरगाद्यपलापे सेनास्वरूपासिद्धिवन्मनसः सुतरामसिद्धिरित्यर्थः ॥ ९५ ॥ तस्मात्पक्षद्वयेऽप्यसंभवाच्चित्तं मनो नास्त्येव तत्त्वज्ञानान्नास्तीति निश्चय एव मनोनाश इत्यर्थः ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ हृत्पदेन हृदयान्तस्थप्रत्यगात्मोच्यते । तल्लक्षणे मरौ । असम्यग्ज्ञानेन संभूता । मुने इति रामसंबोधनं मननप्रवणताविधानार्थम् ॥ ९९ ॥ मरणं यदि चैतन्यनिवृत्तिर्यदि वा निःस्वरूपतापत्तिस्तदुभयमपि मनस्यस्तीति नित्यमृतम् । मौर्ख्यचक्रिका चक्रवत्परिवर्तमाना मौर्ख्यपरम्परा ॥ १०० ॥ आत्मा स्वरूपम् । आकृतिरवयवसंस्थानं जातिर्वा ॥ १०१ ॥ सामग्र्यं शस्त्रास्त्रदेहहस्तपादादियुद्धसामग्री तेन हीनेन । दलितमस्तकं तं इति शेषः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ तेन अविद्यमानेन मनसा विद्यमानः । शूरः शत्रुजयसर्वसामग्रीसंपन्नोऽपि लोको मूढजनोऽभिभूयते । विवेकिभिश्च वैराग्यादिभिर्महाप्रयत्नसंपाद्यैः साधनैर्महता योगध्यानसमाध्यभ्याससाक्षात्कारोपायेनाविद्यमानमेव हन्यते इतीयं सर्वा विकल्पना मुग्धतैवोदिता न पारमार्थिकीत्यर्थः । तथाचाहुः स्वामिनः 'समसरमिति निरविदमिति समतरमिति चेह सहजसान्द्रसुखे । केवलचिद्गगने मयि केयमहो विफलबहुविकल्पलता ॥' इति ॥ १०४ ॥ शक्तता अभिभवितुमिति शेषः ॥ १०५ ॥ महामायावित्वेन प्रसिद्धस्य मयस्यापि विधायिनी निर्मात्री ॥ १०६ ॥ यदा मौर्ख्यं तदा स पुरुषः सर्वेणाप्यापदा[1] अन्विष्टः परिमृग्य आश्रितो नात्र विप्रतिपत्तिः । हि यस्मादजानतो मूर्खस्य का आपन्नास्ति, सर्वाप्यस्त्येवेत्यर्थः । न विद्यते ज्ञानं यस्य सः अज्ञानः मूर्खात्मा तेन मौर्ख्याद्दुष्कर्मादिद्वारा इयं सर्वापन्निधिभूता सृष्टिः । 'आपदां निष्ठे'ति पाठे तु स्पष्टम् ॥ १०७ ॥ इयं सृष्टिर्मनोदेहादिदुर्बुद्धेर्निमित्तान्मौर्ख्यस्य वशं गता मौ-

---

१ अत्र सर्वैस्याप्यापदा । सर्वेणापि प्रकारेणेत्यर्थ इति युक्तम्.

मन्ये मौर्ख्यमयी सृष्टिरियमत्यन्तपेलवा ।
वारितरङ्गप्रवाहेण कणशः परिशीर्यते ॥ १०९
नीलाञ्जनालवालेन यन्त्रेणैव विचूर्ण्यते ।
इन्दोराभोगपूर्णस्य करस्पर्शेन मुह्यति ॥ ११०
रिपुभिर्नयनोन्मुक्तैर्दृष्टः सूत्रैर्निबध्यते ।
संकल्पकृतया शूरसेनया परिभूयते ॥ १११
तस्मात्किलेयं मनसा न स्थितेनैव कुत्रचित् ।
कल्पितेन मुधान्येन कृपणेन निहन्यते ॥ ११२
मूर्खलोकमयी सृष्टिर्मन एवासदुत्थितम् ।
यः शक्तो न वशीकर्तुं नासौ रामोपदिश्यते ॥ ११३

अभिजाताऽस्वरूपैषा प्रज्ञा क्षोदेषु न क्षमा ।
नोपदेशगिरां योग्या परिपूर्णेव संस्थिता ॥ ११४
बिभेत्येषापि वीणायास्तन्त्रीगुणतनुध्वनेः ।
बन्धोरपि सनिद्रस्य बिभेति वदनद्युतेः ॥ ११५
असतोऽपि जनादुच्चैर्गीताद्भीता पलायते ।
स्वेनैव मनसाप्यज्ञा किलैषा विवशीकृता ॥ ११६
सुखलवविवशा द्विषेव तप्ता
हृदयगतेन निजेन चेतसैव ।
विधुरितधिषणा न वेत्ति सत्यं
तदपि कथं परिमोहितो मुधैव ॥ ११७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे मनोविनिवारणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः १४

श्रीवसिष्ठ उवाच ।
संसारसागरासारकल्लोलैरुह्यमानया ।
मतेर्मानद मूकत्वं यया जनतयार्जितम् ॥ १
आत्मलाभमयोदारकलाभिरिह सा मया ।
विचारोक्तिभिरेताभिः शास्त्रेऽस्मिन्नोपदिश्यते ॥ २
न पश्यत्येव यो[1]ऽत्यर्थं तस्य कः खलु दुर्मतिः ।

र्ख्येण पीड्यमानाप्येतेन प्रसिद्धेन जीवेनाप्यसता असन्मार्गानुवर्तनेनैवोत्तरोत्तरदुःखायोपपाद्यते । तथाचान्धस्येव जडस्य मनआदेः स्वाभाविकमौर्ख्यात्पीडितस्य पुनस्तद्दुःखाभिज्ञेन जीवेनापि पीडनं कष्टात्कष्टतरमनुचितमित्यर्थः ॥ १०८ ॥ अत्यन्तपेलवा अविचारमात्रसिद्धत्वाद्विचारमात्रेण बाधितुं शक्येति यावत् । तत्र तादृशान्विचारमात्रनिरस्यान्दृष्टान्तानाह—**वारि**त्यादिना । यथा वाः वारि स्वकल्पितेन तरङ्गप्रवाहेण पिष्यमाणं कणशः परिशीर्यते इति भ्रान्तिवदित्यर्थः ॥ १०९ ॥ तदेव वारि यत्रावर्तस्तत्र नीलाञ्जनवर्णेन आलवालेन मध्यच्छिद्रवता पेषणयन्त्रेणैव विचूर्ण्यते । तदेव वारि यत्र कम्पते तत्र आभोगेन मण्डलेन पूर्णस्येन्दोः करस्पर्शेन मुह्यति उन्मादपरवशतां गच्छतीति च भ्रान्तिर्यथा तद्वदित्यर्थः ॥ ११० ॥ रिपुभिर्दृष्टो दृष्टमात्रः पुरुषो नयनोन्मुक्तैर्नेत्रसृष्टैः सूत्रैर्बध्यत इत्यादिभ्रान्तिवदित्यर्थः । अथवा मन्ये इत्यादि असती मृगतृष्णावास्तरङ्गप्रवाहादिनापीयं सृष्टिर्विनाशयितुं शक्यते किं पुनः शास्त्रीयोपायेनेति मन्ये इत्येवं योज्यम् ॥ १११ ॥ तस्मादतिपेलवत्वादियं मूर्खलोकमयी सृष्टिर्निहन्यत इति परेण सहान्वयः ॥ ११२ ॥ तस्मान्मनोवशीकरणाशक्तो नाध्यात्मशास्त्राधिकारीत्याह—**मन एवे**ति ॥ ११३ ॥ कुतो नोपदिश्यते तत्राह—**अभिजाते**ति । यतस्तस्यैषा प्रज्ञा अभितो जाता अभिजाता बाह्यविषयेष्वेव निरूढा तावतैव परिपूर्णेव संस्थिता न मनोनिग्रहोद्युक्ता । अस्वरूपा न विद्यते आन्तरं स्वरूपं यस्यास्तथाविधा प्रत्यक्प्रवणा न भवतीत्यर्थः । अतएव क्षोदेषु सूक्ष्मार्थविचारेषु न क्षमा ॥ ११४ ॥ अतएव धैर्यहेत्वभावात्सर्वतो बिभेतीत्याह—**बिभेती**ति ॥ ११५ ॥ असतोऽपि शत्रुजनात्प्रतारकादिभिरायातस्ते शत्रुजन इत्युच्चैर्गीताद्भीता सती पलायते । किं बहुना स्वेन स्वीयेनैव मनसापि विवशीकृता भीषिता किमन्येनेत्यर्थः ॥ ११६ ॥ इदानीं सा दुष्प्रज्ञा बिभेतु नाम तथापि न तद्वशेन पुरुषस्य व्यामोहो युक्त इति प्राक्प्रस्तुतमेवोपसंहरति—**सुखे**ति । यतः सा प्रज्ञा विषसंपृक्तमोदकास्वादसुखलवप्रायेण विषयसुखलवेन मरणोन्मुखीव विवशा द्विषेव प्रहरता हृदयगतेन चेतसैव तप्ता संतापिता विधुरिता शून्या धिषणा विवेकबुद्धिर्यस्यास्तथाविधा सत्यं तु सुतरां न वेत्ति तत्तथाभूतयापि तया पुरुषो मुधैव परिमोहितः स्वच्छचित्तात्स्वजनासंतप्ताद्विवेकबुद्धिमतः सत्यस्वरहस्यवेदिनः शत्रोः सकाशान्मोहो युक्तो नतु तद्विपरीताया दुष्प्रज्ञायाः सकाशादिति भावः ॥ ११७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे मनोनिवारणं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

उपेक्ष्यानुपदेशार्हाञ्ज्ञानायोनिषु दुःखिनः ।
मनोनिर्माजनोपायस्तदर्हेभ्योऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ 'मन एवासदुत्थितम् । यः शक्तो न वशीकर्तुं नासौ रामोपदिश्यते' इति प्राक्प्रस्तुतानुपदेशानधिकारिजनानेवोपेक्षणीयतया वर्णयति—**संसारे**त्यादिना । संसारसागरस्य असारकल्लोलभूतैर्विषयसुखाभिलाषैरुह्यमानया निरन्तरं प्रवर्त्यमानया यया जनतया मनोनिग्रहविवेकवैराग्यादिविषये अपेक्षाभावाद्विदुषः प्राप्यापि प्रश्नप्रार्थनाद्यकरणान्मतेर्मूकत्वमेवाश्रितं सा जनता मया आत्मलाभोपायप्रचुरोत्कृष्टकलाशालिभिर्विचारोक्तिभिरिह जगत्यस्मिन् शास्त्रे नोपदिश्यते इति द्वयोरन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ योऽन्ध इत्येव वक्तव्ये नित्यं न पश्यतीत्युक्ति-

1 यो नित्यं इति पाठः.

विचित्रमञ्जरी चित्रं संदर्शयति काननम् ॥ ३
कः कुष्ठघर्घरघ्राणं नानामोदविचारणे ।
मूर्खमात्मोपदेशेन प्रमाणीकुरुतेऽमतिः ॥ ४
विपर्यस्तेन्द्रियं मत्तं मदिराघूर्णितेक्षणम् ।
धर्मनिर्णयसाक्षित्वे कः प्रमाणीकरोत्यधीः ॥ ५
कः शवं वा श्मशानस्थं समवायकथाशतम् ।
परिपृच्छति संदेहे कश्च मूर्खं प्रशास्ति च ॥ ६
येनाशयबिलस्थोऽपि मूकोन्धोऽपि न निर्जितः ।
मनोव्यालः स दुर्बुद्धिः कथं नामोपदिश्यते ॥ ७
जितमेव मनो विद्धि वस्तुतो यन्न विद्यते ।
निकटात्सा चिरास्तैव या शिला नैव विद्यते ॥ ८
मनो न विजितं राम येनासदपि दुर्धिया ।
तेनाग्रस्तविषेणैव म्रियते विषमूर्च्छया ॥ ९
ज्ञः पश्यति सदैवात्मा स्पन्दने प्राणशक्तयः ।
इन्द्रियाणि स्वधर्मेषु मनो राम किमुच्यते ॥ १०
प्राणानां स्पन्दनी शक्तिर्ज्ञानशक्तिः परात्मनः ।
इन्द्रियाणां निजा शक्तिरेकः कोऽत्र निबध्यते ॥ ११
सर्वास्तदंशवस्तस्य सर्वशक्तेः किलात्मनः ।
पृथक्का वाच्यता चेयं कुतो नाम तवोत्थिता ॥ १२
किं नाम जीव इत्युक्तं येनेहान्धीकृतं जगत् ।
चित्तं चैवासदेव त्वं विद्धि का तस्य शक्तता ॥ १३
मनोनिर्दग्धदृष्टीनां दृष्ट्वा दुःखपरम्पराम् ।
मतिर्मे करुणाक्रान्ता राम मुग्धेव तप्यते ॥ १४
कः किलात्र कुतः खेदो यन्मूर्खः परितप्यते ।
दुःखायैव हि जायन्ते करभाः प्राकृतास्तथा ॥ १५
विनाशायैव जायन्ते जडा देहेष्वबुद्धयः ।
अनारतोदयाः पापा बुद्बुदा जलधेरिव ॥ १६
कियन्तः पश्य पशवः प्रत्यहं प्रतिमण्डलम् ।
सूनावद्भिर्निहन्यन्ते कैवात्र परिदेवना ॥ १७
अर्बुदान्यनिलो हन्ति क्षमाजातेषु चान्वहम् ।
दंशानां मशकानां च कैवात्र परिदेवना ॥ १८
दिशं प्रति गिरीन्द्रेषु पुलिन्दाद्या वने वने ।
निघ्नन्ति मृगलक्षाणि कैवात्र परिदेवना ॥ १९
जले जलचरव्यूहान्सूक्ष्मान्स्थूलो निकृन्तति ।
ग्रासार्थं निर्दयो मत्स्यः कैवात्र परिदेवना ॥ २०
लिक्षामणुकणक्षामां क्षुधा खादति मक्षिका ।
तां कोशकारः क्षुधितो दंशस्तमपि चञ्चलम् ॥ २१

चक्षुष्मानपि यो दुरदृष्टद्वेषादिना न पश्यति तस्यापि तत्प्रदर्शनमनुचितमिति सूचनार्थम् ॥ ३ ॥ कुष्ठरोगविशीर्णघर्घरस्वननादिघ्राणं यस्य तं पुरुषं कोऽमतिर्निर्बुद्धिर्नानामोदानां विचारणे परीक्षणे प्रमाणीकुरुते आमोदतत्त्वनिर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥४॥ ॥ ५ ॥ समवाया जनसमूहास्तत्रत्यं कथाशतम् ॥ ६ ॥ आशेते अस्मिन्नित्याशयो हृदयं तद्बिलस्थः ॥ ७ ॥ तर्हि किं विवेकिनोऽपि मनोजयोऽशक्यो नेत्याह—**जितमेवे**ति । निकटात्स्वसंनिधेः अस्ता दूरनिरस्तैव ॥ ८ ॥ अग्रस्तविषेणेति सर्पदंशाद्यभावस्याप्युपलक्षणम् ॥ ९ ॥ वस्तुतो यन्न विद्यते इत्येतदुपपादयति—**ज्ञ** इति । किमर्थप्रथार्थं मन उत स्पन्दार्थमुत ज्ञानकर्मेन्द्रियप्रयोजनसिद्धये । तत्त्रयमपि प्राणप्रेरितैरिन्द्रियरुपनीतानामर्थानां साक्षिणैव प्रथासंभवान्न मनसः कृत्यमस्तीति भावः ॥ १० ॥ ननु सर्वशक्तिभिर्निबद्धं मनः किं न स्यादिति चेन्न, इयमुक्तिर्विवेके घटते वीणामधुरध्वनिवत्समाजेनापि समुदितव्यवहारसिद्धेरित्याशयेनाह—**प्राणाना**मिति । तथाच यथा तैर्थिकसमाजस्नानदानगानस्तवनादिव्यवहारो न सर्वशक्तिमदेकप्रयुक्तस्तद्वदयमपीत्यर्थः ॥ ११ ॥ यदि कश्चिद्ब्रूयात्संघातस्य संहन्तृपरार्थत्वनियमादत्रापि कश्चिदपेक्षित इति तर्ह्यस्यापि संघातस्य जगत्संघातान्तःपातात्सर्वेषां सर्वा व्यवहारशक्तयः सर्वनिर्मातुरीश्वरस्यात्मन एवांशव इति तादर्थ्यमेवास्यापि सिद्ध्येन्नाचेतनमनोर्थत्वमिति न प्रतिशरीरभिन्ना चेतनमनःसिद्धिरित्याशयेनाह—**सर्वा** इति । वाच्यता मनआदिशब्दवाच्यता ॥ १२ ॥ तर्ह्यस्तु जीवश्चेतनोऽस्याधिष्ठाता, स च न चित्ताख्यमनःप्रग्रहेण विना इन्द्रियाश्वानधिष्ठातुं शक्नोतीति चित्तमपि सिद्धमेवेति चेत्तत्राह—**किं नामे**ति । जीव इति चित्तमेव चेति यत्त्वयोक्तं तदुभयं किं नाम । किमात्मातिरिक्तं चेतनान्तरमुताचेतनम् । नाद्यः 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता' इति श्रुत्या ब्रह्मातिरिक्तचेतनान्तरस्य प्रतिषेधात् । द्वितीये त्वाह—**का तस्य शक्तते**ति । अचेतनस्य चेतनार्थत्वावश्यकतया इन्द्रियेभ्यो विशेषाभावात्तदधिष्ठानशक्त्यभावात् । अतस्त्वं तदुभयमसदेव विद्धीत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वकल्पितेन मनसा निर्दग्धा परमार्थदृष्टिर्येषाम् । तद्दुःखनिवारणोपायस्यान्वेषणे वर्षकोटिभिरप्यलाभान्मुग्धा व्यामोहमिवापन्ना ॥ १४ ॥ सनिमित्तकं हि दुःखं निमित्तनिवारणेन वारयितुं शक्यम्, मूर्खाणां तु निर्निमित्तमेव दुःखमतो दुर्वारमेवेत्याशयेनाह—**कः किले**ति । करभा गर्दभाः प्रकृता मूर्खाश्च अतः शोच्या एवेत्यर्थः । अथवा नैते शोच्याः ईदृशां मूढयोनीनामसंख्यातानां दर्शनेन तद्वदेवोपेक्षार्हत्वादित्याशयेन इयमुक्तिः ॥ १५ ॥ उक्तार्थविवरणाय नानायोनिभेददुःखिन उदाहर्तुं पीठिकां रचयति—**विनाशायैवे**ति । पापाः यतः पापकारिण इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अज्ञानां योनिभेदेषु दुःखवैचित्र्याणि वैराग्यदार्ढ्यायोदाहरति—**कियन्त** इत्यादिना । प्रतिमण्डलं प्रतिदेशम् । सूना पशुहिंसास्थानं तद्वद्भिस्तदधिष्ठितैः पुरुषैः ॥ १७ ॥ क्षमाजातेषु भूम्युद्भवजन्तुषु मध्ये अनिलो दंशानां मशकानां चार्बुदान्यसंख्यातानि हन्ति ॥ १८ ॥ दिशं प्रति प्रतिदिशम् । वीप्सायां द्विर्वचनस्याव्ययीभावारम्भसामर्थ्याद्विकल्पितत्वेऽप्यन्यतरस्यावश्यकत्वादुभयाभावश्छान्दसः ॥ १९ ॥ २० ॥ इदानीं दुर्बलानां प्रबलैः

१ सर्वास्ता अंशव इति पाठः.

तं दंशं दर्दुरो भुङ्क्ते व्यालस्तमपि दर्दुरम् ।
सर्पमुग्रं खगो हन्ति बभ्रुश्चैनं निकृन्तति ॥ २२
बभ्रुं हिनस्ति मार्जारो मार्जारं श्वा निकृन्तति ।
ऋक्षः कौलेयकं हन्ति ऋक्षं व्याघ्रो निकृन्तति ॥ २३
सिंहोऽभिभवति व्याघ्रं शरभः सिंहमत्ति च ।
शरभो नाशमायाति मत्तमेघविलङ्घने ॥ २४
मेघा वातैर्विधूयन्ते वायवो गिरिभिर्जिताः ।
गिरयो वज्रनिष्पिष्टाः शक्रस्य वशगः पविः ॥ २५
विष्णुना क्रियते शक्रो विष्णुर्गच्छति जन्तुताम् ।
सुखदुःखदशामेतां जरामरणपालिताम् ॥ २६
जन्तवोऽपि महाकाया अपि विद्यायुधान्विताः ।
लिक्षाभिरङ्गलग्नाभिरुपजीव्यन्त एव हि ॥ २७
अजस्रमेवमालूनविशीर्णं भूतजङ्गलम् ।
परस्परमलं मोहादद्यते रक्ष्यतेऽपि च ॥ २८
अनारतं विनश्यन्ति विविधा भूतजातयः ।
अनारतं च जायन्ते लिक्षायूकापिपीलिकाः ॥ २९
जलकोशेषु जायन्ते मत्स्येभमकरादयः ।
भूमावन्तः प्रजायन्ते कीटौघा वृश्चिकादयः ॥ ३०
अन्तरिक्षेऽपि जायन्ते आकाशविहगादयः ।
वनवीथिषु जायन्ते सिंहव्याघ्रमृगादयः ॥ ३१
प्राण्यङ्गेष्वपि जायन्ते विचित्राः ककुभं प्रति ।
स्थावरेष्वपि जायन्ते घुणा जघनकादयः ॥ ३२
शिलान्तरेषु जायन्ते कीटभेकघुणादयः ।
विष्ठायामपि जायन्ते नानाकीटगणास्तथा ॥ ३३
एवमेतेष्वसंख्येषु जन्मस्वपचयेषु च ।
अजस्रं करुणावन्तो नन्दन्तु प्ररुदन्तु वा ॥ ३४
अनारतमृतावस्मिन्ननारतसमुद्भवे ।
संसारसंभ्रमे युक्ता न तुष्टिर्न च दुःखिता ॥ ३५
पङ्क्तयस्त्वेवमेवेमा वृक्षपर्णगणैः समाः ।
उत्पत्योत्पत्य लीयन्ते भूतानां भूरिसंभवाः ॥ ३६
यः प्रवृत्तः कुबुद्धीनां दयावान्दुःखमार्जने ।
स्वगतच्छत्रनिर्मृष्टसूर्यांशु खिद्यते नभः ॥ ३७
न तिर्यक्समधर्माण उपदेश्या नरा भुवि ।
कथार्थकथनेनार्थः कः स्थाणुनिकटे वने ॥ ३८
किं किल स्फारमनसां पशूनां च विशेषणम् ।
कृष्यन्ते पशवो रज्ज्वा मनसा मूढचेतसः ॥ ३९
स्वचित्तपङ्कमग्नानां स्वनाशारब्धकर्मणाम् ।
मूर्खाणामापदं दृष्ट्वा प्ररुदन्त्युपला अपि ॥ ४०
अनिर्जितात्मचित्तानां समन्ताद्दुःखदा दशाः ।
तन्मार्जनं कृतप्रज्ञो नाऽतः संप्रतिपद्यते ॥ ४१

पीडनं परम्परयोपपादयति—**लिक्षे**त्यादिना । अणुकणवत्क्षामां लिक्षां वस्त्रयूकां मक्षिका क्षुधा बुभुक्षया खादति । कोशकार ऊर्णनाभिः कीटविशेषो वा । दंशो वनमक्षिका ॥ २१ ॥ दर्दुरो भेकः । खगो गरुडादिः । बभ्रुर्नकुलश्चैनं सर्पम् ॥ २२ ॥ ऋक्षो भल्लूकः । 'रिच्छ' इति पाठे श्वापदविशेषः ॥ २३ ॥ मत्तस्य गर्जतो मेघस्य विलङ्घने स्वोपरिभागे गमने प्रसक्ते तदसहनेनोत्पत्य शिलातले निपातान्नाशमायातीति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ २४ ॥ वज्रेण निष्पिष्टाः खण्डिताः । पविर्वज्रोऽपि शक्रस्य वशगः । शक्रेण बलाद्वशीकृत इति यावत् ॥ २५ ॥ क्रियते वशग इत्यनुवर्तते । जन्तुतां मत्स्यकूर्मवराहादितिर्यग्जन्त्ववतारान् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति संकल्प्य जीवात्मना विष्णोरेव प्रवेशाज्जीवभावेन सर्वजन्तुशरीरित्वात्सर्वजन्त्वात्मकतां वा । अतएव विशिनष्टि—**सुखदुःखे**ति जरामरणाभ्यां स्वभोज्यमन्नमिव यावदायुःपालिताम् ॥ २६ ॥ लिक्षाग्रहणं मशकमत्कुणमक्षिकाक्रव्यादाद्युपलक्षणम् । उपजीव्यन्ते भक्ष्यन्ते ॥ २७ ॥ आधिभौतिकैरालूनं आध्यात्मिकैराधिदैविकैश्च दुःखैर्विशीर्णं भूतजङ्गलं प्राणिवृन्दम् । अद्यते भक्ष्यते उत्तरकाले भक्षणायेदानीं रक्ष्यते । अपिशब्दादर्धं भक्षयित्वार्धं रक्ष्यते ॥ २८ ॥ अनारतं संततम् । यूकाः शिरोरुहजाः । लिक्षायूकापिपीलिका इति 'क्षुद्रजन्तवः' इत्येकवद्भावाकरणं छान्दसम् । नच 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति' इति 'तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्' इत्यत्र बहुवचनग्रहणेन ज्ञापनात्सिद्धमिति युक्तम् । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वेन तस्याप्राप्तविभाषात्वादन्यथा प्राणितूर्याङ्गद्वन्द्वेऽपि विभाषापत्तेरिति ॥२९॥ बाधकपरम्परां समाप्य प्रकृतमनुवर्तते—**जलकोशेष्वि**ति । जलकोशेषु जलाशयेषु । इभा इभाकारा जलजन्तुविशेषाः ॥ ३० ॥ आकाशविहगाः क्षुद्रपक्षिविशेषास्ते हि सदा भ्रमन्तोऽन्तरिक्ष एव प्रसूयन्ते प्रसूतं चाण्डमधःपातात्प्रागेव भित्त्वा निर्गताः शावकाः सद्यः संजातपक्षा अन्तरिक्षमेवोत्पत्य भ्रमन्तीति लोकप्रवादप्रसिद्धम् । आदिपदात्पिशाचा भूतवेतालादयो ग्राह्याः ॥ ३१ ॥ प्राण्यङ्गेषु कृमियूकादयः । ककुभं प्रति प्रतिदिशम् । घुणाः काष्ठकृमयः जघनका भ्रमरिकाकाराः काष्ठकीटाः । आदिपदात्पत्रफलपुष्पाद्युद्भवाः कृमिमशकभेदा गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उपसंहृत्य प्रस्तुते योजयति—**एवमि**ति । नन्दन्तु प्ररुदन्तु वेति द्वेषाभावात्परपीडाभिनन्दनमिव स्नेहाभावाद्रोदनमप्यनुचितमित्युपेक्षैव युक्तेति भावः ॥३४॥ उक्तमेव स्पष्टमाह—**अनारते**ति ॥ ३५ ॥ भूतानां पङ्क्तयः समूहाः । एवमेव वृथैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यः दयावान्सन्कुबुद्धीनां दुःखमार्जने प्रवृत्तः सः नभः कृत्स्नमाकाशं स्वगतेन च्छत्रेण निर्मृष्टसूर्यांशु निवारितातपं कर्तुं खिद्यते श्राम्यतीत्यर्थः । 'खिद्यते न सः' इति पाठे तु किं न खिद्यते इति काका योज्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ स्फारमनसां विषयविस्तारितमनसाम् । विशेषणं विशेषः ॥ ३९ ॥ उपलाः पाषाणा अपि प्ररुदन्ति किं पुनः सचेतना इत्यतिशयोक्तिः ॥ ४० ॥ समन्तात्सर्वदेशेषु सर्वदा च दुःखदा दशाः पूर्णाः सन्तीति शेषः । अतः कृत्स्नभूमिपांसुसंमार्जनवदशक्यत्वान्न संप्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

विनिर्जितात्मचित्तानां दुःखानि रघुनन्दन ।
सुविचार्याणि तेनात्र ज्ञातज्ञेयः प्रवर्तताम् ॥ ४२
मनो नास्ति महाबाहो मा मुधोप प्रकल्पय ।
अनेन कल्पितेन त्वं वेतालेनेव हन्यसे ॥ ४३
यावद्विस्मृतवानात्मतत्त्वं मूढो भवद्भवान् ।
तावत्तव मनोव्यालो बभूवाभ्युदितस्ततः ॥ ४४
इदानीं भवता ज्ञातं यथाभूतमरिंदम ।
संकल्पाद्वर्धते चित्तं तदेवाशु परित्यज ॥ ४५
दृश्यमाश्रयसीदं चेत्तत्सचित्तोऽसि बान्धवान् ।
दृश्यं संत्यजसीदं चेत्तत्सचित्तोसि मोक्षवान् ॥ ४६
अयं गुणसमाहारो बन्धायैव समाश्रितः ।
संत्यक्तो भव मोक्षाय यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ४७
नाहं नेदमिति ध्यायंस्तिष्ठ त्वमचलाचलः ।
अनन्ताकाशसंकाशहृदयो हृदयेश्वरः ॥ ४८
आत्मनो जगतश्चास्य त्वमङ्ग कलनामलम् ।
राम द्वित्वमयीं त्यक्त्वाशेषस्थः सुस्थिरो भव ॥ ४९
आत्मनो जगतश्चान्तर्द्रष्टृदृश्यदशान्तरे ।
दर्शनाख्ये स्वमात्मानं सर्वदा भावयन्भव ॥ ५०
स्वाद्यस्वादकसंत्यक्तं स्वाद्यस्वादकमध्यगम् ।
स्वादनं केवलं ध्यायन्नित्यमात्ममयो भव ॥ ५१
रामानुभवनीयस्य तथानुभवितुः स्वयम् ।
अवलम्ब्य निरालम्बं मध्यं मध्ये स्थिरो भव ॥ ५२
भवभावनया हीनं भावाभावदशोज्झितम् ।
भावयन्नेवमात्मानमात्मसंस्थः स्वयं भव ॥ ५३
आत्मसत्तां त्यजन्नेतां चेत्यं भावयसि स्वयम् ।
यदा राम तदा यासि चित्ततामतिदुःखदाम् ॥ ५४
चित्ततां शृङ्खलामेतां स्वरूपज्ञानयुक्तितः ।
बिलाच्चित्तान्महाबाहो स्वात्मसिंहं विमोचय ॥ ५५
परमात्मदशां त्यक्त्वा चेत्यं परिपतन्नलम् ।
यदा गच्छसि संकल्पं चेत्यं संपश्यसे तदा ॥ ५६
आत्मनो व्यतिरिक्तं सच्चित्तमित्यङ्ग संविदा ।
मनः संपद्यते दुःखि क्षीयते त्यक्तया तया ॥ ५७
आत्मैवेदं जगत्सर्वमित्यन्तः संविदोदये ।
क्व चेता क्व च वा चित्तं किं चेत्यं चेतनं च किम् ५८
अहमात्मेति जीवोऽसीत्येतावच्चित्तकं विदुः ।
अनेनेत्थमनाद्यन्तं दुःखं राघव तन्यते ॥ ५९
अहमात्मा न जीवाख्याः सत्ताः सन्तीतराः क्वचित् ।
इत्येव चित्तोपशमः परमं सुखमुच्यते ॥ ६०
आत्मैवेदं जगदिति जाते राघव निश्चये ।
असत्ता चेतसो जाता भवत्येव न संशयः ॥ ६१
एवं सत्यावबोधेन स्वात्मैवेदमिति स्थितिः ।
मनः सुगलितं विद्धि सूर्यभासा तमो यथा ॥ ६२

सुविचार्याणि रलयोरभेदात्सुविचाल्यानि । सुखनिरस्यानीत्यर्थः तेन हेतुना । अत्र तन्मार्जने । ज्ञातज्ञेयस्तत्त्ववित् ॥ ४२ ॥ प्रासङ्गिकीमधिकारिचिन्तां समाप्य प्रस्तुतमेवानुवर्तमान आह —**मन** इति ॥ ४३ ॥ यदि नास्ति तर्हि प्रतियोग्यप्रसिद्धौ निषेधानवकाशमाशङ्क्याह—**यावद्**इति । तथाच प्राक्तनीमज्ञदशामादाय प्रसिद्धिरुपपन्नेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ यथाभूतं परमार्थात्मरूपम् ॥ ४५ ॥ बन्धमोक्षरहस्यमाह—**दृश्य**मिति ॥ ४६ ॥ किं तर्हि दृश्यतत्त्वं तदाह—**अय**मिति । त्रिगुणात्मकमायामय इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अहमित्यान्तरं दृश्यं इदमिति बाह्यं च नास्त्येवेति ध्यायन् । अचलः पर्वत इवाचलः स्थिरः । हृदयेश्वर आत्मा ॥ ४८ ॥ अहमिदमिति द्वित्वमयीं कलनां अलं सर्वात्मना त्यक्त्वेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ननु तदुभयकलनात्यागे किमवशिष्यते यत्र स्थितिरुपदिश्यते तदाह—**आत्मन** इति । द्रष्टृदृश्यदशयोरन्तरे अन्तराले इत्येतावत्युक्ते वृत्तिज्ञानस्याप्यान्तरालिकत्वाद्ग्रहणं स्यात्तन्माभूदित्यात्मनो जगतश्चान्तरिति । तथाच त्रिपुट्यनुस्यूतसन्मात्ररूपे दर्शनाख्ये त्रिपुटीसाक्षिस्वभावे स्थितं स्वमात्मानं भावयन् भव आस्व ॥५०॥ चाक्षुषत्रिपुटीवद्रासनादित्रिपुटीष्वपि स एव तत्साक्षी परिचेय इत्याशयेनाह—**स्वाद्ये**ति । पूर्ववद्योजना ॥ ५१ ॥ अनुमित्याद्यनुभवान्तरेष्वप्येवं बोध्यमित्याशयेनाह—**रामे**ति । निरालम्बं आलम्बो विषयभूतस्त्रिपुट्यंशस्तद्व्यतिरिक्तं मध्यं तदान्तरं हृदयमध्ये अवलम्ब्य स्थिरो भवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ भवस्य भावना संस्कारवशाद्दर्शनं स्वप्नदशेति यावत् । भावदशा जाग्रत् । अभावदशा सुप्तिः । 'भावाभावदृशोज्झितम्' इति पाठे तदुभयदर्शनोज्झितमित्यर्थः ॥ ५३ ॥ एतां शुद्धचिन्मात्रस्वभावामात्मसत्तां प्रमादात्त्यजन् यदा चेत्यं तदतिरिक्तं भावयसि तदा चित्ततां यासीत्यन्वयः ॥ ५४ ॥ स्वरूपज्ञानयुक्तितो भङ्क्त्वेति शेषः । चित्ताच्चित्तलक्षणाद्बिलात्पञ्जरात् । 'बलाद्'इति पाठे तु मननादिकृतज्ञानदार्ढ्यबलात् ॥ ५५ ॥ संपश्यसे पश्यसि । पदव्यत्ययश्छान्दसः ॥ ५६ ॥ कथं चेत्यपरिपतनं तेन च कथं संकल्पगमनं कथं वा तत्क्षयस्तदाह—**आत्मन** इति । हे अङ्ग, यदा चित्तं पूर्वानुभवजनितदृश्यसंस्कारोद्बोधे सति चिदेव किंचित्स्थौल्यमिवापन्नं चित्तमिति संविदा आत्मनो व्यतिरिक्तं सत् सिद्धं भवति तदैव पुनःपुनर्मननाद्दृढीभूतं संकल्पसमर्थं सन्मनः संपद्यते तदेव दुःखि । तया स्वव्यतिरिक्तसत्तासंविदा त्यक्तया तु क्षीयते ॥ ५७ ॥ एतदेव स्पष्टमाह—**आत्मैवेद**मिति । संविदेव संविदा । भागुरिमतेन हलन्ताट्टाप् । तस्या उदये सति चेता चेतिता उपहितः, चित्तमुपाधिः, चेत्यं तद्वृत्तिव्याप्यम् । चेतनं वृत्तिरिति चतुष्कमपि किं । न किंचिदवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ इति एवमनुभूयमानदेहेन्द्रियादिशाली जीवोऽस्मि ॥ ५९ ॥ आत्मा ब्रह्मैव न जीवाख्या ब्रह्मेतराः सत्ताः परमार्थसत्याः सन्ति ॥ ६० ॥ सर्वस्य जगतो ब्रह्मभावे तदन्तर्गतचित्तस्याप्यसत्ता अर्थात्संपन्ना भवत्येवेत्याह—**आत्मैवेद**मिति ॥ ६१ ॥ मनोनाशोपायमुक्तमुपसंहरति—**एव**मिति

मनःसर्पः शरीरस्थो यावत्तावन्महद्भयम् ।
तस्मिन्नुत्सारिते योगाद्भयस्यावसरः कुतः ॥ ६३
भ्रान्तिमात्रोत्थितश्चित्ते वेतालोऽतिबलोऽनघ ।
सम्यग्ज्ञानेन मन्त्रेण प्रसभं विनिपात्यताम् ॥ ६४
देहगेहाद्गते चित्तयक्षे बलवतां वरे ।
निराधिर्विगतोद्वेगस्तिष्ठ नास्ति भयं तव ॥ ६५
नीराग एव निरुपार्जन एव चासी-
त्येतावतैव गलिता तव चित्तसत्ता ।
निर्दुःखमुत्तमपदं परमं गतोऽसि
तिष्ठोपशान्तपरमैषण एवमन्तः ॥ ६६

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषु उपशमप्रकरणे स्वचित्तनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः १५

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

एतामनुसरन्राम चित्तसत्तामपावनीम् ।
संसारबीजकणिकां जीवबन्धनवागुराम् ॥ १
आत्मा त्यक्तात्मरूपाभो मलिनामाप तद्दृशम् ।
चित्तं समनुसंधत्ते धत्ते च कलनामलम् ॥ २
वर्धमानमहामोहदायिनी भयकारिणी ।
तृष्णा विषलतारूपा मूर्च्छामेव प्रयच्छति ॥ ३
यदा यदोदेति तदा महामोहप्रदायिनी ।
तृष्णा कृष्णानिशेवेयमनन्तात्मविकारिणी ॥ ४
कल्पानलशिखादाहं सोढुं शक्ता हरादयः ।
तृष्णानलशिखादाहं सोढुं शक्ता न केचन ॥ ५
तीक्ष्णा कृष्णा सुदीर्घा च वहत्यङ्गं सदा निजम् ।
शीतलैवासुखोदर्का घोरा तृष्णाकृपाणिका ॥ ६
यान्येतानि दुरन्तानि दुर्जराण्युन्नतानि च ।
तृष्णावल्ल्याः फलानीह तानि दुःखानि राघव ॥ ७
अदृश्यैवात्ति मांसास्थिरुधिरादि शरीरकात् ।
मनोबिलविलीनैषा तृष्णावनशुनी नृणाम् ॥ ८
क्षणमुल्लासमायाति क्षणमायाति शून्यताम् ।
जडा विदलयत्याशु तृष्णाप्रावृट्तरङ्गिणी ॥ ९
दृष्टदैन्यो हतस्वान्तो हतौजा याति नीचताम् ।
मुह्यते रौति पतति तृष्णयाभिहतो जनः ॥ १०
न स्थिता कोटरे यस्य तृष्णाकृष्णभुजङ्गमी ।
तस्य प्राणानिलाः स्वस्थाः पुंसो हृदयरन्ध्रगाः ॥ ११
नूनमस्तंगतो यत्र तृष्णाकृष्णनिशाक्रमः ।
पुण्यानि तत्र वर्धन्ते शुक्लपक्ष इवेन्दवः ॥ १२
यो न तृष्णाघुणावल्ल्या क्षतः पुरुषपादपः ।
पुण्यप्रसूनैः स सदा दशां याति विकासिनीम् ॥ १३
अनन्ताकुलकल्लोला विवर्तावर्तसंकुला ।
प्रवहत्याशयारण्ये तृष्णान्धानां नदी नृणाम् ॥ १४

॥ ६२ ॥ अथ तत्फलान्याह—**मनःसर्प** इत्यादिना । योगात्समाधेः प्रतीचो ब्रह्मैक्यलक्षणमिलनाद्वा । 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ आधिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणम् । उद्वेगो दुःखासहिष्णुतया व्याकुलता ॥ ६५ ॥ आत्मलाभेनावाप्तसर्वकामत्वान्नीरागोऽतएव निरुपार्जनो बाह्यसुखसाधनोपार्जनशून्यः । एवंच मुमुक्षापि न परिशिष्टेति न तदर्थमपि प्रवृत्तिप्रसक्तिरित्याशयेनाह—**उपशान्तपरमैषण** इति ॥ ६६ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे स्वचित्तनिरूपणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

आत्मा मनस्त्वमापन्नो बध्यते संसृतौ यया ।
सा तृष्णाऽनर्थबीजानां सुविचित्रोपवर्ण्यते ॥ १ ॥

चित्तनाशने परमपुरुषार्थप्राप्तिरुक्ता, इदानीं चित्तानुसरणे तृष्णाभिवृद्ध्या अनर्थपरम्पराप्राप्तिरिति दर्शयितुं भूमिकां रचयति—**एता**मित्यादिना । आत्मा एतां चित्तसत्तामनुसरन् संस्त्यक्तस्वीयब्रह्मात्मरूपाभो भूत्वा मलिनामविद्यापिहितामिन्द्रियवृत्त्यधीनाभिव्यक्तिकां दृशं ज्ञानमापतच्चित्तमेवानुरुध्य चित्तकल्पितदेहादिसंघातमात्रोऽहमिति संधत्ते चित्तोपनीतनानाविषयकलनाप्रयुक्तं रागद्वेषवासनामलं च धत्ते इति द्वयोरन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ धत्तां नाम किं ततस्तत्राह—**वर्धमाने**ति । मरणमूर्च्छाभ्रान्तिसहस्रहेतुत्वाद्विषलतारूपा तृष्णा अस्मै कलनामलधारिणे आत्मने मूर्च्छामेव प्रयच्छति न सुखलेशमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ वर्धमानमहामोहदायिनीत्येतद्विवृणोति—**यदे**ति । कृष्णानिशा वार्षिकीतमिस्रा । सापि हि अनन्तात्मन्याकाशे मेघविस्फूर्जितवृष्ट्याद्यनेकविकारिणी ॥ ४ ॥ भयकारिणीत्येतदपि विवृणोति—**कल्पानले**ति । न केचन धीरा इति शेषः ॥ ५ ॥ कृपाणिका असिः । तीक्ष्णेत्याद्यसित्वोपपादनम् । निजमङ्गं सदा वहति कृंततीति यावत् । असुखः उदर्कः फलकालो यस्याः ॥ ६ ॥ विषलतेत्येतद्विशदयति—**यानी**ति । दुर्जराणि जरयितुमशक्यानि । दुर्निवाराणीति यावत् ॥ ७ ॥ वनशुनी वृकी ॥ ८ ॥ क्षणमुल्लासं वृद्धिम् । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । जडा शीतला मलिना च । विदलयति शिलाकण्टकारण्यादिप्रवेशं नीत्वा खण्डयति । प्रावृट्तरङ्गिणी वर्षाभिवृद्धनदी ॥ ९ ॥ मूर्च्छामेव प्रयच्छतीत्येतद्विवृणोति—**दृष्टदैन्य** इति ॥ १० ॥ तृष्णाक्षये सर्वदुःखहानिः सर्वपुण्योदयश्च सिध्यतीत्याह—**न स्थिते**त्यादिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ अन्धानां विवेकदृष्टिहीनानां नृणामाशयश्चित्तं तल्लक्षणेऽरण्ये अनन्तव्याकुलतालक्षणकल्लोल-

तृष्णयेमे जनाः सर्वे सूत्रयन्त्रपतत्रिवत् ।
भ्राम्यन्ते प्रविशीर्यन्ते संह्रियन्ते च भूरिशः ॥ १५
मूलान्यपि सुसूक्ष्माणि कठिनाशयकर्कशा ।
तृष्णा परशुधारेव वल्गन्ती विनिकृन्तति ॥ १६
निपतत्यवटे मूढस्तृष्णामनुसरञ्जनः ।
नीलामनुपतञ्छ्वभ्रतृणशाखां यथैणकः ॥ १७
नोन्मत्तापि जरा चक्षुस्तथा जरयति क्षणात् ।
यथा जरयति क्षामा तृष्णा हृदयरूपिका ॥ १८
तृष्णयाशयकौशिक्या हृद्यमङ्गलभूतया ।
रूढया भगवानेष विष्णुर्वामनतां गतः ॥ १९
कयाचिदेव दैविक्या हृदि ग्रथितयानया ।
तृष्णया भ्राम्यते व्योम्नि रज्ज्वेवार्कोऽन्वहं किल २०
सर्वदुःखमयाकारां जगतीजीवनच्छिदम् ।
तृष्णां परिहरेत्क्रूरामुरगीमिव दूरगः ॥ २१
तृष्णया वायवो वान्ति शैलास्तिष्ठन्ति तृष्णया ।
तृष्णयैव धरा धात्री त्रैलोक्यं तृष्णया धृतम् ॥ २२
सर्वैव लोकयात्रेयं प्रोता तृष्णावरत्रया ।
रज्जुबन्धाद्विमुच्यन्ते तृष्णाबन्धान्न केचन ॥ २३
तस्माद्राघव तृष्णां त्वं त्यज संकल्पवर्जनात् ।
मनस्त्वकल्पनं नास्ति निर्णीतमिति युक्तितः ॥ २४
अयं त्वमहमित्येव प्रथमं तावदाशये ।
मां दुराशां महाबाहो संकल्पय तमोमयीम् ॥ २५
एतां दुःखप्रसविनीमनात्मन्यात्मभावनाम् ।
न भावयसि चेद्राम तदा तज्ज्ञेषु गण्यसे ॥ २६
एतामहंभावमयीमपुण्यां
छित्त्वानहंभावशलाकयैव ।
स्वभावनां भव्य भवान्तभूमौ
भवाभिभूताखिलभूतभीतिः ॥ २७

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे तृष्णावर्णनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः १६

श्रीराम उवाच ।
स्वभावगम्भीरमेतद्भगवन्वचनं तव ।
यदहंकारतृष्णां त्वं मा गृहाणेति वक्षि माम् ॥ १
यद्यहंकारसंत्यागं करोमि तदिदं प्रभो ।
त्यजामि देहनामानं संनिवेशमशेषतः ॥ २
जानुस्तम्भेन महता धार्यते सुतरुर्यथा ।
अहंकारेण देहोऽयं तथैव किल धार्यते ॥ ३
अहंकारक्षये देहः किलावश्यं विनश्यति ।
मूले क्रकचसंलूने सुमहानिव पादपः ॥ ४
तत्कथं संत्यजाम्येनं जीवामि च कथं मुने ।
एनमर्थं विनिश्चित्य वद मे वदतां वर ॥ ५
श्रीवसिष्ठ उवाच ।
सर्वत्र वासनात्यागो राम राजीवलोचन ।
द्विविधः कथ्यते तज्ज्ञैर्ज्ञेयो ध्येयश्च मानद ॥ ६

वती भ्रान्तिलक्षणैरावर्तैश्च संकुला तृष्णानदी नूनं वहति प्रवहति ॥ १४ ॥ सूत्रेण यन्त्र्यते बध्यते इति सूत्रयन्त्रः पतत्री पक्षी तद्वत् । प्रथमं वित्तस्यार्जनाय भ्राम्यन्ते ततो रक्षणव्ययक्षयचिन्ताशोकैः पक्षलुञ्चनैरिव प्रविशीर्यन्ते अन्ते च संह्रियन्ते मार्यन्ते ॥ १५ ॥ धर्मज्ञानमूलानि दयाविवेकादीनि सुसूक्ष्माणि ईषदङ्कुरितान्यपि कठिनेन निर्दयेनाशयेन कर्कशा । वल्गन्ती तत्कालं निपतन्ती ॥ १६ ॥ अवटे नरकान्धकूपे । नीलां हरिताम् । श्वभ्रस्य कूपस्य मुखे रूढस्य तृणस्य शाखामनुपतन् एणको हरिण इव ॥ १७ ॥ उन्मत्ता प्ररूढतमापि जरा चक्षुर्जरयत्यन्धयति । हृदयस्था रूपिका पिशाची ॥ १८ ॥ अमङ्गलभूतया हृदि रूढया कृतनीडया ॥ १९ ॥ दैविक्या देवेनेश्वरेण प्रयुक्तया देवभोग्यसुखलवविषयया वा तृष्णया रज्ज्वेव बद्ध इति शेषः ॥ २० ॥ जगतीपदेन जगतीस्थाः सर्वप्राणिनो लक्ष्यन्ते ॥ २१ ॥ सर्वसंसारस्थितिस्तृष्णावशादेवेत्याशयेनाह—**तृष्णयेति** ॥ २२ ॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ॥ २३ ॥ संकल्पवर्जनमात्रेण कथं तृष्णात्यागसिद्धिस्तत्राह—**मन** इति । अकल्पनं संकल्परहितं मनो नास्ति । मनसोऽभावे कुतस्तृष्णाप्रसक्तिरिति भावः ॥२४॥ त्वं अयं देहोऽहमिति दुराशां सर्वदुराशानिमित्तमभिमानं मा संकल्पय ॥ २५ ॥ २६ ॥ अनहंभावलक्षणया शलाकया कर्तर्या अहंभावमयीमेतां तृष्णां छित्त्वा हे भव्य, भवस्यान्तो बाधस्तद्भूमौ ब्रह्मणि सप्तमभूमिकाभेदे वा भव आस्स्वेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे तृष्णावर्णनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

वर्ण्यते वासनात्यागो ध्येयज्ञेयविभागतः ।
तेनात्र जीवन्मुक्तानां विदेहानां च लक्षणम् ॥ १ ॥

जीवता देहेऽहंभावस्य त्यक्तुमशक्यत्वाच्छिन्नमरणे गुरोस्तात्पर्यायोगादेतामहंभावमयीं तृष्णां छित्त्वेत्यायुक्तेस्तात्पर्यमनवधारयन् रामः पृच्छति—**स्वभावे**त्यादिना ॥ १ ॥ **अशेषत** इति । प्राणाहंकारयोरेकतापत्तेस्त्वयैवोक्तत्वात्प्राणान्परिशेष्याहंकारत्यागासंभवात्प्राणानामप्यनवशेषणेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ जानुस्तम्भेन जानुवत्प्रसृतमूलबन्धविष्टम्भेन ॥ ३ ॥ तदेव व्यतिरेकेण द्रढयति—**अहंकारे**ति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ज्ञेयो विदुषां समाधिकाले विदेहकैवल्ये च ज्ञानबाधितः । अधिष्ठानमात्रपरिशेषात्मा ध्येयः । व्युत्थानकाले वाक्यजन्याखण्डाकारवृत्त्या सवासनस्याज्ञानस्य बाधेऽपि जीवन्मुक्तिशास्त्रानुरोधात्प्रारब्धफलभोगशेषाच्च तन्निर्वाहाय बाधितानुवृत्तेरविद्यालेशपरिशेषस

अहमेषां पदार्थानामेते च मम जीवितम् ।
नाहमेभिर्विना कश्चिन्न मयैते विना किल ॥ ७
इत्यन्तर्निश्चयं कृत्वा विचार्य मनसा सह ।
नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविते ॥ ८
अन्तःशीतलया बुद्ध्या कुर्वत्या लीलया क्रियाम् ।
यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो राम स कीर्तितः ॥ ९
सर्वं समतया बुद्ध्वा यं कृत्वा वासनाक्षयम् ।
जहाति निर्ममो देहं ज्ञेयोऽसौ वासनाक्षयः ॥ १०
अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः ।
तिष्ठति ध्येयसंत्यागी जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ११
निर्मूलकलनां त्यक्त्वा वासनां यः शमं गतः ।
ज्ञेयत्यागमयं विद्धि मुक्तं तं रघुनन्दन ॥ १२
ध्येयं तं वासनात्यागं कृत्वा तिष्ठन्ति लीलया ।
जीवन्मुक्ता महात्मानः सुजना जनकादयः ॥ १३
ज्ञेयं तु वासनात्यागं कृत्वोपशममागताः ।
विदेहमुक्तास्तिष्ठन्ति ब्रह्मण्येव परावरे ॥ १४
द्वावेव राघव त्यागौ समौ मुक्तपदे स्थितौ ।
द्वावेतौ ब्रह्मतां यातौ द्वावेव विगतज्वरौ ॥ १५
युक्तायुक्तमती स्वासे केवलं विमलेऽनघ ।
एकः स्थितः स्फुरद्देहः शान्तदेहः स्थितोऽपरः ॥ १६
एकः सदेहो निर्मुक्तस्तिष्ठत्यपगतज्वरः ।
त्यक्तदेहो विमुक्तोऽन्यो वर्ततेऽज्ञेयवासनः ॥ १७
आपतत्सु यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतम् ।
न हृष्यति ग्लायति यः स मुक्त इति होच्यते ॥ १८
ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यान्तर्वर्तिदृष्टिषु ।
सुषुप्तवच्चरति यः स मुक्त इति कथ्यते ॥ १९
हेयोपादेयकलने ममेत्यहमिहेति च ।
यस्यान्तः संपरिक्षीणे स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २०
हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ।
न परामृश्यते योऽन्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २१

सुषुप्तवत्प्रशमितभाववृत्तिना
स्थितं सदा जाग्रति येन चेतसा ।
कलान्वितो विधुरिव यः सदा मुदा
निषेव्यते मुक्त इतीह स स्मृतः ॥ २२

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम
सायंतनाय विधयेऽस्तमिनो जगाम ।
स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम
श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ॥ २३

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपायेषूपशमप्रकरणे तृष्णाचिकित्सा नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

एकादशो दिवसः ॥

विक्षेपांशाबाधस्य वाभ्युपगमादनध्यस्ताहंभावेन देहेन भोगहेतुव्यवहारासिद्धेस्तात्कालिकाहंकाराभासानुवृत्तेर्विद्वदनुभवसिद्धत्वात्तद्दशायां तद्भावानुसंधानस्य यत्नसाध्यत्वेन ध्यानप्रायत्वाद्ध्येय इव ध्येय इति द्विविध इत्यर्थः ॥६॥ तत्र द्वितीयमुपपादयति—अहमिति । विवेकिदृशात्र द्वावहंप्रत्ययगोचरौ प्रतीयेते । एको देहेन्द्रियबुद्धिमनःसापेक्षः संघातात्मा पुत्रमित्रकलत्रधनादिममतानिरूपकः । अपरोऽखण्डैकस्वभावोऽवस्थात्रयमरणमूर्च्छाजन्मान्तरसाधारणश्चिन्मात्रस्वभावो विवेकपरिशिष्टः । तत्राद्यस्य स्वरूपं प्रथमं विचार्य निर्धार्यमित्याह—अहमिति । एषां देहेन्द्रियादीनां बाह्यान्नपानादीनां चोपभुक्तानां पदार्थानां संघातात्मेत्यर्थः । एते देहादयोऽन्नादयश्च मम जीवितं स्वरूपसिद्धिनिमित्तम् । अतएवैभिर्विनाऽहं न कश्चिद्व्यवहारपदे प्रसिद्धोऽस्मीत्यन्तःप्रथमस्याहंपदार्थस्य निश्चयं कृत्वा मनसा सह पृथक्करणे संघातात्मानमत्यन्तासद्रूपमेव विचार्य द्वितीये परिशिष्टचिद्रूपेणाहंपदार्थस्य न मे एते पदार्था इति निष्कृष्टबोधेन तथैव भाविते सति यो भावनात्मा वासनात्यागः स ध्येय इति मया कीर्तित इति त्रयाणामर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रथमं वासनाक्षयमुपपादयति—सर्वमिति । सर्वं जगत्समतया समं ब्रह्म तद्भावेन बुद्ध्वा साक्षात्कृत्य भूमिकाभ्यासक्रमेण यं वासनाक्षयं कृत्वा निर्ममो निरहंकारश्च निर्विकल्पकसमाधिस्थः प्रारब्धक्षयेण वा यत्सर्वथा देहं जहाति असौ ज्ञेयो वासनाक्षय इत्यर्थः ॥१०॥ तत्र द्वितीयमुदाहरति—अहंकारेति । लीलया लोकसंग्रहोचितव्यवहारेण यस्तिष्ठति स ध्येयसंत्यागी ध्येयवासनात्यागवान् ॥ ११ ॥ आद्यमुदाहरति—निर्मूलेति । मूलाज्ञानेन सह कलनां त्यक्त्वेत्यर्थः । ज्ञेयत्यागमयं ज्ञानबाधितसवासनाज्ञानपरिशिष्टचिन्मात्रप्रधानम् ॥१२॥ उक्तमेव प्रपञ्चयति—ध्येयमित्यादिना । लीलया व्यवहारेण ॥ १३ ॥ १४ ॥ अप्यर्थे एवकारः ॥ १५ ॥ युक्तमतिः समाध्यारूढः । अयुक्तमतिर्व्युत्थानव्यवहारवान् । एतौ युक्तायुक्तमती द्वावपि सुखेन आस्यते विश्रम्यते अस्मिन्निति स्वासे विमले अविद्यामलनिर्मुक्ते ब्रह्मण्येव केवलं स्थितौ । कस्तर्हि विशेषस्तमाह—एक इति । एको व्युत्थितः । अपरः समाहितः ॥ १६ ॥ अज्ञेयवासन इति च्छेदः ॥ १७ ॥ व्यवहरतो मुक्तस्य लक्षणान्याह—आपतत्स्वित्यादिना ॥ १८ ॥ ईप्सितानीप्सिते इच्छाद्वेषौ । अन्तर्दृशा इष्टानिष्टत्वेन संमतेषु वस्तुषु सुषुप्तवदनासक्त इति यावत् ॥१९॥ इह देहे तत्संबन्धिनि च अहमिति ममेति च कलने इति योजना ॥ २० ॥ २१ ॥ येन पुंसा सुषुप्तवत्प्रशमिता भाववृत्तयः पदार्थेष्वास्था यस्य तथाविधेन चेतसोपलक्षितेन जाग्रति जागरेपि सदा स्थितम् । भावे क्तः । यश्च सदा मुदा स्वाभाविकहर्षेण कलान्वितः पूर्णकलो विधुश्चन्द्र इव प्रसादेन निषे-

सप्तदशः सर्गः १७

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

विदेहमुक्ता ये राम ते गिरामिह गोचरे ।
नैव तिष्ठन्ति तस्मात्त्वं जीवन्मुक्तिमिमां शृणु ॥ १
प्राकृतान्येव कर्माणि[1] यया वर्जितवाञ्छया ।
क्रियन्ते तृष्णयेमानि तां जीवन्मुक्ततां विदुः ॥ २
या स्थितिस्तृष्णया जन्तोर्बाह्यार्थैं बद्धभावया ।
तं बन्धमाहुराचार्याः संसारनिगडं दृढम् ॥ ३
नूनमुज्झितसंकल्पा हृदि बाह्ये विहारिणी ।
वासना योदिता सेह जीवन्मुक्तशरीरिणी ॥ ४
बाह्यार्थव्यसनोच्छूना तृष्णा बद्धेति राघव ।
सर्वार्थव्यसनोन्मुक्ता तृष्णा मुक्तेति कथ्यते ॥ ५
पूर्वं यस्यास्तु तृष्णाया वर्तमानेऽपि शाश्वती ।
निर्दुःखता निष्कलता सा मुक्तेति बुधैः स्मृता ॥ ६
इदमस्तु ममेत्यन्तर्यैषा राघव भावना ।
तां तृष्णां शृङ्खलां विद्धि कलनां च महामते ॥ ७
तामेतां सर्वभावेषु सत्स्वसत्सु च सर्वदा ।
संत्यज्य परमोदारः परमेति महामनाः ॥ ८
बन्धाशामथ मोक्षाशां सुखदुःखदशामपि ।
त्यक्त्वा सदसदाशां च तिष्ठाक्षुब्धमहाब्धिवत् ॥ ९
अजरामरमात्मानं बुद्ध्वा बुद्धिमतां वर ।
जरामरणशङ्काभिर्मा मनः कलुषं कृथाः ॥ १०
पदार्थतत्त्वं नेदं ते नायं त्वमसि राघव ।
किंचित्तदन्यदेवेदमन्य एवासि राघव ॥ ११
असदभ्युदिते विश्वे सतीवासति संस्थिते ।
त्वयि तत्तामतिगते तृष्णायाः संभवः कुतः ॥ १२
अन्यच्च राम मनसि पुरुषस्य विचारिणः ।
जायते निश्चयः साधो स्फाराकारश्चतुर्विधः ॥ १३
आपादमस्तकमहं मातापितृविनिर्मितः ।
इत्येको निश्चयो राम बन्धायासद्विलोकनात् ॥ १४
अतीतः सर्वभावेभ्यो वालाग्रादप्यहं तनुः ।
इति द्वितीयो मोक्षाय निश्चयो जायते सताम् ॥ १५
जगज्जालपदार्थात्मा सर्वमेवाहमक्षयः ।
तृतीयो निश्चयश्चेत्थं मोक्षायैव रघूद्वह ॥ १६
अहं जगद्वा सकलं शून्यं व्योमसमं सदा ।
एवमेष चतुर्थोऽन्यो निश्चयो मोक्षसिद्धये ॥ १७
निश्चयेषु चतुर्ष्वेषु बन्धाय प्रथमः स्मृतः ।
त्रयो मोक्षाय कथिताः शुद्धभावनयोत्थिताः ॥ १८
एतेषां प्रथमः प्रोक्तस्तृष्णाया बन्धयोग्यता ।
शुद्धतृष्णास्त्रयः स्वच्छा जीवन्मुक्तविलासिनः ॥ १९

ब्यते स इह जगति मुक्तो जीवन्मुक्त इति स्मृत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे तृष्णाचिकित्सा नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

यादृशैर्निश्चयैर्युक्तो जीवन्मुक्तो न बध्यते ।
अज्ञश्च बध्यते भूयस्तद्विभागोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

रामस्येङ्गितैर्विदेहमुक्तलक्षणजिज्ञासां प्रतिलक्ष्य तस्यैकरूप्येण लक्षणाद्यभावाद्वाचां कुण्ठीभावोक्त्यैव निरतिशयस्वप्रकाशभूमानन्दमात्रपरिशेषस्तत्स्वरूपलक्षणमिति सूचयन् जीवन्मुक्तिलक्षणेष्वेवावश्योपादेयान्विशेषान्वक्तुं प्रतिजानीते-**विदेहमुक्ता** इति ॥ १ ॥ ननु तर्हि जीवन्मुक्तानां तत्तद्वर्णाश्रमोचितकर्मफलतृष्णा यद्यस्ति तर्हि अज्ञवदेव तद्भोगाय पुनर्देहबन्धोऽपि स्यात् । यदि नास्ति तर्हि प्रवृत्तिरेव न स्यात् 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायादिति दोषं परिहर्तुं ज्ञाज्ञयोः प्रवर्तकशुद्धाशुद्धतृष्णावैलक्षण्यमुपपादयितुमुपक्रमते—**प्राकृतान्येवे**त्यादिना । प्राकृतानि तत्तद्वर्णाश्रमस्वभावप्रापितानि । वाञ्छा विषयास्वादनोत्साहः ॥ २ ॥ बद्ध उत्साहदृढीकृतो भावः संसारसत्यताबुद्ध्या भोगोत्साहो यया ॥ ३ ॥ भोग्यवर्गाणामनृतत्वनिश्चयेन हृदि उज्झितभोगसंकल्पा बाह्ये लोकसंग्रहमात्रप्रयोजनेन विहारिणी वासना तृष्णा जीवन्मुक्तानां शरीरमात्राश्रितेत्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्तलक्षणे एव तृष्णे प्रपञ्चयिष्यन् पिण्डीकृत्याह—**बाह्ये**ति । व्यसनं लाम्पट्यम् ॥ ५ ॥ पूर्वं विषयप्राप्तेः प्राक्काले । विषयनाशोत्तरकालस्याप्युपलक्षणमेतत् । निर्दुःखता रागविरहादिप्रयुक्तदुःखशून्यता । विषयप्राप्तिकालेऽपि निष्कलता निरुच्छूनता ॥ ६ ॥ ७ ॥ परं जीवन्मुक्तिपदम् ॥ ८ ॥ बध्नन्तीति बन्धा देहादयस्तदाशाम् । मोक्षस्तन्निवृत्तिस्तदाशाम् । बन्धमिथ्यात्वनिश्चये तन्निवृत्तेरनाशास्यत्वान्नहि जागरूकः स्वाप्ननिगडबन्धमोक्षमाशास्त इति भावः । सुखदुःखदशानामपि मिथ्यात्वनिश्चय एवात्र त्यागः ॥ ९ ॥ १० ॥ आशात्यागे उपायमाह—**पदार्थे**ति । इदं दृश्यं पदार्थतत्त्वं पदार्थरूपं ते तव न । त्वमपि न । तत्तस्मात्परमार्थसत्यादन्यदेव किंचित्तुच्छमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ हे राम, अन्यच्च वक्ष्यमाणं चतुर्विधनिश्चयभेदं शृण्विति शेषः । तमेवाह—**मनसी**ति ॥ १३ ॥ १४ ॥ सर्वेभ्यो देहेन्द्रियादिभेदेभ्योऽतीतोऽतिरिक्तः । तनुः सूक्ष्मः स्थौल्यरहित इति यावत् । त्वंपदार्थशोधनविषयास्य मोक्षहेतुत्वम् ॥ १५ ॥ **तृतीय** इति । अस्याप्याध्यात्मिकपरिच्छिन्नात्मताभ्रमनिवृत्त्या तत्पदार्थेन सहैव शोधनसंभवान्मोक्षोपयोगः ॥ १६ ॥ अहमित्याध्यात्मिकपरिच्छेदोपाधिः । जगदिति आधिदैविकाद्युपाधिः । सदा कालत्रयेऽपि । एषः सर्वदृश्यबाधात्मनिश्चयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ तृष्णाभेदनिरूपणेऽस्य विभागस्य का प्रसक्तिस्तत्राह—**एतेषा**मिति । अस्मिन्सत्येव तृष्णाया बन्धकत्वादयमेव बन्धहेतुरित्यर्थः

---

[1] कार्याणीति पाठः.

सर्वमात्माहमेवेति निश्चयो यो महामते ।
तमादाय विषादाय न भूयो याति मे मतिः ॥ २०
तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमात्मनः ।
सर्वमात्मेति तेनान्तर्निश्चयेन न बध्यते ॥ २१
शून्यं तत्प्रकृतिर्माया ब्रह्मविज्ञानमित्यपि ।
शिवः पुरुष ईशानो नित्य आत्मैव कथ्यते ॥ २२
सदा सर्वं सदेवेदं नेह द्वित्वान्यते क्वचित् ।
विद्यते विद्यया व्याप्तं जगन्नेतरया धिया ॥ २३
आपातालमनन्तात्मा पूरितोऽम्भोधिरम्बुभिः ।
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगदापूर्णमात्मना ॥ २४
अतः सत्यमृतं नित्यं नानृतं विद्यते क्वचित् ।
वार्येव सकलाम्भोधिर्न तरङ्गादयः क्वचित् ॥ २५
पृथक्कटककेयूरनूपुरादि न काञ्चनात् ।
भिन्नास्तरुतृणाकारकोटयश्चैव नात्मनः ॥ २६
द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्जगन्निर्माणलीलया ।
परमात्ममयी शक्तिरद्वैतैव विजृम्भते ॥ २७
आत्मीये परकीये च सर्वस्मिन्नेव सर्वदा ।
नष्टे वोपचिते कार्ये सुखदुःखे गृहाण मा ॥ २८
भावाद्वैतमुपाश्रित्य सत्ताद्वैतमयात्मकः ।
कर्माद्वैतमनादृत्य द्वैताद्वैतमयो भव ॥ २९
भवभूमिषु भीमासु भावभावनवात्यया ।
मा पतोत्पातपूर्णासु दरीष्वन्तः करी यथा ॥ ३०

द्वैतं न संभवति चित्तमयं महात्म-
न्नात्मन्यथैक्यमपि न द्वितयोदितात्म ।
अद्वैतमैक्यरहितं सततोदितं स-
त्सर्वं न किंचिदपि चाहुरतः स्वरूपम् ॥ ३१
नैवाहमस्ति नच नाम जगन्ति सन्ति
सर्वं च विद्यत इदं ननु निर्विकारम् ।
विज्ञानमात्रमवभासत एव शान्तं
नासन्न सज्जगदिदं च सदेति विद्धि ॥ ३२
परममृतमनाद्यं भासनं सर्वभासा-
मजरमजमचिन्त्यं निष्कलं निर्विकारम् ।
विगतकरणजालं जीवनं जीवशक्तेः
सकलकलनहीनं कारणं कारणानाम् ॥ ३३
सततमुदितमीशं व्यातते चित्प्रकाशे
स्थितमनुभवबीजं स्वात्मभावोपदेश्यम् ।
स्वदनमनुचितोऽन्तर्ब्रह्म सर्वं सदैव
त्वमहमपि जगच्चेत्यस्तु ते निश्चयोऽन्तः ॥ ३४

इत्यार्षे श्रीवासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये दे० मोक्षोपाये उपशमप्रकरणे तृष्णाविच्छेदोपदेशो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

शुद्धा निर्दोषा तृष्णा येषु ते शुद्धतृष्णाः उत्तरे त्रयो निश्चयाः ॥ १९ ॥ तत्र तृतीयस्य प्रयोजनमाह—**सर्व**मिति ॥२०॥२१॥ चतुर्थस्य शून्यवादिमतप्रविष्टतां वारयन्नाह—**शून्य**मिति । परिशिष्टात्मैव वादिभिः शून्यादिशब्दैः कथ्यते नावस्त्वित्यर्थः ॥२२॥ विद्यया परमार्थस्वरूपदृष्ट्या जगद्व्याप्तं ग्रस्तम् । इतरया पूर्वविभ्रान्तिधिया न ॥२३॥ यथा अनन्तात्मा अपरिच्छेद्यपरिणाहोऽम्भोधिरापातालमम्बुभिः पूरितस्तथेत्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्त्वापूर्णं किं ततस्तत्राह—**अत** इति । अतः ऋतं प्रमाणबोधितं ब्रह्मैक्यमेव नित्यं सत्यम् । तद्व्यतिरेकेणानृतं जगद्रूपं न विद्यत इति सिद्धमित्यर्थः ॥२५॥ काञ्चनान्न पृथक् । आत्मनः पृथिव्यात्मनः सकाशान्न भिन्नाः ॥ २६ ॥ कथं तर्हि जलसमुद्रादौ जगति भेदाभेदप्रत्ययस्तत्राह—**द्वैताद्वैते**ति । अद्वैता परमात्ममयी शक्तिर्ब्रह्मसत्तैवाज्ञान्प्रति द्वैताद्वैतसमुद्भेदैर्विजृम्भत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ अस्त्वेवं किं ततस्तत्राह—**आत्मीये** इति । स्वीये परकीये वा पुत्रमित्रादौ सर्वस्मिन् जगति च उपचिते नष्टे वा सुखदुःखे अभिज्ञस्त्वं मा गृहाणेत्यर्थः ॥ २८ ॥ कथं तर्हि मया व्यवहर्तव्यमिति चेद्ब्रह्मवद्द्वैताद्वैतालम्बनेनैवेति तद्विभज्याह—**भावाद्वैत**मिति । ब्रह्मवदेव त्वं परमार्थतः सत्ताद्वैतमयात्मक एव सन् व्यवहारकालेऽपि भावनया अद्वैतमेवोपाश्रित्य तत्तत्प्राणिकर्मफलदाने ब्रह्मेव वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थापनकर्मविषये अद्वैतं सर्वथैवानादृत्य व्यवहरन् यथोचितं द्वैताद्वैतोभयपरो भवेत्यर्थः । अद्वैते कर्मणामेवासिद्धेरैकरूप्येण सर्वत्र कथंचिदद्वैताचरणे जगद्व्यवस्थाधर्मशास्त्रादिबाधप्रसङ्गाच्च तत्र द्वैताश्रयणमेवोचितमिति भावः ॥ २९ ॥ भावेऽपि द्वैताश्रयणे का क्षतिस्तत्राह—**भवे**ति । उत्पातैरशुभनिमित्तैः पूर्णासु । दरीग्रहणेन गर्तो लक्ष्यते । तथाच संसारगर्तपात एव तत्र क्षतिरिति भावः ॥३०॥ सत्ताद्वैतमुक्तमुपपादयति—**द्वैत**मिति । द्वैतं परमार्थसन्न संभवति । यतस्तच्चित्तमयं चित्तकल्पितमेव न वस्तुस्पर्शि परैरप्यपेक्षाबुद्धिजन्यत्वाभ्युपगमात्तन्नाशे नाशाभ्युपगमाच्च । एवमात्मन्यैक्यमेकत्वाख्यसंख्यागुणोऽपि न संभवति यतस्तदपि द्वित्वादिव्यावर्तकत्वेनैव कल्पितत्वाद्द्वितयाद्द्वेवोदित आत्मा स्वरूपं यस्य तथाभूतम् । अतः अद्वैतमैक्येन च रहितं स्वसिद्धावप्यन्यनिरपेक्षत्वात्सततोदितं सत्सन्मात्रं ब्रह्म ऐक्यनिरासात्सर्वं द्वैतनिरासाच्च किंचिदपीति च । 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्' 'नेह नानास्ति किंचन'इत्यादिश्रुतयस्तदनुभविनश्च लक्षणया आहुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥ अहमिति युष्मदात्मप्रविभक्तरूपं नैवास्ति, अस्मदर्थप्रविभक्तरूपाणि युष्मदादिजगन्ति च न सन्ति, किंतु सर्वमिदं निर्विकारं विज्ञानमात्रमेव विद्यते । तदवभासतस्तत्साक्षात्कारमात्रतः शान्तमिदं तु जगत्सदा नासत् न सदिति विद्धीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ पुनस्तन्निश्चयमेव दृढमाविषापि संपादयति—**पर**मिति द्वाभ्याम् । जीवशक्तेः प्राणस्य जीवनं प्राणनव्यवहारनिमित्तम् । 'प्राणस्य प्राणम्' इत्यादिश्रुतेः ॥ ३३ ॥ अनुभवानां चाक्षुषादीनां बीजं मूलभूतम् । स्वात्मभावः स्वस्वरूपावस्थितिस्तेन दशमस्त्वमसीतिवच्छब्दापरोक्षापादनेनोपदेश्यं अन्तःस्वदनमान्तरानन्दक-

अष्टादशः सर्गः १८

श्रीवसिष्ठ उवाच ।

युक्ताशयानां महतामहतानां कुदृष्टिभिः ।
स्वभावोऽयं महाबाहो लीलया चरतामिह ॥ १
विहरन्नपि संसारे जीवन्मुक्तमना मुनिः ।
आदिमध्यान्तविरसा विहसेज्जागतीर्गतीः ॥ २
सर्वप्रकृतकार्यस्थो मध्यस्थः सर्वदृष्टिषु ।
ध्येयं तं वासनात्यागमवलम्ब्य व्यवस्थितः ॥ ३
सर्वत्र विगतोद्वेगः सर्वार्थपरिपोषकः ।
विवेकोद्द्योतदृष्टात्मा प्रबोधोपवनस्थितिः ॥ ४
सर्वातीतपदालम्बी पूर्णेन्दुशिशिराशयः ।
नोद्वेगी नच तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥ ५
सर्वशत्रुषु मध्यस्थो दयादाक्षिण्यसंयुतः ।
प्राप्तकर्मकरोऽग्र्याणां संसारे नावसीदति ॥ ६
नाभिनन्दति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
मौनस्थः प्रकृतारम्भी संसारे नावसीदति ॥ ७
पृष्टः सत्प्रकृतं वक्ति न पृष्टः स्थाणुवत्स्थितः ।
ईहितानीहितैर्मुक्तः संसारे नावसीदति ॥ ८
सर्वस्याभिमतं वक्ता चोदितः पेशलोक्तिमान् ।
आशयज्ञश्च भूतानां संसारे नावसीदति ॥ ९
युक्तायुक्तदृशा ग्रस्तमाशोपहतचेष्टितम् ।
जानाति लोकदृष्टान्तं करकोटरबिल्ववत् ॥ १०
परं पदमुपारूढो भङ्गुरां जागतीं स्थितिम् ।
अन्तःशीतलया बुद्ध्या हसन्निव निरीक्षते ॥ ११
जितचित्ता महात्मानो ये हि दृष्टपरावराः ।
स्वभाव ईदृशस्तेषां कथितस्तव राघव ॥ १२
वयं तु वक्तुं मूर्खाणामजितात्मीयचेतसाम् ।
भोगकर्दममग्नानां न विद्मोऽभिमतं मतम् ॥ १३
तेषामभिमता नार्यो भावाभावविभूषिताः ।
ज्वालानरकवह्नीनां यास्ताः कनकरोचिषः ॥ १४
अनर्थगहनाश्चार्था व्यर्थानर्थकदर्थनाः ।
दिशन्तो दुःखसंरम्भमभितः प्रहितापदः ॥ १५
फलसंधीनि कर्माणि नानाचारमयानि च ।
सुखदुःखावपूर्णानि तानि वक्तुं न शक्नुमः ॥ १६

रसं ब्रह्मैव त्वमहं जगच्च न ततोऽन्यदस्तीत्यनुसृत्य चित उपचितो निश्चयस्तेऽन्तरस्त्वित्याशीरुपदेशश्च ॥ ३४ ॥ इति श्रीवासिष्ठमहारामायणतात्पर्यप्रकाशे उपशमप्रकरणे तृष्णाविच्छेदोपदेशो नाम सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

यया स्थित्या स्थितो विद्वान्संसारे नावसीदति ।
सा स्थितिर्विस्तरेणात्र राघवायोपदिश्यते ॥ १ ॥

युक्ताशयानां समाहितमनसाम् । कामलोभादिकुदृष्टिभिरहतानामदूषितानामयं वक्ष्यमाणप्रकारः स्वभावः स्थितिः श्रूयतामिति शेषः ॥ १ ॥ आदौ जन्मादिदुःखैर्मध्ये आध्यात्मिकादिदुःखैरन्ते मृत्युनरकादिदुःखैर्विरसाः । विहसेत् हासयोग्यतया तुच्छीकृत्य पश्येत् ॥ २ ॥ सर्वेषु प्रकृतेषु तत्तत्कालप्रसक्तेषु कार्येषूचिताचरणेषु तिष्ठतीति स्थः सर्वासु शत्रुमित्रादिदृष्टिषु मध्यस्थः समः तं ज्ञेयो ध्येयश्चेति द्विधा वर्णितवासनात्यागयोर्मध्ये ध्येयं वासनात्यागमवलम्ब्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ सर्वेषामर्थस्याभिमतस्य परिपोषको न कस्यचिद्विप्रियकारी । प्रबोधलक्षणे उपवने स्थितिर्यस्य ॥ ४ ॥ ५ ॥ 'समः शत्रौ च मित्रे चे'ति पाठः स्पष्टः । अग्र्याणां गुरुप्रभृतीनां समयोचितप्राप्तसेवापरिपालनादिकर्मकरः ॥ ६ ॥ मौनस्थो मितभाषी । प्रकृतारम्भी आवश्यककार्येष्वनलसः ॥ ७ ॥ तदेवाह—**पृष्ट** इति ॥ ८ ॥ अभिमतं प्रियं वक्ता । चोदित आक्षिप्तः पेशलोक्तिमान् चतुरं समाधाता ॥ ९ ॥ इदं युक्तमिदमयुक्तमिति वैषम्यदृशा । जानाति अपक्षपाततया पश्यति । अतएव करकोटरः करतलगर्तस्तत्प्रतिष्ठितबिल्वफलवत्स्पष्टमित्युक्तम् । एकतरपक्षपाते तु तत्पक्षदोषा अपरपक्षगतगुणाश्च रागद्वेषपिहितत्वान्न स्पष्टं भासन्त इति ॥ १० ॥ अतएव वैषम्यदर्शनादेः फलमपि जनानां हसन्निव ताटस्थ्येनैव पश्यतीत्याह—**पर**मिति ॥ ११ ॥ उपसंहरति—**जिते**ति ॥ १२ ॥ मुक्तस्थितिरिव बद्धस्थितिरपि तदाशयोद्घाटनेन वर्ण्यतामिति चेन्मूर्खमनोरथभ्रान्तीनां तत्प्रयुक्तदुश्चेष्टानां तत्फलदुःखवैचित्र्याणां चानन्त्यान्न सा वर्णयितुं शक्येत्याशयेनाह—**वय**मिति चतुर्भिः ॥ १३ ॥ तेषां मूर्खाणां नार्यः स्त्रियोऽभिमता अभिलषिता याः भावानां विवेकबुद्धीनामत्यन्ताभावैः पूर्वसंचितसुकृतानां प्रध्वंसाभावैः संभावितसुकृततपःसंयमादीनां प्रागभावपरिपालनैश्च विभूषिता आपादमस्तकमलंकृताः । अतएव नरकवह्नीनां कनकसमानरोचिषो ज्वाला एव ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तथा मूर्खाणामभिलषिता अर्था धनानि ते च अनर्थगहना अर्जने पालने व्यये नाशे च बह्वायासाधर्मराशिनिमित्तभूताः । व्यर्था अनर्थप्रयोजककलहवैरादिकदर्थनाश्च येभ्यस्तथाविधाश्चेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ननु तेषां तादृशैरप्यर्थैर्यज्ञादिसत्कर्माचरणसिद्धेर्निस्तारः स्यान्नेत्याह—**फलसंधीनी**ति । यानि मूर्खाणां यज्ञादिकर्माणि तान्यपि फलाभिसंधियुक्तान्येव न निरभिसंधीनि । नानाविधैर्दम्भमानमदमात्सर्याद्याचारैर्दुराचारैश्च प्रचुराणि अतएव पुनर्जन्मादिप्रयुक्तसुखदुःखैरवपूर्णानीति मूर्खाणां किंचिदपि निस्तारनिमित्तं वक्तुं न शक्नुम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

---

१ मूलस्थितपाठे सर्वशत्रुषु मध्यस्थपदमहिम्ना मित्रेषु च मध्यस्थः उभयत्र रागद्वेषशून्यत्वात्सम इत्यर्थः.

पूर्णां दृष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्यागविलासिनीम् ।
जीवन्मुक्ततया स्वस्थो लोके विहर राघव ॥ १७
अन्तः संत्यक्तसर्वाशो वीतरागो विवासनः ।
बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥ १८
उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्तिमान् ।
अन्तः सर्वपरित्यागी लोके विहर राघव ॥ १९
प्रविचार्य दशाः सर्वा यदतुच्छं परं पदम् ।
तदेव भावेनालम्ब्य लोके विहर राघव ॥ २०
अन्तर्नैराश्यमादाय बहिराशोन्मुखेहितः ।
बहिस्तप्तोऽन्तराशीतो लोके विहर राघव ॥ २१
बहिः कृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः ।
कर्ता बहिरकर्तान्तर्लोके विहर राघव ॥ २२
ज्ञातवानसि सर्वेषां भावानां सम्यगन्तरम् ।
यथेच्छसि तथा दृष्ट्या लोके विहर राघव ॥ २३
कृत्रिमोल्लासहर्षस्थः कृत्रिमोद्वेगगर्हणः ।
कृत्रिमारम्भसंरम्भो लोके विहर राघव ॥ २४
त्यक्ताहंकृतिराश्वस्तमतिराकाशशोभनः ।
अगृहीतकलङ्काङ्को लोके विहर राघव ॥ २५
आशापाशशतोन्मुक्तः समः सर्वासु वृत्तिषु ।
बहिः प्रकृतिकार्यस्थो लोके विहर राघव ॥ २६
न बन्धोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति देहिनः परमार्थतः ।
मिथ्यैवेयमिन्द्रजालश्रीः संसारपरिवर्तिनी ॥ २७
भ्रान्तिमात्रमिदं मोहाज्जगद्राघव दृश्यते ।
जनितप्रत्ययं स्फारं जलं तीव्रातपे यथा ॥ २८
अबद्धस्यैकरूपस्य सर्वगस्यात्मनः कथम् ।
बन्धः स्यात्तदभावे तु मोक्षः कस्य विधीयते ॥ २९
अतत्त्वज्ञानजातेयं संसारभ्रान्तिराततां ।
तत्त्वज्ञानात्क्षयं याति रज्ज्वामिव भुजङ्गधीः ॥ ३०
ज्ञातवानसि तत्त्वं त्वमेकया सूक्ष्मया धिया ।
जातोऽसि निरहंकारो व्योमवत्तिष्ठ निर्मलः ॥ ३१
ज्ञोऽसि त्वित्थं तदखिलाः सुहृद्बान्धववासनाः ।
संत्यज्यासत्स्वभावस्य का नाम किल भावना ॥ ३२
अपि चेत्थं तदन्यस्त्वं सत्त्ववाननुमीयसे ।
इदं प्रथमतः प्राप्तं परमादपि कारणात् ॥ ३३
भोगबन्धुजगद्भावैः कर्मभिश्च शुभाशुभैः ।
आत्मनो नास्ति संबन्धः किमेताननुशोचसि ॥ ३४
आत्मतत्त्वैकसारोऽहमिति जातधियो भयैः ।
न ते रामास्ति संबन्धः किं बिभेषि जगद्भ्रमात् ॥ ३५
अजातस्य सतो बन्धोर्बन्धुदुःखसुखभ्रमैः ।
कस्ते राघव संबन्धो यदेताननुशोचसि ॥ ३६
त्वं चेद्बभूविथ पुरा तथेदानीं भविष्यसि ।
अद्य चेह स्थितोऽसीति ज्ञातवानसि निश्चयम् ॥ ३७

अतस्त्वमपि विद्वच्चरित्रेणैव विहर नान्येनेत्याह—पूर्णामित्यादिना ॥१७॥१८॥ सर्वेषामज्ञानामपि कर्माद्याचारेषु अनुवृत्तिमान् । 'न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्' इति भगवद्वचनादिति भावः ॥ १९ ॥ सर्वाः संसारदशाः परमार्थस्वरूपावस्थिति-भूमिकाभेददशाश्च ॥ २० ॥ आशोन्मुखानामिव ईहितानि चेष्टा यस्य । सर्वात्मना नैराश्यप्रकटने धनमित्रादिसंग्रहायोगा-द्राज्यपरिपालनानिर्वाहादिति भावः । अतएव धनादिनाशे बहि-स्तप्त इव तप्तः । अन्तस्तु आशीतः सर्वतः शीतलः ॥२१॥२२॥ अन्तरं व्यवहारतः परमार्थतश्च सारासारतारतम्यम् । अतः सद्व्यवहारे अतिसर्गस्तवेत्याह—यथेच्छसीति ॥२३॥२४॥ चन्द्रस्तु रात्रावहमेव प्रकाशक इति गृहीताहंकृतिः क्षयरोगि-त्वादनाश्वस्तमतिर्गृहीतकलङ्कलाञ्छनश्च, त्वं तु न तथेति व्यति-रेकः ॥२५॥ प्रकृतिस्तत्तद्वर्णाश्रमस्वभावस्तदुचितकार्यस्थः प्रजा-हितकार्यस्थो वा ॥ २६ ॥ 'समः सर्वासु वृत्तिष्वि'ति यदुक्तं तद्बन्धमोक्षादिवैषम्यप्रतिषेधेनोपपादयति—न बन्ध इत्यादिना ॥२७॥ जलं मृगतृष्णोदकम् ॥२८॥ कुतो न बन्धोऽस्ति तत्र युक्तिमाह—अबद्धस्येति । असङ्गस्येत्यर्थः । विधीयते यत्नेन संपाद्यते ॥ २९ ॥ तर्हि किं तत्त्वज्ञानं व्यर्थं नेत्याह—अत-त्त्वेति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ज्ञः साक्ष्यसि ततस्तात्सुहृद्बान्धवादि-विषया ममतावासनाः । असत्स्वभावस्य अविद्यमानस्वरूपस्य सुहृ-दादेर्भावना चिन्तना का नाम । न युक्तेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अपि च इत्थं मदुक्तप्रकारेण वासनात्यागे ताभ्योऽन्यः परिशिष्टः साक्षी त्वं परमार्थसत्त्ववान्परिशेषादनुमीयसे । प्रथमतः वास-नात्यागात्पूर्वं ते परमात्कारणाद्ब्रह्मणः प्रलयसुषुप्त्योर्नित्यप्रा-प्तादपि इदं परिच्छिन्नासत्स्वरूपमेव प्राप्तं न परमार्थसत्स्वरूपमिति वासनात्याग एव तत्प्राप्तिहेतुर्नान्य इत्यर्थः । अथवा अपि चेति समुच्चये । तदन्यस्तस्मादसत्स्वभावादन्यः परमार्थस-त्स्वभावस्त्वं स्वभावेनैवासत्स्वभावेभ्योऽविद्यातत्कार्येभ्यः सत्त्व-वान् बलवाननुमीयसे । अतः परमादाद्यादविद्यालक्षणात्कार-णादपि इदं प्रथमतः अनादिकालात्प्राप्तं बन्धमपि इत्थं वास-नावदेव संत्यजेत्यनुषज्यते ॥ ३३ ॥ भोगैस्तत्साधकैर्बन्धुभिर्ज-गद्भावैः स्रक्चन्दनादिभिस्तत्प्राप्तिनिमित्तैः शुभाशुभैः कर्मभिश्च ॥ ३४ ॥ आत्मतत्त्वमेवैकः सारः सत्यः परमानन्दो यस्य तथाविधोऽहमिति जाता धीर्यस्य । भयैर्भयहेतुभिः ॥ ३५ ॥ मम तत्त्वविदः स्वतो दुःखं माभूत् बन्धूनामज्ञत्वेन दुःखित्वात्त-द्दुःखसमागमैर्दुःखं तु दुर्वारमिति चेत्तत्राह—अजातस्येति । मिथ्यात्वाद्बन्धौ अजाते सतीत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । अथवा बन्धोः संबन्धितयाऽज्ञातस्य तवेति योज्यम् ॥ ३६ ॥ एवमात्मनोऽसङ्गत्वाद्वितीयत्वदर्शने शोकासंभव उक्तः, इदानीमस्त्वात्मा साक्षी तथापि स किं नित्य उत क्षणिक उत प्रागभाववद्घटादिवद्वा कालान्तरे नश्वरः, सर्वथापि पक्षेषु बन्धु-शोको न युक्त इति प्रौढ्या समाधित्सुराद्ये कल्पे तावदाह—त्वं चेदिति । पुरा पूर्वजन्मसु बभूविथ तथा भाविजन्मसु भविष्यसि । अथेदानीमिह जन्मनि च स्थितोऽसीत्येवं [illegible] —